

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

11

**Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Герби**

**Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Желеги**

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Сөзү: Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики.

Обону: Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Алатоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер.
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма.

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я721
К 97

Экинчи басылышы 2004-жылы чыгарылган.

Окуу китебиндеги:

– «Манастаануу», Т. Касымбеков, өмүрү жана чыгармачылыгы, «Сынган кылыч» романы, М. Байжиев, өмүрү, чыгармачылыгы, «Төрт адам» драмасы – профессор *С. Байгазиев*;

– Ч. Айтматов, өмүрү жана чыгармачылык жолу, «Жамийла», «Дел-бирим», «Деңиз бойлой жорткон Аладөбөт», «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттери, «Кылым карытар бир күн» романы профессор *К. Асаналиев*;

– Т. Сыдыкбеков, өмүрү жана чыгармачылык жолу, «Тоо арасында» романы, проза, поэзия, драматургия, адабият таануу жана сын боюнча обзорлор, Т. Абдумомунов, өмүрү, чыгармачылыгы, «Абийир кечирбейт» драмасы профессор *К. Артыкбаев*;

– У. Абдукаимов, өмүрү жана чыгармачылык жолу, «Майдан» романы, Б. Сарногоев, өмүрү жана чыгармачылык жолу, лирикалары, сатиралары профессор *Н. Ишекеев*;

– М. Ауэзов, өмүрү, чыгармачылык жолу, «Абай» романы, кыргыз публицистикасына жалпы обзор (1920–1990-жылдар) профессор *К. Иманалиев*;

– «Ч. Айтматов – публицист», «Ысыккөлдүн куту жана куну», «Бизди ойготкон китептер», К. Жусупов, өмүрү жана чыгармачылык жолу, «Ыр сабындагы өмүр», Б. Алымов «Шакиртиме кат», С. Байгазиев «Иниме кат», Ш. Абдыраманов, өмүрү жана чыгармачылыгы, «Полот-хан» тарыхый публицистикасы, адабият теориясынан маалыматтар педагогика илимдеринин кандидаты *А. Муратов* тарабынан жазылды.

Рецензиялаган: *А. Акматалиев*, филология илим. доктору, профессор

К 97

Кыргыз адабияты: Орто мектептин 11-кл. үчүн окуу китеби / К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев ж. б. 3-бас. Б.: «Билим-компьютер», 2007. – 336 б.

ISBN 978–9967–426–32–2

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я721

К 4306020400–2007

© К. Артыкбаев, К. Асаналиев, С. Байгазиев,
К. Иманалиев, Н. Ишекеев, А. Муратов, 2000

© КР Билим берүү, илим жана жаштар саясаты министрлиги, 2007.

© КББИ, «Педагогика» басмасы, 2000.

© «Бийиктик» басмасы, 2004.

ISBN 978–9967–426–32–2 © «Билим-компьютер», 2007.

ХІ класстагы кыргыз адабияты курсунун максаты жана милдети

Силер, балдар, бүтүрүүчү класстын окуучуларысыңар, ошон үчүн быйылкы адабият курсу да орто мектептен алган адабий билимиңерди жыйынтыктоочу жылы болмокчу.

Окуу китеби өткөн жылдагы адабият курсунун түздөн-түз уландысы болот, б. а. кыргыз адабиятынын 1960–1990-жылдардагы тарыхына обзор берилет. Ошол мезгил аралыгында чыгармачыл арааны жүрүп турган залкар авторлордун (Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, Т. Касымбеков, С. Эралиев, Б. Сарногоев, Т. Абдумомунов, М. Байжиев) өмүрү жана чыгармачылыгы үйрөнүлөт. Алардын айрым көрүнүктүү чыгармалары кеңири талданат. Бул мезгилде, тагыраак айтканда, ХХ кылымдын соңку кырк жылында кыргыз адабиятынын мазмун жактан да, форма жактан да изденүүлөрү жемиштүү болгонун танууга болбойт.

Чыгармалардын көпчүлүгү канткен менен биздин кечээги тарыхыбыз, социализм деген системада жашаганыбыздын бир элеси болуп калды. Андан бери коом да, адамдар да, алардын аң-сезими да өзгөрдү, силер болсо такыр башка – жаңы муунсуңар, андыктан көп чыгармаларга жаңыча көз карашта карашыңар керек.

Акырында, силер «Манастаануу» курсу менен таанышасыңар, анда силер кыргыз элинин улуу эпосу, дүйнөдөгү эң ири көлөмдөгү, уникалдуу көркөм мурас менен кеңири жана ар тараптан үйрөнүү милдетин алдыңарга коёсуңар. «Манас» эпосу жөнүндө 1-класстан тартып эле билип, анын эстетикалык, рухий байлыктарын өзүңөргө сиңирип, тексттери менен таанышып келатасыңар, коомдук-саясий шарттардан улам эпосту жазып алуунун, жайылтуунун, изилдөөнүн ар кандай жагдайларын, «Манас» айтуучулардын чыгармачылыгын, өмүр жолун, нукура өзгөчөлүгүн, жеке жана жалпылыгын, чеберчилигин үйрөнөсүңөр. Кайрадан бул көркөм мурастын сюжетин казып окуп, текстке кайрадан үнүлүп, образдарга ой толгоп, Манас осуяттарынан таалим-тарбия, өрнөк аласыңар, эстетикалык табитиңерге гүлазык топтойсуңар, тил байлыктарын талдап, жыйынтыктоочу дилбаяндарды жазасыңар.

Бул китеп сага багыт, түрткү гана берет, адабий билим алууңарга жана ошол адабий чыгармадан турмушту, мезгилди таанып билүүгө жардамчы гана болуп саналат. Окуу китебинин милдети да ошол. Ошол милдетти туура түшүнсөң гана өз мезгилиңдин кулунусуң... Бул окуу китеби менен адабияттын кызыктуу дүйнөсүнө саякатка чыгасыңар...

Анда ошол саякат-сапарыңардан жакшылык тапкыла! Силерге ак жол!

1960–1990-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

XX кылымдын 1960–1990-жылдарындагы кыргыз адабиятынын өнүгүү жагдайын, негизинен, эки учурга бөлүп кароо ылайык. *Биринчи мезгил* – 1960–1985-жылдардын аралыгы. Бул учур Советтер Союзунун дүйнөлүк аренада күчтүү мамлекет катары жашап, анын курамында турган Кыргыз Республикасы маданият жагынан тездик менен өнүгүп жаткан кези эле. *Экинчи мезгил* – 1985-жылы өлкөдө кайра куруу, ачык айтуу саясаты башталгандан тарта 1991-жылы СССР тарап, республикабыз эгемендүү болгон 90-жылдардын кырдаалына туура келет. Албетте, бул эки мезгилдеги кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн эки башкача өзгөчөлүктөрү бар экендигин эскерте кеткенибиз он. Ал өзгөчөлүктөр эки башка коомдук-саясий, социалдык-тарыхый жагдайларга байланыштуу түшүндүрүлүшү зарыл.

Алтымышынчы, жетимишинчи жылдары жалпы совет адабиятынын (анын ичинде кыргыз адабиятынын) өнүгүшү үчүн жакшы шарт түзүлгөн болчу. 40-жылдардын экинчи, 50-жылдардын биринчи жарымындагыдай катаал кырдаал артта калып, кылдан кыйкым тапкан вульгаризатордук (бузуп-жарып бурмалоочулук) сындар жоголуп, идеялык-эстетикалык изденүүлөргө кеңири жол ачылып, ушундай кырдаалда кыргыз адабияты да жаңы бийиктикке көтөрүлүп, бүткүл союздук, дүйнөлүк аренага таанылуусу артты. Жазуучу Ч. Айтматовго «Тоолор жана талаалардын повесттери» деген китеби үчүн Лениндик сыйлык ыйгарылды. «Таң алдында» аттуу ыр менен жазылган романы үчүн Аалы Токомбаев, «Сүйүү жана үмүт», «Абийир кечирбейт» драмалары үчүн Токтоболот Абдумомунов Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын алгачкы лауреаты болуп калышты. Ч. Айтматовго «Гүлсарат» повести үчүн СССРдин мамлекеттик сыйлыгы берилди. А. Токомбаев менен Ч. Айтматовго Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы ыйгарылды. Т. Сыдыкбеков, К. Баялинов, К. Жантөшев, Ч. Айтматов, К. Маликов, Я. Шываза, Т. Үмөталиев, А. Токтомушев, С. Эралиев, С. Жусуев өндүү акын-жазуучулар Кыргызстандын Эл жазуучусу, Эл акыны наамдарына ээ болушту. Көптөгөн көрүнүктүү жазуучуларыбыздын тандалма чыгармалары, томдуктары жарык көрдү. Кыргыз жазуучуларынын катары таланттуу акындар,

прозаачылар, драматургдар менен толукталып, адабиятыбыз сан жагынан да, сапат жагынан да жогорку бийиктикке жетти. М. Абылкасымова, Ж. Мамытов өндүү акындар Комсомол сыйлыгынын лауреаттары болушту. К. Маликовдун «Бийик жерде» драмасы, Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести Токтогул сыйлыгын алууга татыктуу болду.

Ч. Айтматов өзүнүн мыкты чыгармаларынын басымдуу көпчүлүгүн 1960–1970-жылдары, тагыраак айтканда, 1985-жылга чейин жаратты. «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн» өндүү чыгармалары СССР элдеринин тилдерине гана эмес, дүйнөлүк тилдерге которулуп, планета элдерине кыргыз калкы жөнүндөгү кабарларды тарагып жатты. Бул чыгармалар киноискусствобуздун, драматургиябыздын, сүрөтчүлүк, музыкалык өнөрүбүздүн өркүндөп өсүшүнө да күчтүү таасирин тийгизип отурду.

Кыргыз прозасында көптөгөн романдар жаралды. 1940–1950-жылдары романдар бир-эки деп эле саналса, эми чыгармачылыктын бул түрү жанрдык жактан да, сан жагынан да, сапат жагынан да байып, идеялык-эстетикалык тараза басымы артты. Жазуучу У. Абдукаимовдун Улуу Атамекендик согуш темасында жазылган «Майдан» романынын биринчи китеби 1961-жылы жарыкка чыкканда, ал жөнүндө А. Токомбаевдин курч жазылган сын макаласы жарыяланды. Жазуучулардын бир тарабы ашкере мактап, экинчи тарабы ашкере жамандап, өздөрүнүн пикирлерин айтышты. Талкуу автор үчүн пайдалуу болду. Ал романдын 2-китебин жазууда алгылыктуу сын-пикирлерди эске алуу менен, согуш чындыгын туура чагылдырган салмактуу романды жаратты. Жазуучу Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романын окурмандар жактыруу менен кабыл алышты. Бирок бул романды партиялык жетекчилик орунсуз сындап, чыгарманын кийинки басылыштарына тоскоолдук кылып келди. К. Баялинов өзүнүн «Боордоштор» роман-трилогиясын Ортазияда совет бийлигинин орношун жана чындалышын көрсөтүүгө арнады. «Сынган кылыч» романында XIX кылымдагы түштүк Кыргызстандын тарыхый турмушу сүрөттөлүп, алар бир катар тарыхый инсандардын көркөм образдарын түзүү аркылуу элестетилсе, «Боордоштор» романында да коомдук түзүлүштүн алмашуу процесси бир катар тарыхый инсандардын (Мамбет Сүйүнбаев, Амандык Канаев, Магаза Масанчин, Токаш Бокин, М. В. Фрунзе, Ю. Фучик ж. б.) кыймыл-аракеттери, күрөштөрү аркылуу чагылдырылган. Бирок мында окуялардын өнүгүшү көп учурда хроникалуу пландагы сүрөттөөлөр аркылуу ишке ашкан. Т. Сыдыкбеков «Көк асаба» аттуу тарыхый роман менен бирге, «Зайыптар», «Ыманбай пейили», «Курбулар», «Сыр ачуу», «Жол» өндүү романдарды да жазган. Булардын ичинен «Көк асаба» романы учурунда адилетсиз сындардын негизинде ал кезде өзүнчө китеп түрүндө жарыяланбай басылып калган. Бул роман кийин

кайра куруу, ачык айтуу саясаты өкүм сүргөн кезде гана 1989-жылы жарык көрдү.

Согуш учурундагы тылдын (ооруктун) турмушун бир кыйла дурус чагылдырган чыгармалардын катарынан жазуучу С. Өмүрбаевдин «Бороондуу күндөр» романы да орун алды. Социалисттик курулушка жан дили менен берилип, колхоз түзүлүшүн чындоого өтө активдүү катышкан революциячыл аң-сезими күчтүү кыргыз аялы Уркуя Салиеванын эрдик, уюштуруучулук иштери бизге маалым. Мына ушул эр жүрөк аялдын образын өзүнүн «Тарых эстелиги» романында түзүп, жазуучу Н. Байтемиров архивдик уйкуда жаткан чындыкка кайрадан жан киргизип, Уркуя Салиева жөнүндөгү кинофильмдин жаралышына, Бишкектин борбордук аянтына анын скульптуралык зор эстелигинин орнотулушуна себепчи болду.

Роман жанрында башка жазуучулар да жемиштүү эмгектеништи. К. Жантөшевдин «Хан-Теңирлик чабан», Ш. Бейшеналиевдин «Даңка жараша жүк», Ш. Абдырамановдун «Дыйкандар» романдары учурдагы колхоз турмушун көрсөтүүгө арналса, К. Каимовдун «Атай», С. Өмүрбаевдин «Телегей» романдары жеке бир адамдын турмуштук жолун элестетүүгө багышталган. Совет бийлигинин алгачкы учурларын чагылдырган К. Акматовдун «Мезгил» романы басма сөздө бир катар талаш пикирлерди туудурган.

1960–1990-жылдары кыргыз прозасында, өзгөчө, повесть жанрынын күчтүү өнүккөндүгүн баса белгилеп айтууга туура келет. Ушул жанрда өздөрүнүн талантын ачык көрсөтө алган жазуучулардын кубаттуу тобу 1960–1970-жылдары өтө активдүү иштешти. Ал жылдары адабий коомчулукта жана адабий сында оң бааланган повесттердин толук эмес тизмеси мына булар: К. Каимовдун «Жигит баратат», «Кыш ыргактары», Ш. Бейшеналиевдин «Аманат», Ж. Мавляновдун «Турмуш», А. Стаматовдун «Кеч күздө», «Жаңы тууган», «Чүй баяны», «Нөшөрдөн кийин», Ө. Даникеевдин «Кыздын сыры», «Кызыл аска», М. Байжиевдин «Чыйыр», К. Жусуповдун «Аталар», «Капчыгай жазы», К. Осмоналиевдин «Эзелки кек», М. Мураталиевдин «Жаңы конуш», М. Гапаровдун «Кыштакча», «Дарыялардын шоокуму», О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө», З. Сооронбаеванын «Астра гүлү», И. Мансуровдун «Ак бугу», С. Жетимишевдин «Ички кайрыктар», Т. Мияшевдин «Махабат менен коштошуу», О. Султановдун «Ак жол, көк асман», А. Жакыпбековдун «Катаал багыт», М. Сейталиевдин «Тегирменчинин кызы», К. Акматовдун «Эки сап өмүр», Э. Отунчиевдин «Алтын казык», А. Молдокматовдун «Жоогазын» жана башка чыгармалары.

Көркөм прозанын сатиралык жанрында эң активдүү жана жемиштүү эмгектенген авторлор өсүп чыккан. Алар: А. Убукеев, С. Бөлөкбаев, М. Турсуналиев, Ж. Алыбаев ж. б.

Ал эми, көркөм публицистика жагында көзгө басарлык эмгек кылган Асанбек Табалдиевдин аракети бөлүп айтууга ар-

зырлык. Анын «Салт жөнүндө ой» (1965), «Сүйүүдөн турмуш жаралат» (1970) «Октябрга эстелик» (1979) аттуу китептерине коомдук турмуштагы эң маанилүү маселелерди козгогон курч публицистикалык чыгармалары топтолгон. Публицистика жанрында К. Жусупов, М. Мураталиев, С. Усуповдор да активдүү иштешкен. Көркөм очерк жанрында ал жылдары белсемдүү иштегендердин алдыңкы сабында жазуучулар С. Сасыкбаевди, Э. Медербековду, Б. Сексенбаевди айта кетүү жүйөөлүү. Көркөм мемуар жагында пайда болгон китептердин ичинен Калык Акиевдин «Баскан жол», Осмонкул Бөлөбалаевдин «Менин өмүрүм» аттуу мемуарларын өзгөчө белгилеп көрсөтүүгө туура келет.

Кыргыз поэзиясы 1960–1970-жылдары жаңы идеялык-эстетикалык изденүүлөр менен алек болуп, жаңы көркөмдүк табылгаларды жаратууга, жаңычылдык сапаттар менен байытууга жетишти. Кыргыз поэзиясынын тарыхында биринчи жолу ыр менен «Кандуу жылдар» романы 1952-жылы Кыргызстан КП БКнын чечими менен колдонулуудан алынып, алымча-кошумчаларды киргизип, ар бир сабын, куплетин оңдоодон өткөрүп, анын жаңы редакциясын жаратып, «Таң алдында» деген ат менен (мурда романдын 1947-жылы чыккан экинчи китеби ушундайча аталчу) жарыялады. Бул романда А. Токомбаев кыргыз элинин 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүшүн ар тараптан реалдуу сүрөттөй алган. Кыргыз поэзиясынын тарыхындагы экинчи ыр менен жазылган «Алтын тоо» романы акын А. Токтомушевдин калеминен жаралды.

Улуу муундагы акындарыбыз поэма жанрында бир кыйла түшүмдүү эмгектеништи. Алар, көбүнчө, поэманы сюжеттүү, окуялуу жазууга, көркөм образдарды түзүүгө аракеттеништи. Буга А. Токомбаевдин «Комуз күүсү» («Ак сулуунун айынан»), К. Маликовдун «Мылтык», А. Токтомушевдин «Сүйүү жана коркунуч», Н. Байтемировдун «Акынга эстелик» поэмаларын мисал катары көрсөтүүгө болот. Бул жылдары С. Эралиевдин «Атам, жерим жана мен», Б. Сарногоевдин «Уккун мени, чоң ата», С. Жусуевдин «Тирүүлөргө», М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», Ж. Абдыкалыковдун «Ак толкундар», Т. Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто», Р. Рыскуловдун «Республикам жөнүндө оратория», О. Султановдун «Жер титирегенде», А. Бердибаевдин «Адамдарга ачык кат», Ж. Мамытовдун «Башат жана мухит», Ж. Садыковдун «Сагыныч» өңдүү поэмаларында лирикалык ой толгоолор басымдуу орунду ээлейт. Ал эми, лирикалык поэзияда поэтикалык ой жүгүртүүлөрүнүн тереңдиги, көркөмдүк табылгаларынын молдугу жагынан айырмаланган акындарыбыз арбын болду. Алардын катарына Н. Байтемиров, С. Эралиев, Б. Сарногоев, Ж. Садыков, С. Жусуев, Ж. Абдыкалыков, Т. Кожомбердиев, Ж. Мамытов, С. Абдыкадырова, Э. Ибраев, О. Султанов, Р. Рыскулов, С. Акматбекова өңдүү акындарды атаганыбыз туура болор эле. Өзгөчө, поэзиябыздын сырткы формасын жаңылоо багытында

60-жылдары уйкашсыз эркин ыр формасында жазылган ырлар, поэмалар көп талаштарды туудурду. Н. Байтемиров махабат темасын, С. Эралиев айыл, жаратылыш темаларын ар тараптан ачып сүрөттөп, терең поэтикалык ойлорду айтууда өздөрүнүн зор чеберчилигин көрсөтүштү. М. Алыбаев, Р. Шүкүрбековдор бийиктикке көтөргөн сатиралык поэзияны андан ары өнүктүрүүдө Ж. Алыбаев, М. Турсуналиев, Э. Ибраев өңдүү акындардын көп изденип, көп табылгаларга ээ болгондугун айтпай кетүүгө болбойт.

Кыргыз драматургиясы 1960–1970-жылдары мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктикке көтөрүлдү. Турмуштагы курч конфликттерди туура баамдап, адамдардын ички дүйнөлөрүнө терең иликтөө жүргүзүү менен драмалык чыгармаларды жазуу бул жылдарга өтө мүнөздүү көрүнүш болуп калды. Биринчи кезекте бул багытта Ч. Айтматовдун чыгармаларын сахналаштырууда жетишилген ийгиликтерди белгилей кетүү акыйкаттуу. Улуу Ата мекендик согуштун адамдарга алып келген кайгысын, уулдарынан ажырап, айылда жалгыз калган аталардын тагдырларын ар кыл тараптан көрсөтүү жагынан Б. Жакиевдин таланттуу жазылган «Атанын тагдыры», А. Дыйканбаевдин «Мүрөктүн суусу» драмалары чоң ийгиликтерге ээ болгон эле. Адам дүйнөсүнүн жашыруун сырларын ачып көрсөтүү боюнча залкар драматург Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт», «Ыйык таштар», «Каркыралар кайтканда», «Бюро жүрүп жатат», «Кадырлаштар», «Машырбек үйлөнөт» өңдүү драмалары биринин артынан экинчиси чоң сүймөнчүлүк менен театрларда коюлуп жатты.

Кыргыз драматургиясында тарыхый, тарыхый-таржымал жана тарыхый-революциялык темадагы драмалардын саны арбыды. А. Токомбаевдин «Өлбөстүн үрөнү», «Күндүн чыгышы», К. Маликовдун «Осмонкул», Ш. Бейшеналиевдин «Кычан», Ж. Садыковдун «Жукеев-Пудовкин», «Күйөө жолдош» («Шаршен»), Ш. Садыбакасовдун «Ак боз ат», Н. Байтемировдун «Уркуя» пьесалары буга мисал. Ал эми улуу акыныбыз Токтогулдун 100 жылдыгына карата анын өмүр жолун, күрөш аракетин чагылдырган онго жакын драмалык чыгармалардын жаралганы, атайы бөлүп айтууга арзыйт жана бул багытта жазылган Т. Абдумомуновдун «Сүйүү жана үмүт», Б. Жакиевдин «Миң кыял», Р. Шүкүрбековдун «Акындын үмүтү», Т. Касымбековдун «Алымкан», К. Маликовдун «Айланган тоонун бүркүтү» пьесалары Токтогулдун өмүрүн ар тараптан көрсөткөндүгү менен айырмаланат.

Адамдын рухий дүйнөсүн кеңири иликтөө менен жазылып, Кыргызстандын гана эмес, СССРдеги республикалардын көптөгөн театрларында ийгилик менен коюлган драмалык чыгармалардын катарына Ч. Айтматов менен К. Мухаметжановдун биргелешип жазган «Фудзиямадагы кадыр түн», М. Байжиевдин «Эрөөл» («Төрт адам»), М. Тойбаевдин «Жаңы келин», Т. Аб-

думомуновдун «Абийир кечирбейт» драмаларын мисал катары келтирүүгө болот.

Кыскасы, жогоруда учкай саналып өткөн маалыматтардан ачык көрүнүп тургандай, кыргыз адабияты бардык негизги жанрларынын өнүгүү деңгээли боюнча мурдагы жылдарда болуп көрбөгөндөй ири ийгиликтерге жетишип, идеялык-эстетикалык, профессионалдык салмагы жагынан бүткүл союздук, дүйнөлүк аренага таанылып, алдыңкы адабияттардын катарына кошулду. Буга эки себептин негиз болгонун атайы бөлүп көрсөтүүгө туура келет. *Биринчиси* – кыргыз элинин таланттуу, жөндөмдүү эл экендиги. *Экинчиси* – ошондой таланттуу адамдарды өстүрүүгө ар тараптан жагымдуу шартты түзүп берген коомдук системанын артыкчылыгы, мамлекеттик камкордуктун үзгүлтүксүз болуп тургандыгы. Бул чындыкты көрмөксөндүккө салып, же бүгүнкү көз карашка зордоп багындырып, бир беткей каралоо багытындагы пикирлерди айтуу тарыхый чындыкты бурмалагандыкка жатар эле.

Кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө жаңыча багыт берген 1985-жылдан кийинки мезгилди мурунку тарыхый кырдаалдар менен бирдей кароого болбойт. 1985-жылдан тарта жалпы Советтер Союзунда (анын ичинде, Кыргызстанда да) кайра куруу, айкындуулук саясаты күч алды. Мурда кандайдыр бир себептер менен айтылбай басылып, жарыкка чыгарууга жол берилбей келген айрым бир адабий маселелер жөнүндө (жалан эле маданият маселелери эмес, жалпы эле экономикалык, чарбалык, ж. б. маселелер жөнүндө да) эми ачык айтып, далилдеп, талашып, туура чечип, андай маселелердин өз ордун таап, адабий тарыхыбызга, күндөлүк турмушубузга киргизүүгө мүмкүнчүлүктөр ачылды. Мурда жарыкка чыкпай келген Молдо Кылыч, Касым Тыныстанов жөнүндө Кыргызстан КП БК 1988-жылы декабрда берүүгө чечим кабыл алып, алардын мурастарын жарыкка чыгарууга мажбур болду. Ошондон кийин Молдо Кылыч, Калыгул, Арстанбек, Женижок, Эшмамбет, Казыбек, Молдо Нияз өңдүү акындардын чыгармалары, К. Тыныстановдун, Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун, Бала Айылчынын мурастары, эмгектери жарык көрдү. Алардын мурастарын үйрөнүү мектептердин жана жогорку окуу жайларынын окуу программаларына киргизилип, окуулуктардан орун ала баштады.

1991-жылы СССР ыдырап, Кыргызстан өз алдынча эгемендүү өлкө болгондон тарта жогорку сыяктуу иштер ого бетер жанданды. Октябрь революциясына чейинки мезгилдерде кыргыз элине таанымал болуп, эл-журтту башкарууга активдүү катышып жүргөн Курманжан датка, Балбай, Байтик, Шабдан жана башкалар жөнүндө кеңири айтылып, алардын элге өтөгөн эмгектери тууралуу жаштарга ар тараптуу маалыматтар бериле баштады. «Манас» эпосунун миң жылдык юбилеи 1995-жылы Эл аралык масштабда өткөрүлдү. Мурда колдонулуудан алынып таш-

талган «Кандуу жылдар», «Балбай» өндүү чыгармалар кайрадан жарык көрдү.

Элдин турмушунда кескин өзгөрүүлөр болду. Мурдагы социалисттик коомдук система жоюлуп, жалпы элдик менчиктен жеке менчикке өтүү саясаты ишке ашууда. Бийликте тургандар көп жылдар бою топтолгон элдик, мамлекеттик байлыкка тымызын ээлик кылып, карапайым калк четте калды. Натыйжада, материалдык байлыктарды ээлеп калгандар оокаттуу болуп, карапайым калк жардылана баштады да, өлкөдө байлар, кедейлер деген эки таптык жиктелүүнүн белгилери сезилүүдө. Республикадагы калктын 60 процентинин жакырчылыкта жашап жаткандыгын президент өз сөзүндө ырастап ачык айтты. Кызмат адамдарынын арасынан «коррупция», «мафия» деген кылмыштуу иштерге биригишкен топтор пайда болду.

Жогоруда аталып өткөн коомдук турмуштун чындыгы кандайдыр бир денгээлде көркөм адабиятта чагылдырылуу керек эле. Ошондой аракеттер да жүзөгө аша баштады. Коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдү, коомдук өзгөрүүлөрдүн туура эмес багытта баратканын сындап Н. Байтемиров, Б. Сарногоев, С. Жусуев, Ж. Садыков, О. Султанов, А. Өмүрканов, Ш. Дүйшеев өндүү көптөгөн акындарыбыз өздөрүнүн китептерине, гезиттерге жарыяланган ырларында ачык эле айтып чыгышты. Шабдан, Байтик, Курманжан датка тууралуу акын Н. Байтемиров көлөмдүү казалдарды жазып жарыялады. «Курманжан датка» деген ыр менен жазылган романы үчүн С. Жусуев Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болду.

Драматургия жанрында да салмактуу чыгармалар пайда болду. Ж. Садыков мурда театрларда ийгилик менен коюлуп келе жаткан «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» драмаларынын табигый башталышы болгон «Айкөл Манас» драмасын кийинчерээк жазып, эпостун үчилтик бөлүктөрү боюнча үчилтик пьесаны жазууну аяктады. Анын диний темада жазылып, 90-жылдары театрда коюлган «Адам жана азезил» драмасы да көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынды. Кыргызстандын академиялык драма театрында чоң окуя болду – ага драматург Токтоболот Абдумомуновдун аты коюлду. Анын алдында драматургдун пьесаларынын эки томдугу жарык көрүп, бул да драматургиябыздагы бараандуу көрүнүш катары кабыл алынган. Б. Жакиевдин «Саадак какты», Ж. Садыковдун «Өлүп тирилгендер», М. Тойбаевдин «Пишпектин уулу» аттуу пьесалардан куралган китептери, М. Байжиевдин «Алтынчы күнү кечинде», Б. Жакиевдин «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай», З. Сооронбаеванын «Сынган мазар» спектаклдери окурмандардын жана көрүүчүлөрдүн кызыгууларын арттырган эле.

Бирок, драматургиянын өнүгүшүнө өлкөнүн экономикалык кризиске капталып турган турмушу көп жагынан тоскоол болуп турганын көз жаздымында калтырып болбойт эле. Анткени,

театрлар акча каражаттын жоктугунан системалуу иштеп туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбой калды. Ушундай эле кыйынчылыкка жазуучулар да туш болду. Жаңыдан жазган чыгармаларын басмалар аркылуу чыгарууга акча каражаттары болбогондуктан, алар саргайып, жазуучунун үйүндө гана сакталып турган учурлар уламдан-улам көбөйүүдө. Алардын ордуна кээ бир акчалуу жазмакерлер өздөрүнүн халтуралуу чыгарма сөрөйлөрүн өз бет алдынча китеп кылып чыгарууга үлгүрүп жатышат. Андай чыгармалардын сапатын текшерип, ак, карасын ылгап турчу адабий сын жок. Бир нече майда топторго бөлүнүп кеткен жазуучулар союзунун чыгармачылык секциялары таасирдүүлүгүн жоготту.

ТУТӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ

(1912–1997)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Жазуучунун өмүрү деген эмне?

Т. Сыдыкбеков өзүнүн белгилүү романы «Кеңсуунун» жазыла баштаган учурун 1982-жылы жарыкка чыккан «Жол» деген автобиографиялык романында 1933-жылдын июль айы деп көрсөтөт (Т. Сыдыкбеков, «Жол», автобиографиялык роман. Бишкек; Мектеп, 1982, 146–147-беттер).

Ошол эле 1982-жылы 13-июнда Т. Сыдыкбековдун чыгармачылык кечеси сыналгыдан көрсөтүлдү. Ошондо жазуучу «Кеңсуу» романын 1933-жылы 7-январдан баштап жазып, 1936-жылы 28-декабрда эки китебин бүтүм» – деп айткан эле. Жазуучунун айткан датасы боюнча алып

караганда романды баштап жазууда 7 ай айырмачылык чыгып отурат. Бирок, кеп ал 7 айда деле эмес. Ушул романдын жазылышына карата кыргыз адабиятчыларынын арасында эки ача пикир айтылгандыгы кызык. Бир даары «Кеңсуу» романын Т. Сыдыкбеков М. Шолоховдун «Көтөрүлгөн дың» романынын таасири астында жазган десе, экинчи бир даары: «Жок, Т. Сыдыкбеков «Кеңсуу» романын турмуш чындыгынын таасири астында эле жазган, анткени М. Шолохов «Көтөрүлгөн дынын», Т. Сыдыкбеков «Кеңсуусун», негизинен, бир эле мезгилде жазышкан, ошондой болгон соң таасир жөнүндө сөз болушка мүмкүн да эмес» – дешет. Мына ушундай жагдайдан улам эки жазуучунун өмүрүнө серп салып, чыгармаларынын жазылыш учурларын бир аз тактап көрүү зарылдыгы туулат.

М. Шолохов «Көтөрүлгөн дың» романынын биринчи китебин 1932-жылы жазган. Ошол жылы ал «Новый мир» журналына жарыяланган. Чыгарманын экинчи китеби элүүнчү жылдары жазылган. Ырас, Т. Сыдыкбеков да, башка кыргыз жазуучуларындай эле, орустун классикалык адабиятынан, орустун советтик мыкты жазуучуларынан, ошонун ичинде М. Шолоховдон да көп нерселерди үйрөнгөнүн танбайт. Бирок «Кеңсуу» романын түздөн-түз «Көтөрүлгөн дың» романынын таасири астында жазылган деп айтышка деле эч негиз жок сыяктуу. Анын үстүнө,

М. Шолохов «Көтөрүлгөн дындын» экинчи китебин элүүнчү жылдары гана жазып олтурбайбы. Дегинкиси, таасир маселесин эске алган күндө да, аны биринчи пландагы чечүүчү фактор катары кароо эч убакта туура болмок эмес. Мисалы, «Кеңсууну» жазууда Т. Сыдыкбековго, эң алды менен, турмуш чындыгынын өзү жана өзүндөгү жазуучулук дарамет күчтүү таасир эткенин эч убакта унутпасак. Эгерде «Көтөрүлгөн дында» коллективдештирүү учуру, андагы тап күрөшү сүрөттөлсө, «Кеңсуунун» биринчи китебинде коллективдештирүү мезгилине чейинки турмуш чындыгы, тагыраак айтканда, совет бийлиги орногондон кийинки кыргыз айылдарында болгон өзгөрүүлөр, карапайым айыл адамдарынын аң-сезимдеринин жаңы замандын талаптарына карата акырындап ойгоно баштоо процесси кылдат жана билгичтик менен чагылдырылган. Ал эми, коллективдештирүү учуру, андагы карама-каршылыктар «Кеңсуунун» экинчи китебинде камтылган. Эгерде Т. Сыдыкбековдун өзүндө жазуучулук дарамет болбосо, эгерде ал ошол өзү сүрөттөп жаткан мезгилдеги кыргыз айылдарынын турмуш чындыгын жакшы билбесе, романын жаза алмак эмес. Ал эми, тигил, же бул жазуучудагы эстетикалык тажрыйбалардан үйрөнүү, аны өзүнүн чыгармачылык ишине сиңирип, жуурулуштуруп алуу – бул кошумча көмөкчү факторлор катары өз алдынча мааниге ээ боло турган көрүнүш гана, ошондуктан ал эч качан негизги чечүүчү, жетектөөчү орунга көтөрүлө албайт. М. Шолоховдун Т. Сыдыкбековго болгон таасирин ушундай планда түшүнсөк, чындыкты туура жана так айткан болобуз.

Ошентип, бир сөз менен айтканда, жазуучунун өмүрүн анын чыгармачылык ишинен бөлүп кароого мүмкүн эмес. Демек, мындай болгон соң, жазуучунун өмүрүн так билүү өтө зарыл, анткени аны билбей туруп, тигил, же бул чыгармасы тууралуу туура түшүнүктүн болбой калышы толук ыктымал. Экинчиден, жазуучунун кичинекей ырыбы, же чоң-чоң роман, повесттериби, баарынын тең жазылуу тарыхы болот, ал тарыхтарды так билбей туруп да чыгармаларга туура баа берилбей калышы мүмкүн. Кыскасы, чыгарманын жазылуу тарыхы деген түшүнүк да түздөн-түз жазуучунун өмүрү менен ажырагыс байланышта карала турган көрүнүш.

Жазуучунун балалык жылдары

«... Тогуз уул, сегиз кыздын кенжесимин, – деп жазат Т. Сыдыкбеков «Жол» автобиографиялык романында, – Кенже эрке өсөт дешет. Мен эркелебей калдым... Жылым чычкан – 1912-жылы төрөлгөнмүн». 1915-жылы – үч жашка келгенде атасы дүйнөдөн кайтты. Андан кийин турмуш кыйынчылыгы моюнга жүктөлө баштады. Орус падышачылыгынын бийлик ээлери жергиликтүү манаптар менен келишип алып, Түгөлбайлардын коношун ээлеп, өздөрүн башка жакка сүрүп чыгышат. Ангыча,

1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүш чыгып, Түгөлбайлар качкан кыргыздар менен Кытайга жөнөшөт. 1918-жылы кайра туулган жери Кеңсууга келишет да, Василий Коровин деген орус адамына малай болушат. 1919-жылы кеч күздө Түгөлбайдын энеси аны Түнкатар деген молдого окууга берет. Арабча ариптерди кошуп жазып, сөздөрдү эжелеп окууга жарап калган кезде, 1920-жылы Кеңсууда мектеп ачылып, Түгөлбай ошол мектепке кирип окуй баштайт. 1921-жылы Василий Коровин Түгөлбайды калаадан окутам деп Караколго алып кетет. Ал кышы менен орус тамгасын, орусча сөздөрдү үйрөтөт. Бул жөнүндө Т. Сыдыкбеков өзү минтип жазган: «...Мен орус тамгаларын жаңы жазып, бирок тез өздөштүрдүм. Канча айтса да, элеттен алган билимимдин жардамы тийди. Эжелеп окууга мен да бат эле жетиштим. Эмнени окуганымды, чыны, туюна албадым далайга.

Мурда Кеңсууда экенде Василий үй-бүлөсү менен кыргызча сүйлөшчү. Эми калаада алар өз тилинде сүйлөшөт. Менин көзүмө баары тең эле чын орус экени таанылды. Эми ушулардан орус тилин үйрөнүүгө тырыштым» («Жол», 229–230-беттер).

1921-жылы Василий Коровин камалганда, Кеңсуулук кыргыздар бүт бойдон «бул кожоюндан биз жамандык көргөн эмеспиз, жакшылык гана көргөнбүз, бул жакшы киши, элдик киши» – деп чечим кагаз беришип, аны камактан куткарып, бошотуп алышат. Василий Коровин Түгөлбайды 1923-жылы Караколдогу А. П. Чехов атындагы биринчи баскыч орус мектебине окууга өткөзөт, ал мектепти Түгөлбай 1927-жылы бүтүрөт. Ал жылдары Түгөлбай «Касым ырлар жыйнагы», «Кызыл гүл», «Жылан менен чабалекей», «Аялдар айнеги», «Алиппе», «Жетилген жетим», «Эрксиз күндөрдө», «Алпамыш», «Кабланды баатыр», «Кыз Жибек» өңдүү китептерди окуп чыгат. 1927-жылы күзүндө Н. К. Крупская атындагы экинчи баскыч мектебине кирип окуй баштайт. Ал жылдары Түгөлбай «Шордуу Лиза», «Муму», «Ванька» сыяктуу чыгармаларды, кыргыздын жаш акын, жазуучулары К. Тыныстановдун, А. Токомбаевдин, М. Элебаевдин, С. Карачевдин, М. Токобаевдин, Ж. Жамгырчиевдин «Эркинтоо» гезитине чыккан ырларын окугандыгын эскерген «Жол» романында. Атүгүл, Мукай Элебаевди, Молдогазы Токобаевди көрүп, ошолордой болуп Бишкекке барып окур бекемин деп дегдей баштайт.

Ошентип, Түгөлбай акыры 1929-жылы август айында Фрунзени көздөй жол тартат. Он алты саат кемеде жол жүрүп Балыкчыга жетип, андан киреге түшүп жүрүп отуруп Ысыкатага бир конуп, Фрунзеге келет.

Алгачкы чыгармачылык кадам

Жыйырманчы жылдары кыргыз жергесинде техникумдар, жогорку окуу жайлары жокко эсе болчу. Ал жылдары Фрунзеде

агартуу институту ачылып, анан ал Фрунзе педагогикалык техникуму болуп кайра курулган. Түгөлбай агартуу комиссары Байышев деген адамга кирген. Ал киши агартуу институтунда орун жок болуп калганын айтып, айыл чарба техникумуна окууга жиберет. «Ал кезде мен Тургеневди, Толстойду, Горькийди окуп калганмын, – дейт Т. Сыдыкбеков. – Мен окуган романдар эч качан мага терс пейил берген жок. Тескерисинче, мен ал романдар аркылуу орус журтчулугунун өткөндөгү тирилиги, орус кишилеринин мүнөзүнөн туюнушумча маалымат алдым, өзбек жазуучусу Абдулда Кадыринин «Өткөн күндөр», «Михробдан чайн» деген романдарын абдан эле туюнуп окудум. Анын тили таза кыргыз сөздөрүндөй мага түшүнүктүү болду. Мени таң калтырды. («Жол», 341–342-бет).

Айыл чарба техникумунда окуп жүргөндө Т. Сыдыкбеков бир жолдошу менен «Кургакарка» («Сухой Хребет») совхозуна апийим боюнча үрөнчүлүк-агрономдук ишти өтөөгө барат. Ошол совхозго жакын жерде ал кездеги жаш акын Кубанычбек алардын суроосу боюнча бир актылуу, эки актылуу пьеса жазып берип турат. Түгөлбайлар аны совхоздун жумушчуларына спектакль катары даярдашып, ролдорду аткарып, чыгармачыл ишин баштаганын анын ушул аракеттеринен деле байкоого болот. Ошентип, анын «Булар кимдер?» деген ыры 1930-жылы «Ленинчил жаш» гезитинин 1-Майдагы санына жарыяланат. Айыл чарба техникумунун 2-курсунда окуп жүргөндө Ашхабад шаарындагы Орто Азиялык зооветеринардык жогорку окуу жайына которулат. Бирок ал жакта жүргөндө кургак учук менен ооруп, окуусун таштоого мажбур болот.

1931-жылы 31-декабрда Т. Сыдыкбеков «Ленинчил жаш» гезитине кызматка орношот. Мына ушул редакцияда ал Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов менен бирге иштешет. 1932-жылы «Чал, комузду» деген поэма жазып, аны «Чабуул» журналына алып барганда, журналдын жооптуу катчысы, ал кездеги сынчы М. Дөгдүров поэманы окуп катуу мактайт. Поэма журналга жарыяланып, калем акы берүүгө келгенде акчаны өтө аз коюп коёт. – Мунун эмнең? – деп сураганда, М. Дөгдүров: – Поэмаң жаман, ошон үчүн акча аз коюлду» – деп жооп берет. – Аябай мактабадың беле. Же анда алдагы өз башың өз ордунда эмес беле? – дейт Т. Сыдыкбеков. Анда М. Дөгдүров: – Чоң акындар айтып жатышат. Жусуп айтты – дейт. Жусуптан сураса ал: – «Кой, таарынба... Поэмаңды мен жамандаган эмесмин. Супсак саптары бар экен. Авторго кеңеш берсең боло. Минтип тырмак астынан чыкканды сүрөтү менен баса бергенде, жаш акын өз кем-кетигин байкабай, көөп кетет дегенмин. Ага таарынбай эле кой» – деген экен.

Мына бул биз толугураак келтирген кичинекей эпизод – алгачкы чыгармачылык аракеттин учурунда көп эле жазуучулардан, алардын чөйрөлөрүнөн кездеше турган типтүү көрүнүш.

Чыгармачылык кадамдын алгачкы ушул түйшүгүн Т. Сыдыкбеков да өз башынан өткөргөнүн «Жол» романында бир кыйла дурус баяндап берген.

Ошол кезде Түгөлбай, Мукайлар, а түгүл, пахтанын кантип өсөрүн да билишпейт экен.

«Бир жолу «Кызыл Кыргызстан» гезитинин редактору Калим Рахматуллин Мукайды чакырып алып:

– Сен айыл чарба бөлүмүндө иштейсиң. Жакында пахта терими башталат. Ошого карай макала жаз – деп тапшырса, Мукай: «Пахта бышты. Кырман чабылсын. Кап-кече, орок камдалсын» – деп жазып, өмүр бою Калимге күлкү болгону бар» («Жол», 432-бетте).

«1932-жылы күздө мен Ош, Жалалабат аймагында жүрдүм, – деп эскерет Т. Сыдыкбеков, – «Ленинчил жаштын» атайын кабарчысымын. Мукай, Абдырасул «Кызыл Кыргызстанда». Көп учурда үчөөбүз колхоздорду жөө кыдырабыз. Теримчилер менен маектешибиз. Албетте, пахта кандай терилерин эми өз көзүбүз менен көргөнүбүздө өзүбүз күлдүк» («Жол», 432-бет).

1933-жылы Т. Сыдыкбеков Оштун Гүлчөсүндөгү «Кызыл малчы» аттуу райондук гезитинде үч ай иштеген. Ошол жерден жазуучу Касымалы Жантөшев менен жакшылап таанышкан. Мурда аны сыртынан көрүп жүргөн. Касымалы болочокто «Каныбек» романын жазууну ойлоп, анын мазмуну оюнда иштелип калганын билгизет. Т. Сыдыкбеков болсо «Кенсуу» романын жазып жүргөнүн, анын алгачкы бөлүктөрүн ошол 1933-жылы жайында Койсары курортунда жатып жазганын айтат. (Т. Сыдыкбеков, «Кездешүү» – Алатао, 1984, №12, 45-бет). Ошол жылкы түштүк райондорун кыдыруу Т. Сыдыкбековго көп чыгармачыл ой жаратат. «Темир» романынын материалдары да ушул жерден чогултула баштайт. «Памир», «Кырманда», «Алай арасында» сыяктуу бир катар ырларды ошол жакта жүргөндө жазат.

Жалпы жонунан алганда, Т. Сыдыкбеков 1930–1938-жылдардын аралыгында «Күрөш» (1933), «Баатырлар» (1936), «Акын-булбул» (1938) аттуу ыр китептерин, «Капкакбай», «Ач көз ата», «Теримчилер» (мурдагы аты «Баатырлар»), «Түн жарчысынан кабар», «Көкөй кести» поэмаларын, «Кенсуу» романынын биринчи, экинчи китептерин (1937, 1938) жарыялаган.

1940-жылы Т. Сыдыкбеков өзүнүн өмүрлүк жары Асылгүлгө үйлөнгөн. Мындай кечирээк үйлөнүүнүн себептери көп убак учук оорусуна чалдыккандыгы менен түшүндүрүлөт.

ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫ

Т. Сыдыкбеков алгач өзүнүн чыгармачылыгын ыр жазуу менен баштаган жана өмүр бою маал-маал поэзияга кайрылып, поэтикалык чыгармаларын жаратууну улантып жүрүп отурган.

Отузунчу жылдары кыргыз жергесине кирип жаткан турмуштук жаңылыктарды башка кыргыз акындарындай эле Т. Сыдыкбеков да өзүнүн ырлары аркылуу көркөм чагылдырууга аракеттенген. Муну автордун бир катар ырларынын атынан деле байкоого болот. Мисалы, «Кедейлер артель болушту», «Радио жаңы айылда», «Микрофон ырдады», «Басмакана», «Маданият өзгөрдү» ж. б.

«Баатырлар» аттуу ыр менен жазылган репортажда автор пахта терүүдөгү беш күндүк мелдештин жүрүшүн баяндаган. Социалисттик эмгектин табиятына атаандашып, мелдешип иштөө мүнөздүү боло баштагандыгын бул чыгармадан ачык байкоого болот.

Т. Сыдыкбеков отузунчу жылдары элдик жомоктордун сюжети менен алып бир катар поэмаларды жазган. Элдик жомокту негиз кылып алып, сараң бай Капкакбайдын образын түзүүгө аракеттенген. Жомокто ар бир адам өзүнүн тапкан мал-мүлкүнүн, байлыгынын үзүрүн тирүү кезинде көрүү керек деген идея көтөрүлгөн. Ушул эле идеяга кандайдыр бир деңгээлде үндөш ой-пикир Т. Сыдыкбековдун «Ач көз ата» деген жомок-поэма-сында да козголгон. Анда ач көздүк, дүйнөкордук ар тараптан ашкереленген. Чыгармада оорулуу баласын ырайымсыз ата журтка таштап кетет. Аман-эсен чоңойгон ошол бала кийин оокаттуу адам болгондо жакырчылыкка дуушар болгон атасынын итин, туурдугун, токтусун жана башкаларын ач көздүк кылып сурай берет. Адам өз турмушун өзү жөнгө салып, жашоодогу бактысын өзү түзүп алуусу керек, бирөөнүн дүнүйөсүнө көз артып, ач көздүк менен көргөн күндөн эч опо болбойт. Жомоктон чыга турган негизги тыянак мына ушундай.

Октябрь төңкөрүшүнөн мурдагы кыргыз жергесиндеги таптык карама-каршылык, теңсиздик турмуш Т. Сыдыкбековдун 1931-жылы жазган «Көкөй кести» деген поэмасында чагылдырылган. Автор бул поэмага кийин 1959–1960-жылы кайра кайрылып, кайрадан редакциялап, алымча-кошумчалап чыккан. Бул поэмада Медет аттуу жигит өзүнүн сүйгөн кызы Берметке жетүү үчүн күрөшөт. Бирок Медеттен да өткөн күчтүү, активдүү аракетти Бермет көрсөтөт. Ал күч менен тартып алмак болуп, уруу чабышын баштап келген Карабекке каршы эркекче кийинип алып салгылашка чыгып, Карабекти кан жөткүртөт. Бирок колго түшүп, катуу жазаланып, курман болот. Андан соң Берметтин, Медеттин уруусун (анын ичинде Медетти да) айыпка жыгып, тентитип жиберет. Мындай окуялар теңсиздик өкүм сүргөн заманда боло бере турган көрүнүштөр катары сүрөттөлгөн.

Отузунчу жылдары Т. Сыдыкбеков жогоруда саналган поэмаларды жана үч ыр китепти жарыкка чыгаруу менен, келечекте акын болуу жолуна биротоло багыт алды го деген үмүттү пайда кылган эле. Бирок ал чыгармачылык ишинде кескин бурулуш жасап, көркөм проза жазууга өтүп кетти да, өзүнүн жазуучулук данкын ошол жанрдан тапты. Анткени менен – ал поэзия жанрын биротоло таштап койгон жок. Ыңгайы келген

учурларда ыр жазууга кайрылып, поэтикалык чыгармаларды жаратууга көңүл буруп турду.

1957-жылы дүйнөлүк тарыхта биринчи жолу Советтер Союзу космоско жер жандоочусун (спутник), анан 1961-жылы адамды учуруп, бул окуя бүт жер шарын таңгалтырып, эми космосту ачуу доору башталган эле. Ушул жомоктогудай укмуштуу окуяларга толкунданып көптөгөн акындар чыгармалар жазышкан. Т. Сыдыкбеков да бул окуяларга катуу таасирленип, «Күн жана анын балдары» деген фантастикалык дастандар түрмөгүн жазууну ойлогон. Анын алгачкы бөлүктөрү: «Күн кызы Нурайымга күйөөлөгөн жер уулу Жанболот» жана «Акайымга той түштү» 1950–1960-жылдары «Ленинчил жаш» гезитине жарыяланган. Кийинки бир бөлүгү «Чолпон уулу Чокжутар баатыр» 1965-жылы 17-ноябрда «Ленинчил жаш» гезитине басылган. Аалам кезген Чокжутар Жанболотко кездешип, анын Нурайымды алганы баратканын сезип, ичи тарыйт. Жанболот аны байкабай сапарын улантат. Кыжалат болгон Чокжутар Асман уулу Акмергенге келсе, ал Үч Аркарды өнүп отурган болот. «Жер уулу Жанболотту жоготолу, мага жолдош бол» – дейт Чокжутар. Акмерген ага макул болбойт. Чокжутар андан кайтып келатып, Үркөр уулу Топ уланга жолугат. Ал да Чокжутардын айтканына көнбөйт, «биз чатакты каалабайбыз, Жердин дагы бир Боз улан деген баласы Ай кызы Акайымды алганы келди, ааламдагы уул-кыздар Акайымдын тоюна кетип жатышат, андан көрө Айга барып өзүңө жер тандап ал», – деп кеңеш берет. Т. Сыдыкбековдун фантастикалык багытта жазылган дастандарынын биринин сюжеттик өзөгү мына ушундай.

1969-жылы Т. Сыдыкбековдун «Адамдарга кайрылуу» деген ырлар жыйнагы жарыкка чыккан. Андагы «Ачык сөз» деген бөлүккө кирген ырлар басма сөздө ар түрдүү пикирлерди туудурган. Канткен менен да, автордун бул жыйнагы анын поэзияда өз сөзүн айтуу үчүн иштеген олуттуу аракети болчу.

ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫ

Отузунчу жылдары Т. Сыдыкбеков «Кеңсуу» романын жазганын жогоруда айтып өттүк. Бул роман алгачкы кыргыз романдарынын биринен болгондугу үчүн эле эмес, чыныгы реалисттик көркөм романдын башталышы катары чоң мааниге ээ. Роман эки китептен турат. Анда баштан кечирген тарыхый бир кырдаал – Совет бийлиги орногондон кийинки (1917-ж.) кыргыз айыл-кыштактарында болуп жаткан зор революциялык өзгөрүүлөр, өзгөчө, адамдардын аң-сезимдериндеги кескин жаңылануулар, ошондой эле, коллективдештирүү учурунун өйдө-ылдый карама-каршылыктары кеңири сүрөттөлгөн. Романга Т. Сыдыкбеков элүүнчү жылдары кайрадан кайрылып, бир катар алымча-кошумчаларды, редакциялоолорду жүргүзүп, ага «Тоо арасын-

да» деп жаңы ат коюп чыгарган («Тоо арасында» романы жөнүндө бир аз кийинчерээк өзүнчө сөз кылмакчыбыз).

«Кеңсуу» романына удаа эле «Темир» романы жазылды. «Жол» романында Т. Сыдыкбеков аны бир дем менен, эки айда жазганын эскерет. «Темирде» автор «Кеңсууда» көрсөтүлгөн чындыктын уландысын сүрөттөмөк болгон. Коллективдештирүү саясатынан, кулактарды тап катары жоюу саясатынан качкан кээ бир бай адамдар басмачылык кылып, жаш совет өкмөтүнүн өкүлдөрүнөн өч алуу, карапайым элди коркутуп, жаңы заманга каршы коюу жолуна түшүп, андан жолу болбогондо башка коңшу мамлекеттерге качып кирип кетүү аракеттери тарыхта маалым. Мурда бай болуп элди эзип келген Бөрүбай эми коллективдештирүү учурунда өтө эле мээримдүү адам болуп көрүнүп, бүт мал-мүлкү менен коллективдүү чарбага кирем деп ынандырып, анан басмачылардын башчысы Кара менен тымызын байланышып алып, бүт мал-мүлкүн ага өткөрүп берип, бирок басмачылардан тепки жеп, байлыгын тарттырып жиберген адам өңдөнүп, жасалма айла-амал менен элди алдайм деген Бөрүбайдын образы жазуучу тарабынан билгичтик менен жакшы ачылган. Ал эми, ушул өңдүү эл душмандарына каршы күрөшкөн Темирди автор чыгарманын башталышында эле ак-караны түшүнгөн зээндүү, акылы жетик, эр жүрөк, чечкиндүү жигит катары элестеткен.

Роман жазуу менен бирге, Т. Сыдыкбеков көркөм прозанын чаканыраак формаларына да кайрылып, бул багытта да чыгармаларды үзбөй жаратып жүрүп отурган. Буга отузунчу жылдары жазган «Алатоодон алтоо», «Абысындар» аттуу документалдуу аңгемелери, Улуу Атамекендик согуш жылдарында жазган «Пайдага чечилген чатак», «Тарбия», «Замбирекчилер», «Күтүү», «Кайрат», «Эл оозунда» өңдүү аңгемелери, очерктери далил. Ошондой чакан көлөмдөгү чыгармаларынын топтолгон жыйнагы 1943-жылы «Согуш күндөрү» деген ат менен жарыкка чыккан. Мындан тышкары, Т. Сыдыкбеков согуш күндөрүндө К. Рахматуллин менен бирдикте «Манас менен Алманбет» пьесасын жазып, ал 1943–1946-жылдары театрда коюлган. Ошондой эле, автор ал жылдары «Майдандан», «Кыштактын ээлери» сыяктуу чакан пьесаларды да жараткан. Албетте, булардын баары согуш учурундагы чындыкты кенири чагылдырган чоң чыгарманы жазууга болгон олуттуу даярдык болчу.

«Ошентип, бой-аякты жыйып, – деп жазат Т. Сыдыкбеков «Жол» романында, – көңүлүм бир жай этип, 1943-жылдын январь күнү «Биздин замандын кишилерин» жазууга отурдум» (521-бет). Бул роман 1948-жылы кыргыз тилинде жана Москвадан орус тилинде жарык көрдү. 1949-жылы ал романы үчүн Т. Сыдыкбековго Сталиндик сыйлыктын лауреаты (кийинчерээк ал сыйлыкты СССРдин мамлекеттик сыйлыгы деп аташкан) наамы ыйгарылган.

Романда согуш мезгилиндеги кыргыз айыл-кыштактарындагы турмуш кең-кесири чагылдырылган. Чыгарма согуш алдындагы күндөлүк тиричиликти сүрөттөөдөн башталат. Ысыккөлдүн боюндагы «Б» колхозунун эли өздөрүнө электр станциясын куруу үчүн аракеттенип жаткан кезде фашисттик Германия 1941-жылы июнь айында Советтер Союзуна кол салат. Тынч эмгектин камы экинчи планга сүрүлүп, эми согуш талабына кызмат кылуу алдыңкы планга чыгат. Же душманга багынып кул болуп берүү керек, же ыйык Атамекенди коргоп, душманды жеңүү керек, үчүнчү жол жок. Ошентип, Атамекенди коргоо үчүн кыргыз айылдарындагы эр-азаматтар жапырт согушка аттанышты. «Б» колхозунун башкармасынын төрагасы Шамбет баштаган Сергей, Элебес, Касейин өндөнгөн жигиттер фронтко кетип, алардын ордун Акман, Дмитрий, Камка, Каныш сыяктуу ата-энелер, Гүлнар сыяктуу жаш өспүрүм окуучулар ээлешип, фронт үчүн дем берүүчү күжүрмөн эмгек кылышты. Мына ушул жалпы элдик улуу кыймыл чыгармада жазуучу тарабынан билгичтик менен чебер сүрөттөлгөн. Жазуучу жалпы элдик кыймылды, элдин ички дүйнөсүн, ой-санаа, ыкласын кучак жеткис чоң панорама сыяктантып көз алдыга жандуу элестетүү жагынан чоң ийгиликке жетишкен, мындайча айтканда, калын массанын образын түзө алган. Фронтко жибер деп талап – кылат Чаргын. Аны Шамбеттин ордуна башкарма коюшкан. Ал эми, Чегиртке болсо ыйык мекенди коргоо үчүн эмес, өзүнүн керт башынын кызыкчылыгын коргоо үчүн аракеттенет. Акия өндүү шайыр келиндер талаа жумушунун кыйынчылыгын мойнуна көтөрүшөт. Чыгармада бул өндүү ачык түзүлгөн көркөм образдар ондон ашуун.

Чыгармада согуш мезгилиндеги дагы бир турмуш чындыгы эң сонун сүрөттөлгөн. Бул - мурдагы Советтер Союзундагы бардык улуттардын биримдиги, достук мамилелер согуштук кырдаалда мурдагыдан да бекемделип, жаны бийиктикке көтөрүлүшү жөнүндөгү чындык. Романда бул чындыкты көркөм элестеткен көптөгөн эпизоддор жазылган. Мисалы, кырк жылдан ашуун убактан бери кыргыздар менен камыр-жумур болуп жуурулушуп кеткен чоң сакал Дмитрийдин жана анын үй-бүлөсүнүн мамилелери буга ачык далил. Ал эми, украиналык келин Любанын келип, кыргыз айылынан мээрим, сый көрүп, орун-очок алып калган эпизоддору согуш мезгилиндеги кашкайган чындыктын наг өзү эле.

1966-жылы Т. Сыдыкбековдун «Зайыптар» аттуу романы жарыкка чыкты. (Эки китептен турган бул романдын биринчи китеби «Батийна», экинчи китеби «Ашууда» деп аталат). Атынан эле көрүнүп тургандай, бул романда автор кыргыз аялдарынын тагдырын, тагыраак айтканда, Октябрь төнкөрүшүнөн мурдагы жана Совет бийлиги учурундагы алардын коомдук-саясий, социалдык-турмуштук абалын сүрөттөп көрсөткөн. Батийна –

Октябрь төнкөрүшүнөн мурдагы заманда теңсиздиктин, адилетсиздиктин запкысын тарткан кыргыз аялдарынын бири. Бир атым насыбайын калыңым деп эсептеген зордукчул Адыке байдын буюму катары эсептелген Батийна колдон колго өттү. Адегенде Адыкенин келесоо уулу Абдыракманга күч менен берилди. Андан кийин ал Кадырбай байдын торуна түшүп, анын иниси Алымбайга өттү. Аны Батийна «аюу» деп көргүсү келбесе да, азапка чыдап-чыдабай андан кутулуунун аракетинде болду. Мурда Абдыракманда жүргөндө да ал качып кутулам деп каршылык көрсөткөн. Ушул сыяктуу кордукту романдагы Зууракан, Гүлсүн, Канымбү, Гүлбүбү өңдүү кыздардын тагдырлары чагылдырылган эпизоддордон да көрүүгө болот. Совет бийлиги гана азап чеккен кыргыз кыздарын кордоо менен зордоодон куткарды. Мурда басынып, жанчылып келген Батийна Совет бийлигинин тушунда эл башкаруучу адамдын деңгээлине чейин өсүп жетилип, бир кезде кордогон Адыке, Серкебай, Манапбай өңдүү байлардан кегин алып, аларды жер котортуп айдаттырды. Ал эми, Зууракандын образы аркылуу жазуучу Совет бийлиги жылдарында ак эмгегинен баар таап, элге-журтка атагы чыккан адамдын деңгээлине жетип, бактылуу өмүр сүргөн кыргыз аялдарынын турмуш чындыгын туура элестеткен. Бул образды түзүүдө Т. Сыдыкбеков белгилүү деңгээлде Социалисттик Эмгектин эки жолку Баатыры наамын алып, бүткүл кыргыз элинин урматтоосуна арзыган даңктуу кызылчачы Зууракан Кайназарованын өмүр жолун пайдаланган.

Албетте, романда кемчиликтер да жок эмес. Жогоруда эскертилгендей, жазуучу аялдардын окшош тагдырларын кайталап сүрөттөй берүү менен чыгарманын көлөмүн ыксыз көбөйтүп жиберген. Ошондой эле, бай-манаптар тарабын бир беткей эле ырайымсыз мыкаачылар катары сүрөттөөгө ашкере басым жасаган.

Жетимишинчи жылдары Т. Сыдыкбековдун жаңы жазган «Сыр ачуу», «Курбулар» (1977) деген романдары жарык көрдү.

Бул романдарында жазуучу борбор калаабызда окуп жаткан студенттердин жетимишинчи жылдардын башындагы турмушун чагылдырмак болгон. «Сыр ачуу» романынын башкы каарманы Бүбүйна жогорку окуу жайына өтүп окуй баштагандан көп өтпөй эле туура эмес жолго түшөт. Билим алып, мыкты адис болуп чыгуунун ордуна ал күнүмдүк оюн-зоокко кызыгып, шапар тээп ойноп-күлгөн студенттердин чөйрөсүнө кошулат да, өзүнүн мектептен бери бирге окуп жактырган жигити Алмасты таштап, бузулуу жолуна түшөт. Акыры ал окуудан чыгып, өзүнүн жаңылыштыгын ошондон кийин гана түшүнүп, эми өз башынан өткөндөрүн башка жаштарга сабак болсун үчүн бир баштан төкпөйчачпай баяндап берет.

«Курбулар» романында медициналык институттун студенттеринин турмушу баяндалат. Бул романда деле оюн-зоокту, бийлеп, кино көрүп, шарап ичип көңүл ачууну жактырган студент-

тердин кыймыл-аракеттерин сүрөттөөгө көбүрөөк басым жасалат, мындайча айтканда «Сыр ачуу» романындагы тааныш эпизоддор Бекмурат, Бекен, Санжар, Эржан, Жамал сыяктуу студенттердин кыймыл-аракеттери, сүйлөгөн сөздөрү аркылуу кайталанат.

Сексенинчи жылдары Т. Сыдыкбеков үчүн өтө жемиштүү болду: «Ыманбай пейили» (1980), «Жол» (1982), «Көк асаба» (1989) романдары, уламыштар, аңгемелер, повесттерден турган «Кайнар булак» (1980) китеби, публикациялык жана адабий макалалардан турган «Мезгил сабактары» (1982) китептери жарык көрдү.

«Биздин замандын кишилери» романы кайра басылып, чыгармалар жыйнагынын 1–2-томдору жарыяланды. 1972-жылы «Ленинчил жаш» гезитинин кабарчысынын суроолоруна берген жоопторунда Т. Сыдыкбеков 1971-жылдын аягына чейин «Ыманбай пейили» аттуу жаңы романды жазып бүткөндүгүн билдирген (*Турмуш тереңдигин карай.* – «Ленинчил жаш», 1972, 17-май). Бирок роман 1980-жылы гана жарык көрүп, окурмандардын колуна тийди. Романда автор өзүнүн «Тоо арасында» романындагы Ыманбайдын образын андан ары тереңдетүү, жаңы турмуштук шарттарга жараша анын аң-сезиминдеги, кылык-жоругундагы өзгөрүүлөрдү көрсөтүү максатын көздөгөн. Мурда «Тоо арасындагы» Ыманбай менен жакшы тааныш, сергек окурман эмики 60–70-жылдардагы Ыманбайда кандай өзгөрүүлөр, кандай турмуштук актуалдуу маселелер пайда болду экен? – деп ойлонбой койбойт. Романды окуй келгенде жаңы кырдаалдарга жараша Ыманбайдын кулк-мүнөзүндө, түшүнүгүндө аз болсо да жаңылануулардын болгондугу байкалат. Ыманбай эми делдейген кулакчынынын ордуна велюр калпак кийип калган. Айсараласынын ордуна автобуска түшүп калган, бозонун ордуна шампандан татат. Мурда намазга тыйынды карыз – деп алчу Ыманбай эми дүкөндөн велюр калпакты карыз алат. Кыскасы, жаңы турмуштук шарттарга карата Ыманбайдын ыкташып, өзүнүн мурдагы көнүмүштөрүн жаңы нукка ылайыкташтырып алгандыгы кеңири сүрөттөлөт. Ыманбай баягыдай эле куулукшумдук деген менен иши жок энөө, ишенчээк, ак жүрөк, чынчыл, баягыдай эле өз оокатын тындап алууга маани бербеген шалакы бойдон, коомдук эмгекке активдүү катышууга ниети мурдагыдан бир аз күчөп калган.

Жазуучунун «Жол» автобиографиялык романы жөнүндө жогоруда анча-мынча сөз болду. Бул чыгарма, чынында да, жазуучунун өзүнүн өмүр жолун, тагыраак айтканда, туулгандан 1940-жылга чейинки өмүрүн так билүү үчүн өтө маанилүү. Өзгөчө, анын эртелеп орус чөйрөсүнө жакын болуп, орус тилин эртерээк түшүнүп, орус адабиятын жаш кезинен окуп таанышканын, алардын жазуучулук шыкка тийгизген таасирин билүү үчүн, ошондой эле, Т. Сыдыкбековдун чыгармачылык ишинин башталышы жана өзүн курчаган чыгармачыл чөйрөсүн, асыресе анын

Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, К. Маликов, Ж. Турусбеков, К. Рахматуллин, М. Кырбашев, Л. Пасынков өндүү чыгармачыл адамдар менен болгон карым-катнашын билүү үчүн бул автобиографиялык чыгарманын пайдасы өтө зор.

Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» аттуу романы алтымышынчы жылдардын ичинде жазылып, айрым главалары «Алатоо» журналына жарыяланган. 1971-жылы 22-мартта Кыргызстан жазуучулар союзунда чоң талкуу болуп, анда «Көк асаба», «Сынган кылыч», «Өзөктөгү өрт» романдары жөнүндө кеңири пикир алышуу болгон. Ошол талкууда Ч. Айтматов «Көк асабаны» милитаризмдин духундагы роман деп катуу саясий айып койгон эле. Ошол сыяктуу пикирлерден кийин роман өзүнчө китеп болуп басылбай жатып калды да, качан гана өлкөбүздө кайра куруу саясаты жүрө баштаганда, 1989-жылы жарык көрдү.

Бул чыгармасын автор «тарыхый роман» деген мүнөздөмө менен жарыялаган. Чыны менен, бир караган адамга мында байыркы кыргыздардын турмушун биринчи жолу тарыхый кырдаалдарда элестетүү максатында сүрөттөлүп жаткандай байкалат. Байыркы кыргыздардын өзүнчө хандык күтүп, өз алдынча көз каранды эмес мамлекет катары жашоого умтулуп, басмырлап чаап алмак болгон башка түрк хандыктарына каршы элдешкис күрөшкө чыгып, жоопкерчилик даярдыкта жашашкандыгы баса белгиленип сүрөттөлөт. Атактуу баатыр Эр Күлчур өлгөндө анын уулу Жаш Тегинди беш жашынан тарта атка минип, жаа тартууга жана башка жоокерчилик өнөрлөргө үйрөткөн эпизоддорду эстесек эле ал замандын жалпы өнүгүш багыты көз алдыга даана боло түшөт. Жазуучу ошол замандын тарыхый жүзүн элестетүү максатында көп аракеттенген. Адамдардын ысымдарына, алардын сүйлөгөн сөздөрүнө, жер-суунун аттарына чейин эски тарыхый булактардан, өзгөчө, Енисей, Орхон таш жазууларындагы эстеликтерден алынгандыгы, ошондой эле, жазуучунун өз алдынча изденип аракеттенгендиги буга күбө боло алат. Жазуучу өзү илинчектештирип түзгөн сюжеттик өзөктөн тышкары, Уз хан сыяктуу адамдардын даректерин, башынан өткөн окуяларын, а түгүл, байыркы замандарда колдонулуучу арстан жарыштыруу, аюу күрөштүрүү, төө жарыштыруу, буура менен кармашуу сыяктуу оюн-зооктордун өткөрүлүшүн сүрөттөө менен, замандын жалпы тарыхый жагдайларын элестетмек болгон. Адегенде, Элтерес баатыр (Үч Суунун беги) кыргыздарды чаап алмак болуп кол салат. Эр Киши, Баш Тегин (мурдагы Жаш Тегин), Барс, Буйлаш, Жолборс өндүү кыргыз азаматтарынын ынтымактуу каршылыгынан кийин Элтерес чегинүүгө аргасыз болот. Бирок Элтерес баатыр эч бир тынчыбайт. Мына ошондо кыргыздын ханы Адылтай ажо эли-журту менен акылдашып, камданып, Элтереске элчи жиберип, чабыша турган жерин жана мөөнөтүн айттырып, биротоло же нары, же бери бололу деген чечимге келет. Акыры беттешип салгылашуу болгондо жылкы-

чы Шап кийиз куурчактарды жасап, жоонун сесин алуу амалын түзүп, Элтерес жеңилүүгө аргасыз болот. Албетте, бул өңдүү окуялар байыркы замандарда көп эле кездешкен. Бул сыяктуу окуяларды жана жогоруда эскертилгендей, тарыхый кырдаалдарды сүрөттөө менен эле чыгарма сөздүн толук маанисиндеги тарыхый роман боло алабы? – деген суроо туулбай койбойт.

Чыныгы тарыхый чыгарма болуш үчүн бир катар шарт ишке ашуу керек экендигин эстейли. Биринчиден, чыгармадан элдин башынан өткөн тарыхый окуя так мезгили менен чагылдырылуу керек. Бизге жеткен тарыхый даректер боюнча алып караганда, андай так мезгили көрсөтүлүү менен так баяндалып калтырылган окуялар тизмеги романда жокко эсе. Экинчиден, чыныгы тарыхый чыгарма болуш үчүн тарыхта болгон эн көрүнүктүү личносттордун ошол чоң тарыхый окуяда ойногон ролун көрсөткөн так маалыматтар жетишерлик деңгээлде сакталып калуу керек. Бизге жеткен Орхон, Енисей таш жазууларында андай личносттордун чоң ролун көрсөтүүчү окуялар толук жана так баяндалып жүрүп отурбастан, алар жөнүндө үзүл-кесил кабарлар үстүртөн гана маалымдалат. Башка тарыхый даректерде да, мисалы, Адылтай ажо, Эр-Киши, Элтерес өңдүү каармандар жөнүндө так, тарыхый даректердин бар экендиги байкалбайт. Бул каармандар жана романдагы башка каармандар да бүт бойдон жазуучунун өзүнүн оюнан түзүлгөн каармандар. Демек, мындай жагдайлар басымдуу орунду ээлегендиктен, «Көк асабаны» сөздүн толук маанисиндеги «тарыхый роман» деп атоо анча так болмок эмес. Анын ордуна тарыхыйчылыкка талапкер чыгарма катары мүнөздөө чындыкка бир аз жакыныраак болчудай.

«ТОО АРАСЫНДА» РОМАНЫ

Роман эмне жөнүндө, анда кайсы учурдагы турмуш чындыгы чагылдырылган?

Октябрь төңкөрүшүнөн кийин Орто Азия, Казакстан аймактарында да жергиликтүү улуттар коомдук-саясий турмуштун революциялык өзгөрүү багытын колго алып, элдик бийликти акырындап бекем орнотуп, жалпы менчикке негизделген өнөржай жана айылчарба тармактарын түзүшкөн. Бул процесс дароо эле ойлогондой болуп иш жүзүнө аша калган эмес, мурда бүт байлыкты жеке менчик кылып ээлеп, бийлик жүргүзүп келгендердин ооматы тайыгандан кийин алар бул өзгөрүүгө кол куушуруп баш ийип, «дын» дебей көнүп беришкен жок. Болгон каршылыктарын ар түрдүү жолдор менен көрсөтүп, элдик бийликти – Советтик бийликти чындоого ар тараптан тоскоолдук кылууга аракеттеништи. Албетте, мунун баары коом алмашылганда боло турган законченемдүү көрүнүштөр эле. «Тоо арасын-

да» романынын биринчи китебинде дал ошол элдик бийликтин алыскы айыл жерлеринде кандайча калыптангандыгы, бул процесстин оной-олтоң эле ишке ашпай, эбегейсиз чоң каршылыктарга учурагандыгы, мунун баарын туура түшүнбөй, өз бийликтерин өз колуна ала албай, карапайым, сабатсыз, караңгы элдин өтө бушаймандуу жолду басып өтүп, акыры жаңы замандын кожоюндары болуу аң-сезими калыптангандыгы сүрөттөлгөн. Романдын экинчи китебинде ошол карапайым элдин коллективдүү чарбаларды түзүүгө болгон аракетиндеги өйдө-ылдыйын, таптык карама-каршылыктар, бул багытта кездешкен ар кандай аша чабуулар, туура иш жүргүзүүлөр чагылдырылып, айыл жерлеринде жеке менчиктин жоюлуп, коллективдүү, жалпы элдик менчикке өткөн чарбаларга айлануу жолуна түшкөнү баяндалат.

Кыргыз элинин башынан өткөн ушул улуу бурулуштардын өтө карама-каршылыктуу жолунда эмнелер гана кездешкен жок? Кечээ эле байдын кол алдында эзилип баш көтөрө албай келген кедей-кембагалдар Совет бийлиги берген тең укуктуулукту түшүнүп, алардын эзүүчүлүк жүзүн ашкерелеп, өз алдынча эркин болуу жолуна түшүштү. Бир эле атанын балдары, бир эле уруктун тукумдары бирин-бири кемсинтип, оокаттуусу жармачын малай кылып турган мурунку тартиптин заматта бырын-чырыны чыкты. Коомдук турмуштагы ушул өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө «уруу ынтымагы», «тууган арбагы», «кудайдын маңдайга жазганы» өндүү кан-жанга гана эмес, сөөккө биротоло сиңген улуу күчү көп учурда өтө таасирдүү ролун ойноп турбадыбы. Мына ушулардын баары «Тоо арасында» романынын башкы сюжеттик өзөгүн чагылдырмак болгон негизги турмуш чындыгы болуп берди.

Эми булардан башка романдын башынан аягына чейин кызыл сызык катары сүрөттөлүп көрсөтүлгөн дагы бир маанилүү чындык бар. Ал таптык карама-каршылыктардын чындыгы. Ушундан улам таптык карама-каршылык деген маанини кандай түшүнөбүз? – деген суроонун туулушу толук мүмкүн. «Тоо арасында» романында бул чындык өтө элестүү сүрөттөлгөн. Бул тарапта: Саадат, Бердибай, Шоорук, Барпы, Калпакбаев, Карымшактар; экинчи тарапта: Сапарбай, Самтыр, Бүбүш, Соке, Өскөнбай, Өмүр, Ыманбайлар болуп, бул эки тараптын тымызын дагы, ачык дагы күрөшү тынымсыз жүрүп отурат. Саадаттар тарабы – Октябрь төңкөрүшүнөн мурдагы коомдук түзүлүштү, жеке менчикти жактаган байлар, ал эми, Сапарбайлар тарабы – жаңы социалисттик коомдук түзүлүштү, жалпы элдик менчикти жактаган, кедей-кембагалдар. Бул кескин эки башка багыттагы адамдардын карама-каршылыгы ал кезде (20–30-жылдары) бүткүл кыргыз жергесинде, а түгүл, бүткүл мурдагы Советтер Союзунда болуп жаткан турмуштук чындык эле. Муну Т. Сыдыкбеков ойдон чыгара койгон эмес. Эми гана жаңы замандын келечегин боолголоп баш көтөрүп, өз укугуна жетишип, бийликке келе баштаган кедей-кембагал табы менен саясий бийликтен ажыра-

ган байлар тарабынын карама-каршылыгын, күрөшүн сүрөттөгөн бул романды окуп жаткан окурман өзүнүн дилинде көбүнчө кедей-кембагал тарабын жактары да талашсыз чындык. Мына ушунун өзүнөн эле адабияттагы таптык позиция деген түшүнүк аңсезимди уялай баштайт. Демек, таптык позиция (таптык кызыкчылыкты жактоо) деген чындык таптык жиктелүү коомунда жашаган адамдардын турмушунда дайыма боло турган көрүнүш.

Албетте, ушул таптык күрөш 20–30-жылдарда кыргыз элине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн кырдаалында өткөн болчу. Ал кандай өзгөчөлүктөр эле? Биринчиден, ал кезде айыл адамдары туташ сабатсыз болчу. Арасынан чыккан бирин-серин кат билген адамдардын аңсезими, түшүнүгү, коомдук-саясий маселелер жөнүндөгү билими өтө эле тайкы эле. Мына ушундай кырдаалда мурдатан кат таанып алган оокаттуу адамдардын өкүлдөрү изин жашырып, акырындык менен бийликке аралашып алууга жетишип, ал кездеги Совет бийлиги жүргүзгөн саясатты тымызын өз кызыкчылыктарына, байлардын кызыкчылыктарына пайдаланып турушкан. Романда мындай типтеги адамдардын өкүлү катары Саадаттын, Калпакбаевдин образдары түзүлгөн. Экинчиден, тап күрөшүнүн ачыкка чыгып, тезирээк жеңишке жетишине тоскоолдук кылган «уруу ынтымагы», «тууган арбагы» деген түшүнүктөрдүн кан-жанга сиңирген көнүмүшү өкүм сүрүп турган. Муну аттап өтүп, чечкиндүүлүк менен таптык позициясын билдирүүгө ал кездеги билимсиз, сабатсыз адамдар алсыз эле. Үчүнчүдөн, аңсезимди уялап алган «диндик түшүнүктөр» да таптык позициянын ачыкка чыгышына өтө күчтүү тоскоолдук кылып турган. Бул жерде «диндик түшүнүктөр» деген туюнтманы атайы тырмакчага алып отурабыз. Анткени, романда кудайга байланышкан түшүнүктөрдүн көпчүлүгүн айылга таасири бар дин кызматкери Барпы молдо бурмалап бузуп айтып отурат. Буга мисал катары романдын башталышында Бердибай, Карымшак, Барпы молдо үчөөнүн өз ара маектешип отурганынан бир үзүндүнү окуп көрөлү.

Ыманбайды, анын Айсарала атына байланыштуу шакаба чеккендерге карата Бердибай: «Ээ, балдар, несине күлөсүңөр. Адам да, айбан да бактысындагыны көрөт да» – деген бул сөздү жөнөтө берип, Барпы молдо мындай дейт: – Атанын белинен сызылып, эне курсагынан жай алган жумуртка кезинде эле, алла адамдын жашай турган жашын, иче турган ашын, өмүр бою көрө турган жыргал-кууралын адамдын пешенесине жазган. Биз ошол алланын жазган жазуусу менен гана күн көрөбүз, өмүр сүрөбүз. Алланын маңдайга жазган жазуу-шыбагасы боюнча чоң чокой Самтыр Кийизбайдын малын кичинесинен багып, байдын малайы, малчысы болуп келе жатат. Эгерде, же молдо, же жакшы, же бир дөө, баатыр деген бактыны алла анын маңдайына жазган болсо, чоң чокой Самтыр алланын ошол жазган бактысындай даражада жашап, өмүр өткөзмөк. Тигине, кууду-

рап Ыманбай олтурат. Башындагы кулакчыны да өзүнүкү эмес. Адалдуудан жалгыз Сарала аты, анын да аркасы жоор, тердик салдырбайт, Ыманбай дагдандап жөө жүрөт. Бул жамандыгынан эмес, анын пешенесине алланын жазган жазуусунан...

– Калетсиз сөз, молдонун айтканы, – деп Бердибай башын ийкектетти, – жазуудан ашыкты адам жасай алабы.

– Бактыны адам сатып алса кана, – деди Карымшак – Чапанымды чечип берсем да бир чымчым бакыт сатып алар элем. Жок!... (Т. Сыдыкбеков. Тоо арасында. Роман. I китеп. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955, 4-бет).

Мына бул үзүндүдөгү «адам маңдайга жазганды көрөт» – деген философияны күн-түн угуп, мээсине синирген Самтырлар, Ыманбайлар эгерде Совет бийлиги болбогондо ошол калыбында малай бойдон, жалчы бойдон дүйнөдөн өтүп кетишери талашсыз чындык болчу. Совет бийлиги алардын көзүн ачты, көкүрөгүн ойготту, аң-сезимин өзгөрттү. Романда бул процесс дыкаттык менен сүрөттөлүп, чоң чокой Самтырдын малайлыктан кутулуп, эл башкарган адамдын деңгээлине көтөрүлгөндүгүнө күбө болобуз. Суроо туулат: «Алла Самтырдын маңдайына Кийизбайдын малайы болуп күн көрөт – деп жазбады беле, же кийин аны өчүрүп, «Эл башкарган жакшынын катарына кошулат» – деп ондоп жазууга мажбур болдубу? Андай болсо алла күнкарама сыяктуу заман өзгөргөн сайын өзүнүн жазууларын өзгөртүп жаза береби? Эгер андай болсо, Барпы молдонун «адам курсакта жатканда эле алла анын маңдайына жазып коёт» – деген философиясы жалган болуп чыгабы?

Кептин баары дал ошол Барпы молдо сыяктуу чала молдолордун, же динди атайы бийликтин саясатына ылайыкташтырып бурмалагандардын кесепетинде болуп олтурат. Мухаммед пайгамбардын калтырган хадистеринде (осуят сөздөрүндө) мындай жоболор бар: «Менин үммөтүмөн (пендемен) ак жолдо душмандарын жеңе турган жана каршылаштарынан эч кандай зыян көрбөй турган топ (коом) кыямат күнүнө чейин бар болот». Бул хадистеги берген маанини чечмелесек, анда пайгамбар душманды жеңүүгө, демек «маңдайга ушуну жазып койду эле» – деп, кол куушуруп отура бербей, активдүү күрөшкө чыгууга үндөп отурат. Пайгамбардын хадистеринде адамдардын билимдүү болушуна өзгөчө маани берилгендигин көрөбүз. «Илим Кытайда болсо да барып үйрөнүңүз»... «Илим издөөчү илим жолунда жүргөндө каза болсо шейит болот» – дейт пайгамбар. Ал эми, соопчулук жасоонун жол-жобосун баяндагандай: «Алла жолунда пайдалуу илим үйрөнүп, ал илимди башкаларга үйрөтө билсе, илимди өз өмүрү менен жуурулуштура алса, сооп табат» деген ойду айткан. Ал гана эмес, Мухаммед пайгамбар согушта колго түшкөн туткунга, эгерде ал он адамга окуу, жазууну үйрөтө турган болсо, азаттык берген (Бул маалыматтар «Куран Каримнин алиппеси». Карап шыккан жане баспага азирлеген Муртаза Жунис улы Булутай – Стамбул, 1991 деген китепчеден алынды).

«Адам алла бешенесине эмнени жазса ошону көрөт» – деген философия ушул бүгүн Республикабыз капиталисттик коомго өтүү учурунда да кайрадан жанданып, дин кызматкерлери тарабынан көбүрөөк айтыла баштады. Мындай үгүткө сокурдай ишенип баш ийген эл кайрадан Самтырлардын таз кейпинкиеринде эч кандай күнөм болбойт. Диндин дурус жол-жоболорун үйрөнүп, турмушубузга колдонгонубуз туура, өзгөчө, адамды ыймандуулукка тарбиялаган жактары мусулман баласы үчүн өтө керек. Бирок, жогоруда эскертилгендей, анын эң сонун көрсөтмөлөрүн бурмалап, адам баласын пассивдүүлүккө тарбиялоого болгон аракеттерге эч качан жол бербөөгө тийишпиз. Эгерде андай философия канга сиңе турган болсо, анда «байлар бай бойдон, кедейлер кедей бойдон өтөт, анткени, алла бешенеге ошентип жазып койгон» – деген жалган көрсөтмөлөргө алданып, элдин манкурт болору айдан ачык.

«Тоо арасында» романында жогорудагы нукура чындыгын туура элестете ала турган жана белгилүү таалим-тарбия мааниге ээ көркөм образдар түзүлгөн. Алардын айрымдарына аздыр-көптүр мүнөздөмө бере кетели.

— *Сапарбайдын образы.* Сапарбай – романдагы негизги каармандардын бири. Ал айыл шартында эле өсүп, бирок көп жаштардын арасынан жашынан эле сергектиги, сезимталдыгы менен айырмалана баштайт. Совет бийлиги орноп, жаңы заман өз күчүнө кире баштагандан тартып, ал коомдук турмушка активдүү аралашып, эски менен жаңынын жакшы-жаман жактарын ажыратып түшүнүүгө аракет кылып, жаңы замандын келечеги үчүн күрөшүүгө бел байлайт. Бирок, ал ак-караны ажыратып түшүнө албай, көпкө бушайман болуу түйшүгүн баштан өткөрүүгө мажбур болот. Адегенде, Саадатты элдин мүдөөсүн жактаган айылдык бийликтин ээси деп кабыл алып, бара-бара анын тымызын гана байлардын, анан өзүнүн жеке керт башынын кызыкчылыгын ойлогон жетекчи экендигин түшүнө баштап, бирок ага каршы кантип күрөшүүнүн жолун таба албай түйшөлөт. Анан акырындап, Саадаттын чүмбөттөлгөн бетин, эл алдында ашкерелеп, бийликтен четтетүүнүн аракетин ойлой баштайт. Ал бул максатта карапайым калкты активдүү күрөшкө чыгууга үндөп, биринчи кезекте Бүбүш, Самтыр, Соке өңдүү адамдарды тартат. «Тоо арасында» романынын мурдагы варианты «Кеңсууда» Сапарбай көп учурда өтүмсүз, жалтак адамдын кейпинде сүрөттөлчү. Романдын жаңы вариантында Сапарбай ак-караны түшүнгөндөн тарта активдүү күрөшкө өткөн каарман катары көрүнөт. Романдын биринчи китебинде Сапарбай чон уюштуруучулук аракет менен Саадатты айылаткомдун төрагалыгынан түшүрүп, ордуна Бүбүштү шайлаганга жетишет, өзү Бүбүштүн катчылыгына шайланат. Кедей тобунун башчылыгына Шарше, анын орун басарлыгына Самтыр шайланат. Ошентип, айыл жеринде кедей-кембагалдардын толук бийликке келишин көрсөтүү менен, биринчи китеп аяктайт.

Романдын экинчи китебинде кыргыз жергесинде ал жылдары жаңы бурулуштун – айыл жерлеринде жеке менчиктин биротоло жоюлуп, коллективдүү чарбага өтүү мезгили ишке ашкандыгы сүрөттөлөт. Албетте, бул процесстин жүрүшүндө таптык карама-каршылыктардын курчуп, ар кандай аша чабуулардын, кемчиликтердин болгондугу тарыхтан белгилүү. Сапарбай кедей-кембагалдардын алдыңкы, аң-сезимдүү, активдүү өкүлү катары коллективдештирүү саясатынын туура жүрүшү үчүн чечкиндүү күрөшөт. Ырас, адегенде, коллективдештирүү маселелериндеги оош-кыйыштарды анча түшүнө бербеген Сапарбай Калпакбаев өндүү уполномочендердин жүргүзгөн терс таасирин дароо ашкерелей албай, бир аз буйдалууга да аргасыз болот. Бирок зилинде өзүн жаңы замандын ээси катары сезген Сапарбай Калпакбаевдин аны «оппортунист» деп күнөөлөп, басмырлап, активден четтетип койгонуна чөгүп, женилип калбай, күрөшүн андан ары активдүү түрдө улантат. Акыры коллективдүү чарбага өтүүнүн ыктыярдуулук принцибин бузуп, зордоо жолу менен элди чаң-тополоңго учуратып, жаңы замандын саясатын элге каршы койгондугу үчүн Калпакбаевдин бети биротоло ашкереленип, партиядан чыгарылып тиешелүү жазасын алат. Бул иште Сапарбай чечүүчү ролду ойнойт.

Сапарбайдын образын түзүүдө жазуучу анын аң-сезимине акырындап отуруп таптык позициянын бекем калыптангандыгын ишенимдүү сүрөттөгөн. Саясий бийликтен ажыраса да, ага жармашып, элге өздөрүнүн таасирин дайыма тийгизип турууга жанталашкан Саадаттын, Бердибайдын, Карымшактын, Калпакбаевдин, Шооруктун, Кийизбайдын аракеттерин Сапарбай аралашып жүрүп өз көзү менен көрүп, өзүнө каршы багытталган алардын каршылыктарын өз башынан өткөрүп, бирде женилип, бирде жеңип, акыры жаңы замандын кедей-кембагалдар жактаган саясатынын биротоло жеңишке жетишкендигине өзүнүн эмгегин сиңирип отуруп, анан таптык позициясын биротоло бекемдеди. Ошентип, Сапарбай кедей-кембагалдардын таламдарын жактаган, ал үчүн жанын аябай күрөшкөн, кедей табынын патриот баатыры катары кыргыз адабиятынын тарыхында кала берет. Анын образынын эң чоң тарбиялык мааниси мына ушунда.

Ырас, чыгарманын акырында Сапарбайдын таптык позициясында өзгөрүүлөрдүн болгондугу сүрөттөлөт. Качып, басмачыларга аралашып жүргөн Саадатка Сапарбайдын эмнегедир боору ооруй баштайт. Атүгүл, куралдуу Саадаттар менен беттеше калган учурда ал озунуп: – «Саадат! Дале кеч эмес, эсиңе кел! Адашпа, курбум! Элге кошул! Жоопко тарттырбаска милдетинди алам... (Тоо арасында. 2-китеп. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1958, 505-бет)» деп, чын ниети менен элдешүүгө чакырган сунушун айтат. Бирок, чыныгы тап душманы Саадат Сапарбайды алдап, жалгыз чыгарып, атып салат. Сапарбайдын ак көңүл, ишенчээк, боорукерлиги акыры ошентип анын өлүмүнө себеп болот. Айрым ада-

биятчылар Сапарбайдын таптык позициясынын солгундап, элдешүүчүлүккө чейин жетишин анын образынын кемчилиги катары түшүндүрүшөт. Мүмкүн, анын да белгилүү деңгээлинде чындыгы бардыр. Бирок, мында жазуучунун өзүнүн турмуш чындыгын көрө билүүсү алда канча туура, логикалуу го деген да ой туулат. Анткени, качан да болсо көпчүлүк учурларда кедей-кембагалдар боорукер болот. Бул – турмуштун талашсыз чындыгы. Экинчиден, Сапарбайдын аң-сезими да катып калган сөңгөк эмес эле, анын да турмуштук кырдаалга жараша чындыкты жаңыча көрө билиши, сезе билиши толук ыктымал болчу. Сапарбай чыныгы кедей Шаршелердин коллективдештирүү, кулакка тартуу учурундагы бир беткей аша чабууларын өз көзү менен көрдү. Анын үстүнө, ошол эле Саадаттар менен бир айылда жашап, бирге иштеп да жүрдү. Таптык кагылышта түшүнбөстөн, жаңылыштыктан бир беткей душмандашып алган адамдар да ал кезде аз болгон эмес. Мына ошолордун баарын Сапарбайдын кайрадан өз ичинде талдоодон өткөрүп, өткөрө катуулукка жол бергендикти туура көрбөгөн түшүнүккө келиши да толук мүмкүн эле. Айтор, мына ушундай кырдаалдарды эске алуу менен, Сапарбайдын ырайымдуулук кылып, кайра элдешип, тынч жашап калууну сунуш кылышы да бир эсептен табигый көрүнүш болчу.

Самтырдын образы. 1924–1926-жылдары кыргыз жергесинде байлар табын чектөө саясаты жүргүзүлүп жаткан. Саясий бийликтен ажыраса да, байлар мурдагыдай эле мал-мүлккө ээ бойдон жашап турушкан. Алардын ээлеген малынын санына, жеринин аянтына, тапкан кирешесине жараша салык алуу, жумшаган малайларына акы төлөп берүү жөнүндө келишимдерди түзүү сыяктуу чектөө иш чаралары ишке ашып турган. Мына ошол кырдаалды жазуучу «Тоо арасында» романында элестүү сүрөттөгөн. Кийизбай байдын үстүнө, дал ошол жогоруда эскертилгендей, чектөө саясатын текшерүү үчүн атайын уполномочен келет. Кийизбайга суроо берет:

– Бай, жалчы жумшаганды билесиз, ага акысын неге төлөбөйсүз?

– Мен жалчы жумшабайм, таксыр – деди Кийизбай, башын көтөрбөй.

Уполномочен кыжырланып айтты:

– Мени ким деп турасыз, бай. Мен Кеңеш өкмөтүнүн кызматчысымын? Мында таксыр жок... Сиз жалчы жумшабайт экенсиз, а мына бул каршыңызда олтурган ким?

– Ал... өзүбүздүн тукум... жээн... кой багат.

– Өз тукум кой бакса, жырттык жүрөт бекен?

Бай сөз таба албай, кебин кайталады:

– Өз бала... кийимдери деле бар... Мал артында жүргөндө кийбейт тура.

– Эй, койчу, кийимиң барбы? – деди уполномочен Самтырга.

Туура жооп айтыштан байынан жалтанган Самтыр:

– Таң... – деди.

– Эмне үчүн таң, өз кийиминдин бар-жогун билбейсиңби?

Койчу чынын айтуунун ордуна чокоюнун башын карады. Ташка сүрүлгөн чокойдун бүйүрмөлөрү ыдырап, курмушу байпак тешилгени турат.

– Ой, Самтыр. Жер карабай жооп бер, – деди Өмүр. – Өз кийиминдин бар-жогун билесиңби?

Койчунун үнү аран угулду:

– Көрүп турбайсызбы...

– Бай сени жээним деди, чын айтабы?

– Таң...

– Ой, сурунду урайын, – Соке абышка Самтырга ачууланды.

– Сен «таңдан» башка тилди билбей калгансыңбы? Байга кандайча жээнсиң, айтпайсыңбы?

– Эй, Соке, анын несин такыдын – деди Кийизбай, бул жолу байдын үнү бегирээк чыкты, – Самтырдын чоң энеси аталаш эжелерибиздин кызы эмес беле.

Негедир тургандардын арасын күлкү аралады. Арт жактан кимдир бирөөлөрдүн кобурлары угулду.

– Жан талашканы курусунчу...

– Ооба, кагылайын. Самтырдын тегин ким билбейт – кулдун баласы эмес беле. (*«Тоо арасында»*. I китеп, 48–49-беттер).

Бул үзүндү узагыраак болсо да, атайын келтирип отурабыз. Анткени, романдын баш жагындагы ушул кичинекей эпизоддо эле Самтырдын ким экендиги толугу менен төкпөй-чачпай көз алдыга даана элестелип жатат. Самтыр – чектен өткөрө жанчылган, басмырланган кул. Ал кийиминин бар, жогун да так айта албайт. «Жок»! – деп айтайын дейт, байынан коркот. «Бар» – деп айтайын дейт, жок нерсени бар деп айтууга ички абийири айттырбай жатат. Ошон үчүн ал эки тарапты жайкагыч «Таң» деген сөздү айтууга аргасыз. Кенеш өкмөтүнүн тушунда жашап туруп, ал жөнүндө анын эч кабары жок, элдик бийлик орногону менен теңчиликке, эркиндикке жетип, адам катары тең укуктуу болгону менен да эч иши жок, сөздүн толук маанисиндеги кул.

Мына ушундай денгээлдеги кулдун, жаңы замандын эркиндик, теңдик берген шарапатына акырындап аралаша отуруп, акыры эл башкарган жетекчинин денгээлине жеткиргендигин жазуучу романда эң ынанымдуу сүрөттөгөн. Албетте, кулдан башкаруучуга чейинки жолду, же тагыраак айтканда, эч нерсени сезбеген катуу уйкудан ойгонуп, дүйнөнү, кымгуут турмушту аңдап билип, ак-караны ажыратып, эркиндик, теңдиктин ээси болгонун сезип, кул эмес, адам экендигин далилдөө үчүн активдүү күрөшкө чыкканга чейинки жолду Самтыр оңой-олтон эле басып өтө койгон жок. Далай бушаймандуу түйшүктү баштан кечирди. Саадат баштаган байлардын куулук-шумдуктарын,

алардын былыгын, ички сырларын көпкө ажыратып түшүнө албай, анча-мынча түшүнсө да өз оюн ачык айта албай, канга сиңген кул мезгилиндеги жалтактыктын кесепетинен арыла албай, пассивдүү жүрүүгө аргасыз болду. Акыры, ал айлана-чөйрөнүн, күчтүү таасири менен жаңы заманды ишенимдүү курууга белсемдүү киришкен Сапарбай, Соке, Бүбүш өңдүү адамдардын жардамы менен активдүү күрөш жолуна өттү. Романда Саадатты айылаткомдун төрагалыгынан түшүрүү үчүн жүргүзүлгөн уюштуруу иштерин жана чогулушта Самтырдын өтө чечкиндүү далилдүү сүйлөгөн сөздөрүн сүрөттөгөн эпизоддордон ачык көрүнөт. Сапарбайдын, өзгөчө, Сокенин айткандарына толук ишенип, Саадаттын бетин ашкерелөө сөзүн биринчи баштап берем деп убада берген Самтыр, адегенде, өтүмсүздүк кылып, ачыкка чыга албайт да, анан кырдаалды улам даанараак түшүнгөндөн кийин гана чогулушта Саадаттын бетине ачык чыгат. Ал эми, коллективдештирүү башталып, бул иште Калпакбаев өз билгенин кылып, Сапарбайды «оппортунист» деп иштен четтетүүгө жетишкенде, Самтыр ага алынын жетишинче каршы турат, бирок ал өзү көп нерсени так ажырата албагандыктан, өтө чечкиндүү, билерман күрөшкердин деңгээлине жете албай, көпкө түйшөлөт. Акыры Самтыр активдүү жетекчи катары байларды кулакка тартуу учурунда байы Кийизбайды өзү кулакка тартып айдоого жетишет. Ошентип, жазуучу Самтырдын образы аркылуу жаңы заман тушунда эркиндик, тендикке жеткен кедей-кембагалдардын ойгонуп, жаңы коомду куруунун жолуна түшкөндүгүн эн жакшы элестете алган.

Саадаттын образы. Саадат – байлар тарабынын өкүлү. Ал жыйырманчы жылдары айыл адамдарынын сабатсыз, караңгылыгынан пайдаланып, кеңеш өкмөтүнүн жактоочусу өңдөнүп, амал менен бийликке – айылаткомдун төрагалыгына жетип алат. Сөз жүзүндө ал кедей-кембагалдарды, кеңеш өкмөтүн, жаңы заманды жактаган болот да, иш жүзүндө байлардын таламын тымызын ишке ашыргысы келет. Ошол себептүү ал дайыма Бердибай, Барпы, Шоорук, Карымшактар менен кеңешип иш кылат. Ошондой эле, ал дайыма өзүнүн бети ачылып калбас үчүн «уруу ынтымагы», «тууган арбагы» ураандарын өтө ыктуу колдонуп, көпкө чейин жүзүн чүмбөттөп жүрүүгө үлгүрөт. Атүгүл, Сапарбай өңдүү жигиттерди да өз таасиринде кармап, далайга чейин өз билгенин иштегенге жетишет. Акыры анын айыл элин эки жаатка бөлгөнү, аял алмак болуп элди чыгымга учуратканы, Бердибай, Барпы, Шооруктарды тымызын жактаганы Сапарбай, Самтырлар тарабынан ашкереленип, Саадат айылаткомдун төрагалыгынан бошотулуп, анан партиядан чыгарылып, сотко берилип, кесилет. Андан кийин ал чыгарманын экинчи китебинде активдүү каарман катары сүрөттөлбөйт, экинчи планда, көмүскөдө калат да, чыгарманын аяк ченинде гана күрөшкө өтүп, кантсе да Сапарбайдан өчүн алып, анан өзүнүн жакын са-

наалаштары менен тоо аралап Кытай тарапка качып кетүүнү ойлонот. Ал ошол арам оюнан кайтпай, элдешүү сунушун ак дилден айткан Сапарбайды атып салууга батынат.

Ошентип, тап душманы Саадаттын образы ошол учурдун чындыгын ачык, даана элестетүү жагынан, өзгөчө, басмачылык кантип пайда болгондугун туура түшүнүү жагынан бизге көркөм жалпылоо иретинде да, мазмундук тактыкты туура туюнтуу иретинде да эң баалуу далил болуп бере алат. Анткени, социалисттик коомду куруу жолундагы басмачылыктын пайда болушу ал кездеги түшүнүк боюнча таптык карама-каршылыктардын табигый туундусу болчу. Мурда эзилип келгендердин эми бийликке жеткенде эзип келгендерден өч алуусу да табигый мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Мындай аракетке чыдабаган айрым эзүүчүлөрдүн басмачылык күрөшкө өтүүсүн ушундай түшүнгөндө гана туура болмокчу.

Ыманбайдын образы. Ыманбайдын көркөм образын жазуучу өтө берилүү менен түзгөн. Ал романдын башынан аягына чейин катышат. 20–30-жылдардагы коомдук өзгөрүүнүн процессинде Ыманбайдын аң-сезиминде да тиешелүү бурулуштар болбой койгон жок. Бирок Ыманбай – табиятында өтө оригиналдуу жаралган адам. Ак пейил, куулук-шумдук, митайымчылык менен иши жок, чынчыл, оюндагыны жашырбай ачык сүйлөгөн, турмуштун агымынын ар кыл сырларын аңдап билүүгө дилгирлик менен аракеттенбеген, түркөй, караңгы, өз оокатын тыңдап алууну да ойлобогон, ойлонсо да эби жок, энөө, болгон дүйнөсү сыртында турган Ыманбайды жаңы замандын агымы да ары-бери калчап, акыры көп нерсени туюндурууга үлгүрдү. Адегенде, Ыманбай баягы эле «уруу ынтымагы», «тууган арбагы» деген философияны туу тутуп жүрдү. Атүгүл, Барпынын ар ким алла бешенесине жазганды көрөт деген философиясын да өз кулагы менен бир нече ирет угуп, ага ыктап, аны жөндүү көрдү. «Уруу ынтымагын» колдоп, Ыманбай жаатташкан Саадат, Бердибайлардын элчиси болуп Касейинге барып, ал жерден таяк жеп, «өлүп тирилди». Кийин коллективдештирүү учурунда Ыманбай жалгыз аты Айсараланы ортого кошот дегенге каршы туруп, аз жерден Бердибайлар тарапка да өтүп кете жаздады.

Ыманбайдын образын автор күлкү чакыруучу каармандардын тибинде түзүүгө көбүрөөк көңүл бурган. Турмушта апенди чалыш дөөпөрөстөнгөн адамдар да кездешет эмеспи. Ошондой адамдардын тиби катарында жазуучу Ыманбайдын образын билгичтик менен мыкты түзө алган. Анын Көйкапка качмак болуп, Айсараласы менен түнү бою айылдын эле четинде адашып жүргөндүгүн сүрөттөгөн эпизоддор эч качан ойдон чыгарылбаган реалдуу эле чындык катары кабыл алынат.

Ыманбайдын образындагы оокатка эби жок, бекерчиликке берилгендик кээде анын жалкоолугу, жалпы эле кыргыз элинин жалкоолугу катары түшүндүрүлгөн учурлар да болду. Ырас,

Ыманбайды жалкоо эмес деп айтууга негиз жок. Бирок, анын жалкоолугун бүтүндөй бир элдин жалкоолугу катары түшүндүрүү да туура болбос эле. Кыргыз эли көчмөндүү турмушта жашап келгендиктен, көбүнчө мал багуу жагын мыкты билгенге үйрөнүп, дыйканчылык жагын кемирээк өздөштүргөндүгү чындык. Бирок бул да бүт кыргыздарга мүнөздүү эмес. Түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын көпчүлүгү дыйканчылык маселесинде башка элдерден кем калышпай келген. Ал эми, мал багууну анча билбеген элдерди жалкоо эл деп айтууга болор беле? Демек, Ыманбайдын образы бүтүндөй бир элдин мүнөзүн, жашоо тиричилигин элестете турган типтүү образ болуудан алыс, ал жазуучунун өзүнүн индивидуалдуу образ түзүүдөгү дурус табылгасы.

Романдагы башка каармандар

Романда эпизоддук каармандарды кошуп эсептегенде, Сапарбай, Самтыр, Саадат, Ыманбайдан тышкары дагы толуп жаткан адамдардын образдары түзүлгөн. Соке, Өмүр, Өскөнбай, Шарше, Курман, Бүбүш, Бердибай, Шоорук, Карымшак, Барпы, Калпакбаев, Ысак жана башкалардын образдары жөнүндө көп эле айтууга болор эле.

Булардын ичинен Соке абышка өзүнүн жөн билгилиги, акылынын тунуктугу, сезимталдыгы жана ачык сүйлөп, бетке таамай айткандыгы менен айырмаланат. Ал көп маселелердин чоо-жайын туура түшүнүп, ажат ачууга себеп болот. Мындайча айтканда, Сапарбай, Самтырлар көп учурда Сокеге таянышат, анын жүйөлүү сөзүнөн сабак алып, туура чечимге келишет. Ырас, Соке да жаңы Кеңеш өкмөтүнүн саясатынын кээ бир жагдайларын так биле албай бушайман болуп жүрөт. Бирок Соке, кантсе да, жаңы замандын айыл жеринен орун алып, коллективдүү чарбанын уюшулушуна өз алдынча кол кабыш этет.

Шарше мурда «Кеңсууда» коллективдештирүү башталгандан кийин гана кыймыл-аракетке аралашып, активдүү каарман болуп чыга келчү. «Тоо арасында» да ал чыгарманын башынан аягына чейин катышат жана анын активдүү аракеттеринин баштатан эле калыптана баштагандыгы сүрөттөлөт. Ал эми, коллективдештирүүнү жүргүзүү, кулактарды айдоо ишинде Шарше өкмөттүк саясатты бир беткей түшүнүп, чектен өткөн аша чабууларга жол берип, туура эмес уюштуруучулук иштерди жүзөгө ашырат. Берилген өкмөттүк жободо жылдык кирешеси беш жүз сомдон ашса, киши күчүн пайдаланып, малай күтүп келсе жана башка ушул сыяктуу фактылары болсо гана кулакка тартууга боло тургандыгы көрсөтүлсө да, Шарше ага тыншабай, тыныраак оокат кылгандардын баарын кулакка тартмак болот. Анын бул аракетин көргөн Бүбүш айылаткомдун төрайымы Шаршеге: — «Бак-дарак, жыгач-ташка каршы тап күрөшү жүргүзүлбөйт, жолдош Борукчуйуп! Мураттын элүү түп турпан талын кыйдырган

сон, тигил Арчалуунун карагай, талына каршы күрөш ачпаңыз дагы...» – деп, катуу какшык менен кагып таштайт. Бүбүш менен Шаршенин ушул диалогунан эле бул эки адамдын эки башка деңгээлин, эки башка кулк-мүнөзүн, эки башка түйшүгүн кадимкидей баамдоого болот. Чындыгында да, Кеңеш өкмөтүнүн жүргүзгөн коллективдештирүү саясатын бурмалап, дал ошол Шарше сыяктуу жыланаң жарды-жалчылар менен Калпакбаев өндүүлөр элге туура эмес ой калтырган. Ысак Термечик уулу Кеңеш өкмөтүнүн такшалган жетекчи өкүлү катары таптык карама-каршылыктардын түйүндүү маселелерин чечүүдө өзүнүн иш билгичтигин ар тараптан көрсөтөт. Романда Курмандын образын түзүүгө да көп орун берилген. Ал адегенде ашкере атеист катары тартынбай иш жүргүзөт, Кеңеш өкмөтүнүн саясатын сергек түшүнгөн жигит экендигин көрсөтөт. Бирок чыгарманын акырында Курмандын Саадаттар тарапка өтүп кеткендиги сүрөттөлөт. Турмуштун татаалдыгы, адамдын ички дүйнөсүнүн табышмактуулугу – Курман өндүүлөрдүн тез өзгөрүп кетүүлөрү менен да ырасталат. Бир гана өксүк Курмандын тез өзгөрүп кетүүсүнүн себептерин жазуучу дагы тереңирээк, ишенимдүүрөөк бергенде болмок.

Жалпы жонунан айтканда, «Тоо арасында» романы мурдагы совет доорундагы бир тарыхый мезгилдин турмушун, кыргыз жергесинде коомдук бурулуш болгонун, анын ар кыл татаал көрүнүштөрүн, бир коомдон экинчи коомго өтүүдөгү адамдардын аң-сезимине болгон улуу революциялык өзгөрүүлөрдүн диалектикасын билермандык менен чоң чеберчиликте чагылдыра алгандыгы менен баалуу. Бул роман Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгында гана эмес коом алмашып, доор өзгөрүп кетсе дагы, жалпы кыргыз адабиятындагы классикалык орундардын бирине татыктуу көркөм полотно болуп кала берери шексиз.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Т. Сыдыкбеков кандай адабий жанрларда үзүрлүү эмгектенген экен?
2. Кыргыз адабиятындагы анын орду, өзгөчө эмне менен баалана алат?
3. Чыгармачылыгындагы өз алдынчалуулугун биз эмнелер менен белгилей алабыз?
4. «Көк асаба» романы биз үчүн кандай баалуу чыгарма экен?
5. «Тоо арасында» романында элибиздин башынан өткөн тарыхый доорду кандай баяндайт?
6. Образдарды талдап, чыгармаларга өз бааларыңарды билдирүү менен, рефераттарды жана дилбаяндарды жазгыла.

Көркөм тип жөнүндө түшүнүк

Көркөм тип, же адабий тип, типтүүлүк өнөр чыгармачылыгынын өзгөчөлүгүн билдирүүдөгү маанилүү факторлордун бири.

Силер бул же тигил адабий каармандардын жазуучу ачып берген кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун, ички-сырткы дүйнөлөрүн, кыскасы, жалпы образын жакшылап байкап карасаңар, ошондо анын башкаларга окшобогон, кайталангыс, индивидуалдуу өзүнчөлүгүн көрүү менен бирге эле, жаамы элге, же улутка, болбосо кайсыл бир мезгилге, доорго же муунга таандык, ошолордун баарына мүнөздүү, жалпыланган белгисин байкайсыңар. Көркөм образ болуш үчүн каармандын жекелиги да, жалпылыгы да болушу зарыл. Мына ошол бир элге, же муунга, улутка, мезгилге орток, мүнөздүү белгилерди бир образга жалпылап берүү адабий, же көркөм тип, болбосо, жөн гана тип деп аталат. Тип көркөм образга тиешелүү, ал эми, типтүүлүк деген түшүнүк образга да, окуя-шартка да, мезгил-кырдаалга карата да айтыла берет. Мисалы, карыя оозунан «ай, ушул азыркы жаштар ай!» деген сөздү уксаңар, ошол киши азыркы жаштардын жалпысына мүнөздүү адат, касиеттерден улам бир жыйынтыкка келип, б. а. типтештирип айтып атат. Көркөм адабиятта каармандар жалпыга мүнөздүү белгини алып жүрө албаса, анын образы толук ачылбайт, анын жетекчилиги да, жалпылыгы да (индивидуалдуулугу жана типтүүлүгү) биримдикте болуп, эриш-аркак көрүнүшү керек. Чыгармада ондогон, жүздөгөн кишилер катышып, аты аталышы мүмкүн, бирок анын баары эле тип эмес. «Тип – белгилүү даражада типтүү мүнөз, бул мүнөздүн эң жогорку формасы, ири көркөм жалпылоо» (Тимофеев Л. И. *Основы теории литературы. 5-бас. М.:1976, 65-бет*). Кээ бирлеринде мүнөз көрүнгөн менен, ал типке өсүп жетпейт. Каармандар кейипкер-катышуучу – мүнөз – тип болуп өсүп отурат. Демек, бир адамдын образына сүрөткердин реалдуу, конкреттүү бир канча адамдан жыйнаган белги-сапаттарын, мүнөз-аракеттерин синтездеп, бириктирип, чогултуп, топтоп келиши.

Маселен, силер окуп чыккан Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы образдарды, анын бирөөсүн Эр-Кишинин образын алып көргүлө: акылман, баатыр, балбан, кыраакы, согушка жан аябай кирет, аскер өнөрүн эң мыкты өздөштүргөн, кол башчылык таланты күчтүү, аскер машыктыруунун сырларын жакшы билет, мүнөзү боюнча да ал ошол доордун өзгөчөлүктөрүнө, жалпы духуна ылайык келет. Мына ошол касиеттери, белгилери, мүнөздөрү менен ал өзүнө окшогон көп кишинин бирдиктүү окшош белгилерин, касиеттерин, мүнөздөрүн алып жүрөт. Ошол касиеттери менен ал байыркы жоокерчилик замандагы кыргыз колбашчынын типтүү өкүлү катары көрүнөт,

аны ошол касиет-мүнөз, аракеттери менен, маселен, бүгүнкү кыргыз дыйканынын же фермеринин образын чагылдырган чыгармага алып келе албайсың. Албетте, жазуучу көптөгөн тарыхый материалдар, анын ичинде таш бетиндеги жазуулар, археологиялык жазуулар, санжыралар менен таанышкан соң, каармандардын типтүү элесин иштөөгө киришкен. Ошентип, «Көк асабада» байыркы Энесай кыргыздардын образын типтештирген Сайкал апанын, өспүрүмдүктөн жигиттикке ооп, жетилүү курагына келген инсандын бейнесин типтештирген Жаш Тегиндин образдары жаралган.

Көркөм тип ошол сүрөттөлүп аткан мезгилди, чөйрөнү таанытууда маанилүү роль ойнойт, сүрөткер өзү чагылдырып аткан каарман үчүн эң типтүү нерселерди, көрүнүштөрдү, белгилерди издеп, таап, ошолорду чыгармачылыгында ыктуу колдонот, ансыз чыгармасы жасалмалуулукка айланып, тема менен образ коошпой калат.

Көркөм тип, тип болуу менен бирге эле, ал индивид (жекелик), ал эми тип даражасына алып келүү ошол индивиддерди чогултуу, ошолордон мүнөздүү белгилерди алып чыгуу, көркөм жалпылоо. Маселен, Асан деген конкреттүү киши, индивид, анын кесиби – соодагер, ал эми, ал көркөм адабиятта чагылдырылса, бүгүнкү күндүн жүздөгөн, миндеген соодагерлеринин окшош жактарын, көбүнчө мүнөздүү нерселерди жалпылап көрсөтөт, б. а. жекеликтен жалпылык куралат.

Типтин таанып-билүүчүлүк жагы эле эмес тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү да жогору. Л. Толстой өз кезегинде Тургенев орус коомунун алдыңкы көз караштагы кыз-келиндеринин типтүү образын түзгөнү жана анын ролу жөнүндө минтип айткан: «Тургенев аялзатынын таң каларлык бейнелерин жараткандыгы менен улуу иш жасады. Балким, ал жагдайлар болгон деле эмес тир. Бирок ал жазган соң андайлар боло баштады. Бул – чындык. Кийин өзүм да Тургенев жазгандай айымдарды кезиктире баштадым».

Адабий типтегиге окшоп, аларга түзөлүп, ошолорду ээрип, жашоо образын өзгөрткөн, ыңгайлаштырган фактылар кыргыздар арасында да учураганы белгилүү.

(1928)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Дүйнөгө белгилүү кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматов 1928-жылы Талас өрөөнүндөгү Шекер айлында туулган. Атасы Төрөкул көрүнүктүү партиялык кызматкер болгон. Сталиндик режим учурунда репрессияга учурап, атылып кеткен. Анын сөөгү 1990-жылы табылып, ошол эле Атабейитке көмүлгөн. Энеси Нагима билимдүү киши болгон, мугалим болуп иштеген. Жаш Чыңгыз орусча, кыргызча мектептерде окуган. Адегенде, Жамбылдагы зооветтехникумду, анан Фрунзе шаарындагы Айыл чарба институтун бүтүргөн. Кесиби боюнча – зоотехник. Көркөм

адабиятка болгон Чыңгыздын кызыгуусу эрте эле ойгонот. Адегенде, котормо иштерин студент кезинде эле баштайт. 1952-жылдан тартып, Ч. Айтматов өзүнүн оригиналдуу чыгармаларын жаратып, жарыялайт.

Жазуучу эмнеден башталат? Бул суроого бир ооз сөз менен кесе жооп берүү мүмкүн эмес. Бирок сомолоп айтканда, жазуучунун башталышы (албетте, таланттан тышкары) анын жеке тагдыры менен белгиленет. Жеке тагдыры болбогон бир дагы чон жазуучу кездешпейт. Жеке тагдыр дегенибиз – бул жөн эле бир адамдын анчейин басып өткөн жолу, өткөргөн окуялары, кадыресе жашаган турмушу эмес. Сөз бул жерде жекече адамдын аңсезимдүү түрдө өзүнүн өмүр-тагдырын коомдун, элдин жашоо-турмушу менен, өз доорунун, өз мезгилинин эң курч маселелери менен шайкеш, эриш-аркак келтире алышы жөнүндө баратат.

Чыңгыз Айтматов «Манасатанын ак кар-көк музу» деген очерк-макаласында Улуу Атамекендик согуштун биринчи күндөрү жөнүндө эскерип келип, төмөнкүлөрдү жазат: «Мекендин тагдыры деген жалпы жоопкерчилик ал күндөрү ар кимдин жеке керт башынын түйшүгү сыңары, моюндагы бирден бир парз болду. Райондун борборунда өткөн митингинин өзүнөн нечен азаматтар өз ыктыяры менен катарга тизилип, түз эле аскерге жөнөп жатты. Кеп мына ушунда. Эми ойлоп көрсөм, ошол бүткүл элдик улуу күрөштө ар кимге – мейли жаш, мейли кары болсун, мейли согушта, мейли оорукта болсун, өзүнүн тарыхый орду табылган экен. Ооба, тарыхый орду... Башкача айтууга мүмкүн эмес...».

Бул окуя өтүп жатканда Ч. Айтматов 13 жаштагы өспүрүм бала эле. Он төрт жашында айыл советинин секретары болуп

иштейт. Азыр мындай ишке, «чоң айылдын» административдик ишин балага жүктөп, милдеттендиришке эч ким барбайт. Ал кезде болсо, «эрте келген кызматкерлер» (эрте келген турналардай) согуштун татаал кырдаалынын эң зарыл муктаждарынан келип чыккан. Бул жерде маселе жалаң гана жаш балдар согуштун оор жүгүн көтөрүп, «тарыхтан» өз ордун тапкандыгында эмес. Башка бир учурда ушунун өзү эле жетиштүү болчу. Ал эми, Ч. Айтматов үчүн өзү айткандай: «Согушка чейин», «Согуштан кийин», «Согуш күндөрүндө» деп айтыла жүргөн көнүмүш фразалардын мен үчүн өзгөчө түшүнүгү бар. Мен үчүн бул сөздөрдүн ар биринде анчейин хронология эмес, алда канча терең турмуштун татаалдыгына жете түшүнүүнүн катаал мезгили, биздин коомдун бул күндө бүт дүйнөгө сабак болуп калган тажрыйбасын баштан өткөрүү мезгили деген зор маани жатат».

Демек, согуш жылдары Ч. Айтматов үчүн жөн эле унутулгус окуя эмес, жөн эле жекече тагдырдын катаал учуру эмес, ал баарынан мурда жалпы адамзаттык мааниси бар сабак, тарых. Албетте, бул жыйынтыкка, бул түшүнүккө жазуучу кийин келди. Ал эми, согуш жылдарында ал Султанмурат, Анатайларга окшоп башка түшкөн не бир мүшкүлдөрдү көтөрүүгө аргасыз эле. Ошондуктан, ал мүшкүлдөр, окуялар жаш баланын аң-сезимине эстен кеткис из калтырды. Жазуучу бул «эстен кеткис» окуяларга, турмуштук кырдаалдарга, кала берсе, өзү көргөн, билген адамдардын тагдырына кийинчерээк өзүнүн көркөм чыгармаларында системалуу түрдө кайрылганы белгилүү. Мына ушунун өзүнөн эле согуш мезгили келечектеги жазуучунун башталгыч турмуштук позициясынын, түшүнүгүнүн, мындан да кеңирээк айтсак, дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышына катуу таасир бергени талашсыз.

Албетте, согуш жылдарында Ч. Айтматов жазуучулук жөнүндө ойлонбосо да керек. Ал турсун кийинчерээк да бул ишке анын анчалык деле умсунганы байкалбайт. Кирген окуу жайларына караганда (Жамбылдагы зооветеринардык техникум, К. И. Скрябин атындагы Кыргызстан мамлекеттик айыл чарба институту) ал өзүн башка кесипке даярдаганы көрүнүп турат. Бирок, ошондой эле кандайдыр бир ички муктаждык, ой туйгусу аны «башка» жакка жетелейт. Жамбылда окуп жүргөндө техникумдун китепканасында түнөп калып китеп окуйт. Айыл чарба институтунда студент кезинде өзүнчө эле М. Бубенковдун «Аккайың» романын которот. Ушунун баары бекеринен болуп жатпайт. Көрсө, өзүндөгү болгон аздыр-көптүр турмуштук тажрыйбаны турмушка болгон мамилени билдирүү, туюндуруу зарылдыгы келип чыгып, оюн онго, санаасын санга бөлүп жаткан турбайбы. Ушул зарылдыктын эң биринчи аракети болгон «Газетчик Дзюйо», «Ашым» аңгемелери «Кыргызстан» альманахына (№ 2, 1952) жарыяланат. Ошентип, Ч. Айтматов жазууну орус тилинде баштайт. Учурунда бул аңгемелерге кеңири ада-

бий коомчулук көңүл деле бурган жок. Эми биз адабият тарыхына кайрылып, аларга атайын назар салып жатканыбыздын жөнү, азыркы Ч. Айтматов кантип баштады деген суроого жооп издөө муктаждыгынан болуп жатат. Бул – биринчиден. Экинчиден, кыргыз жазуучусу өзүнүн адабий чыгармачылыгын орус тилинде баштап жаткан учурунда анчейин байкалбай калганы менен, ошол учурда көркөм чыгарманы орус тилинде жазуу кандай масштабдагы маданий окуя экени кийинчерээк түшүнүктүү болот.

Албетте, «Газетчик Дзюйю», «Ашым», көркөм чыгарманын унгулуу касиет-сапатынан али алыс турат, бар болгону алгачкы тажрыйбалар, жаш калемдин биринчи үйрөнчүк кадамдары. Антсе да, жаш автордун орус тилинде баштоосу кадимкидей ойлонтпой койбойт. Ушунун өзүндө эле кыргыз адабиятындагы жаңы башталмалардын даана белгиси бар болчу. Ушуга байланыштуу дагы бир өтө маанилүү учурду айта кетүү зарыл. Ушундан кийин Ч. Айтматов «Ак жаан» (1954), «Түнкү сугат» (1955), «Асма көпүрө» (1955) деген аңгемелерин кыргыз тилинде жарыялайт. Карап көрсөк, жаңыдан баштап жаткан автор эки тилдин ортосунда калыптыр. Мындай абалда Чыңгыз Айтматовго чейин кыргыз адабиятынын тарыхында эч ким болгон эмес. Чыгармачылыктын адепки кадамы эле ушундай кайчылаш кесилишкен жолдор менен башталат. Кандай кетүү керек, кайсы жол менен баруу керек, кайсы тилде ал өзүнүн «ичте кайнаган» купуя ой сырын толук айталат?

Биз бир чыгарманын артынан экинчиси жаралып, кыргыз адабиятынын кылаасында өзүнчө бир көркөм дүйнө пайда болгондон кийин гана, Ч. Айтматов эки тилде бирдей жазган билингвист жазуучу болуп чыга келгенин билебиз. Болбосо, ал учурда, иштин башталышында жаш автордун алдында жогоруда биз келтирген суроолордун турганы ачык иш. Бир жагынан адабий тажрыйбанын жетишсиздигин, экинчи жагынан ошол мезгилдеги кыргыз прозасынын, бөтөнчө «кичине» жанрдын жалпы деңгээлин эске алсак, эки тилдин ортосунда турган жаш автор кандай чыгармачылык проблемалардын «камоосунда» калганын ачык эле элестетүүгө болот. Бул проблемаларды фундаменталдуу чечүү чыгармачылыктын бүткүл процессине тиешелүү. Ал эми, ал учурда Ч. Айтматов «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелерин кыргызча жазып көрдү. Жазуучу бул чыгармаларын адабий башталышка (дебют) киргизбейт, өзүнүн адабий башталышы катарында «Бетме-бет» повестин эсептейт. Бирок ошого карабастан, бул аңгемелерди жазуучунун алгачкы адабий тажрыйбалары катарында, алгачкы башталышы катарында, мүнөздөөгө толук негиз бар. Эгерде, бул чыгармаларды жогоруда аталган эки аңгемеге («Гезитчи Дзюйю», «Ашым») салыштырсак, Ч. Айтматов акырындык менен өзүнүн изденүү пафосун адамды карай багыттаганын байкоого болот. Эненин ички толгонуулары («Ак жаан»), өзүнүн кылык-жоругун, иштеген

ишин текшерүү, талдоо, баа берүү («Асма көпүрө»), жеке кызыкчылык менен коомдук кызыкчылыктын кагылышы («Асма көпүрө», «Түнкү сугат») сыяктуу психологиялык кырдаалдар жазуучунун иликтөө объектисине айланат. Баарынан да кыргыз аңгемеси үчүн жаңылыктай болуп сезилгени менен, автор окуянын сырткы кубулуштары эмес, ички маанисин ачууга аракет жасаганы. Маселен, бийик тоолуу жерде трактор айдаган Нурбек («Асма көпүрө») биринчи авариядан кийин эч нерсеге карабай баарын тең таштап, «кылмыш» жазасынан качып кетет. Ал эми, экинчи жолу асма көпүрөнү бузган бойдон таштап кете албайт, бүткүл күчүн, эркин жумшап «кылмышын оңдойт». «Түнкү сугатта» Садырбектин иши да, сөзү да төп келишип, бардык жагынан үндөш болуп турат. Каратай болсо канчалык жанталашып иштесе да, Садырбектикине окшобойт. Субъективдүү ак ниети менен иштеген киши гана объективдүү түрдө акыр аягында келип зыянга учурайт. Эмне үчүн? Байкалып тургандай жазуучу окуя кубалабайт, адамдын карым-катыш байланыштарындагы ички татаал маанини ачууга багыт алат. Көркөм чыгармачылыкта, адегенде эле туура багыт алуу, алгачкы позициядан түз «аттанып» чыгуу чоң мааниге ээ. Кыргыздар «ээрге мингениң адегенде эле кыйшык болчу», дегендей, эгерде чыгармачылыкта жазуучу «аттанарда ээрге туура минбесе», алыскы жарышта орто жолдон ооп түшүп калышы мүмкүн. Мындайлар, чынында эле аз эмес да!

Ырас, чыгармачылыкта туура багыт алуу чоң мааниге ээ. Бирок муну менен иш бүтпөйт. Маселенин баары ойлонулган максатты иш жүзүнө ашырууда, чындыкка чыгарууда. Ансыз не бир сонун идеялар куру бекер аракет бойдон кала берет. Маселеге мына ушул ыңгайдан караганда, Ч. Айтматов жалпысынан дурус эле жазылган аңгемелерин адабияттык башталыштын катарына кошпой жүргөнү, бир жагынан жөндүү, негизи да бар. Албетте, мындан жазуучунун чыгармачылыкка катуу талапкерчилик, максималисттик мамиле жасаганы көрүнүп турат. Чыгармачылыкка эң бийик талаптарды коюу, максималисттик мамиле жасоо, баарынан мурда, жазуу өнөрүндө өзгөчөлүктү табуу, эч ким айталек өз сөзүн айтуу муктаждыгынан келип чыгат. «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» аңгемелеринде турмуштук фактура, интерьер, жаратылыштык кубулуштар кадимкидей эле реалдуу болуп көрүнгөнү менен, жазуучу ошол чөйрөдө жашаган адамдардын бир-бирине болгон мамилесин, карым-катышын сүрөттөөдө айрым бир китептик стереотиптерден чыга албаганы, адеп берилген схемага, алдын-ала даярдалган жыйынтыкка жетеленип кеткени байкалып турат. Натыйжада, сүрөттөлгөн окуялар «жергиликтүү» чөйрөнүн айлампасынан чыга албай, кандайдыр бир оригиналдуу ой, салмактуу идея жаратышка жарамсыз болуп калат. Мына ушул арада өзүңкү эмес «экинчилик» көрүнүштөрдөн, китептик таасирлерден ку-

тулуу Ч. Айтматовдун алдындагы эң зарыл кечиктирилгис милдеттеринин бири эле. Муну ал кадиксиз түшүндү. Өзүнүн чыгармачылык дараметине көзү жеткен, өзүнө ишенген Ч. Айтматов ошол эле 1956-жылы Москвадагы Жогорку адабий курска кетет. Мына ушул мезгилден тартып Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылыгында принципалдуу кескин бурулуш башталат.

Чыны менен, Москвадагы Жогорку адабий курста окуу жылдары Ч. Айтматовго күтүлбөгөн бурулуштарды апкелди. Бул мезгилде ал бөтөнчө бир чыгармачылык эргүү, көркөм дүйнөнүн белгисиз тунгуюктарына карай алган тынымсыз изденүүлөр, чыгармадан башка эч нерсе көзгө көрүнбөгөн фанатизм менен жашады десе болот. Ошол учурдагы бир окуя жөнүндө эскерип келип, Ч. Айтматов мындай дейт: «өтө тез эле бир повесть жаздым, кимге көрсөтөрүмдү билбей, кол жазмамды көтөрүп жүрдүм. Бир жолу көчөдө баратып, «Москва» конок үйүнүн жанынан биздин белгилүү сынчыбыз Кеңешбек Асаналиевди жолуктуруп калдым. Азыр да эсимде, биз кокустан жолукканбыз, анын колунда, менимче, кызыл болуш керек эле, чоң портфели бар эле. Аны дароо токтоттум да, бир нерсе көрсөткүм келет дедим. Ал анда Кыргызстанда филологиялык билими бар белгилүү сынчы болчу. Москвага командировкага келиптир.

Ал экөөбүз түз эле коридорго, бир бурчка жайгаштык. Повестимди бир жарым саат окуду. Окуп бүткөндөн кийин аябай ыраазы болгонун, кубанычын билдирди. «Бул кыргыз адабиятындагы жаңы сөз», – деп айтты.

Ошентип, Ч. Айтматов өзү мүнөздөгөндөй «адабий дебюту» 1957-жылы «Бетме-бет» повестинин жарыкка чыгышы менен башталды. Адабий дебютту ушул чыгармалардан баштоо мурдагы ангемелердин маанисин, өзгөчө, жаш жазуучунун калыптануу процессинде аткарган кызматын дегеле жокко чыгарбайт. «Бетме-бет» повестин адабий дебют катарында эсептөөнүн жагдайы мындайча: жазуучу ушул чыгармадан баштап, өзүнүн темасын тапты десе болот. Анын темасы Шекер айлына түздөн-түз байланыштуу экенин, ошондо жашаган адамдар экенин жаш автор такатсыз түшүндү.

Чыгармачылыктын мына ушул этабынан баштап, Ч. Айтматов алыскы деңиз жээгиндеги жашаган элдин турмушуна, же казактын чөл талаасындагы окуяга кайрылабы, токой коругунда жашаган баланын тагдырын, же согуш учурундагы кыргыз айлын сүрөттөйбү, нукура искусствонун бийиктигине карай алган жазуучунун багыты дал ушул Шекер айлынан башталат. Шекер айылы Ч. Айтматовдун улам өркүндөгөн адабий ишмерлигинин натыйжасында көркөм процесстин дүйнөлүк маанидеги өзүнчө бир уюлуна айланды десек болот.

«Бетме-бет» повести темасы боюнча да, каармандарды сүрөттөө жагдайы боюнча да кыргыз прозасы үчүн күтүлбөгөндөй эле окуя болчу. Башкасын айтпаганда деле, согуш мезгилинде-

ги дезертирдин окуясы көркөм чыгарманын сюжеттик негизине алынганынын өзү кандайдыр бир көнүмүштөн тышкары эле. Совет эли Улуу Атамекендик согуштун оор жылдарында тарыхта болбогон массалык баатырлыкты көрсөтүштү. Ал эми, жаш жазуучу өзүнүн чыгармасында фронттун баатырлары жөнүндө эмес, элден бөлүнүп, биротоло ажырап кол үзгөн жат элемент жөнүндө атайы повесть жазышы, чынында да, мурдагыларга окшошпогон «чоочун» көрүнүш сыяктуу. Качкындын тагдырын сүрөттөө чыгарманын стилистикалык ыргагына кандайдыр бир күтүлбөгөн өзгөчөлүк апкелди. Окуянын курч драмалуу кырдаалда өнүгүшү адамдардын жекече тагдырын ого бетер дааналап, күчөтүп таанымал сүрөттөөгө шарт түздү. Бул биринчи «күтүүсүздүк». А чынында, «Бетме-бет» повести, бул бир гана качкындын тагдыры жөнүндө эмес эле. Ал алда канча терең жана маанилүү маселеге арналган. Чындай келгенде, «качкындын окуясы» бул сюжеттик фон, ал эми анын ичинен кыймылын, маңыз-муңузун кыргыз аялынын тагдыры белгилейт.

Эми экинчи «күтүүсүздүк» дал ушул аялдын тагдырын, Сейденин образын сүрөттөөгө байланыштуу эле. Жазуучу жалган пафос, кооз лозунгаларга берилбейт, жок жерден патриот таап, шашылбайт. Сейде фронттон «аман-эсен» келген күйөөсүнө кадимкидей эле сүйүнөт. Ырас. Ал Ысмайылдын кокустан келип калыш себебин адегенде ачык түшүнбөйт. Андан ары жазуучу төмөнкүдөй баяндайт: «Күйөөсү келген түнү, мандайында баласын алып отурганда, ал баардыгын унуткарып, аз да болсо чындап бактылуу болгусу келет».

«Мейли, качкын болсо качсын, алтын башы аман болсо болду! – деп камыр жууруп жатып өзүн-өзү жоотот. Эркек деген кандай кылса өзү билет. «Ар кимге өз жаны кымбат, бул кыргызында башын калкалаган эле тирүү калат» – деп өзү айтып отурбайбы» (т. I, 354-б.).

Көрүнүп тургандай, жазуучу чыгармачылыктын татаал жолунда, адамдын ички турмушун, табийгый ал-абалын, сезимин, түшүнүгүн реалдуу сүрөттөө жолуна багыт алат. Натыйжада, Сейденин ички сарсанаасы, күнөмү, ишеничи, бакыт-таалай жөнүндөгү санаркоолору сүрөттөөнүн негизги предметине айланат. Сейденин азыркы түшүнүгү «эркек деген кандай кылса өзү билет» деген эски жол-жобонун өлчөмү менен чектелген. Ошондуктан, ал Ысмайылдын турмуштук философиясын («Ар кимге өз жаны кымбат»), Улуу Атамекендик согушка карата болгон мамилесин («Түшүмө кирбеген, ата-бабам көрбөгөн кайдагы жердин түбүндөгү фронтко барып, жалгыз мен жоо чаап берет белем») толук бойдон макул көрөт, эч кандай каршылык көрсөтпөйт. Албетте, Сейде күйөөсү Ысмайылдай душман эмес, душмандык жасоо анын оюна да келбейт. Тескерисинче, фронт үчүн колдон келишинче иштөөгө, коңшусунун, жердештеринин кайгы-кубанычын бөлүшүүгө дайым даяр. Ысмайылдын «алтын ба-

шын» сактап калуу анын бакыт-таалай жөнүндөгү түшүнүгү менен, ашуу ачылса, Чаткалга өтүп кетсе, баары өз жайында болот деген иллюзиясы байланыштуу.

Сейде мына ушундай абалда: бир жагынан согуштан качып келген күйөөсүн аман сактап калуу аракетинде, бул үчүн ал эч нерсесин аябайт, үйдөгү болгон акыркы оокатына чейин берет, мүмкүнчүлүгүнүн болушунча Ысмайылды жаап-жашырат; экинчи жагынан элдин улуу күрөшүнөн четте калбайт, бүткүл жүрөк сезими менен, болгон күч-кубатын жумшап катардан калбай аракеттенет. Мына ушул эки ачалык, бир эле учурда карама-каршы эки сезим менен жашоо Сейденин тагдырын, ички ой турмушун ого бетер татаалдандат. Он сегиз-он тогуздагы «бетинен түгү түшө элек» жаштардын фронтко жөнөп жатканын көрүп, Сейде мындайча ойлонот: «Силердей балдардан садага кетейин! Күлгүндөй чагыңарда эл-журттан ажырап, боздоп кетип бара жатасыңар! Мени коё бергилечи, силер үчүн мен эле барайын, мен эле өлүп берейин!» дегиси бар. Бирок, ошол замат Ысмайылга талкан тартып, жеткириш керек экени ойго кылт этти. Көңүлү туш-тушка бөлүнүп, Сейде дагы да башын ылдый салды» (т. I, 357-б.).

Бул жерде Сейденин эки тарапка бөлүнүп-жарылып карайлаган татаал абалын байкоо кыйын эмес. Бир жагынан фронтко кетип жаткан жаш балдар үчүн өмүрүн кыюуга даяр болсо, ошол эле замат качкын күйөөсүнүн тагдырын ойлоп, айласын таппайт. Баарынан өткөн кыйыны, Сейде бир-бирине эч качан келишпеген эки максатты, эки тилекти «жараштырып», экөөнө бирдей ак нээт, чын пейли менен кызмат аткарууга даяр.

Проблеманын, теманын жаңылыгы сөзсүз түрдө реалисттик сүрөттөөнүн жаңы формасын талап этерин жазуучу эң жакшы туйду. Кыргыз прозасындагы адамды жөнөкөйлөштүрүп, бир беткей үстүрттөн жалпы сүрөттөөнүн инерциясынан тез жана чечкиндүү бошонгон жаш автор каармандын ички турмушундагы диалектикалык карама-каршылыкты көркөм изилдөөнү биринчи планга көтөрүп чыкты. Бул Чыңгыз Айтматовдун реализмдин бийик үлгүлөрүнө карай чаап жаткан жолунун башталышы эле.

Сейденин образы согуш кезиндеги кыргыз аялынын башына түшкөн мүшкүл иштерди, баатырлык эмгектерди сүрөттөгөн поэтикалык шедеврлердин, тактап айтканда, «Жамийла», «Саманчынын жолу» повесттеринин башталышы болду. Балким, кыргыз аялы жөнүндө өзүнчө бир повесттердин түрмөгүн жаратуу автордун оюна кирген эместир, бирок чыгармачылыктын ички талабы боюнча жазылган бул үч повесть кыргыз аялынын ар түрдүү тагдырын сүрөттөгөнүнө карабастан, идеялык, көркөмдүк мазмуну жана ички пафосу боюнча бирин-бири толуктаган, тереңдеткен кыргыз аялы жөнүндөгү эпикалык циклге айланды десек болот.

Бул повесть жарыкка келер замат эле адабий коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурду. Бирөөлөр кабыл алды, а бирөөлөр жат көрүнүштөй четке какты, айтор бул чыгармага эч ким кайдыгер калган жок. Баарынан да Ч. Айтматовдун жаш кезекте жараткан бул повестине М. Ауэзовдун атайы кайрылып, макала жазышы өзүнчө бир даназалуу окуя болду. Көрсө, М. Ауэзов ошондо эле «Жамийла» повести менен кыргыз адабиятынын жаңы доору башталганын даана байкаган экен. Баарынан мурда М. Ауэзов тарабынан дал өз учурунда айтылган сөз жаш жазуучунун чыгармачылык тагдырына күчтүү таасир тийгизгени талашсыз чындык. Балким дал ушундан кийин Ч. Айтматов өзүнүн жазуучулук келечегине ишенип, чоң адабияттын жүгүн көтөрүүгө даяр экенине көзү жетти окшойт. Анткени М. Ауэзовдун сөзү анчейин катардагы сөздөрдөн эмес эле. Даанышмандык дал ордунан чыкты. Ч. Айтматовдун «Жамийла» повести менен улуттук сөз искусствосунун жаңы мезгилин, жаңы мейкиндиктерин ачуу доору башталды, тагыраак айтканда, кыргыз эпосунун жаңы доору башталды.

Азыркы эпостун жаралышы сөзсүз эле көлөмдүү, чоң форматтуу, ар түрдүү сюжеттик өзөктөр менен байланышкан көп каармандуу роман жанрына гана байланыштуу эмес. Масштабдуулук, кеңири арымдуулук кээде анчейин гана формалдык сырткы көрүнүш болуп калышы да толук ыктымал. Азыркы мезгилдеги накта улуттук эпостун жаралышы, баарынан мурда, улуттук чындыктын, улуттук турмуштун түпкүрүндөгү нукура мазмунун ачууга байланыштуу. «Бетме-бет» повестинен баштап Ч. Айтматовдун адабий чыгармачылыгы дал ушул багытта, кыргыз элинин социалдык жана маданий турмуштагы улуу өзгөрүштүн маанисин ачуу багытында, мына ушул турмуштук шарттардагы жеке адамдын жашоо тагдырын сүрөттөө багытында өнүктү. Мындай караганда жазуучу, адегенде, өзүнүн чыгармачылык ынтаасын социалдык терең катмарларды изилдөөгө эмес, анчейин айрым адамдын таалай-тагдырына бургандай сезилет.

«Жамийла» повести дал ушундай ыраатта, ушундай доошто жазылды.

Ч. Айтматов «Жамийла» повестинде кыргыз чындыгынын терең социалдык катмарларын көркөм изилдөөнү, турмуштук байланыштарды ар тараптан кеңири камтып, көп пландуу панорама жаратууну максат этпеди, өзүнүн оюн бир чекитке, бир борборго топтоду. Бул – Жамийланын сүйүүсү. Кыргыз кызы Жамийланын сүйүүсү жөнүндөгү повестти француз жазуучусу Луи Арагон сүйүү жөнүндөгү «дүйнөдөгү эң сонун баян» деп атады. «Ромео жана Жульетта» сыяктуу кылымдардан бери келаткан не бир өлбөс-өчпөс дүйнөлүк эстетикалык үлгүлөр турганда

кыргыз жазуучусунун жаш кезекте жараткан чыгармасына ушундайча бийик баа беришке негиз бар беле? Же жөн эле учурунда айтылып, унутулуп калган курулай мактообу? Чынында, бул курулай пафос эмес экенин, «Жамийла» повести сүйүү жөнүндөгү дүйнөлүк эн бийик көркөм үлгүлөрдүн катарында менчиктүү ордун алганын реалдуу турмуш көрсөттү.

Кандай касиет-сапаты, кандай билинбеген сырлары менен «Жамийла» повести ааламга дайын көркөмдүк окуялардан болду? Же, мындан мурда өз эрин таштап, башкага кетип калган аял жөнүндө чыгармалар жок беле? Дүйнөлүк адабияттын кыл чокуларын түзгөн Анна Каренина, Аксиныя эмне деген тири шумдук образдар! Маселенин маңызы, мына ушул классикалык үлгүлөрдүн катарына Ч. Айтматовдун Жамийласынын да кандайдыр бир көмүскөдө, далдаада калбастан, тескерисинче, өзүнүн бүткүл ажарын ачып, аялзатынын эң бир жаркын экенин далилдеп жатканында.

«Жамийла» повестинин түпкү тегин, улуттук жаралыш затын аныктоого аракет кылган адабиятчылар ар түркүн пикирлерди айтканы белгилүү. Ошолордун арасында эң бир олуттуу жана оригиналдуу концепциялардын бири Г. Гачевге тиешелүү. Бул окумуштуу «Жамийла» повестинин улуттук көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө, анын эпос менен болгон тикеден-тике байланыштарын ачууда орчундуу иштер жүргүзгөнү талашсыз. Жамийланын, Даниярдын образы боюнча жасаган байкоолору жана жыйынтыктары далилдүү жана ишенимдүү. Себеби мында, Ч. Айтматов өзүнүн «Жамийла» повести менен улуттук көркөм сөз искусствосуна күтүлбөгөн, ойго келбеген ачылышты апкелди. Улуттук чындыкка, улуттук турмушка, салт-санаага карата болгон жаңы көркөм мамилени, жаңы дүйнөлүк көз караштын негизинде кыргыз жазуучусу азыркы адамдын, азыркы инсандын ички жан дүйнөсүн ачып көрсөтүүгө жетишти. Маселен, Пушкиндин Татьянасы орус кыштагында, Айтматовдун Жамийласы дал кыргыз жергесинде, Күркүрөнүн боюнда дал ушул жүрүш-турушу, кыял-жоругу менен дүйнөгө келмек. Эгерде, Ч. Айтматов согуштун оор жылдарында жөн эле эрин таштап, башка бирөөгө кетип калган жеңил баа аялдын тагдырын сүрөттөгөн болсо, анда ал кимди кубандырып, кимди толкундатып, ушунчалык кадыр-барк тапмак эле. Кептин баары, сүйүү проблемасы анчейин карандай сүйүү жөнүндө эмес, ушул окуянын өнүгүп-өрчүшүндө автор адам жөнүндөгү чоң чындыкты, улуттук чындыкты айтып жатканында, кыргыз аялынын улуттук көркөм сымбатын, жан дүйнөсүн көрсөтүп жатканында.

Ч. Айтматовдун повестиндеги сүйүү окуясы бир гана Жамийланын жеке адамдык касиет-сапатынан келип чыгып, ушу жагынан алып караганда, ал дүйнөлүк классикалык адабияттагы сүйүү темасында жазылган не бир укмуш аялдардын тагдырынын бирине да окшобойт. Жамийланын улуттук турмуш чын-

дыгына шартталган жана негизделген өзүнүн гана жекече тагдыры бар. Садыкка аял болуу, «чоң үйдөгү» эреже боюнча өткөн турмуш, байбиченин темирдей жол-жобосу, «тарбиясы», бул тарыхый ретроспекция, кыргыз аялынын өткөндөгү тагдыры. Жамийла да мындан сырткары кете алган жок, өзүнүн каалоосуна, эркине карама-каршы иштерге акаарат көрсөтө албады. «Таш түшкөн жеринде оор» деген принципке ал, адегенде, макул. Мына ушунун өзүнөн көрүнүп тургандай, Жамийланын тагдыры катардагылардан эмес, турмуштук жана салттык катаал кырдаалдар менен байланышкан. Салттык эрежелердин али бекем, али күчтүү экени, бул чечүүчү факторлордон эмес. Маселенин негизги түйүнү, борбору реалдуу турмуштун өзүндө. Окуя жүрүп жаткан кырдаалда, тарыхый шартта. Кеп мына ушунда.

Баарынан мурда, элдин башынан өлчөмсүз мүшкүл, трагедия өтүп жаткан кандуу согуштун оор учуру. Жамийланын күйөөсү фронтто. Мейли, ал Жамийланы эрегишип «ала качып» алган болсун, мейли ал аялына тиешелүү көңүл бөлбөй, кайдыгер мамиле жасасын, баары бир мыйзамдуу күйөөсү, азыр эл четинде, жоо бетинде. Муну менен эсептешпей коюшка болбойт. Дал ушул кырдаалда Жамийланын абалын ого бетер татаалдантат, анын ички дүйнөсүндөгү драматизмди күчөтөт. Мына ошондуктан, айрым изилдөөчүлөр айткандай, Жамийланын сүйүүсү «бир көргөндө» эле башталып, дароо эле чечилип калган жок. Ч. Айтматов накта реалист художниктин салтына ылайык Жамийланын башына түшкөн бул оор сыноону өтө этиеттик жана сабырдуулук менен психологиялык талдоодон өткөрөт. Бул окуячыны менен Жамийланын адамдык, аялдык затына туура келген катуу сыноо.

Жамийла жөнүндө айтканда, Даниярды кошо ала жүрүү керек. Анткени булардын биринен бирин ажыратып, бөлүп таштап түшүнүү мүмкүн эмес. Жамийланын өткөн турмушу, өз «тарыхы» бар сыяктуу, Даниярдын да жекече өмүр-таржымалы бар. Көрсө, ал өзү ушул жерлик, бирок башка жакта жүрүп, согуштан жарадар болуп, өз айлына кайтып келген. Канткен менен жатыркап, чоочун. Мындайча айтканда, бул дагы өз жайын таппаган, тагдырынын «куугунтугунда» жүргөн киши. Башы эле бош дебесе, Жамийланын экинчи бир түрү. Мына ушул тагдырлаш адамдар кайчылаш жолдордо, чоң сыноонун алдында кездешип калышты. Кездешкенде да согуштун эң бир оор жылдарында, жумурай-журттун башына оор кайгы-мун, түгөнгүс трагедия түшүп турган чакта. Мына ушул бири-бирин тааныбаган эки адам тагдырдын, турмуштун эң бир оор сыноосунун алдында турат. Кимиси кандай турмуш менен жашайт, оюнда эмне бар, кастарлап аздектеген кандай идеялар бар, ар кимдин өзүнө гана белгилүү. Ал турмак бири-бирине кайдыгер, чоочун сыяктуу. Сайдагы жайылып жүргөн аттар жөнүндөгү Сейиттин суроосуна Данияр мындайча жооп берет: « – Жанагы Жамийла дей-

би... сол келиндики. Сенин ал жеңен беле?». Биринчи жолу станцияга жөнөрдө Жамийла дал ушундай эле мааниде Данияр-га кайрылат: « – Ай, ким, Данияр белең? Карааның эркек эмеспи, жол башта!...» Даниярдын чала-була казакча аралаштырып сүйлөгөн сөзүндө кандайдыр бир жагымдуулук, кишинин ичин жылыткан мээримдүүлүк байкалса, ошондой эле ороюраак кайрылганы менен («Ай, ким, Данияр белең?») Жамийланын мамилесинен аялдык жаракөрлүк, болгондо да кыргыз аялынын жаракөрлүгү сезилбей койбойт. Ушундан улам буларды бири-бирин таанышпайт, билишпейт деш туура болбос. Көрсө, «сырт тааныш» экен да. Кантсе да бир-бирине көз салып жүргөнү, ал гана эмес, булардын рухий дүйнөсүндө эч кимге белгисиз тымызын сезимдер, ойлор келип-кетип жүргөнү адегенде эле түшүнүктүү болот. Бирок ал кандай сезимдер, кандай ойлор, аягы эмне менен бүтөт, эч кимге белгисиз. Ч. Айтматов нукура реалист жазуучунун салты менен повесттин сюжеттик чыңалышын, каармандардын психологиясындагы ар түркүн кубулуштарды ийне-жибине чейин кылдат талдоодон өткөрөт.

Адегенде, Жамийла «кишиби, көлөкөбү» дегендей, Даниярды көзүнө илбей, кыр көрсөттү. Данияр кадимкидей «апкаарый түштү», унчукпай эле өзүнчө иштей баштады. Бирок бул абал көпкө созулган жок, өзү жараткан ситуацияны, Жамийла өзү баштап бузду. Ал Даниярды кандай айтса көтөрчүдөй, эмне десе түшүнчүдөй «жемелеп кирди»: « – Ал эмнеси экен? Ар ким өзүнчө далбастай береби! Келе колунду, колдошконду кудай колдойт! Ай, кичине бала, чык арабага, каптарды жаткыр! Жамийла Даниярдын колун өзү эле шап кармап, экөө колдошуп кап көтөргөндө, Данияр уялганынан кара-көк болуп кызарып кетти» (т. I, 212-бет). Жазуучу Жамийланын кылыгын башкача эмес, дал ушундайча «жемелей кетти» деп мүнөздөйт. Даниярды «жемелешке» Жамийланын кандай акысы бар эле. Мурун «сырт» тааныш гана болбосо, ал Данияр менен биринчи жолу бетме-бет кездешип отурат го. Жемелөө азыркы эпизоддо, Данияр менен кездешип жаткан учурунда кемсинтүү да, басынтуу да эмес, тескерисинче, мында кандайдыр бир ичкериден, жандилден чыккан жакындык, түшүнгөндүк бар. Жамийланын ушундан кийинки репликасы («Караанын эркек эмеспи, жол башта») дал ушул маанайды, жакындашуу маанайын күчөтөт, тереңдетет. Көп узабай Жамийла «тамашалоого» өтөт. Арабасын шарактатып айдап, Жамийла канча жолу Даниярды чаңга калтырды. А Даниярчы? Ал унчукпайт, жооп бербейт. Сейиттин мүнөздөмөсү боюнча «жер карайт», «уялат». Суроо келип чыгат, ким-кимди биринчи «ачып жатат?» Мындан тагыраак айтканда, ким биринчи «ачыкка» чыгып жатат?

Чынында, бардыгы Жамийланын «тамашасынан» башталды. Ал турмак «сөз кайрыбай» баарын көтөргөн Даниярды (балким, бул «тамаша» ага жагып жаткандыр) Сейит сезип, аяп да кетти:

« – Жоош немени ушинте бергениң кандай, жеңе? – деп айтсам, Жамийла:

– Ай, койчу ушуну! – деп колун шилтеп күлчү. – Бекер жүргөндөн көрө тамаша да! Аны эмне кудай алмак беле ошондон!..

Жүрө-жүрө жеңемдин бул тамашасына мен да кошулдум. Анткени Данияр Жамийлага өтө эле кадала карай турган болду» (т. I. 215-бет).

«Тамаша» эми чынга айланмак болду. Анткени Даниярдын Жамийланы «кадала караганы» шек туудура баштады. Бөтөнчө байкагыч Сейиттин көңүлүндө. «Тамашага» Сейит өзү да кошулду. «Жолду карай «чандатып», «алма менен ургулап» келаткан булардын тамашасы жети пуддук чоң карала каптын окуясы менен өзүнүн кыл чекитине, апогеясына жетти. Ушундан кийин «тамаша» ачыкка чыкты, баары түшүнүктүү боло баштады.

Карала каптын окуясы жөнүндө кимдер гана жазбады, кандай гана жазбады! Бул жерде айрым гана мүнөздүүлөрүн келтирели, Г. Гачев маселен, Данияр өткөн «сыноолордун» тизмегин түзүп келип, чоң карала кап жөнүндө мындай жазат: «Даниярдын каршылык көрсөтпөгөнүн билип калган Жамийла... аны ого бетер кемсинткиси келди:.. Күчтүн жана эрктин бул сыноосунан Данияр ар-намыс менен өттү». В. Левченко бул туурасында төмөнкүдөй корутунду жасайт: «Ошентип, дароо эле эки керемет окуя болуп өттү: биринчиси, аксак бут Данияр өзүнүн Олимп тоосуна чыгып баратты, экинчиси тамашакөй «уйкудагы сулуу» Жамийла ойгоно баштады». М. Борбугулов болсо түз эле минтип жазат: «Данияр бул жерде чыныгы эркек, чыныгы жигит катары сыноодон өтөт. Дал ушул учурдан баштап, Жамийла Даниярдын нукура табиятын түшүнө баштап, өзүнүн көөнүндө эмне бар экенин түшүнүүгө жөндөмдүү эркек ушул окшойт деген ой-сезимде калат. Дал ушул жерден баштап Данияр «азоого чалма чала баштайт».

Келтирилген үч цитатада ар башка позициядан айтылып жатканы менен, баары бир сөз, бир эле нерсе жөнүндө, Даниярды «сыноо» жөнүндө баратат. Эгерде, Жамийла согуштан жаны эле кайтып келген Даниярдын ал-абалын билбесе, көрбөсө, анан «кырсыктуу» карала капты көрүп, «чыныгы эркектигин», чыныгы жигиттигин» сынаса бир жөн эле. Баарын көрүп-билип туруп, Даниярды ырайымсыз «сыноого» алуу Жамийланын дегеле мүнөзүнө, адамдык кыял-жоругуна туура келбейт. Муну түшүнүү үчүн, бул жерде эч кандай «жигиттикти», «эркектикти» сыноо жок экенин текстти жакшылап, көңүл коюп окуп чыгуу жетишерлик. Повесттен биз буларды окуйбуз: «Эгин ташыган каптардын арасында таардан тигилген, жети пуддук бир чоң карала кап бар эле. Аны ар дайым жеңем экөөлөп кампага жеткирип, жерге төкчүбүз, – анткени, бир кишинин алы келе тургандай эмес болучу. Бул күнү кырманда арабаларды жүктөп жатып, жеңем экөөбүз жанагы карала капты Даниярдын араба-

сына таштап, үстүнөн башка каптар менен бастырып койдук. Чыны, кантер экен деп, тамаша кылдык».

Көрүнүп тургандай, «карала кап» дагы Жамийланын кезектеги тамашасы болчу. Бирок, жолду карай Даниярды алма менен ургулап, каткырып күлүп келатышып, «карала кап» эстен да чыгып кетет. Эгиндер ташылып бүтүп калган кезде, карала капты жалгыз өзү көтөрүп бараткан Даниярга (трапка жетелекте) Жамийла мындай дейт:

« – Муну кайда алып барасың, соосунбу, ташта ушул жерге, тамашаны түшүнбөйсүңбү?»

Бул жолу Жамийланын «тамашасы» ойго келбеген кескин бурулушка дуушар кылды. Бирок мындан сюжет өзүнүн өнүгүп келаткан нугунан чыгып кеткен жок. Көрсө, Жамийла башталган «тамашанын» турмуштук логикасы эртедир-кечтир дал ушундай бир катар ситуацияга, кырдаалга алып келип такамак экен. Жазуучу мунун баарын, ушул күтүлбөгөн чукул бурулушту чоң реалисттик адабияттын көркөм салттарынын негизинде айрыкча кылдаттык, тыкандык менен түбүнөн бери даярдап отурат. Ушул мааниде Жамийланы Даниярга бетме-бет жолуктурганга чейин, анын Осмон менен болгон «тартышын» сүрөттөө бекеринен болгон эмес экен. Жамийла көрүнгөнгө эле «ачыла» бербейт. Анын да өзүнчө кастарлап күткөн, аздектеген идеалы бар. Кандайдыр бир ичкериде, тереңдете жаткан жылуулук, жакындык сезими болбосо, көргөндө эле «тамашадан» баштагандай, Жамийла анчейин жеңил баалардан, же орой олдоксон жаралган аялдардын катарына жатпайт. Ал аялзатынын өтө назиги, өтө сезгичи. Ырас, жазуучу Жамийланын «эркек мүнөздөнгөн» кылыктары жөнүндө айтат. Ал да кокустан эмес. Анткени бул аялдын дал ошондой шайырлыгы өзү менен кошо бүткөн, кошо жаралган адамдык касиет-сапаты, аны үйрөнүп, «жолдон таап» алган эмес. Эң негизгиси Жамийла бул мүнөзүн көрүнгөн эле жерге кармата бербейт, ылайыгын, ордун билет. Ошон үчүн анын кылык-жоругу өөн учурабайт, тескерисинче, бул бир келген керемет аялды ого бетер кулпуртуп, өзгөчөлөнтүп турат. Бул жолу «тамашанын» чынга айланып баратканын Жамийла дароо эле сезди.

Жогоруда көрүнүп тургандай, Жамийла өзүнүн ыксыз баштаган «тамашасын» моюнга алып жатат. Моюнга алганда да, дароо эле, Данияр трапка, сынчы В. Левченконун сөзү менен айтканда, өзүнүн Олимп тоосуна көтөрүлө электе айтып жатат. Эгерде Жамийла чын эле Даниярды сыноого алып жаткан болсо, кайрадан артка чегинмек беле, сынап, сындан өткөрүп, акырына чейин карап турат эле. Ал эми Даниярчы? Ал бул жүктү көтөрүп чыгууга милдеттүү болчу. Эрегиштен эмес, өзүнүн «жигиттигин», же «эркектигин» көрсөтүү үчүн да эмес. Мунун реалдуу маанисин түшүнүү үчүн кырсыктуу карала каптын окуясы болор алдындагы Сейиттин өзү жөнүндөгү эскермесин окуп

көрөлү: «Али да эсимде: жаш өспүрүм мен ошондо карылуу жигиттер көтөрчү каптарды ийниме салып, каптын бир бурчун тишим менен кошо тиштеп, өйдө чыгып бара жатканда, кабыргам майышып, көзүм тунарыктайт... Эркек мен эмес, аялдар ушинтип бел байлап иштегенде алсыздык кылууга акым бар беле?».

Демек, «карала кап» көтөрүү эч кандай сыноо эмес, бул кадимки эле турмуштук зарылдык, муктаждык. Ушундан улам айткыбыз келет, Жамийланын, Даниярдын, Сейиттин ортосундагы татаал турмуштук байланыштарды туура түшүнүү үчүн бул окуя дал согуштун оор жылдарында (эч бир башка мезгилде эмес) болуп жатканын эстен чыгарбоо керек. Биз муну атайы айтып жатканыбыздын себеби, ушул сонун үч адам: Данияр, Жамийла, Сейит үчөө тең оор сыноонун алдында болчу. Жалпы элдин башына түшкөн мүшкүл иш булардын ар биринин жекече тагдырын таразага салып, өлчөп турган. Демек, булардын ар бир кадамы, кыймыл-аракети, дегеле адамдык наамы, ар-намысы дал ушул катаал кырдаалдар менен тыгыз, ажырагыс түрдө байланышкан эле. Эгерде, жогортодо келтирилген цитаталардын логикасын ээрчисек (Г. Гачев, В. Левченко, М. Борбугулов), анда Жамийла Даниярдын эрдигине кубанып, куттукташ керек, эч болбосо ыраазы болуш керек эле. Повестте андай болуп чыкпайт: «Жамийла артынан шыбырады: – Тамашаны түшүнбөгөн акмак?» (т. I, 221-бет).

Катуу да айтпайт, элге угузбай шыбырайт, анткени бул сөздөрдө тереңден чыккан аёо, эч кимге айтыла элек сыр, буулуккан ыза, айтор, не бир уйгу-туйгу келген карама-каршы сезимдердин түйүнү жатат! Бул жолу «ороюраак болсо да, кара санатайы жок» тамашанын ордуна чыкпай калышы, ал тамашаны Даниярдын чындыкка айландырып жибериши, кантсе да, сюжеттин борбордук учурларына жатат. Дал ушул жерде Жамийланын Даниярга болгон мамилесинде кандайдыр бир бурулуш башталды, «Эртең менен эгинди капка салып жатканда, Жамийла жанагы кырсыктуу карала капты алды да, буту менен басып туруп тигиштерин эки колдоп айрып-айрып жиберди... (т. I, 220-бет).

Мурдагы «жети пуддук», «чон» деген туруктуу эпитеттердин ордуна, азыр биринчи жолу «кырсыктуу» деген эпитет колдонулуп жатат. Ушул нерсе, ушул кырдаалга карата мындан так, мындан даана мүнөздөмө болушу мүмкүн эмес. Эпитеттин которулушунан эле окуяны психологиялык мазмундагы кескин бурулушту байкатып турат. Азыр ушул текстти кайрадан окуп отуруп, «жигитти», «эркекти» сыноо маселеси кайдан чыга калганына бир жагынан таң каласың. Көрсө, мунун баары адабий эрудицияны артыкбаш демонстрациялоодон, Батыштын, Чыгыштын эпосун ыгы келсе да, келбесе да колдоно берүүдөн улам чыгып жаткандай. Болбосо, согуштун оор учурундагы кадыресе эле турмуштук көрүнүштөрдү эпостук сыноолорго, мифтик

Олимп тоолорго, ар түрдүү элдик санаттарга салыштырбай эле, мунун баарын, мезгилдин бөтөнчө кырдаалындагы реалдуу адамдардын өз-ара мамилесинен издесек, анда ар кандай «сыноолор» жана «Олимп тоолору» кадимки эле кыргыз айлында жашаган жаш келиндин «ороюраак, бирок кара санатайы жок» тамашасы болуп чыгат. Мына ошон үчүн «оройлугун» моюнга алган Жамийла «кырсыктуу» капты тытып ыргытып, бүт ыза-сын чыгарып жатты.

Бирок карала кап, чыны менен «кырсыктуу» болду. Баарынан мурда Жамийланын сыры ачылды, көрсө, Даниярга көрсөткөн анын кылык-жоругу анчейин жөн эмес, тереңде жаткан мааниси бар экен. Жазуучу окуяны кубалабайт, өз ырааты менен өнүктүрөт. «Кырсыктуу» каптан кийин тамаша, албетте, уланбайт, шарт үзүлөт, ар ким өз ою, өз мүдөөсү менен жашап, кайтып келишет. Натыйжада, сюжеттик окуянын андан ары чыналышы да башкача ыргакка, башкача интонацияга өтөт. Ч. Айтматов жайдын толгон учурунда кыргыз жериндеги август түнүн сүрөттөйт. Жазуучунун калеминен жаралган бул керемет реалисттик сүрөттөөнү окуганда, чыны менен, тээ алыстан кан күйгөн ырайымсыз согуш жүрүп жатканы, а бул жерде болсо эл кыйналып, бүт күчүн, эмгегин үрөп фронтко жумшап жатканы эстен чыгып, кандайдыр бир башкача рахаттуу дүйнөнүн атмосферасы пайда боло калат. «Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы! Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсан, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болсоң кандай жыргал!

«Жамийла ошондо менин алдымда кетип бара жаткан. Тизгиндерди бош коё берип, ал эки жагына көз сала, акырын гана кыңылдап ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табияттын ушул көрүнүшүнө жооп бербейби?» (т. I, 221-бет). Табияттын бул кереметине, жылдыздуу асман, капчыгай аралаган жол, лепилдеп жорткон жел, эрмен, шыралжындын жыты, бадалдын арасынан жаны тынбай алдастаган Күркүрөө, дегеле, август түнүнүн эч бир кайра кайталангыс ажайып көрүнүшүнө Жамийланын «жооп» бербей коюшу мүмкүн эмес эле. Анын үстүнө, Жамийланын өзүнүн жан дүйнөсүндө, сезиминде жүрүп жаткан түшүнүксүз уйгу-туйгулар табияттын дал ушул укмуш көрүнүшүнө шартташып, дал келип турган эле. Мына ошондуктан, Жамийланын ыры, эч ким кыстабаса, сурабаса деле өзүнөн-өзү башталгандай жүрөктөн, ички зарылдыктан келип чыкты. Балким ушинтип Даниярдын «таарынычын» жазып, «капасын» ачмак болуп жаткандыр. Айтор, эмнеси болсо да Даниярга Жамийланын кайдыгер эмес экени, Данияр көптүн бири эмес экенин, Осмон да, ал турмак фронтто жүргөн күйөөсү да бул катарда турбаганы бел-

гилүү боло баштады. Чынын айтканда, бул экөө бири-бирине кайдыгер эмес экени, экөөндө тең тереңде жаткан назик, таза сезим бар экени адегенде эле байкалат. Бирок, бул «бир көз караштан» пайда болгон сүйүү эмес, ошондой эле, бир көргөндө эле ачыкка чыккан сүйүү эмес. Андай болгондо суроо келип чыгат: деги, кимиси ачыкка чыгып жатат, Даниярбы же Жамийлабы? Буга чейин ушундай суроо коюлбаса керек. Арийне, шарт боюнча, жол-жобо, алмустактан бери келаткан эркек-аялдын ортосундагы салт боюнча биринчи жолу ачыкка Данияр чыгуу керек. Ал эми, повестте кандай болуп жатат? Муну аныкташ үчүн, адегенде, Даниярдан баштоо керек. Жазуучу бул образды сүрөттөөдө айрыкча бир учурга атайы маани берип, басымы койгону ачык эле байкалат. Ал Даниярдын түнттүгү, унчукпай эле өзүнчө обочолонуп, башкалардан бөлүнүп жүрүшү. Айтор, андан оной менен сөз чыкпайт. Маселен, Сейиттин согуш жөнүндөгү суроосуна анчейин жооп бербей коюшу түшүнүктүү. Ал эми, Жамийланын канкуулаган тамашаларычы? Бирөөнө да кылчайып жооп берип койбойт. Же, Данияр турмуштан чүнчүп, жедеп басынып, баш көтөрбөй кайдыгерликтин туткунунда калганбы. Август түнүндөгү эстен кеткис окуядан кийинки бир сценаны келтирели:

« – Бери келчи Данияр, кашка аттын такасы шалкылдап калыптыр, жулуп таштачы, кармап берейин!

Данияр аттын туягын эки тизесинин ортосуна кысып, таканы жулуп алып өйдө боло бергенде, Жамийла аны карап, акырын гана айтты:

– Сен эмне эчтеке түшүнбөйсүңбү? Же менден башка кызкелин түгөнүп калыптырбы.

Данияр ылдый карап унчукпады.

– Болбосо, мага эле оной дейсиңби? – деди да Жамийла, үшкүрүп алды... (т. I, 240-бет).

Кашка аттын такасы, бул шылтоо. Жамийланын накта айттайын дегени башка. Келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай, маселени мындай ачык, мындай тикесинен коюу бир гана Жамийланын колунан келет. Ал көңүлүндөгүнү, сезиминдегини жаап-жашырбайт, дал ток этер жерин, эң бир аянычтуу, талылуу жерин айтып жатат. Башкасы башка дейли, Жамийла өзү ымандай сырын төгүп, ачыкка чыгарып жатканда, Даниярдын кандайдыр бир жооп бериши зарыл эле да! Ырас, Данияр бирдеме деп айтканын, аны Сейит укпай калганын жазуучу эскертет. А чынында, Даниярдын эмне айтканын жазуучу атайы эле Сейитке угузбай коёт (ошол учурда ал ооздуктап кармап турган ат башын силкип жиберет), демек эмне айтканын биз да билбейбиз. Кыскасы, Жамийланын жеткен ачыктык менен айткан ымандай сыры, мындайча айтканда, жоопсуз калат. Баарынан да кызыгы, Жамийла ушинтип айласын таппай кысталыштын кыл чекитинде турса, Данияр, тескерисинче, «бир нерсеге

ыраазы болгондой, колундагы таканы сылап», нары четке карай басып кетет. Данияр эмнеге сүйүнүп, эмнеге кубанып жатат? «Мага эле оңой дейсиңби?» деген Жамийланын каңырык түтөп айткан сөзүнө ыраазы болушка деги кандай негиз бар? А балким, мында Данияр өзү гана түшүнгөн, өзү гана чечкен сыр бардыр. Көрсө, бул Жамийланын ичтеги буулуккан күйүтүнүн ачыкка чыгышы экен, башкага эмес, бир гана Даниярга айтылчу сезимин билдирип жаткан экен. Данияр буга чейин бир жерде да, бир сөз менен да өзүнүн сезими жөнүндө Жамийлага айткан эмес. Азыр болсо, Жамийла мунун баарын мурдатан эле угуп, билип жүргөндөй, ачыкка чыгып жатат.

Көрүнүктүү адабиятчы В. Новиков «Жамийла» повестинин стилистикалык өзгөчөлүгүн, андагы реалисттик жана романтикалык, эпикалык жана лирикалык кубулуштарды анализдеген маанилүү макаласында Жамийланын жогоруда биз келтирген сөзүн комментарийлеп, мындайча корутундулайт: «Ушундан кийин Сейитке Данияр эми бул жерде калбай, кетип калат го деген ой келди».

Ырас, Данияр эми кетип калат деген ой Сейитке келет. Бирок, кайсы убакта, кандай окуядан кийин? Кеп ошондо. Эч качан, Жамийланын сөздөрүнөн кийин эмес. Кандай гана оор болбосун, ал сөздөр Даниярга жагымдуу сөздөр болчу, анын жүрөгүндөгү күткөн сөздөр болчу. Эгерде текстти дагы бир сыйра абайлап карап чыксак, анда жазуучу окуянын чечилишине өтө кылдаттык жана этиеттик менен жеткенин байкайбыз. Жамийланын сөзүнөн кийин Даниярдын кубанычы узакка созулбады. Эртеби, кечпи Данияр да, Жамийла да бир чындыкка, бир окуяга келип такалмак. Ал чындык дал ушул азыр Садыктан келген кат жана өзү жакында келет деген кабар. Катты өз көзү менен көрүп, кабарды өз кулагы менен уккан Данияр чыдабады... андан-мындан бир тийип, атырылган бойдон короодон жулунуп чыкты да, чан уютуп жолго түштү». Биринчи жолу үчөө үч башка бөлүнүп жолго чыгышты. Дал мына ушул окуядан кийин Сейитке «Ай, эми кетет го бир жакка, калбайт айылда!» деген ой келди.

Сейиттин бул ою ордуна чыгат беле, жок беле. Даниярдын «качып кетишинин» мааниси эмнеде, Жамийланы аяганыбы, кызгануубу, же чын эле «качкандыкпы». Айтор Сейиттин божомолу бекеринен чыгып жаткан жери жок.. Анткени Данияр да, Жамийла да эң чечкиндүү, балким чечкиндүү кадам жасай турган эң акыркы чекке келип, такалып турушкан. Кимдир бирөө буга барыш керек болчу. Көрсө, Даниярдын «качып кетишинин» өзүнчө мааниси бар экен. Ал, баарынан мурда, Садыктан келген кабар Жамийланын абалын ого бетер татаалдантканын түшүндү. Эмне кылыш керек эле, ого бетер Жамийлага «кысым жасоо» керек беле, же... Жок, ал анте албайт. Бир гана аяганы, сактаганы, кокустук кетирип бүлдүрүп, сындырып ал-

байын деп корккону жалгыз Жамийла. Ошондуктан мына ушул эн жооптуу, эн чукул учурду Жамийланын өзүнө гана берет. Ал кандай чечсе, дал ошондой болот. Демек, маселенин түйүнү Жамийланын колунда. Сюжеттик окуя билинбей чыңалып, курчуп отуруп дал ушул чекитке жетти. Дал ушул жерде Жамийла эч ким күтпөгөн, эч кимдин оюна келбеген чечимге, бирден-бир туура, адилет чечимге келди. Данияр дал ушуга ишенген, ушуну күткөн.

Ал мындай: «Көзүмдү ачсам – Жамийла экен. Сууга түшүп келген көйнөгүн да салкындатып, сууга сыгып келиптир, өзү да бир түрдүү жагымдуу салкындыкты ээрчитип келди. Жамийла токтой калып, эки жагын элендеп карады да, Даниярдын баш жагына отурду.

– «Данияр, мына мен өзүм келдим! – деди ал акырын шыбырап».

Жамийла «качып кеткен» Даниярга өзү келип жатат. Бул анчейин эле «чон» үйдүн, «кичүү» үйдүн жол-жоболорун бузуу, же жөн эле никелүү күйөөсүн таштап кетүү эмес. Эгерде повесть никелүү күйөөсүн таштап кеткен аял жөнүндө гана болсо, анда ал ошол темадагы жазылган чыгармалардын карандай туурандысы болмок. Ачыкка биринчи чыгыш, андан кийин артынан издеп «өзү келиш» – бул Жамийланын гана колунан келет. Ушуга байланыштуу Россиянын кыштактарынын биринде болгон укмуш окуя, Татьянанын сүйүү каты эске келет. Албетте, Татьяна, Жамийла бир катар турган, окшош каармандардан эмес. Булар башка элден, ар башка доордун адамдары. Бирок, кантсе да, адамдык сезим, аялдык сезим (ал кайсы доорго, кайсы элге тиешелүү болбосун) түпкүлүгүндө келип жалпы адамзаттык касиет-сапаттарга кошулбай койбойт. Демек, Жамийланын кылыгын жалаң адаттык жол-жоболордун позициясынан кароо бул образдын нукура маанисин төмөндөтөт, тар чөйрө менен ченөөгө алпарат. Жамийланын сүйүүсү дал согуштун кайнап турган учурунда, элдин башына не бир кайгы, мүшкүл түшүп, ырайымсыз жоготуу биринин артынан бири келип турган чакта кандайдыр бир майрамдагыдай ыр-обон менен кошо жаралган бөтөнчө сүйүү. Жамийланын окуясын башка бир доорго, башка бир кырдаалга орун которуштурууга түк болбойт. Андай болгондо эле ал никелүү күйөөсүнөн кетип калган кадыресе аялдын кебетесине түшүп калат. Согуш, жоготуу, өлүм кайгысы менен адамдагы эң бир ыйык, эң бир укмуш сезимин контраст, карама-каршы коюп сүрөттөө, жазуучунун идеялык-көркөмдүк концепциясынын борборун, негизин түзөт. Мына ошондуктан, ар бир каармандын кылык-жоругун, аракетин, адамдык байланыш-мамилелерин түшүнүүдө, аларды окуя жүрүп жаткан мезгилден жана кырдаалдан ажыратпай, диалектикалык бирдикте кароо керек. Маселен, Данияр бир жерде да Жамийлага өзүнүн сүйүүсү жөнүндө унчугуп, бир ооз сөз менен билдирбейт, баарын ичине, өзүнө

сактайт. Эң акырында Жамийла өзү келип, үч ирет кайталаган суроо менен кайрылат:

« – Бирок, мен айыптуу белем?... Сенде да айып жок» (*т. I, 243-бет*). Бул чечүүчү сөз. Даниярдын жүрөгүн түпөйлү кылган сырды чечкен сөз.

Реалдуу ситуацияны мындай эле көз алдыга келтирип көрөлүчү. Согуш жүрүп жатат. Бул аялдын эри фронтто жарадар болуп, госпиталда. Жакында келиш керек. Аял болсо башка бирөө менен кетип жатат. Ушундай окуядан кийин кимисидир бул жерде күнөөлүү болуу керекпи, же жокпу? Эл алдында, элдик этиканын алдында, дегеле, фронтто жарадар болгон адамдын (ал ким гана болбосун) алдында. Албетте, кимисидир күнөөлүү болуш керек. Ириде жанагы «бирөө», маселен, Данияр.

Азыр дал ушундай кырдаалга Жамийла менен Данияр туш келип отурат. Алар кантип (эч ким күтпөгөн иш болуп жатса) өзүнүн «күнөөсү» жөнүндө ойлонбой коё албайт. Айрыкча, Данияр. Эл алдында, салт алдында, ал турмак, өзү тааныбаган, бирок өзүнө окшош, фронтто жарадар болгон солдаттын алдында. Дал ушуну сезген, түшүнгөн Данияр сүйүү сезими канчалык күчтүү болбосун, канчалык таза болбосун, ал жөнүндө бир ооз сөз айттып ачыкка чыга албайт. Байкалып тургандай, сюжеттик драмалык, психологиялык чыңалышы кандайдыр бир карандай окуялардын өнүгүшү эмес, адамдардын өзүн-өзү түшүнүүсүнө, андап-билүүсүнө, жоопкерчиликти, «күнөөнү» сезүү тереңдигине негизделген. Башкача айтканда, Жамийланын сүйүүсү никелүү күйөөсүнөн кетип калгандыгы үчүн эмес, баарынан мурда, адамзаттын башына эң катаал сыноо түшүп турган чакта жаралганы үчүн, бардык «күнөөнү» өз мойнуна алып, тайманбай биринчи ачыкка чыкканы үчүн айран-таң калтырды. Көрсө, согуштун оор трагедиясы да адамдарга эң бир ыйык, эң бир таза сезимди, сүйүү сезимин өчүрө албайт, тескерисинче, сүйүү адамдын не бир тереңдеги сонун сапаттарын ачууга мүмкүнчүлүк берет – повесттин ички пафосу да дал ушунда.

Жамийланын образынын улуттук мазмунуна кенири токтолгон сынчы В. Левченко мындай деп жазат: «Француздарды Жамийланын кетиши, күйөөсүнөн кетиш фактысы эмес (Кыргызстандагы сыяктуу), искусство чыгармасынын өзү, түпкүрдөн, образдардан сызылып чыккан нерселер, жаратылышы, бүт турпаты менен жандуу бүкүлү кабылдоодон туулган кайталангыс музыка таң калтырган көрүнөт».

Демек, сынчынын логикасы боюнча Кыргызстан (баарынан мурда адабий коомчулук деп түшүнүү керек) бул повесть искусство чыгармасы катарында эмес, андагы окуянын карандай өзү, аял адамдын никелүү күйөөсүнөн кетип калыш фактысы таң калтырган болуп чыгат. Анткени, мындай болгону, сынчынын түшүндүрмөсү боюнча, Кыргызстанда «аял мамилеси» азыркы билимдүү кылымда деле баягы Белинский менен Черны-

шевскийдин уба
окшобойбу.

Кыргызстан
Чернышевский
принципке ка
коёлу. Азыркы
кетип калышы
көркөм реалду
жөнүндө. Жазу
рынан мурда э
тип калыш фа
адамдык тагды
кадамыбы. Күй
өзүнчө алганда
мезгилинде эч
көрүнүшкө тати
валык бийикти

«Карала ка
лык чыңалышт
кеткенген Жам
айылдык белги
сат чыналып, к
психологиялык
эмнеге барып у
дициялуу кайы
ыры – күтүлбө
тоо туурасында
луу керек: дүй
болорун, айтор,
дай болуп өзү
атайын дүйнө,
болуп келерин
рына бир гана ж
жазбай айра та
өзү биринчи ба
дык эрдиги. Да
менен Жамийл
дардын) айран-

Кыргыз эл
диалектикалык
раздык табият
дын аягындагы
багыт ачты. Бу
сансы, башкач
талышы эле.

Ч. Айтматов
кылка, бир те

шевскийдин убагындагы Россиядагыдай эле курч жана маанилүү окшобойбу.

Кыргызстандагы Ч. Айтматовдун доору Белинский менен Чернышевскийдин учурундагы Россияга салыштыруу тарыхый принципке канчалык туура, дал келерин сынчынын эркине коёлу. Азыркы сөз Ч. Айтматовдун повестиндеги Жамийланын кетип калышынын кадыресе турмуштагы жана ал фактынын көркөм реалдуулукка айланышынын түпкү, нукура мааниси жөнүндө. Жазуучу-художник катарында Ч. Айтматов үчүн баарынан мурда эмне маанилүү эле: Жамийланын күйөөсүнөн кетип калыш фактысы элеби, же ушул кыргыз аялынын накта адамдык тагдыры жана өмүрү үчүн жасаган күтүлбөгөн бурулуш кадамыбы. Күйөөсүнөн кетип калган аялдын окуясы, маселен, өзүнчө алганда кимди таң калтырышы мүмкүн. Айрыкча, согуш мезгилинде эч себепсиз ошондой ишке барган аял, сөзсүз жек көрүнүшкө татыктуу. Жамийланын иштеген иши, чыккан нравалык бийиктиги башкача болчу.

«Карала каптын» драмалуу окуясынан кийинки психологиялык чыңалышты башка ыргакка, башка маанайга өткөрүүгө аракеттенген Жамийла өзүнүн кезектеги «тамашасын» жасады, ал айылдык белгилүү «секетпай» ырлардан баштады. Мындагы максат чыңалып, комуздун кылындай үзүлүп кетчүдөй болуп турган психологиялык ситуацияны бошондотуу, жумшартуу. Бирок, ал эмнеге барып урунду? Данияр «секетпайды» уланткан жок. Традициялуу кайым айтышуунун көндүм жолуна түшкөн жок. Анын ыры – күтүлбөгөн ыр, мурда эч ким укпаган обон. Атажурт, Алатоо туурасында. Ырасын айтканда, Жамийла баарын күткөн болуу керек: дүйнөдө сонун адам болорун, таптаза, тунук сүйүү да болорун, айтор, баарын күткөн, бирок анын баары жалгыз Даниярдай болуп өзү издеп келерин, Даниярдын обонундай өзүнчө бир атайын дүйнө, адам сезиминин бүтүндөй бир уюлу, бийик сереси болуп келерин күтпөсө керек. Мына ошондуктан адамдын тагдырына бир гана жолу туш келе турган дал ушундай таалай-бакытты жазбай айра таанып, аны карай жалтанбай өзү биринчи ачылып, өзү биринчи барышы, бул Жамийланын аялдык улуулугу, адамдык эрдиги. Дал ушул аялдык кайталангыс асыл касиет-сапаты менен Жамийла бүт дүйнөнү (албетте, ошонун ичинде кыргыздардын) айраң-таң калтырды.

Кыргыз элинин турмушун жана жеке инсандын тагдырын диалектикалык бирдикте сүрөттөөсү боюнча, жанрдык жана образдык табияты боюнча «Жамийла» повести элүүнчү жылдардын аягындагы кыргыз прозасынын көркөмдүк өнүгүшүнө жаны багыт ачты. Бул кыргыз эпосунун кайрадан жаралышы, Ренессансы, башкача айтканда, кыргыз эпосунун жаны доорунун башталышы эле.

Ч. Айтматовдун повести, мындай караганда, бир өңчөй, бир кылка, бир темага арналган, окуясы боюнча да белгилүү бир

өлчөм, ыргак менен чектелген сыяктуу. Мында, традициялуу масштабдуулук, көп өзөктүү сюжеттик чыгармалар жок. Ал турмак, повесть көркөмдүктүн ошондой эпикалык принцибине атайы түрдө карама-каршы жазылгандай. Мындан да ачыгыраак айтсак, жеке адамга, турмуш чындыгына болгон эстетикалык мамилеси боюнча «Жамийла» повести өзүнөн мурдагы көп пландуу форма менен объективдүү түрдө түздөн-түз чыгармачыл полемикага чыгат. Бирок, бул өзүнөн мурдагы эстетикалык тажрыйбаны жокко чыгаруу, төгүндөө дегендикке жатпайт. Көркөм чыгармачылыктагы жаңылыктын парадоксунун бири мына ушунда: адабий майданга келген жаңы көрүнүш өзүнөн мурдагылар менен талаш-тартышка өтүү аркылуу улуттук көркөм салты андан ары өнүктүрөт, жаңы сапаттык баскычка көтөрөт.

Ошентип, «Жамийла» повести жөнүндө ар түрдүү пикирлер, айрыкча, аны «кабыл албоо», сырттан кошулган «чоочун денедей» мамиле жасоо, бул кыргыз аялынын эринен кетип калгандыгы үчүн эмес, баарынан мурда чыгарманын эстетикалык табиятына, кыргыз адабиятына апкелген көнүмүш эмес, күтүлбөгөн көркөмдүк ачылгаларына байланыштуу болчу.

Бул повесть бир кылка чектелүү чөйрөгө, маселен, сүйүү маселесине арналып жазылганы менен, өзүнүн турмуштук мазмуну жана адамдын улуттук мүнөзүн ачуу боюнча нукура эпикалык башталмадагы чыгармалардын катарына жатат. Эпикалуулук – бул жерде көлөмдүүлүктү, көп пландуулукту көрсөтүүчү касиет – сапаттардан эмес. Эпикалуулук – бул образдын толук ачылышы. Көркөмдүүлүктүн дал ушул унгулуу жана өзөктүү маселесинде «Жамийла» повестинде автор өзүнүн мурдагы адабий тажрыйбалардан оолактап, кайчылаш жолдор менен кетти. Натыйжада, сүрөттөөдөгү көп каармандуулук жана көп окуялуулуктун ордуна жекече каарман жана жекече окуя орун алды. Мурда, образды толук ачуу каармандын биографиясын, ар түрдүү турмуштук шарттарды, этнографиялык жагдайларды майда-баратына чейин экстенсивдүү баяндоого негизделсе, «Жамийла» повестинде автор адамды фундаменталдуу көрсөтүүдө интенсивдүү тереңделген психологизмге багыт алды. Бул эмне деген сөз? Ал баарынан мурда кыргыз жазуучусу азыркы замандын бийик реализмин карай багыт алды деген сөз, элдик эпостун терең катмарларынан бөлүнүп чыккан улуттук сөз искусствосунун жаңы жээктерин ачуу жолуна түштү деген сөз.

Чыңгыз Айтматов Улуу Атамекендик согуш жылдарындагы кыргыз аялынын тагдырын сүрөттөгөн, ошол тарыхый мезгилдеги кыргыз аялы жөнүндөгү биринчи эпикалык циклди түзгөн («Бетме-бет», «Жамийла» повесттери менен биргелешип) «Саманчынын жолу» повестине кийинчерээк келди. Буга чейин жазуучу «Ботогөз булак» (1961), «Биринчи мугалим» (1961), «Делбирим» (1963) повесттерин жарыялаган эле. Дагы бир өтө маанилүү тарыхый-адабий жагдай. Ушуга чейинки жазуучунун

«Бетме-бет», «Жамийла», «Ботогөз булак», «Биринчи мугалим», «Делбирим» деген чыгармалары «Повести гор и степей» деген ат менен жыйнакталып, ага 1963-жылы Лениндик сыйлыктын лауреаттыгы берилет.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Салт жана жаңычылык

Илимде традиция жана новаторлук, же салт, салттуулук жана жаңычылык деген түшүнүктөр адабий процесстин тарыхый өнүгүшү жана анын жаңыланып турушу, мурдагылардан мурасталып калышы жана мурда болбогондордун жаңыдан жаратылышы, кыскасы, жалпы кыймылы менен байланышта каралып жүрөт.

«Традиция» латын сөзү (traditio – өткөрүп берүү, мурастоо деген мааниде), анын маани-маңызы мында: жазуучу чыгарма жазып жатканда өткөн мезгилден, өзүнө чейинкилерден пайдаланган, ошолорго ориентир жасаган тажрыйба, бир кездеги жыйналган маданий-эстетикалык, рухий мүлктү бүгүнкү күн, же өзүнүн чыгармачылыгы үчүн зарыл, актуалдуу кылып колдонуу билүү өнөрү. Албетте, сүрөткер өткөндүн жакшы нерселерин өздөштүрүп, аларды чыгармачылыгында колдонуп, ошол эле кезде ошол традицияны өзүнүн максат-мүдөөсүнө ылайык жаңылап пайдаланат, бул болсо новаторлук (жаңычылык) деп аталат.

Салтсыз жана жаңылыксыз прогресс болбойт, б. а. бул эки көрүнүштүн карым-катышысыз адабий процесс өнүгүп-өспөйт. Сүрөткер өткөндөн салт катары жеке бир жазуучунун жеке табылгасын колдонушу да мүмкүн, же жалпы бир муундун мурас-тарын өзүнүн чыгармачылыгына мурас катары алышы да мүмкүн, бирок мунун баарын өзүнүн өнөрканасында иштеп, ийлеп, новаторлук киргизбесе, ал жазуучунун өзүнүн жеке индивидуалдуулугу көрүнбөйт. Салтты ыгы менен пайдалануу эч убакта жаңычылыкка тоскоол болбойт жана салтсыз жаңы нерсе жаратуу мүмкүн эмес, ар кандай жаңы нерседе эски традиция болот. Автор жаңылык менен эскиликтин ортосунда турат, ал каалаганынан каалашынча калпып алууга мүмкүнчүлүгү бар, албетте, бул анын талантына, билимдүүлүгүнө байланышат. Ушул экөөнүн биримдигинен гана мыкты чыгарма жаралат. Кээде салттуулук автордун жазуу процессинде атайын максат менен эмес, анын оюна баш ийбей, стихиялуу түрдө да кирип кетет, себеби адам деген кайсыл бир салттын «упчусун» соруп калган, анын каны-жаны билинбей аралашып кеткен.

Жаңычылдык адабий процесстин өсүш диалектикасынан жана окурмандын эстетикалык табитинен, идеялык көз карашынын өсүшүнөн улам зарыл болот. Новатор (жаңычыл) жазуучулар канчалык көп болсо, ошол элдин адабияты ошончолук

бай жана ар тараптуу болот, демек мында ошол улуттун окурмандарынын маданияты да бийиктикке көтөрүлөт. Мисалы, силер 30-жылдардагы кыргыз поэзиясын жакшы билсеңер, ошондо Мукай, Жусуп сыяктуу акындар улуттук адабиятка чет элдик поэзиянын таасиринен улам саптарынын муун саны туура келбеген, уйкаштык өтө эле катуу сактала бербеген, ыр жолдору сындырылган поэзияны алып келди, бул албетте, адабиятыбыздагы формалык жаңычылык эле. Азыр эми кимдир бирөөлөр ошол формада ыр жазып кирсе, аны эч ким жаңычылык катары кабылдабайт, тескерисинче 30-жылдардагы Мукай менен Жусуптун салтын улантып жатат деп айтат.

Ч. Айтматовдун алгачкы аңгемелерин окуп көргөндө (50-жылдар) өзүнө чейинки кыргыз прозасынын, А. П. Чеховдун, Д. Лондондун аңгемелеринин, реалисттик орус, казак адабиятынын салтын көрөбүз, ошол эле кезде анын чыгармаларынын кыргыз адабиятынын салтында мурда болбогон жаңычылыгынын учкундары «жылт» этип көрүнө баштайт.

«Жамийла» повестинде, айталык, мурдагы кыргыз адабиятындагы аялдардын образындагы айрым белгилерди алып жүргөн Жамийланы, ошону менен бирге аларга таптакыр окшобогон жаңы Жамийланы көрөбүз. Бул – каармандын мүнөзүн ачуу жагынан. Мындай салттуулук менен жаңычылык билгичтик менен айкалыштырылган, жаңы мүнөз түзүлгөн, баяндоочу, окуяны алып баруучу каарман киргизилген, лиризм күчөтүлгөн, адамдын сүйүү психологиясы, деги эле, каармандын ички жан сыры терең ачылган, бул жаңычылыгы убагында кыргыз адабиятынын салтында мурда болбогондуктан айрым жазуучулар тарабынан терс кабыл алынган.

«ДЕЛБИРИМ» ПОВЕСТИ

Көркөм адабиятта өзүнүн мыйзам ченемдерин ачуу ар бир чыгармачыл инсандын жекече иши. Бул анын аздектеген ыйык сыры. Кандай абалда болсо да, ал ар бир жаңы чыгарма менен жекеме-жеке беттешет, өзүнүн гана көз карашына, даярдыгына, талантына жараша аны иш жүзүнө ашырат. Бирок, ал айлана-чөйрөдөн, адабий атмосферадан бөлүнүп, ажырап турган өзүнчө бир ээндиктеги индивидум эмес. Айрыкча, азыркы маданий карым-катыш каршы-терши өтүп, кээде бирге жарышып, кээде кайчылашып, адабий борбор менен элеттин аралыгы жоюлуп бараткан учурда ар бир улуттук жазуучу өзүнөн мурункуларга жана замандаштарына кандайдыр бир денгээлде, кандайдыр бир мааниде кайрылбай койбойт. Кайрылуу түз болушу, же кыйыр болушу мүмкүн, эриш-аркак болушу, же түздөн-түз полемикалуу болушу мүмкүн. Алтымышынчы жылдардын башында кыргыз совет адабиятында дал ушундай кырдаал түзүлүп турду.

Биринчиден, бул учурда жалпы совет адабиятында көркөм изденүү пафосу ар тараптуу жана күчтүү эле, арийне бул процесстен улуттук адабияттын ар бири да окчун калбайт эле. Экинчиден, согуштан кийин адабиятка жаңыдан кошулгандар адабий камылгасы жагынан да, жалпы кругозору жагынан да жетилген курагына келип, кантсе да өз үнүн, өз жолун табууга демилге менен киришип жаткан мезгил болчу.

Ч. Айтматовдун адабий тагдыры дал ушундай чыгармачылык изденүүнүн демилгеси күйүп жанып турган учурга, дегеле, жалпы көркөм ойлоо маданияты өзүнчө бир бышып, жетилип, кандайдыр бир сапаттык кубулушка өтө турган дооруна туш келди. Ч. Айтматовдун жазуучулук даанышмандыгы мына ушунда болду: ал көркөм өнүгүүнүн келечегин таамай сизди, өзүнүн талантын, чыгармачылык энергиясын бүтүндөй бойдон ошол багытка жумшай алды. Дал ушул касиет, доордун, мезгилдин муктаждыгын калетсиз сезүү касиети жазуучунун үзүрлүү чыгармачылыгына фундаменталдуу өбөлгө жаратты. Жазуучу бул аралыкта өзгөчө бир өркүндөгөн максимализм, жигердүү өжөрлүк менен эмгектенди. Натыйжада, 1958–1962-жылга чейинки жазгандарынын негизгилери топтолгон «Тоо жана талаа повесттери» («Жамийла», «Ботогоз булак», «Биринчи мугалим», «Делбирим») деген китеби 1963-жылы, жогоруда айтылгандай Лениндик сыйлыктын лауреаттыгына татыктуу болду. Бар болгону беш жылдын аралыгында мындай бийик наамга жетишүү жазуучу үчүн да, улуттук адабият үчүн да чоң сыймык болуу менен бирге, сөзсүз түрдө жаңы чыгармачылык зарылдыктарды «күн тартибине» койду.

Ч. Айтматовдун бул аралыктагы чыгармачылык изденүү багытын «Делбирим» жана «Биринчи мугалим» повести ачык-айкын мүнөздөйт. Баарынан мурда, бүгүнкү линиясына айланды. Анда, эмне үчүн бул эки повесттин биринчиси түздөн-түз азыркы учурга арналса, экинчиси «Биринчи мугалим» повести, канткен менен өткөн доорго, кандайдыр бир мааниде тарыхта өтүп кеткен окуяны сүрөттөйт? Мында, биз айткан тезиске, карама-каршылык жокпу? Чынында, мына ушундай парадоксалдуулукка карабастан, «Делбирим» повестинде баяндалган Ильястын, Аселдин татаал тагдыры канчалык даражада бүгүнкү күндүн турмуш проблемасын көркөм чагылдырса, ошондой эле деңгээлде «Биринчи мугалим» повестиндеги Дүйшөндүн, Алтынайдын өмүр жолу өзүнүн духу, мааниси боюнча бүгүнкү күн менен тикеден-тике үндөшүп, шайкеш келип турат. Бул жөн гана сырткы идеялык, жалпы тематикалык үндөштүк эмес. Бул жерде сөз ички өзөктүү жакындык, көркөм табияттагы жакындык жөнүндө баратат. Башкача айтканда, улуттук чындыкты, улуттук турмушту, ал мейли өткөн турмушпу, же бүгүнкү күнбү, көркөм өздөштүрүүнүн принципалдуу жаңы эстетикалык негиздери жөнүндө баратат.

Маселенин ал-жайы ачыгыраак болсун үчүн, Ч. Айтматов ушул чыгармаларды жазуу мезгилинде «азыркы күндүн» проблемасын кандайча түшүнгөн, ага кандайча эстетикалык принциптерден мамиле эткен, мына ушуну карап көрүү зарыл. Дал ошол 1961-жылы, «Биринчи мугалим» повести жарыялана баштаган жылы, «Литературная газетага» жазуучунун «Эң негизги китеп» деген программалык маанидеги макаласы жарыяланган. Бул макалада автор «азыркы учур», «улуттук форма жана традиция», «бүгүнкү күндүн темасы» сыяктуу социалисттик реализмдин эң курч жана фундаменталдуу маселелерине токтолот. Кийин деле Ч. Айтматов бул проблемаларга нечен ирет кайрылып, нечен ирет тиешелүү коррективдерди жана толуктоолорду киргизди. Бирок, «Эң негизги китеп» деген макала өзүнүн принципиалдуулугу жана конкреттүү ачыктыгы боюнча өз учурунда жазуучунун адабий-эстетикалык көз-карашын кеңири, толук чагылдырган макаланын катарында жатат. Автор бул макаласында азыркы күндүн темасын сүрөттөөдө анын сырткы белгилери менен чектелген, маселен, электр устарасынан баштап, космостук спутникке чейин кабардаган иллюстративдик чыгармаларга, ошондой эле, каарманды, улуттук чындыкты көрсөтүүдө «тезектин», «кымыздын», «теринин» жытынан чыкпаган чектелүүчүлүккө келишимсиз түрдө каршы чыгат. Айрыкча, азыркы күндүн темасын пайдалануу эсебинде эптеп китеп чыгарган халтурщиктердин бетин ачат. Адабияттагы мына ушундай көрүнүштөргө ал өзүнүн принципиалдуу эстетикалык позициясын жана ошол позицияда туруп ишке ашырылган чыгармасын карама-каршы коёт. Дал ошондой чыгармалардын катарында «Делбирим» жатат.

«Делбирим» повести өзүнүн композициялык түзүлүшү боюнча төрт бөлүмдөн турат: «пролог ордуна», «шофёрдун баяны», «жолчунун баяны», «эпилог ордуна». Повесть мындайча башталат: «Кесибим журналист болгон соң, үйгө байыр албай Кыргыз жергесин кыдырып жүргөнүм жүргөн. Ошондой бир жолу Нарында жүргөн элем, Фрунзеге редакциядан чукул чакырып калышты. Автостанцияга жетип келсем, автобус менин алдымда эле жүрүп кетиптир. Кийинкиси беш сааттан соң жөнөйт экен. Жолулаш бир машинага түшүп кетиштен башка ылаажы калбады. Жүгүрүп жолдун этегиндеги кара жолго чыктым».

«Делбирим» повести жазылып, жарыяланган жылдарда Ч. Айтматов, чынында эле, «Москвада» жарыяланчу коммунисттер партиясынын органы болгон «Правда» газетасынын өз кабарчысы болуп эмгектенчү. Буга караганда повесттин «прологунда» жана «эпилогунда» сүрөттөлгөн «мен» Чыңгыз Айтматовдун өзү дегендей корутунду чыгышы толук ыктымал. Чынында, андай эмес. Автобиографиялык учурлар байкалып, сезилгенине карабастан, лирикалык «мен» повесттеги сюжеттик өзөктөрдү бириктирүүгө кызмат аткарган өз алдынча персонаж.

Тагыраак айтканда, мааниси жана мүнөзү боюнча эки башка сюжеттик өзөктү, «Шофёрдун баяны» менен «Жолчунун баяны» бир бүтүн образдык системага байланыштырып турат. Повесть эмне жөнүндө? Эгерде кыскартып, так кесе айтканда, бул өз бактысын, таалайын сактай албай колунан жулдуруп ийгендей болгон адамдын трагедиясы жөнүндөгү повесть. Адам өз бактысын өзү сактап калалбай, ажырап калышына өзү күнөөлүүбү, же кандайдыр бир социалдык-коомдук кырдаалдар ушундай оор кайгылуу тагдырга апкелип такадыбы?

«Делбирим» повестинин маани-мазмуну да ушул суроого тыгыз байланыштуу. А ырасында, повесттин баш каарманы Ильястын таалайы-бакыты, мындайча айтканда, «өзү келди», ал мындайча башталды:

«...Көз кыйыгым менен өтүктөн өйдө, тизе ылдый кыска, булайган көйнөктүн этегин көрдүм. Айылга жеткирип кой дечү кемпирлердин бири го дедим кызымда.

– Кете бер, чоң эне! – дедим мен. – Менин жумушум көп али, чыдап күтө албайсың.

– Мен чоң эне эмесмин, – деди анда тиги. Үнүндө кысынгандык бар, бирок кермек какшыгы да сезилди.

– Анда кимсиң? – дедим.

– Кызмын.

– Кызмын? – деп өтүгүн дагы бир карап алдым да, оюнга чаптырдым.

– Сулуу кызсыңбы?»

Чынында эле, Ильястын алдында тал чыбыктай буралган кыз турган. Аты – Асел эле. Булар бири-бирин издешпей табышты. Ал турмак, Асел менен Ильяс, кудум Жамийла менен Даниярдай бири-бири үчүн жаралгандай эле. Бирок, тилекке каршы, булардын бакыт-таалайы узакка созулган жок. Ал сүйүү кандай тез, чукулунан башталса, дал ошондой эле тез, чукулунан кыйрады. Кыйраганда да, кайрадан орду толбос болуп биротоло, орду-түбү менен кыйрады.

Ч. Айтматов өзүнүн чыгармачылыгынын башталышынан эле өзүнүн негизги көңүлүн адамдын жеке тагдырына бөлгөн. Ал өзүнүн ушундай көркөмдүк-эстетикалык принцибин «Делбирим» повестинде да бекем кармайт. Повестинин баш каарманы Ильяс өзү жалгыз прицеп чиркелген жүктүү машина менен Долон ашуусунан ашып өтүүнү максат кылат. Тилекке каршы, ашып өтө албайт, «аварияга» учурайт. Кетирген каталыгын мойнуна алуунун ордуна, ал тескерисинче, кежирленет, баруудан качат. Аселдин өтүнүп суранганына карабастан.

Ушул жерде белгилеп кете турган бир нерсе бар. Социалисттик реализмдин принцибинен кылдай тайбаган башка бир жазуучунун каарманы Долонду сөзсүз түрдө ашып өтмөк, социалисттик эмгектин баатыры аталмак. Чыңгыз Айтматовдун каарманы андайлардан эмес.

Мына Асел менен Ильястын диалогу:

«...Бир убакта Асел шарт турду да, кийине баштады.

– Эмне отурасың? – деп нааразылана айтты.

– Анан эмне кылам? – деп булдураддым.

– Автобазага кайтып бар!

– Эмне дейт? – прицепти таштаппы?

– Барып айткын.

– Сага эмне? – деп бакырып алып, үй ичинде аркы-терки баса кеттим.

– Прицепти кайра сүйрөтүп кайсы бетим менен барам? Ит болдум, куш болдум, ушул ишке туш болдум, кечирип койгула деп барамбы? Жо-жок! Эмне кылса ошо кылышсын. Урганым жок!»

Көрүнүп тургандай, Асел менен Ильяс эки башка чекитте, эки башка жолдо. Ильяс кылган ишин, чындыкты жашырат, демек, калп, жалган жолго түшөт. Асел, тескерисинче, чындыкты жашырбайт, демек, түз туура жолдо. Ушундан улам маселе ачыкка чыгат, Долондогу прицептин кулашы, бул анчейин «техникалык авария» эмес болчу. Бул Ильястын моралдык, адеп-ахлактык, «адамдык» жактан кыйрашы. Ильяс Долондун бийиктигин жеңе албаган сыңары, Аселдин адамдык, адеп-ахлактык бийиктигине көтөрүлө албады.

«АК КЕМЕ» ПОВЕСТИ

«Ак кеме» повестинин жарыкка келиши бүтүндөй коомчулук үчүн күтүүсүздүк болду. Ч. Айтматовдун кандайдыр бир талаш-тартыш, «чуу» чыгарбаган чыгармасы болбоду окшойт.

Ырас эле, жетиге толуп, сегизге жаңы гана кадам шилтеген Балага мынчалык эмне болду, кандай күч келди, «Адамдар» менен жашабай, «балык» болуп көлгө сүзүп кетүүгө кандай турмуштук шарттар аргасыз кылды. Баланын дагы бир аз «күтпөй», Кулубек байкесин «күтпөй» сүзүп кеткенине өкүнгөн жазуучу мындайча жыйынтыктайт:

«Бирок, күтпөдүң, сүзүп кеттиң. Эч качан балык болуп кубула албасыңды билдиң бекен? Ысыккөлгө сүзүп жете албасыңды билдиң бекен? Көл бетинде ак кемени көрүп: «Арыба, ак кеме, мен келдим!» – деп эч качан кыйкыра албасыңды билдиң бекен?»

Бала жүрөгүн менен арамдык менен кыянатчылыкты кабыл кылбадың, балык болом деп сүзүп кеткенинен мен ушуну билдим. Эми менин көңүл жубатарым да ушул. Бир жарк этип, жалп өчкөн чагылгандай жашап өттүң. Чагылганды Көк Теңир чагат. Көк түбөлүктүү. Менин көңүл жубатарым ушул...»

«Адамдар» менен эч качан элдешпес кырдаалга, бирге турууга, бирге жашоого мүмкүн эмес болгон абалга бул бала эмненин негизинде, кандай себептердин натыйжасында келип жетти? Бул анчейин гана сыпайгерчилик үчүн берилген суроо эмес. Баланын өмүрүнө, сезимине, кандайдыр бир аянычтуу, эң ыйык

туюмуна болгон ырайымсыздык кыямат мамиле гана дал ушундай чектен чыккан, ашкере трагедияга дуушар кылышы мүмкүн болчу. Мына ушундай кылмышка бул үч адамдын ар бири ар кимиси өз жолу менен келди. Орозкулдуку болсо түшүнүктүү. Бул – бийликтин кишиси. Бийлик үчүн ал баарына барат. Эч кандай кыянатчылык алдында токтобойт. Бекеринен, аны бала «фашист» деп атабайт. Анын бүткүл адамдык жаратылышы, касиет-сапаты ушу сөздө.

Момунчу? Албетте, андай эмес. Ал баарынан мурда жоош, элпек, ким кайда жумшаса кете берет. Карыга да, жашка да элпек, кимисине болбосун, жакшы-жаманбы баары бир, колунан келген кызматын өтөй берет. Ал «ким» деп суроо койбойт, ылгабайт, жыйынтыгы кандай, өтөй берет. Ал үчүн бийик адамгерчилик менен кыянатчылыктын ортосунда эч кандай чек жок. Мына ошондуктан кыйын кысталыштарында акыр-аягына чейин туруштук бере албайт, өзүнүн позициясынан чегинүү менен түздөн-түз кылмыштын ортосундагы аралык да жокко тете.

Ал эми, Сейдахмат болсо, бул билинбеген, тымызын жүрүп жайлагандардан. Кимдин оюна келиптир, ушул өзүнчө бир жүргөн деңдарөө, акыр-аягында келип, Момунду «эки бутун бир кончуна кийгизип», бугуну атууга аргасыз кылат деп. «Байманаптын жомогу», «жазчу жерге жазып жиберем» деген Сейдахматтын каргаша сөздөрүнөн кийин Момундун айласы бүтүндөй түгөнбөгөндө, эмне болот эле.

Орозкул кадимки эле маралдын, ал эми, баланын түшүнүгү боюнча Бугу-эненин мүйүзүн ырайымсыздык менен балталап, былчыратып жатат, өз көзү менен ушул ырайымсыздыкты көрүп турган бала колунан эчтеке келбейт, жаны чыгып буулугуп жардамсыз. ГДРден келген сынчы Ирмтрауд Гучке ушул эпизодду эскерип келип, «эгерде повестти ушу жерден токтотуп койсо, эмне болот эле», – деп суроо коюптур – (*«Литературный Киргизстан» 4, 1980, 76-83-беттер*). Ч. Айтматов буга, «эң жаман болот эле, бала тирүү калганына карабастан, дал ушунун өзү аргасыздык, айла түгөнгөндүк болмок», – деп жооп айтыптыр. Акыйкатында эле, баланын өзүнүн ак кемесине, идеалына сүзүп кетиши повесттин бирден-бир табигый чечилиши, бирден-бир идеалдык-көркөмдүк корутундусу экенине, деңгээли, масштабы менен улуу экенине «Ак кеме» повестинин эстетикалык сабагына ушундан улам дагы бир жолу ишендик.

Жазуучу «Ак кеме» повестиндеги каармандарды өзүнчө аймакка, өзүнчө «корукка» алып, ошол чектелген мейкиндиктин шартында, кордондун шартында сүрөттөп жатканы да бекеринен эмес. Мында окуянын мейкиндиги гана эмес, ага катышкан адамдардын саны да чектелген. Кордондо жашагандар үч түтүн, үч короо, үч эркек, үч аял. Баладан тышкарысы. Кийин портфель сатылып алынгандан кийин, бала портфельге кайрылып, эми биз дагы, дүрбү менен «үчөө» болдук дейт. Повесттеги

окуянын мезгили да белгилүү сан менен чектелген. Мындай караганда чыгармадагы окуя жайында башталып, күзүндө бүткөндөй сезилет. А чынында, чыгарманын сюжети үч күндүк окуяны камтыйт. Аны мындайча атаса болот: портфель алынган күн, мүйүздүү эне келген күн, мүйүздүү эне өлгөн күн.

Мындай караганда бардыгы тең симметриялуу, гармониялуу: бала, портфель, дүрбү – үчөө; кордондо, үч короо, үч түтүн, үч эркек, үч аял, анан калса – окуя да үч күндө өтөт. Айтор, бардык тарабы симметрия жана гармония, эч кандай капсаландуу, ың-жыңсыз бейпилдикти бузган, ыркын кетирген окуя болчудай эмес. Кыскасы, «Ак кеме» повестинде сүрөттөлгөн бала, портфель, дүрбү үчөөнүн жана үч короонун ортосунда эч кандай тирешүү, эч кандай келишпестик жок өңдөнүп, бардыгы тең жайында өңдөнүп көрүнөт.

Баарынан таң каларлыгы, көнүмүштөй эместиги, баланын өз аты, энчилүү аты жок. Ошого карабастан, аны биз конкреттүү кабыл алабыз, «эмне үчүн мындай» деп анчейин ойлонбойбуз. Көрсө, анын өз «дүйнөсү» бар экен. Дүйнөсү: ар түрдүү таштар, «ээр таш», «кашабан», «танке таш» ж. б. ар түрдүү чөптөр, гүлдөр, аларды да «кыял-мүнөзүнө» жараша бөлүштүрүп алган, «жакшысы» бар, «жаманы» бар, ал турмак «ачуулуусу» да бар. Мына ушулардын ичинен баланын бөтөнчө тутунганы – таятасы берген дүрбү. Анткени, ал өзүнчө эле бир укмуш, жакынды алыстатат, алысты жакындатат. Дүрбү аркылуу тээ алыста, көлдө сүзүп бараткан ак кемени да көрөт. Анда атасы сүзүп жүрөт. Ак кеме – бул баланын өз жомогу. Эч кимге айтпаган, эч кимге сырдашпаган жомогу. Бирок жомогунун аягы жок, аны кантип бүтүрөрүн билбейт.

Баланын экинчи жомогу бар. Ал Мүйүздүү Эне жөнүндөгү жомогу. Аны таятасы Момун айтып берген. Ушул учурда баланын жаңы досу пайда болду. Ал кадимки дермантин портфель, жаңы эле сатып алынган күндөн башталды. Ушул «балакеттен» башталган чатак, кескин түрдө ырбап күчөп отуруп, мүйүздүү эне жөнүндөгү жомоктун «кыйрашына», эң акырында, баланын балык болуп сүзүп кетишине жетти.

Эмне үчүн мындай болду?

Бала айлана-чөйрөсүн, бүт жаратылышты «жандуудай» кабыл алат, таш да, чөп да, дүрбү да, портфель да, баары тең ага «жандуудай», баары тең бөлүнбөс, ажырагыс бир бүтүн организмдей сезилет.

Ал кадимкидей алар менен сүйлөшөт, сырдашат, ал турмак жаңы досу портфельге өзүнүн эң аянычтуу жомогун, Мүйүздүү Эне жомогун айтып берет. Окуянын жүрүшүндө Мүйүздүү Эне жомокту карыя Момун эмес, баланын айтышы, айрыкча, көркөмдүк-функционалдык мааниге ээ. Анткени, Мүйүздүү Эненин табиятта бар экендигине, ал эртеби-кечпи бир келерине, шаа мүйүзүнө кондуруп, алтын бешик бакыт апкелерине бала чексиз ишенет. Ошон үчүн Мүйүздүү Энеден башка табиятта ыйык

эч нерсе жок. Ушул ишенимине бүт бойдон берилген бала үч короонун турмушу, адамдар арасындагы татаал байланыштар качандыр бир өзгөрүлүп, бир бактылуу күн келерин чыдамсыздык менен күтөт.

Мүйүздүү Эне жөнүндөгү жомок «Ак кеме» повестинин борбордук түйүндөрүнүн бири десек болот. Сырткы сюжеттик белгилерин караганда эле бул мифтин түпкү теги кыргыз элиндеги бугу уруусунун генеологиясы жөнүндөгү санжыра-легендадан келип чыкканы байкалып турат. Эгерде Кыргыз ССР илимдер академиясынын кол жазма фондусунда сакталып турган (Б. Солтоноев жана Ы. Абдрахманов тарабынан жазылган) легенданын мазмунун жана Ч. Айтматов «Ак кеме» повестинде жараткан мифтин маанисин салыштырып көрсөк, анда жазуучуну кызыктырган бир гана учур экенин, бугу уруусунун Мүйүздүү Энеден тараганы жөнүндөгү гана кабар экенин ачык эле түшүнөбүз. Натыйжада, Ч. Айтматов ушул элдик мотивде «Ак кеме» повестиндеги Мүйүздүү Эне анчейин кыргыз тоолорундагы реалдуу бугу гана эмес, ал баарынан мурда ата-бабадан келаткан эзелки мурас, символ, ыйык эненин элеси, адам баласы тутунган идеал. Ага кол көтөрүү энеге кол көтөрүү менен барабар. Бала дал ушундай кабыл алат, ушундай түшүнөт. Мына ошондуктан тоодогу реалдуу бугуну атуу, анын мүйүзүн жара чабуу – бала үчүн кадимкидей эле байыркы Мүйүздүү Энеге, катуу кыргындан бүтүндөй элдин тукумун сактап калган Мүйүздүү Энеге кол салуу менен барабар.

Бугуну аткан үчөө: биринчиси Орозкул, үч короонун бийлигинде турган киши, ушул аймакта өз «тартибин» орноткон киши; экинчиси Сейдахмат, мындай караганда, эч кимге зыяны жоктой, өзүнүн оокаты менен алек болгон киши; жана үчүнчүсү дал Момундун өзү, балага Мүйүздүү Бугу Эне жөнүндөгү жомокту айтып үйрөткөн, ошонун ырастыгына ишендирген киши, эң акырында келип Мүйүздүү Бугу Энени өз колу менен аткан киши. Повесттен биз мына буларды окуйбуз: «Бала тиштенип кыймылсыз жатты. Ал жүрөгү айлангандан карманып тиштенбеди, Мүйүздүү Бугу Энени өлтүрүп, этин жеп жаткан мобу кишилерди эчтеме кыла албаган алсыздыгына жаны кашайып, ыйлап жиберүүдөн карманып, тиштенип жатты. Кантип жазалап, кантип Эненин кунун кууштун ар бир түркүн жолун ойлоду, эмне кылганда булар эң жаман кыянатчылык иш кылганын билер эле, канткенде булар өкүнүп бармактарын тиштенер эле, кудайга зар какшап ыйлар эле, ошонун жолдорун ойлоп жатты. Бирок колунан келер айла таппады».

Чынында, баланын колунан келер айласы жок болчу. Ишенген таятасы Момун өзү мас болуп, кемегенин күлүнө оонап жаткан. Эми эмне кылыш керек? Жалгыз гана айла: балык болуп кубулуп сүзүп кетиш.

Балык болуп кубулуу – бул Ак кемеге жетүүнүн бирден-бир жолу. Биз жогортодо айткандай, баланын Ак кеме жөнүндөгү

жомогунун аягы, жыйынтыгы жок болчу. Кандай ойлосо да, кай жакка бурса да, реалдуу турмуштун кырдаалы туура келбей, жомоктун аягына чыкчу багытты алып сүзүп кетти, а балким жомоктун аягы да, жыйынтыгы да ушудур. Эски жомок, эски идеал кыйрады, ойрон болду. Анын кунун алыш үчүн, ошентип болсо да «сактап» калыш үчүн жаңы идеалга – Ак кемеге шашуу керек, жетүү керек. Турмушта, жашоодо ар кимдин аздектеген, умтулган «ак кемеси» болууга тийиш, повесттин бийик оптимисттик ыраатта жыйынтыкталган философиялык маани-мазмуну дал ушунда.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Адабияттагы романтика

Романтика турмушту адабиятта чагылдыруунун өзүнчө бир ыгы, жолу болуп, анын принциптери төмөнкүлөр: сүрөттөлүп жаткан көрүнүштү, каарманды, окуяны көтөрүңкү-эмоционалдык духта берүү: өзгөчө күчтүү баатырдык, каармандык энтузиазмды көрсөтүү; каармандардын иш-аракетиндеги көтөрүңкүлүктү алдыңкы планга алып чыгуу: көркөм сөз каражаттарынын поэтикалуулугу: стилиндеги символикалуулуктун, шарттуулуктун, гиперболалуулуктун арбындыгы; эстетикалык объектиге, б. а. сүрөттөлүп жаткан нерсеге автордук субъективдүү мамиленин күчтүүлүгү; көбүнчө учурдун адамынын келечектин идеалын алып жүрүшү; турмуштун ийне-жибине чейин сүрөттөлүшүнөн, узак психологизмден, татаал анализдөөдөн көрө идеалга умтулууну ачып берген лиризм, аллегория, символика, метафора, экспрессиянын күчтүү көрүнүшү.

Романтика дегенди адабияттын тарыхындагы романтизм методу менен чаташтырбоо керек, романтика ал метод, агым, жазма-оозеки адабияттарга карабай, ар кимисинин ичинде боло берет, бирок ар кимисинде ар кыл даражада көрүнөт, же кээ бирлеринде такыр болбойт.

Адабияттагы романтика деген эмне экенин дагы теренирээк байкоо үчүн, адабиятчылардын пикирлерин алдынарга тартабыз:

«Турмуштагы каармандыкты көрө билүүгө умтулуу, драмалуу окуяларга, көрүнүктүү жана айырмалуу мүнөздөр менен жагдайларга тап коюу, көтөрүңкүлүк, революциялык энтузиазмды, демденген авторлорду жана анын каармандарын берүүдөгү көркөм каражаттарынын патетикалуулугу – мунун баары чындыкты романтикалык чагылтуунун мүнөздүү белгилери» (Л. И. Тимофеев). «Турмуш чындыгын «тазаланган формада», идеялдуу, патетикалуу-экспрессивдүү кабыл алуу; жашоо-тиричиликке салтанатшандуу, эмоционалдуу мамиле кылуу» (С. Асадуллаев). «Турмушту көкөлөтө сүрөттөө жагына тап коюу, каармандардын кыймыл-аракет, аң-сезиминдеги көтөрүңкүлүк, адамдын мүнөзүнүн жана

эркинин жалындап тышка ташып булкунуп турушу, табияттын да, жазуучунун да буусу чыгып ар кандай өрүштүү нерселерге кулач созушу, көбүнчө, ойдон көрө эмоцияга жакындыгы, сүрөттөөлөрдүн кооздугу жана арыштын кенендиги... романтикалык компоненттер» (Ш. Үмөталиев). «...романтикалык стилдин белгилери – боёктордун коюулугу, сүрөттөөлөрдүн көтөрүнкүлүгү», «каалаган нерсени адамдын кыялында болтуруп, аны көкөлөтүп ырдоо, экинчи бир дүйнө жаратуу» (А. Садыков). «Дүйнөнү, замандаштардын жана акындын өзүнүн иш-аракеттерин, ой-сезимдерин, умтулууларын жалпыланган символдук образдар, шарттуу – метафоралык каражаттар, ассоциативдик байланыштар аркылуу чагылткан ыкма...» (А. Эркебаев).

Демек, романтика бул стиль, турмушту чагылдыруунун өзүнчө бир айырмаланган тиби.

30-жылдарда кыргыз жерине поезддин, самолёттун келиши, замандын өзгөрүшү ошол кездеги акындардын делебесин көтөрүп, ушул жаңы көрүнүштөрдү романтикалык пафосто ырдап чыгышты, кыялый окуяларды элестеп, мисалы Ж. Бөкөнбаевдин «Кыялым бир күн чын болор», «Кыял», «Алдымда буудан ат болсо» сыяктуу ырлары жаралды.

Ч. Айтматовду романтик жазуучу деп атаганыбыз менен, анын прозасынын тутумунда романтикалык пафос ыгы менен колдонулуп жүргөнүн байкайбыз. Маселен, «Ак кеме» повестиндеги Баланын образына кайрылып көрөлү: анын ташка, сууга, өсүмдүктөргө, буюмдары – дүрбү менен китеп капка кайрылышы бул өзү романтикалык сүрөттөө ыгы. А эмне үчүн Баланын романтикасын жазуучу окурманына ачып берүүдө?

Биринчиден, Бала болгону жети гана жашта, бул мезгил адам өмүрүнүн романтикалык курагы, бала бул чакта баарына кызыгат, алар кыял менен жашайт, турмушту кыялый түшүнөт жана элестетет эмеспи; экинчиден автор жаратылышты (кооз табият өзү романтикалуу) романтикалуу, б. а. көтөрүнкү-эмоционалдык пафосто берет, а ошол жаратылыш бүлүнүп, бузулат эмеспи, ошондо окурман мурдагы өзү элестеткен табияттын алдыда болуучу тагдырына жан кейиши керек болот эмеспи; үчүнчүдөн, Баланын жомокко карата романтикасы, баёо ишеними бар; төртүнчүдөн, повесть өзү трагедиялуу аяктайт эмеспи, ошол трагедиянын күчүн сездирүү үчүн, автор адегенде романтикалуу Бала дүйнөсүн ушунчалык назик, көтөрүнкү маанайда сүрөттөп алат. Мына ушундай романтикалык жагдайлар чыгарманын таасирдүүлүгүн күчөтүп, образды терең ачууга жардам берип жатат.

Романтика, романтикалык образдар белгилүү бир тарыхый шарттар менен, мезгилдин талабы менен байланышат да, адабий аренада ар түрдүү көрүнүштө байкалат, каармандардын реалдуу дүйнөсүн ачууда романтика өзүнчө бир көркөмдүктүн каражаты жана формасы катары кызмат өтөйт, ал адамдардын дүйнөсүнө ар тараптуу үнүлүүдө, турмуш көрүнүштөрүнүн көп

кырларына сүнгүп кирүүдө сүрөткерге жардам берет. Бирок муну менен, чыгармага романтикалык сүрөттөөлөрдү, образдарды көп кошсо эле баары мыкты болот экен дегендей ойдо калбоо керек, эгер андай сүрөттөөлөр ордун таба албай калса, чыгармада оркоюп, окурмандын иренжүүсүн жаратат, турмуш реалдуулугунан таптакыр алыстатат.

«ДЕНИЗ БОЙЛОЙ ЖОРТКОН АЛАДӨБӨТ»

Ч. Айтматов «Ак кеме» повестинен удаа эле «Эрте келген турналар» (1975) «Дениз бойлой жорткон Аладөбөт» (1977) повесттерин жазды.

Булардын биринчиси Улуу Атамекендик согуш жылдарындагы кыргыз айлынын турмушуна арналса, экинчиси алыскы нивх элинин аңчылык кесибин сүрөттөдү. Мындай караганда, булардын арасында эч кандай жакындык, байланыштар жок сыяктуу.

Өзгөчө, «Дениз бойлой жорткон Аладөбөт» повести өзүнүн мазмуну, көркөмдүк түзүлүшү боюнча жазуучунун чыгармаларынын арасынан обочолонуп тургансыйт. Кандайдыр бир тааныш эмес эл, тааныш эмес турмуш. Тааныш эмес Айым-Балык жөнүндөгү миф. Адамдын аттары да башкача: Орган карыя, Мылгун байке, Эмрайын ата, Киrisk бала. Ошондой эле чыгармада көнүмүш окуя, көнүмүш сюжет да жок. Кандайдыр бир улуу Дениз, улуу Туман, ошол денизде, туманда калган адамдар. Ошентип, адегенде эле, Охот денизинин жээгинде жашаган аз сандуу нивх элинин турмушу жөнүндө жазуу кандай зарылдыктан келип чыкты деген суроо туулбай койбойт.

А чынына келгенде, мезгил, мейкиндик, турмуштук кырдаалдар, улуу Дениз, улуу Туман повесттин негизине берилген шарттуу өбөлгөлөр экени, чыгарманын философиялык жана нравалык уюткусу адамдын тагдырына, адамдын бийик атына байланыштуу экени бул китепти дилгирлик менен окуп чыккандан кийин гана түшүнүктүү болот. Көрсө, улуу Дениз, улуу Туман ошол түпсүз, чексиз баш аягы жок стихиянын арасында калган нивх мергенчилеринин тагдыры жазуучуга азыркы доордун эң зарыл, эң курч проблемасын козгоо үчүн керек болуптур. Кандай гана кыямат шартта калбасын, кандай гана айласыз кырдаалга туш келбесин адам баласы өзүнүн адамдык бийик наамын сактоого тийиш – ал ошон үчүн адам. Повесть ушу туурасында.

Ал эми, «Эрте келген турналар» болсо, тескерисинче, бизге өтө эле тааныш, өтө эле жакын турмуш жөнүндө. Улуу Атамекендик согуш мезгилиндеги кыргыз жеринде, Аксай талаасындагы бир окуя жөнүндө баяндайт.

Агалар, аталар, айтор, курал көтөрүүгө жарактуулар согушта. Ооруктун оор жумуштары карыялардын, аялдардын,

өспүрүмдөрдүн мойнунда. Бул жөнүндө көп айтылды, көп жазылды. Ал эми, Ч. Айтматовду болсо, бул теманын философиялык-нравалык аспектиси кызыктырды. Элдин башына оор кыямат түшкөндө ар бир адамдын, ал турмак турмушту жаңыдан тааный баштаган Султанмураттардын тагдырына да не бир күтүлбөгөн оор сыноолор туш келди.

Ошондой оор кыямат менен болгон биринчи кездешүү, ошол кыяматка жаш өспүрүм каршы бара алабы, туруштук бере алабы – «Эрте келген турналар» повести ушу жөнүндө баяндайт.

Ошентип, Ч. Айтматовдун улам кийинки чыгармаларында баланын, жаш өспүрүмдөрдүн образы авансценага чыгып, жазуучунун идеялык-эстетикалык изденүүлөрүнүн борбордук, түйүндүү жерин ээлей баштайт. Турмуштун бүткүл карама-каршылыктары, көрүнбөгөн татаал байланыштары баланын, жаш өспүрүмдөрдүн кабылдоосу, туюнуусу, түшүнүп билүүсү аркылуу өлчөмгө алынат, бааланат. «Жамийладагы» Сейитти, «Ботокөз булактагы» Кемелди эске алсак, бул көркөм эволюциянын, «Ак кемедеги» Баланын, «Эрте келген турналардагы» Султанмураттын, «Көздөн учкан көк жээк» повестиндеги Кирисктин образдарына келип жетүүсү өзүнчө бир көркөм законченемди түзөт. Эми, дүйнөлүк адабиятка апкелген кыргыз жазуучусунун көркөмдүк ачылыштарын белгилеш үчүн, маселен, «Бальзактын сүткорлору» же «Тургеневдин аялдары» деп айтсак, ошондой эле мааниде «Айтматовдун балдары» деп айтышка толук негиз бар.

Ч. Айтматовдун «балдарына» байланыштуу бир түйүндүк маселеге токтоло кетүү зарыл. «Ак кеме» повестиндеги бала зордукка, зомбулукка чыдабай, Мүйүздүү Бугу Эненин өлгөнүн көрүп, буга чыдабай, Орозкулдар менен бирге жашаганча «балык болуп сүзүп кетем» деп сууга кирип кетет. Султанмурат согушка кеткен атасынан калган Чабдардан ажырайт. Чабдар менен анын эң сонун кыял үмүтү байланыштуу болчу. Айтор, жазуучунун «балдарга» негизделген повесттери көбүнчө трагедиялык доош менен аяктайт. Эмне үчүн мындай? Көрсө, булар анчейин гана балдарга арналган катардагы сентенция мүнөздөгү жазмакерлик эмес экен, алардын көздөгөн максаты терең, философиялык арымы алыс, Адамдын тагдырына, Адамдын келечегине серепчилеп ой жүгүртүп, ал жөнүндө принципиалдуу ар кимди ойлонтпой койбойт, ар кимдин өз алдындагы, башкалар алдындагы, келечек алдындагы адамдык жоопкерчилигин күчөтөт, ички сонун сезимдерин козгойт, курчутат, алдыга үндөйт.

Ушундан улам трагедиялык доош менен аяктаганына карабастан, Ч. Айтматовдун повесттеринин пафосу бийик, келечекти, адамдын сонун турмушун, бакты-таалайын бекемдейт, ырастайт.

Эмне үчүн мындай? Адамдын ушунчалык туруктуулук менен даңазалаган касиет-сапатты, күч-кубатты жазуучунун чыгармалары кайдан алып жатат? Жооп бир гана: адамга карата болгон түгөнбөс сүйүүдөн, адамдын мартабасынан, келечегине

болгон чексиз ишенимден. Чыңгыз Айтматовдун адамга карата сүйүүсү адам жөнүндө билип-туйганын үстүртөн төкпөй-чачпай жоромолдоп айтууга эмес, анын ичи койнунда жаткан «жашырын» сырлардын ток этер жерин ачууга негизделген.

Маселен, Сейденин «көзү ачылышы», күйөөсү Ысмайылдын кылмышын түшүнүшү, Жамийланын турмушта, өмүрдө бирден-бир адилеттүү туура жол табышы, Толгонайдын тирүүлүк, өмүр үчүн болгон күрөшү – булардын ар биринин бүткүл адамгерчилик сапаты, ички дүйнөсү не бир алааматка туш келген турмуштук ситуацияларда сүрөттөлөт. Же болбосо, Дүйшөн менен Танабай өмүрлүк максат-идеясы үчүн өздөрүнүн келишпес душмандары менен кыл чекитке жеткен окуяларда салгылашат. Дал ошондой кыл чекитке жеткен кырдаалдарда Ч. Айтматовдун каармандары адамдын тунук сапатын толук көрсөтүшөт, адамдык бийик мартабасын сактай алышат. Дал ошондой кыл чекитке жеткен кырдаалдарда жазуучунун адам жана доор жөнүндөгү ой толгоолорунун түйүнүн, турмуштук философиясы, эстетикалык идеалы берилет. Ч. Айтматовдун адамга карата болгон сүйүүсү дал ушул адамдын жеңилбестиги, түбөлүктүүлүгү, улуулугу жөнүндөгү философияга негизделген. Ошон үчүн анын чыгармалары бүткүл трагедиялык доошуна карабастан, дайыма тарыхый оптимизм менен сугарылган. Адамга карата болгон ушул гумандуулук жана акылмандуулук, адамды доорунун эң зарыл талаптарынын негизинде сүрөттөө Ч. Айтматовдун чыгармаларын дүйнөлүк адабий үлгүлөрдүн катарына алып чыкты.

«Дениз бойлой жорткон Аладобет» повестинин жаралышынын өзүнчө тарыхы бар. Кыргыз жазуучусу эч качан Охот деңизинин боюнда болбосо, ал жерде жашаган аз сандуу нивх элин көрбөсө, кайдан жүрүп, ал элдин турмушун, жашоо тиричилигин сүрөттөө ой-максаты пайда болду? Көрсө, иш мындай болуптур. Москвада жүрүп жаткан Советтик жазуучулардын съездинде түшкү эс алыш учурунда Ч. Айтматов менен нивх жазуучусу, окумуштуусу, фольклористи Владимир Санги экөө кездешип калат. В. Санги Охот деңизинен кармаган атайы өрдөгү бар экенин айтып, Ч. Айтматовду түшкү оокатка чакырат. Өрдөк бышып жаткан учурда В. Санги бала кезинде өз башынан өткөн бир окуяны айтып берет.

Көрсө, нивх элинин салты боюнча, алар, негизинен, деңизде аң уулоочулук менен жашагандыктан, улам кийинки муунду деңизге алып чыгып, кесипке үйрөтөт экен. Бир жолу ошондой деңизге карай баратканда, аба ырайы кескин өзгөрүп, толкун жүрүп, туман басып, аң уулоочулар аран дегенде жээкке жетишкен экен. Бул окуя жаш В. Сангинин эсинде бекем сакталып калыптыр. Ч. Айтматов дароо эле В. Сангиден, эгерде өзү керектесе, ушул «сюжетти» берүүнү суранат. Албетте, нивх жазуучусу ак дилинен берет. Бирок, бул нивх элинин турмушунан келип чыккан «сюжетти» кыргыз жазуучусу кантип

пайдаланып, кандайча көркөм чыгармага айландыраарын билбейт. Кийинчерээк, 1977-жылы «Деңиз бойлой жорткон Аладөбөт» деген ат менен жарыкка келген повестти окуп көрүп, В. Санги өзү айтып берген окуянын канчалык өзгөрүп, башка маани-мазмунга өтүп кеткенин көрүп таң калат.

Мына ушул ыңгайда караганда башка темага, башка элдин турмушуна (мурда автордун чыгармаларында дегеле кездешпеген) арналганына карабастан, «Деңиз бойлой жорткон Аладөбөт» повести жазуучунун мурдатан келаткан чыгармачылык изденүүлөрүн, философиялык-эстетикалык концепциясын түздөн-түз улантат, табийгы бөлүнбөс бир звеносу катарында кабыл алынат.

Ооба, бул повесть алыскы Охот деңизинин жээгинде жашаган аз сандуу нивх элинин турмушу жөнүндө. Бирок жазуучу нивх элинин социалдык-тарыхый абалын, үрп-адатын, салт-санаасын, көнүмүш-эрежелерин сүрөттөөдөн алыс турат. Жазуучуну кызыктырган проблема башка: адам жана табият, адам жана стихия, адамдын адамдык касиет-сапаты, стихия алдындагы адамдын улуулугу! Башкача айтканда, жазуучуну кызыктырган маселе адам жөнүндөгү нукура философиялык-адептик проблема. Ушундай идеялык максатка байланыштуу повесттин көркөмдүк түзүлүшү да өтө татаал.

Бул повестте реалдуулук жана шарттуулук шайкеш келип, бир-бирине өтмө катары өтүп, өзүнчө бир бүткөн көркөм организмди жаратат.

Турмуш жана мифти, реалдуулук менен шарттуулукту айкалыштыруу аркылуу жазуучу укмуштай көркөмдүк система жаратып, адам жөнүндөгү философиялык жалпылоого жетишет. Бул жалпылоо боюнча: адам кандай гана татаал, кандай гана кыйын абалда калбасын, ал өзүнүн бийик адамдык наамын, адамдык мартабасын түшүрбөөгө милдеттүү.

«Деңиз бойлой жорткон Аладөбөт» повестинде эң кыйын шартта, кыл чекиттеги турмуштук кырдаалда нивх балыкчылары өздөрүнүн жеке өмүрүнүн гана наркы менен биринчи жолу ан улоого чыккан баланын өмүрүн сактап калышат.

Ошентип кайыкта үч адам: Орган абышка, Мылгун акеси, Эмрайын атасы жана жаш бала Кириск. Айлана Улуу Туман, күн-түн экени билинбейт, эчтеке көрүнбөйт, катуу толкундан кийин, үлп эткен жел жок. Кайда сүзүп, кай тарапка баратканын билишпейт. Бир ишенгени кол бочкедеги суу. Ал түгөнсө өмүрдүн да, жашоонун да бүткөнү. Адам чыдагыс чанкоо, суусоо.

В. Санги өзүнүн макаласында «Деңиз бойлой жорткон Аладөбөт» повестинде сүрөттөлгөн каармандарынын суусагандыгы, чанкагандыгы жөнүндөгү сюжеттик мотивди Охот деңизи үчүн мүнөздүү эмес, реалдуу эмес деп белгилейт. Анткени, бул деңиз суук, муздак болгондуктан адамдар түштүктүн талааларындагыдай суусап, чанкабайт экен. Бирок, ошого карабастан, В. Сангинин аныктамасы боюнча Ч. Айтматов сүрөттөгөн кол бочкеде-

ги суу реалдуу чындык гана эмес, бул бардык тарабынан мотивировкаланган сюжеттик мотив. Мына ошондуктан суусап, чаңкап айласы кеткен адамдардын өз эрки менен деңизге чөгүп кетиши бөтөнчө ишенимдүүлүк менен сүрөттөлөт. Адегенде, албетте, улуулата карыя Орган «кетет». Анын артынан – Мылгун акеси. Кезек эми атасы Эмрайында: «Кириск ойгонуп алып, мурдагы түндөргө караганда жылуу уктаганына таң калды. Көрсө, үстүнө атасы тонун жаап коюптур. Бала көзүн ачып, башын көтөрдү – караса, кайыкта атасы жок. Бала ордуна учуп турду, кайыктын ичин тинтип сыйпалап чыкты да, тумандуу караңгы түн басып турган деңиздин бетин жаңырта бакырып ыйлап жиберди...»

Ошентип, үч адам өз өмүрүнүн наркы менен Баланы сактап калышты. Сактап калыштыбы, же... кантип эле эч кароосуз калган жаш бала тирүү калды.

Чыгарманын көркөм системасында кенири орун алган көркөм шарттуулук өз кызматын дал ушул жерде аткарды. Өз өмүрүн балага үч адам бекеринен берген эмес. Орган чоң ата – орган шамалына, Мылгун аке – мылгун толкунуна, ал эми Эмрайин ата – эмрайын жылдызына айланып кеткен да. Органдын шамалы жүрүп, туманды таратып, Мылгундун толкуну жүрүп, кайыкты жээкке карай айдап, Эмрайиндин жылдызы жол көргөзүп жатты. Көрсө, жазуучу баяндагандай: «Тагдырдын да тагдыры бар. Бала угат беле, же укпай калат беле, бирок укту. Күүгүм мунарыкка күчтүү канаты менен абаны шуулдата жарып, кайык үстүнөн куш учуп өткөндөй болду. Бала ошол учуп өткөн чын эле куш экенин, кош канатын кең каккан, күчтүү, чоң куш экенин көрүп калды». Бул чоң атасы Орган айткан – Агүгүк. Ал жээкке карай учат. Бала эми билет, кай тарапка сүзүү керек экенин. Бул – баланын тирүү калышы.

«КЫЛЫМ КАРЫТАР БИР КҮН» РОМАНЫ

Чыңгыз Айтматов «Кылым карытар бир күн» романын өзүнүн чыгармачыл көнүмүшүнө айланып бараткан «Новый мир» журналынын 1980-жылы №11 санына жарыялайт. Роман журналга жарыяланар замат эле адабий сынчылардын, жазуучулардын көңүлүн бөлүп, ар түрдүү макалалар, рецензиялар жарыяланат. Республикалык жана борбордук (Москвалык) басма сөздөрдө жарыяланган эң адепки макалалардан төмөндөгүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот. Республикалык басма сөздөрдө К. Асаналиевдин «Дела земные», Т. Касымбековдун «Гуманизмдин туусун көтөргөн», К. Ибраимовдун «Көп маанилүү чыгарма» деген макалалары эң биринчилерден болуп жарыяланып, өздөрүнүн актуалдуулугу жана мазмундуулугу менен айырмаланат.

Албетте, роман адегенде эле орус тилинде, анын үстүнө ошол мезгилдеги орус журналдарынын ичинен эң бараандуусу жана

кадыр-барктуусу «Новый мир» журналына басылгандыктан, ал дароо эле орус сынчыларынын көңүлүнүн борборунда уюп калды. Москвалык басма сөздө жарыялангандардан Н. Потаповдун, Е. Сидоровдун, Юсуревцевдин, Г. Ломидзенин, ж. б. у. с. макалаларын атоого болот.

Албетте, бул роман жөнүндөгү пикирлер ушулар менен гана чектелип калган жок. Роман ушул күнгө чейин адабий коомчулуктун көңүлүн буруп, ал жөнүндө ар кандай изилдөөлөр улантылууда.

Суроо келип чыгат, кандай көркөмдүк-идеялык касиети менен бул роман жалаң мурдагы СССРдин аймагында эмес, чет өлкөлөрдө, маселен алсак, Германияда, Францияда, Англияда өтө белгилүү чыгармалардын деңгээлине көтөрүлдү. Албетте, чыгармада көрсөтүлгөн идеялык курч мазмуну менен, көркөмдүк жагынан жеткириле иштетилиши менен. Ошентип «Кылым карытар бир күн» романында сөз эмне жөнүндө баратат?

Биздин оюбузча романда үч башка турмуштук катмар, үч түрдүү сюжеттик өзөк бар. Биринчиси – бул кадыресе турмуш, Казангаптын өлүмү, Эдигейдин коштошуу расмиси, экинчиси – мифтештирилген байыркы тарых, Ак куш менен Манкурттун, Эне-Бейиттин тарыхы, үчүнчүсү – фантастика, космостогу окуялар.

Эгерде мындайча, үстүрттөн караганда, бул башка турмуштук катмардын, үч башка сюжеттик өзөктүн ортосунда эч кандай байланыш жок экени өзүнөн-өзү эле көрүнүп турат.

«Кылым карытар бир күн» романынын конструкциясынын бирден-бир өзгөчөлүгү, ушул үч башка турмуштук жагдайлар, кырдаалдар бир чекитке, бир борборго карай умтулуп, шайкеш келип турганында. Мындан да тагыраак айтканда, мына азыр Казангапты Энебейитке көмүүгө алпараткан аза күтүү процессиясы, асманда учуп жүргөн паритет 1–2, паритет 2–1, же байыркы заманда жашаган Жоламан Манкурт жөнүндөгү окуялар ширелишип, романдын бирдиктүү көркөмдүү концепциясын жаратат.

Чынгыз Айтматов «Кылым карытар бир күн» романына жазган кириш сөзүндө бул чыгармасын «Сарөзөктүн метафоралары» деп атайт. Бул кайсы метафоралар? Суроого жооп бериш үчүн романдын жазылуу тарыхына, анын эң биринчи булактарына кайрылууга туура келет. Корреспондент В. Андрияновдун ушул маселе боюнча берген суроосуна Ч. Айтматов мындайча жооп берет: «Качандыр бир мезгилде көчмөн элдердин арасында адамдын жекече касиеттерин жоготуу негизинде аны унчукпас кулга айландыруу өнөкөтү болгон. Маселен, «Манас» эпосунда адамдын башына жаны союлган төө терисин кийгизип, акыл-эсин жоготуу жөнүндөгү ыр саптары бар. Болгону ошол гана ыр саптары. Бирок, мен ошол ыр саптарын адабиятка кайрып келүү жолу менен, аны аллегорияга, метафорага айландыруу жолу менен, азыркы замандын адамдарынын көңүлүн бурайын дедим».

«Кылым карытар бир күн» романын жазуу процессинде Ч. Айтматов коомдук башталышта Сагымбай Орозбаковдун төрт томдук вариантын редакциялоого Баш редактор катарында катышканы белгилүү. Ошондой учурлардын биринде жазуучу төмөнкүдөй саптарга көңүл буруп калышы мүмкүн:

Баланы кармап алалык
Башына шире салалык
Үйгө алып барып кыйнайлык
Алты Зубун калмактын
Аяк башын жыйнайлык.

Бул ыр саптарында сөз Манастын балалык кези жөнүндө баратат. Келечекте ушул бала ааламда жок баатыр болуп чыгарын билген калмактар, Манасты бала кезинде эле Маңкурт кылышты ойлонушат. Белгилүү, эпосто бул идея, бул окуя өнүктүрүлбөйт. Ч. Айтматов мына ушул «шире» жөнүндөгү «Манас» эпосундагы идеяны бир бүтүндөй метафоралык системага айландырып, аны азыркы замандын эң бир курч проблемасынын деңгээлине чейин өнүктүрүп чыгат. Натыйжада, биздин оюбузча, «Маңкурт», «Маңкуртизм» деген түшүнүктөр жөн эле бир улуттук көрүнүштү туюнткан түшүнүктөрдөн эмес, жалпы адамзаттык мааниси бар социалдык көрүнүштү аныктаган эл аралык терминологияга айланып кетти.

«Манас» эпосунда айтылып, бирок андан ары өөрчүтүлбөй калган «башына шире салалык» идеясы мына ушул «Кылым карытар бир күн» романында кандайча жана кантип өнүктүрүлгөнүн түшүнүү үчүн жогоруда айтылган үч башка сюжеттик өзөккө, үч башка турмуштук катмарга кайрадан кайрылууга туура келет.

Биринчи сюжеттик өзөк, биринчи турмуштук катмар, бул азыркы учурда, «бир күндө» өтүп жаткан окуя, Казангапты көмүү расмиси. Жашына жетип каза болгон Казангапты көмүү милдети Эдигейди Сарөзөктүн пантеону деп аталган (ушундайча атаган Елизаров досу) Эне-Бейитке алпарып жерге тапшыруу тирүүлөрдүн, эң биринчи иретте баласы Сабитжандын, досу Эдигейдин милдети болчу. Бирок, дал ушул Энебейитке баруу максаты Эдигейдин өзүнүн өмүрү, тагдыры үчүн күтүлбөгөн трагедияга айланарын ал ойлогон эмес, Сабитжандар, Таңсыкбаевдер менен кездешерин күткөн да эмес.

Мына ушунун баары көрүнбөгөн жиптер менен Эне-Бейиттин тарыхы менен, анын пайда болуш тарыхы менен байланыштуу. Бул – экинчи сюжеттик өзөк, экинчи турмуштук катмар. Байыркы заманда сырттан келген баскынчылар Сарөзөктү ээлеп турганда, адамдын оюна келбеген не бир зомбулукту, кыянатчылыкты жасашкан экен. Ошондой мыкаачылыктын бири – адамды акыл-эстен ажыратып, бир ээсин гана тааныган, бир иштеген ишин гана билген, Маңкуртка айландыруу болуп-

тур. Мындай Маңкурттар ээсинин буйругу боюнча өз энесине кол салууга чейин барган. Ошолордун бири – Жоломан. Ошондой тагдырга туш келген эненин бири – Найман-Эне. Мына ошол эне көмүлгөн жер Энебейит деп аталып, Елизаров айткандай, Сар-өзөктүн Пантеонуна айланган экен. Мына азыр Эдигейдин сыртынан темир кырчоо менен бекитилген Энебейитке келиши окуянын сюжеттик түйүнү болуп эсептелет. Үч катмардагы, үч сюжеттик өзөктөгү окуялардын бардыгы ушул түйүндөн тарайт, ушул түйүнгө келип байланат. Ушундан улам мындагы ар бир образ романдын көркөм түзүлүшүндөгү аткарган кызматы боюнча өзүнүн түз маанисине да, ошондой эле өтмө метафоралык маанисине да ээ. Мейли түлкүбү, же Айрыкуйрукпу, мейли тери шириби, же темир кырчообу, мейли Маңкуртпу же Сабитжанбы, айтор, ар биринин жекече көркөмдүк функциясы бар.

Ал эми, үчүнчү турмуштук катмар, үчүнчү сюжеттик өзөк, бул фантастика, паритет 1–2, паритет 2–1нин тагдыры жердеги турмуш менен эч кандай байланышы жок сыяктуу. Күн сайын болбосо да, ай сайын жакын жердеги космодромдон учуп жаткан ракеталарды көргөнү эле болбосо, Эдигей үчүн Космостун, фантастиканын дегеле тиешеси жоктой. Көрсө, анын да түздөн-түз тиешеси бар экен. Айрыкча, мына азыр жер үстүнө жасалып жаткан ракета-кырчоонун түздөн-түз тиешеси бар экен.

Көрүнүп тургандай, үч башка сюжеттик окуялардын өнүгүшү, өөрчүшү натыйжасында үч түрдүү образ келип чыгат: «шири», «темир курчоо», «Ракета кырчоо». Ошентип, улуу «Манас» эпосунда башталып, бирок аягына чыкпай отурган (ошол эле Сабитжан да), кептин түйүнү да ошого барып такалат. Асманда учкан ракета, эс-акыл бар жерде жашаган адамдар да радио менен башкарыларын айтып жатканда, Сабитжан өзүн ушул отургандардын баарынан бийик сезет. Дагы ошол эле Эдилбай-Куркут менен Сабитжандын диалогу уланып отуруп, төмөнкүдөй ойго жетет:

– Жогорку кызыкчылыкпы? – деп Эдилбай-Куркут какшык узатты.

– Дал ошондой, мамлекеттин кызыкчылыгы баарынан жогору!

– А эгер, мага андай кызыкчылыксыз эле аялым же дагы бирөө керек болуп туруп алсачы?

– Эй, Эдилбайым-Куркутум, андан эчтеме чыкпайт. Андай ой башыңа да кирбейт. Сулуунун сулуусун алдына кармап берсе да карап койбойсун. Анткени, тескери иштей турган биотокторду жиберип коёт, болду. Демек, бу жагынан да толук тартип кармалат. Ишенип кой. Же болбосо согуш ишин алалы. Баары сигнал менен жүрөт, отко десе отко киресиң... эмне үчүн дейсиңби? Эрдиктин биотогун жиберип коёт, болду, адам коркуу дегенди билбей калат...

Эгерде адамда сүйүү сезими, коркуу сезими «алынып ташталса», анда адамда эмне калат, кандай касиет-сапат калат. Са-

битжан ушулар жөнүндө айтканда, жөн эле кадыресе, күнүмдүк жашаган тиричилик сыңары айтат. Угуп отургандар таң калат, ишенбейт, ал эми Эдигей катуу ойго чөмүлөт. Ал ушундай бийликте тургандардын бири дал ушул Сабитжан болсо, анда ал жердин адамдары кандай тагдырга туш келет эле деген ойго да келет. Бирок бул оюн азыр сыртка чыгарбайт. Ал учур келет, кийин келет, Казангапты эптеп жайына койгондон кийин келет. Окуп көрөлү: «Радио менен башкарыла турган радиоманбаштар болот деген балакетти башка бирөө эмес, дал ушул Сабитжан өзү кечээ кечинде саймедиреп сайрап отурбады беле. Ушундай заман келет деп! Ал замандын саамалыгы деп алиги көзгө көрүнбөгөн, бирок радиокубаткүчтүн баары колунда турган неме Сабитжандын өзүн азыртан радио аркылуу башкарып алса эмне!...

Эдигей абышка бул оюна канчалык тереңдеген сайын, ошончолук ызасы күчөп, төрт тарабы туюктала берди.

– Манкурт экенсин! Манкурттун манкурту экенсин! – деп каргап да, аяп да сүйлөндү жаны кашайган Эдигей».

Эдигейдин жаны мынчалык эмнеге кашайды? Бир эле Сабитжан үчүнбү?

Ал үчүн эле болсо, анын «жарасы» жеңил эле го. Жогортодо айтылгандай, дал ушул Энебейитте романдын сюжеттик окуяларынын борбору, түйүнү чечилди. Дал ушул жерде, дал ушул чекитте үч башка сюжеттик өзөк, үч башка турмуштук катмар тогошту десек болот.

Казангаптын керээзи аткарылган жок, аны аткарыш үчүн Эдигей кандай гана аракет жасабады, кандай гана асем күтпөдү. Мына эми ошонун баары текке кетти. Энебейитке өтүүгө тыюу салынган, ал жабык. Мындай караганда Энебейит бул кадимки эле реалдуу бейит, өлгөндөрдү көмүүчү жай, бирок ал азыр Эдигей үчүн символ, элдин тарыхы, өткөндөгү эстелиги. Мына ошондуктан өлүктү Энебейитке көмүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыроо, өткөн тарыхынан ажыроо дегендикке жатат. Өткөндү унутуу – бул акыл-эсинен ажыроо дегендикке жатат. Бул – манкурттук. Эдигей Казангапты көмүүгө байланыштуу окуяны дал ушундайча түшүнөт. Демек, «Манас» эпосунда айтылган шири менен «Кылым карытар бир күн» романындагы «Энебейиттин» ортосундагы тикелей байланыш бар экени ачык болот. Ал эми космостук фантазия «жердик» проблемага, реалдуу адамдын тагдырына кандайча байланышат?

Анын үстүнө Чыңгыз Айтматов ушул маселе боюнча төмөнкүчө жазат: «Ырасында эле жерден алыскы цивилизация менен болгон контакттардын баяндалышы, ошого байланыштуу келип чыккан окуялар эч кандай реалдуу негизге ээ эмес. Сарезек жана Невада деген Космодромдор чындыгында эч жерде жок...») (Чыңгыз Айтматов. *Көрсөтүлгөн чыгармалар, үчүнчү том, Фрунзе, 1983, 307-б.*). Чынында булардын баары автордун оюнан чы-

гарылган фантазия. Фантазия жазуучу үчүн жердеги жүрүп жаткан окуяларды күчөтүп, гиперболлизациялоого шарт түзөт. Эми баягы суроого кайрадан кайрылалы. Эмне үчүн Эдигей Казангаптын Энебейитке көмүлбөй калганына мынчалык жаны кашайып жатат? Көрсө, ал дал ушул жерде Сабитжанды «Манкурт» деп атайт, дал ушул жерде Сабитжандын манкурттук табияты толук ачылат. Сабитжандын өткөн тарыхы жок. Ал андан ажыраган, кол үзгөн. Ошон үчүн атасы Казангапты кайда көмсө, ага баары бир. Төөнүн терисинен жасалган байыркы шири адамды акыл-эсинен кандай ажыратса, Эдигей үчүн Энебейиттин айланасындагы темир кырчоо дал ошондой. Ширинин метафоралык мааниси ушуну менен чектелбейт. Анын мааниси түздөн-түз ааламдык масштабга өтөт. Сарөзөктөн жана Невадандан каршы-терши, жарыша учкан ракеталар жер үстүнө, космосто «шири» – кордон жасап жатышат. Бул кордондун-курчоонун максаты башка ааламдан жерди карай башка бир цивилизация кирип келбес үчүн. Тагыраак айтканда, асмандагы ракета-курчоо бул дагы өзүнчө «шири».

«Манас» эпосунан жаралып чыккан метафора «Кылым карытар бир күн» романында эпизоддук, утурумдук көрүнүш эмес. Ал өзүнчө бүткөн көркөмдүк система. Мына ошондуктан Энебейиттин окуясы манкурт менен чектелбейт. Ч. Айтматовдун аздектеген максаты адамдын бийик ысмын коргоо болгондуктан, бул окуя «шири» – «темир-шири» – «ракета-шири» менен бүтпөйт эле.

Казангапты жерине берип, Эдигей кайрадан жол тартарда «Обруч» – «курчоо» деп аталган окуя – операция башталды. Ошондо адам, төө, ит деген макулук качып баратты, ошо качып баратканда адам уулу Эдигейге элес келди: кайдан-жайдан пайда болду ким билди, бир заманда манкурт уулунун ок-жебеси жүрөгүнө сайылып, Акмаянын өркөчүнөн жылбышып кулап бараткан Найман-Эненин башынан түшкөн ак жоолук-куш ушул азыр ак куш болуп, адам уулу Эдигейди жандай учуп берди...

(Чыңгыз Айтматов. 3 томдук жыйнак, II том. М., 1983, 198-б.).

Адам уулун ал чалгын куш жандай учту да, акыр-кыяматтын кулак тундурган күр-шарында чырылдап адамча сүйлөп учту:

– Кимдин уулусун? Атың ким? Атыңды эсте? Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай,...

(Чыңгыз Айтматов. 3 томдук жыйнак, II том. М., 1983, 198-б.).

Адамга кайрылган (Эдигейге гана эмес) ак куштун бул кыйкырыгы Энебейиттен, азыр бул жерден орун алган космодромдун жанынан чыгып жатты. Куштун бул кыйкырыгы, бул өткөн тарыхты жар салышы, байыркы ата-бабанын үнү, муундарга кайрылган чакырыгы. Көрүнүп тургандай, «Манас» эпосунан алынган төрт сап ыр Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында ХХ кылымдын аяк ченинде өзүнчө бир жыйынтыктуу синтезделген образга айланат.

Көрүнүп тургандай, романдын метафоралык системасы «жергиликтүү» маанидеги же бир эле күндүк окуяны камтуу менен чектелбейт. Анын мезгилдик жана мейкиндик параметрлери байыркы тарыхка жана алыскы ааламга чейин созулат. Романдын негизги сюжеттик түйүнү бүгүнкү күн. Эдигейдин дал ушул учурдагы тагдыры. Бирок автор мифтик фантазияга кайрылат. Миф болсо түшүнүктүү. Энебейит окуясы, Раймалы ага жана Бегимайдын сүйүүсү – бул тарыхый ретроспектива, тарыхый метафора. Ошондуктан алар жөн эле миф эмес, алар бүгүнкү окуялардын өзүнчө бир проекциясы. Ал эми, космостук фантазиячы?

Космостук фантазия космоско учуу проблемасын чечүү же кандайдыр бир фантастикалык кызыктуу сюжет үчүн алынган эмес. Паритет-космонавттардын тагдыры, «Демиург», «Обруч» программалары космос техникасын өздөштүрүү, же жерден тышкары башка бир планеталар менен байланышуу маселесин реалдуу чечүү максатын дегеле көздөбөйт. Жазуучунун түпкү максаты апачык. Космостук фантазия бул «жердик» проблемага, реалдуу адамдын тагдырына түздөн-түз байланыштуу.

Фантазия Достоевскийдин сөзү менен айтканда, бул чагылгандын бир жарк этишиндей кеп. Космостук фантазия жердеги реалдуу окуяны, адамдын тагдырын, конкреттүү айтканда Энебейитке бараткан процессиянын «ички сырын» бир саамга, бир көз ирмемге чагылгандын жарк этишиндей жарык менен күрөшкө чакырылган, күчөтүлгөн жарык предметти, окуяны ого бетер күчөтүп даана, таасын көрүүгө мүмкүнчүлүк ачат.

Ошентип, «Сарезок метафораларын» бир ыңгай, бир эле мааниде чечмелөөгө мүмкүн эмес. Ал көп ыңгайлуу, көп маанилүү. Метафора системасы романдын маани-мазмунун, каршы-терши байланыштарын терең жана ачык сүрөттөө далалаты менен шартталган.

Сөз, мейли байыркы Бегимай менен Раймалы-аганын, же Найман-Эненин тагдыры жөнүндө баратабы, ушунун баары бөлүнбөс бир бүтүндүк, бир «организм», катарында бир проблемага, адамдын азыркы доордогу тагдырына баш ийдирилген. Жазуучунун башынан үзгүлтүксүз, тынымсыз изилдеп келаткан темасы – адам дүйнөсүнүн ички турмушу, бул жолу да «Кылым карытар бир күн» романында өзүнүн дагы бир эстетикалык ачылгасын тапты, социалисттик реализмдин нугунда улам өргө карай бараткан Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын дагы бир кыры, дагы бир тарабы дүйнөгө келди.

Лирикалуулук жана драмалуулук

Силер адабияттагы эпика, лирика, драма жөнүндө жакшы билесинер. Айталык, лирика акындын ички сезимин: ой толгонууларын, кубанычын, өкүнүчүн, кыялдануусун, азап чегүүсүн, өксүктөрүн, түйшөлүүлөрүн, ырахаттанууларын чагылдырса, драма сахнага коюуга ылайыкталып, конфликтке негизделген адабияттын тектери экенин ажыратасыңар. Ал эми, лирикалуулук жана драмалуулук бул эпикалык, драмалык жана лирикалык тектерде учурай берүүчү, турмушту көркөм чагылдыруунун бир ыкмасы, формасы.

Лирикалуулук – каармандын, же баяндоочунун, автордун ички сезимдерин чагылдыруу. Мында речтин эмоционалдуулугу, романтикалуулугу, ашкере буркан-шаркан төгүлүп-чачылуу, поэтикалык көркөм сөз каражаттарынын арбындыгы көзгө даана көрүнөт, стили өзүнчө бир ыргактанып, ырга окшогонсуп турат. Окурманды арбап, сүрөттөлүп жаткан окуяны, же тагдырды ичтен терең түшүнүүгө жардам берет, анын ички толгонууларына аралаштырат. Лирикалык чегинүүлөр адам тагдырынын татаалдыгын, романтикалуулугун, эмоционалдуулугун тастыктайт. Эпикада да, драмада да мындай лирикалуу жерлер жолуга берет, а түгүл бүтүндөй бир лирикалуу романдар, повесттер, комедиялар кезигет. Мындай чыгармаларда, же эпизоддордо сюжет маанилүү эмес да, негизги биринчи планга ички сезимдер, адамдын маанайы чыгат.

Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги обон эпизодундагы лирикалуулукту карагыла, ички сезимдер кандай берилет, же «Кылым карытар бир күн» романындагы Абуталиптин Сарөзөктө балдары менен жамгыр жаагандагы кубанычтары не деген лирикалуу деталдар, көрсө артында драмалуу тагдыры келатыптыр. Абуталиптин камакка алынышы, сурак, балдардын атасын сагынышы, кусалыктары, түрмө мунун баары адам тагдырынын драмасы, адабиятта турмушту чагылдыруунун драмалуулугу.

Драмалуулук диалектикалык эстетиканын бир көрүнүшү болуп, турмуштагы карама-каршылыктардан жана конфликттерден келип чыгат, адамдын табият, коомдук чөйрө жана башка адамдар менен татаал мамилелеринен өөрчүйт. Драмалуулукта окуя-кырдаал өтө чыңалат, конфликттер абдан курчуган учур болот, карама-каршы тараптар тирелишет, же адамдын ички дүйнөсүндө дүрбөлөң жүрөт, мындай абалдар, албетте, окуянын мурдагы өсүп-өнүгүшүнүн натыйжасы, каармандардын жүрүштүрүшүнүн акыр аягында келип чыккан корутундусунун акыбети. Окурманды китептен баш көтөртпөй, анын жыйынтыгын чыдамсыздык менен күттүргөн мындай драмалуу жагдайлар

ишенимдүү болсо каармандардын образын түшүнүүдө, психологизмдин таасирин сезүүдө, мүнөздөрдүн кагылышын анализдөөдө чоң мааниге ээ.

Драмалуулук каармандардын пикир келишпестигинен, көз караштарынын ар түрдүүлүгүнөн, асылдык менен куниктин, адамгерчилик менен наадандыктын тирешүүлөрүнөн келип чыгат. Жогорудагы Абуталиптин тагдырынын драмалуулугу тансыкбаевчиликтин, андан өйдөрөөктө коомдогу ириген илдеттердин, сталинизмдин жеке инсанга алып келген кесепетинин бир көрүнүшү.

«ГҮЛСАРАТ» ПОВЕСТИ

Кандайдыр бир жылды, бир учурду чыгармачылык өнүгүштөгү атайы белги катарында көрсөтүү кыйын. Анткени, көркөм жаралуу бул бир учурдун, бир мезгилдин гана туундусу эмес, ал тынымсыз кыймылдагы, мурдагыдан уланып отурган үзүлбөгөн процесс. Ошондой болсо да, кандайдыр бир мааниде 1963-жыл Ч. Айтматов үчүн көркөм өркүндөөнүн чечкиндүү бурулуш этабы, эстетикалык ачылгалардын күрдөөлдүү башталышы болду. Эмне үчүндүр жазуучу өзүнүн изденүүчү пафосун, максатын биринин артынан бирин удаа жарыялаган «Коммунисттин жаркын образын жаратабыз» (Правда, 20-март, 1963-жыл), «Изденүү кумары» («Комсомольская правда», 26-март, 1963-жыл), «Замандашым менен сыймыктанам» («Комсомольская правда», 26-март, 1963-ж.) деген макалаларда ачык эле билдирип, жарыя айтты. Ошол макалалардын биринде автор мындайча жазды: «Азыр мен чабандар жөнүндө жаңы повесть жазып жатам. Повесттин борбордук түйүнүндө – бийик, жаркын рухий дүйнөлүү коммунист адам. Иш жаңы, татаал. Мурдагылардан ийгиликтүү болушун күтөм».

Алдын ала өзүнүн аздектеген сырын ачып, азыркы учурдагы коммунисттин образына, оң каарман проблемасына басым койгон чыгармасы, кийинчерээк, «Гүлсарат» повести болуп чыкты да, ал адегенде орус тилинде «Прощай, Гульсары!» деген наам менен «Новый мир» журналында (1966, №3) жарыяланды.

Ырасын айтсак, кыргыз адабиятынын тарыхында бул чыгарма өзгөчө бир тагдырга туш келди. Баарынан мурда кыргыз адабият тарыхында билингвизм доору башталды. Ч. Айтматов буга чейин эле, маселен, «Ботокөз булак», «Делбирим» повесттерин орус тилинде жараткан эле, бирок өз учурунда бул фактыга анчейин маани берилген эмес, ал турмак катардагы окуядай эле кайдыгер мамиле жасалган болчу. Көрсө, бул учурда жазуучунун көркөм ойлоо маданиятына терең жана принципалдуу өзгөрүштөр жүрүп жаткан экен.

«Гүлсарат» повести жарыкка келер менен эле жергиликтүү жана борбордук басма сөздө рецензиялар, макалалар удаа-удаа жарыяланды.

Чыңгыз Айтматовдун бул повестине болгон адабий кызыгуу андан кийин да токтолгон жок, ал азыр да уланып келатат. Адабий коомчулукту ушундай тынымсыз «толкунга» дуушар кылган бул чыгарманын сыры эмнеде?

Нукура көркөм заттын сырын түбүнө чейин бүтүндөй ачуу мүмкүн эмес. Анын бир жагын айтсаң бир жагы калат, бир катмары ачылса, экинчи катмары көрүнө баштайт, анткени ал ар башка учурда ушундай улам жаңы касиет-сапаттарын ачып отурат. «Гүлсарат» повести ушундай көркөм феномендин катарында турат. Ошондуктан чыгарманын көркөмдүк негизин ачыгыраак туюнуу үчүн даале болсо автордук комментарийге кайрылып көрүү артыкбаштык кылбайт. Жазуучу өзүнүн повести туурасында дагы бир жолу мындай дейт: «Гүлсарат» повести, бир чети, эң чоң чыгармачылык канагат алып келсе, бир чети, аябагандай машакат азап чектирди десем болор...

Бул повестте азыркы улуттук турмуштун картинасын сүрөттөй алдым деп ойлойм, ал ошон үчүн мага кымбат. Мен анда улуттук «орнаментти» шөкөттөөнү эмес, улуттук чындыктын маанилүү проблемаларын чагылдырууну, социалдык конфликттердин, карама-каршылыктардын маңызын иликтөөнү максат кылдым».

Бул сөздөрдүн маанисине көңүл бөлсөк, жазуучуга баарынан да улуттук чындыкты, улуттук турмушту сүрөттөө накта чыгармачылык кубаныч жана канагаттануу апкелгени байкалып турат. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын дал ушул этабында улуттук турмушту сүрөттөө чечүүчү факторго ээ болуп, биринчи планга, авансценага көтөрүлүп жатканы кокусунан эмес.

Кыргыз элинин тарыхый турмушунун ар башка кырдаалын көрсөткөн М. Элебаевдин «Узак жол», К. Жантөшевдин «Каныбек», Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында», А. Токомбаевдин «Таң алдында» романдары улуттук чындыкты сүрөттөө боюнча ар бири өзүнчө эстетикалык жол-жоболорду бекемдеп, орноштурганы талашсыз. Бул чыгармалар анчейин катардагы көрүнүштөрдөн эмес, ар бири өз учуру, өз этабы үчүн көркөмдүк окуя болгон, улуттук сөз искусствосунун социалисттик реализм жолундагы алдыңкы өнүгүү чегин белгилеген адабий фактылардан эле. Мына ошондуктан Ч. Айтматовдун алдында өнүккөн адабий салтты өздөштүрүү, ошондой эле, анын ар түрдүү жактарын, күчтүү жана чабал жактарын эсепке алуу натыйжасында алардан бөлөкчө, кескин айырмаланган өзүнүн жаңыча багытын ачуу милдети турду. Мына ушул кырдаалда өзүнчө жолго чыгуу, баарынан мурда, кадыресе тиричилик-турмуштун этнографиялык жасалгаларын сүрөттөөдөн улуттук чындыктын терең социалдык драмасын, жалпы адамзаттык философиялык маңызын ачууга өтүү зарылдыгын жазуучу калетсиз түшүндү. Тагыраак айтканда, дал ушул улуттук чындыкты сүрөттөө маселесинде Ч. Айтматовдун жазуучулук кыраа-

кылыгы дааналанып ачыкка чыкты. Ал белгилүү даражада өзүнүн мурдагы адабий салт менен конфликттиге чыкты, эстетикалык полемикага өттү. Жазуучу кыргыз прозасындагы өзүнчө калыптанып калган көп каармандуулук, көп сюжеттүүлүк нормасынан баш тартты. Турмуштун «кайнаган жерине», чордонунда жеке адамдын өмүр турмушу коюлду. Инсан өзүнүн бүткүл туруш-турпаты менен элдин, улуттун чындыгын алып жүргөн, жүгүн көтөргөн образ катарында чыгарманын өзөгүн ээледі. Улуттук чындыкты көркөм ачууга чыгармачылык изденүүнүн пафосун адамдын жекече тагдырына буруу, бул кыргыз прозасындагы эстетикалык жаны этаптын башталышы болчу.

«Гүлсарат» повестинин биринчи фразасы, башталышы эле көп түрлүү, көп катмарлуу мазмундуулукка түздөн-түз шоокумун берет. «Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан кула жорго Гүлсары да картаң ат, абыдан эле картаң ат...» (т. I, 29-б). Бул башталыш өзүнүн көркөмдүк таамайлыгы жана жөнөкөйлүгү боюнча, бүткүл повесттин ритмине, социалдык-турмуштук атмосферасында дароо эле жарык түшүргөн бийик реалисттик касиети боюнча Л. Толстойдун «Анна Каренина» романындагы: «Бардык бактылуу үй-бүлөлөр бири-бирине окшош, ар бир бактысыз үй-бүлө өзүнчө бактысыз» деген классикалык формуланы эске салат.

Ошентип, кары адам менен картаң ат. Бул экөө жашоо турмушунда далай узак жол басып, далай драмалуу окуяларды баштан өткөрүп, эми өмүр жыйынтыгына келип турган учуру. Өмүрдүн ушул чегине бул экөө кантип келди, кандай жол басты? Биз «экөө» деп бекеринен жалпылап айткан жокпуз, анткени, кары адамды жана картаң атты бир катарга коюп сүрөттөө «Гүлсарат» повестинин көркөм образ системасын белгилейт. Автордун ишенимдүү сүрөттөөсү боюнча Танабай менен Гүлсараттын «жаны» бирге бүткөндөй, буларды бири-биринен ажыратып кароого болбойт, алар бирин-бири маани, мазмун жагынан жетектеп, өөрчүтүп отурат.

Албетте, ат менен каарманды бир катарга коюп сүрөттөө Ч. Айтматовдо дайынсыз эле, жок жерден чыга калган жок. Анын таянган тоосу бийик. Эгерде бул меселенин тегин иликтеп көрсөк, ал тикеден-тике байыркы эпоско барып такалат. Эпостук баатырдын туулушу, жортуулу, акыры өлүмгө дуушар болушу, айтор, бүтүндөй адамдык тагдыры ат менен (эпос боюнча тулпар менен) тыгыз, ажырагыс бирдикте өтөт. Төштүк менен Чалкуйрук, Курманбек менен Телтору, Манас менен Аккула, бул эпос, ошондуктан сыйкырдуу тулпар менен укмуштуу баатырдын бирге сүрөттөлүшү закондуу, мындай көркөмдүк система эпостун ички табиятынан өнүп чыгат. Бул – түшүнүктүү. Ал эми социалисттик реализмдин эстетикалык принциптеринде өнүгүп-өөрчүп жаткан адабият үчүн мындай архаика канчалык денгээлде пайдалуу кызмат өтөй алат? Анын үстүнө, «Гүлса-

рат» повестинде азыркы замандын коммунисти жөнүндө баян болуп жатпайбы. Ушундан улам табигый суроо келип чыгат, жазуучунун эпостук формулага кайрылышы кандай максат көздөйт, анчейин бир пародия жаратуубу, же улуу традицияны улантуубу, жаңылообу. Биз буга түздөн-түз эле мындайча жооп берер элек. Жок, бул түк пародия эмес, бул ошондой эле улуу салтты жөн гана улантуу, жаңылоо эмес, бул жаңы эстетикалык принциптердин негизинде байыркы эпостук формуланы кескин түрдө жаңы сапаттык даражага чыгаруу, б. а. жаңы доордун эпосун жаратуу болчу.

Биз, адегенде эле повесттин башталышына байланыштуу улуу реалисттик адабияттын жана улуу эпостун салты жөнүндө айттык. «Чыккан тоң бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт» дейт кыргыз эли. Ч. Айтматов өзүнүн жаңы эпосун жаратууда дал ушундай бийик тоого таянды, искусствонун бийик чокуларына багыт жасады. Ошол бийиктиктен, ошол багыттан туруп кыргыз адамынын улуттук фактурасын, ошондой эле жалпы адамзаттын мазмунун ачууга киришти.

Жогортодо айтылгандай, автор дароо эле драмалык окуянын атмосферасына алып кирет. Маселен, Карасайдын кырына чыгуу, кадыресе маанисинде алганда, эчтеке эмес. Бирок, мына ушул кырга, өргө чыгуу Танабай үчүн өзүнчө бир машакат эле. Ал чыдап турчу эмес, башкаларды күтпөйт, кудум чабуулга бет алгандай, Карасайдын өрүн карай чаап жөнөп кетчү.

Көрсө, бул адам табиятынан дал ушундай жаралган, тынымсыз эмгекчилдикке, демилгелүүлүккө, чабуулга. Танабайдын ушундай табиятына жарашып, окшошуп Гүлсарат кездешти. «...Өзү курбал кунан-тайды ээликтирип-элиртип, алар оюн салып мөңкүсө, Гүлсары жоргосун жазбай безилдейт, курбуларынын арасында сары жылдыз болуп учат. Тула боюнда кайдагы бир кажыбас күч туйлап өргө чабат, өрдөн ылдыйга, ылдыйдан сайга, сайдан кырга чабат, кырды кырдай зымырылып, туягынан майда таштар чыркырайт...» (т. I, 48-бет).

Көрүнүп тургандай, жазуучу Танабай менен Гүлсарыны атайы жакындаштырып, окшоштуруп жатат. Бул жакындаштыруу улам барган сайын, сюжеттин улам бекем чыйралышына жараша кеңири мааниге өтөт, бүтүндөй образдык системага айланат. Мындан да кескин айтканда, бул экөөнүн өмүрү бир учурда «гүлдөп», эң бийик чекитке жетет да, бир учурда «куурап», трагедиялуу жыйынтыкка келип такалат.

Бул кандайча болду, повесть ошо жөнүндө. Согуштан кайтып келген Танабай элдин турмушу тез эле калыбына келет, тез эле онолот деген ойдо жүрдү. Ал мурдагысындай, согушка чейинкидей эле, жанын үрөп иштеди, устаканада балка сокту, жылкы кайтарды, кой бакты. Танабай өз жеринин, өз элинин камын ойлоп, камын көрүп жашады, өзүндө болгон бүткүл күчтү, адамдык асыл сапатты ошого жумшады. Мындай учурда Танабайдын арааны жүрдү. Аны менен кошо Гүлсарынын атагы алыска кетти.

Ошентип, «Гүлсараттын» жарык дүйнөгө келиши көркөм өнүгүштөгү бөтөнчө бир адабий доор, бөтөнчө бир атмосфералык агым апкелди.

Атмосфералык агым жаратылыштын аба ырайын өзгөртүп, жанылантып турган сыңары, «Гүлсараттын» образдык системасы, жанрдык бөтөнчөлүгү, дегеле көркөм чыгармачылык турпаты, касиети боюнча кадимкидей, көнүмүштөй эмес экендиги, ошол учурдагы көркөм процесстин абалына кескин бурулуш жасады, эртеңкисине, келечегине жаны жол ачты. Атмосфералык агым жок жерден эмес, ааламдагы табияттык ар түркүн кубулуштардын негизинде жаралган сыңары, «Гүлсарат» повестинин көркөмдүк ачылгалары жазуучунун ааламдык мезгил жана мейкин масштабдагы турмуштук көз караштын чечкиндүү тереңделиши, адам тагдырына болгон философиялык жана эстетикалык мамилесинин улам курчушу, чыңалышы натыйжасында келип чыкты. Ошондуктан Танабайдын тагдыры бир айылдын чөйрөсүндөгү жөн эле «чарбалык», «өндүрүштүк» машакат эмес, ал баарынан мурда адамдын жашоо-турмушунун, өмүр максатынын салтанаты жана кыйроо драмасы.

Башкача айтканда, чыгарманын түпкү, негиздүү мааниси, иш жүзүнө ашырган проблемасы андагы сүрөттөлгөн айылдын реалдуу аймагы, реалдуу турмуштук жагдайлары менен чектелбейт, ал эми Танабайдын тагдыры болсо, ошол айылда иштеп, жашап өмүрүн өткөргөн кандайдыр бир адамдын турмуш баяны менен өзүнүн бүткүл реалдуу турмуштук шарттары, тооташы, суу-сайы, чөп-чары, аба-ырайы, кышы-жазы, ысык-суугу менен, андагы жашаган адамдарды, кары-жашы, эркек-аялы, жакшы-жаманы менен, бардыгы тең, кадимки эле тоонун этегинде жайланышкан кыргыз айлын элестетет. Танабайдын жеке өмүрү, күчкө толуп гүлдөгөн учуру жана карылыгы жеткен мезгили, эмгеги, темир устачылык, жылкычылык, койчулук күндөрү Жайдар жана Бүбүжан, жанындай көргөн жоргосу – Гүлсары, ошондой эле, Алданов, Сегизбаевдер менен болгон татаал мамилеси, мындай караганда, согуш жылдарынан кийинки кыргыз айыл турмушунун реалдуу картинасын чагылдырат. Мындагы сүрөттөлгөн турмуш: байыркы аламан-байге атанган күлүктөрдүн жарышы, жаз күндөрүн ого бетер, көркүнө чыгарган майрам күндөрү бир жагынан, ошондой эле, балкасын чапса, жылкысы калган, жылкысына барса, кою талаалаган, айтор, өйдө тартса өгүз өлгөн, ылдый тартса араба кыйраган, айрыкча, бир турмуш кырдаалдары, экинчи жагынан, өзүнүн этнографиялык тактыгы жана турмуштук мазмуну боюнча кыргыз айлынын мезгилдик жана мейкиндик параметрлери менен эле чектелгендей сезилет. Бирок, мына ушул кадыресе айыл чындыгы, жөпжөнөкөй кыргыз койчусунун тагдыры адамдын өмүр-жашоосуна, максатына, идеялык умтулуусуна, интеллектисине, руханий дүйнөсүнө байланыштуу кандай тереңдиктеги

философиялык жана адеп-ахлактык маселени көтөрүп чыкты! Натыйжада, мына ушул өзүнүн бүтүндөй «жергиликтүү» турпаты кыйшайгыс сүрөттөлгөн Гүлсары жоргонун туулушунан баштап, картайып өлгөнүнө чейинки «тагдыры», Танабайдын жана Гүлсарынын «тагдырын» жанаша, бирге алып сүрөттөө бир жагынан кыргыз эпосуна барып байланышса, экинчи жагынан, мындай көркөм синтез өнүккөн көркөм аң-сезимсиз, улуттук «жергиликтүү» чындыкка мезгил бийиктигинен болгон философиялык мамилесиз дегеле мүмкүн эмес. Улуттук «жергиликтүү» чындыкка мезгилдин бийиктигинен болгон философиялык мамиленин натыйжасында кыргыз жергесинин кандайдыр бир чекитинде болгон драма коомдук турмуштун, доордун драмасын, болгондо да, адамдык адеп-ахлак, руханий дүйнөсүнө, жашоо максатына байланыштуу эң бир курч жана зарыл проблемасын бүтүндөй маани – жайы мазмуну менен көтөрүп чыкты.

Бекеринен эмес го, ар түрдүү мансапкорлор жана «булгары пальто» кийген азыркынын манаптары Танабайды жазалаш үчүн, адегенде, Гүлсарыны «жазалайт», темир кишенге салып, «аттардын түрмөсү» атканага «камап» коёт. Тубаса тазалык, ак ниеттүүлүк, жаны дүйнөгө, жаны турмушка өлгөнчө берилгендик Танабайды кошоматчылар, мансапкорлор, эки жүздүүлөр, «эт менен челдин» арасында жүргөндөр менен түздөн-түз келишпес күрөшкө, татаал карама-каршылыкка алып келет. Танабайдын идеалы – өз колу менен курушкан колхоз чарбасы – көз көрүнөө бүлүнүп, урап, калыбына келбей өсмөк турсун, артына кетип кетенчиктеп турганда, ал ого бетер өзүн коерго жер таппай, керек болгондо Сегизбаевдерге, мансабына, бийик кызмат абалына карабай, түздөн-түз «кол салууга» чейин барат. Ата Мекендик согуштан кийинки колхоз турмушуна байланыштуу адамдын тагдырын ушундай татаал чиеленген драмалык ситуацияда курч, жетер жерине жеткизе сүрөттөгөн чыгарма көп улуттуу совет адабиятында, чынын айтсак, саналуу эле. Ошолордун он флангасында, фарватеринде турган чыгармалардын бири «Гүлсарат». Ушундай көркөмдүк натыйжада жазуучу новатордук изденүү жолунда, реалдуулук жана параболалык ой жүгүртүүнүн табигый бирдигин түзгөн бирден-бир көркөмдүк конструкция аркылуу жетишти го. Бул бирдиктин башталышы күлүктөрдүн жарышында берилген. Жарыш – бул бүткүл этнографиялык тактыгы менен сүрөттөлгөн кадимки эле күлүктөрдүн жарышы. Жарыш, ошондой эле, турмуш күрөшү: таланттуулуктун жана талантсыздыктын, ак ниеттүүлүктүн жана кара ниеттүүлүктүн ортосунда алмустактан бери келаткан бүтпөс талаш. Бул күрөштө ким жеңет, маселе ушунда. Талантсыздык, кара ниеттик оңой эле жолдон чыгып, өз позициясын жөн эле өткөрүп бербейт. Өзүнүн жол-жобосун, эрежесин бекемдөө үчүн ал эң акыркы өжөрлүк менен эрегишип бүткүл күчүн жумшайт, не бир арамза, кытмыр айлакерликке чейин барат. Ошондуктан, Тана-

байдын тынымсыз кыймыл-аракетин, демилгесин, ийгилигин, улам бийик өргө карай умтулушун көрө албагандар, ар кандай Алдановдор жана Сегизбаевдер, анын ушундай учкул демин токтотуш үчүн бардык кара ниет чараларды колдонушат, бир мезгилде Моцарттын генийлигин көрө албаган Сальериден ашып түшүп, адегенде «канатын» кыркып, «кишендейт», акыры анын бүткүл өмүр-турмушунун мазмуну болгон партиялыктан чыгарат. Танабай үчүн мындан ашкан жаза жок. Ушундай финалга карабастан, «Гүлсарат» повести адилеттүүлүктү, адамдын ыйык наамын, кыйроонун наркы менен келген женишти даңазалаган чыгарма.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Көркөм психологизм

«Психологизм» термини «psuche», кыргызча «жан», орусча «душа» деген сөздөн келип чыккан. Адам турмушун адабий-көркөм чагылтуунун эң маанилүү каражаттарынын бири. Каармандардын жекече толгонуулары, алардын карым-катышы, ички-тышкы динамикасы психологизм аркылуу берилет. Фольклордук чыгармаларда психологизм анчалык тереңден көрүнбөгөнү менен каармандардын күйүтү, ички азап-арманы, санаркоолору, кубаныч-өрөпкүүлөрү көрсөтүлгөн моменттер бир кыйла көп кездешет. Мисалы, «Манас» эпосундагы Алмамбеттин арманы, Каныкейдин Тайбуурулду байгеге кошуп, эми анын жыйынтыгы не болот деп санаа чегип күтүп турушу, ошондогу күйүтүнүн, тилегинин, жорумунун психологиялык кырдаалда бериши, манасчынын киши психикасына «кол салышы».

Реалисттик кыргыз адабиятында, өзгөчө У. Абдукаимовдун «Майдан» романында, Ч. Айтматовдун прозаларында, М. Байжиевдин драмаларында жана 60–90-жылдардагы бир катар чыгармаларда, Т. Касымбековдун «Сынган кылычында» адам жанынын диалектикасына сүңгүп кирүү менен адабиятыбыздагы психологизмдин жаңы этабы ачылды. Каармандардын ой толгоолорунун, сезимдеринин калыптаныш процесси ар тараптуу жана конкреттүү көрсөтүлө баштады. Адам дүйнөсү татаал, карама-каршылыктуу, ошол татаалдыкты чагылдырууда психологизм чоң мааниге ээ.

Психологизмдин адабиятта көрүнүшүнүн жалпы өзгөчөлүктөрүн изилдеп келип, Н. Г. Чернышевский анын төмөнкүдөй багыттарын көрсөтөт: «бирде мүнөздөрдү, кылык-жоруктарды сүрөттөөдө көрүнсө; экинчисинде – коомдук мамилелердин жана турмуштук кагылыштардын мүнөздөргө тигил же бул даражада тийгизген таасиринде; үчүнчүсүндө – сезим менен аракеттердин байланышында; төртүнчүсүндө – кумарланууларды анализдөө

процессинде көрүнөт». Демек, психологизмдин көрүнүшү, адабиятта чагылышы ар түрдүү. Ал эми, каармандардын ички дүйнөсүнүн психологизмин ачып берүүнүн да эки принциби бар: биринчиси – динамикалык принцип, б. а. каармандын иш-аракети, жүрүш-турушу автордук сүрөттөөлөрдө берилет; экинчиси – аналитикалык принцип, б. а. мүнөздүн психологиялык өсүп-өөрчүшү окурмандардын, көрүүчүлөрдүн көз алдында көрсөтүлөт, мында психологизм каармандардын ички, тышкы монологдорунда, диалогдорунда көрүнөт, каарман өзү өз психологиясын ачып берет.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы кантип башталды?
2. Жамийланын «кетип» калышы туурабы, же жаңылыштыкпы?
3. Ильястын рухий «кыйрашына» эмне себепкер болду?
4. Баланын «балык» болуп сүзүп кетишине ким күнөөлүү?
5. Бала эмне үчүн: «Эми биз да «үчөө» болдук» дейт? Кимдерге өзүн каршы коюп жатат? Тексттин негизинде далилдегиле.
6. Нивх эли жөнүндө повесть жазууга Ч. Айтматовго эмне түрткү болду?
7. Манкурт деген түшүнүк кайдан чыкты, жазуучу ага кандай жаңы маани киргизди?
8. Советтик доордун маңкурттары кандай болгон? Алар кимдер? Эмне үчүн маңкурт болушту? Романдын сюжеттик өзөгүн талдоо аркылуу көрсөткүлө.
9. Эмне үчүн Танабай менен Гүлсарынын «жаны бирге»?
10. Аталган чыгармаларды өз алдынча окуп чыгып, талдап түшүнүүгө үйрөнгүлө.
11. Дилбаян, рефераттарды жазып, түрдүү темада талаш-тартыштарды жүргүзүүгө машыккыла.

УЗАКБАЙ АБДУКАИМОВ

(1909–1963)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Узакбай Абдукаимов – кыргыз адабиятынын түптөлүшүнөн тартып, профессионалдык бийик деңгээлине көтөрүлүшүнө чейинки кирпич-кышын кынашкан залкар таланттардын бири. Анын калеминен далай таланттуу чыгармалар, котормолор, окуу китептери жарык көргөн. Ал 1909-жылы Ош областынын Сузак районундагы Багыш кыштагында туулган. 1923-жылга чейин айылдык мектеп-интернатта окуйт. Ошол эле жылы Ташкент шаарындагы интернатка которулат. Андан соң, Ташкенттеги Казак-кыргыз педтехникумуна которулуп келет. Бул туурасында көрүнүктүү агартуучу Зияш

Бектенов төмөнкүлөрдү эскерет: «Ошол учурда агартуу институтунда «Балапан» аттуу кол жазма көркөм журнал чыга баштайт. Журналдын жооптуу редактору Узакбай Абдукаимов болгон. 1927-жылдын май айынын аягында эл агартуу институтунун директору Петр Кузьмич Юдахин жогорку класстын окуучуларын экскурсияга алып барат. Булардын арасында Мукай Элебаев да чогуу окуйт, ал бир балага арнап өзүнүн жолдоштук азилдерин жазган, анда Узакбай Абдукаимов жөнүндө мындай саптар бар эле.

Абдукаимов Узакбай,
Кепти кармайт узатпай.
Сүйлөгөн сөзүн карасаң,
Чилге тарткан тузактай.

Бул ыр сабында айтылгандай, ал ар бир кептин нарк-насилине маани берип, «ойноп сүйлөсө да, ойлоп сүйлөгөн» өтө кылдат ойчул жана калыс адам болгон. Болочок жазуучу студент кезинде эле тилчи мугалимдер жетишсиз болгондуктан, биринчи баскычтагы даярдоо классына сабак бере баштаган. Ал 1929-жылы институтту ийгиликтүү аяктайт. Анын чыгармачыл иши мына ушул кыргыз педтехникумунда окуп жүргөндө башталат да, ошол мезгилде өзү менен бирге окуган таланттуу жаштар менен катарлаш чыгармаларын окурмандарга тартуулайт. 1928-жылы эң алгачкы «Таң» деген ангемеси «Жаңы маданият жолунда» аттуу журналдын беттеринен орун алат.

У. Абдукаимов эмгек жолун 1929-жылы Фрунзе шаарындагы үлгүлүү мектептердин биринде директор болуудан баштап, көп өтпөй «Жаңы маданият жолунда» журналына жооптуу катчы катары орношот. 1930-жылы Москвага, СССР элдер борбордук басмасынын кыргыз бөлүмүнө кызматкерликке жөнөтүлөт. 1931-жылы тил, адабият жана тарых илим-изилдөө институтунун чакыруусу боюнча Кыргызстанга келип, Жалалабат райондук элге билим берүү бөлүмүндө башчы болуп 1933-жылга чейин, 1933–1937-жылдары аталган илим-изилдөө институтунда илимий кызматкер катары иштеп, 1937-жылы Кыргыз драма театрынын адабият бөлүмүнүн башчылыгына которулуп, анда 1940-жылга чейин кызмат өтөйт. 1940-жылы кайрадан илим-изилдөө институтуна которулуп келип, 1942-жылы Улуу Атамекендик согушка мына ушул жерден аттанат. Согушта жаралар болот, жараты жеңил экени эске алынып, 1943-жылы С. М. Киров атындагы 1-Ленинград жөө аскер окуу жайына жөнөтүлөт. Аны 1944-жылы аяктап, Маньчжурияга 39-армиянын курамына жиберилет да, 1945-жылдын декабрына дейре ушул жерде кызмат өтөйт.

Улуу Атамекендик согуш аяктагандан кийин 1945–1947-жылдары Кыргызстан Мамлекеттик басмасында редактор, 1947-жылдан тартып кыйла жылдар Кыргызстан жазуучулар союзунда адабий кеңешчилик кызматта үзүрлүү эмгектенет, өзүнөн кийинки жаш таланттарга баалуу кеңештерин берет.

У. Абдукаимовдун чыгармачылык ишмердүүлүгү 30-жылдарда ар тараптуу өнүгөт. Ал өзүнүн бир катар ырларын жазган. Мисалга, «Мен киммин?», «Күткөн жарга кат», «Эмгек маршы» ж. б. ырларын атоого болот. Айрыкча, «Эмгек маршы» элдик ырга айланып кеткен.

Мекеним мейкин, күндүн нуру төгүлгөн,
Тоолору бийик бүркүт учуп жол жүргөн.
Жарышып жазда, күрөшүп күздө,
Элибиз эмгек менен шерденип күлгөн.

Ангемелерин жазуу менен бирге, окуу китептерин түзүүгө, классикалык орус жана дүйнөлүк адабият менен кыргыз окурмандарын тааныштырууга аракеттенип, котормого киришет. Анын бул мезгилде которгон чыгармалары кыргыз адабиятына баалуу жаңылык киргизип, салым кошпогону менен, адабият автоматияларынан орун алып, жаш муундардын көркөм-эстетикалык билимин өркүндөтүүгө түрткү берген. Акыйкатта, ошол жылдардагы котормолору бүгүнкү күндө да баалуулугун жоготкон эмес. Маселен, анын котормосунда жарык көргөн А. С. Пушкиндин «Балык жана балыкчы жөнүндө жомок», «Алтын короз жөнүндө жомок», «Поп, анын кызматчысы Балда жөнүндө жомок» өңдүү чыгармалары кыргыз окурмандары тарабынан ийгиликтүү окулуп келе жатат. Айрыкча, залкар акындын белгилүү

жомогундагы нукура кыргыз тилиндеги төмөнкү саптарды котормо деп айтууга ооз барбайт.

Көк деңиздин боюнда,
Бир кемпир-чал болуптур.
Жер тамда алар турганга,
Отуз үч жыл толуптур.
Кемпир дайым үйүндө,
Ийик ийрип турчу экен.
Чал деңизден күнүгө,
Балык уулап жүрчү экен.

Мындан тышкары орус адабиятынан Н. В. Гоголдун «Текшерүүчү», А. П. Чеховдун «Ванька», М. Горькийдин «Ангемелер», «Душмандар», «Егор Булычев жана башкалар», «Көрүнгөндүн колунда», Н. Островскийдин «Күнөөсүз күнөөлүүлөр», А. Фадеевдин «Жаш гвардия» ж.б. чыгармалардын, ошондой эле азербайжан искусствосунан У. Гаджибековдун «Аршинмалалан» операсынын либреттосунун эне тилге оодарылышы улуттук котормонун тарыхындагы үлгүлүү, нускалуу салтты жараткан көркөм окуялардан. Ошондуктан залкар котормочу жөнүндө академик Абдулхай Алдашевдин төмөнкү сөздөрүнө кошулбай коюу мүмкүн эмес: – «Узакем көркөм котормодо атан төө болсо, биз анын жанындагы тайлакбыз» – дейт.

У. Абдукаимов котормо искусствосунда гана сапаттан-сапатка, баскычтан-баскычка көтөрүлүп отурбай, ал ошону менен бирге көркөм адабияттын түпкүрдөгү, тереңдеги «сырларын» таанып-билди, дегеле жазуу машакатынын, сөз менен иштөөнүн «ысыксуугун» баштан кечирди. Анткени, ал котормого үстүрт, чөп башылап же утурумдук кызыкчылыктардан улам эмес, бул ишке нукура чоң искусствонун бийиктигинен мамиле кылды. Мына ушул жагынан алып караганда, У. Абдукаимовдун котормочулук иши, бул кадыресе катардагы өтүп кетчү эпизоддук көрүнүштөрдөн эмес, кыргыз сөз искусствосунун тарыхында котормо маданиятынын башталышын жана реалисттик деңгээлде жетилишин аныктаган өзүнчө бир жаңы көркөмдүк система, окуя болуп эсептелет. Ушундан улам У. Абдукаимовду кыргыз совет адабиятынын тарыхында реалисттик көркөм котормонун баштоочуларынын жана негиздөөчүлөрүнүн бири десек туура болот (*Кыргыз адабиятынын тарыхы, VI том. – Б., 2002, 247-б.*).

Жазуучу дүйнөлүк классиканы кыргызча сүйлөтүүнүн арчолосунда өзүнүн «Айша менен Айдар», «Көл боюнда» операларынын либреттолорун, «Кыз таалайы» повестин жана эл арасына кеңири таралган бир катар чыгармаларды элге тартуулоого жетишкен.

Ал өзүнүн нукура талантын, бүткүл чыгармачыл жөндөмүн жана өмүрүнүн акыркы жылдарын Улуу Атамекендик согуш темасына арналган «Майдан» романын жазууга жумшаган. Бул

романдын биринчи китеби 1961-жылы жазуучунун көзү тирүү кезинде жарык көрсө, экинчи китеби автор кайтыш болгондон кийин 1966-жылы окурмандардын колуна тийген.

Согуш темасында көптөгөн чыгармалар жазылса да, У. Абдукаимовдун «Майдан» романы алардан кыйла айырмаланып турат. «Майдан» романы тууралуу белгилүү жазуучу Ч. Айтматов мындай пикир айтат: «Элдик турмушту, андагы болуп жаткан коомдук процесстерди жана адамдардын «микродүйнөсүн» укмуштуудай жөнөкөйлүк, табигыйлык жана ачык-айкындык менен сүрөттөп көрсөткөн чыныгы новатордук чыгарма». Окурманды суктандырган бул чыгармада жөнөкөй адамдардын, жаныдан түптөлүп келе жаткан кыргыз интеллигенциясынын, ушундай оор кыйынчылыкта жашап эрктүүлүктү көрсөтүүсү, илим-билимге умтулуусу реалдуу чагылдырылган. Роман согуш темасын сүрөттөө менен эле эмес, кыргыз романдарына жанрдык-стилдик, көркөм-поэтикалык сапаты боюнча жаңылык алып келгени менен баалуу.

Ушундай эмгектерди жазып, эл үчүн кызмат кылган У. Абдукаимов өз учурунда бир топ сыйлыктардын ээси болгон. Алардын айрымдарын айта кетсек, «Кызыл Жылдыз» ордени, «Кенисбергди алгандыгы үчүн», «Японияны жеңгендиги үчүн», «Германияны жеңгендиги үчүн», «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн» медалдары менен, Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин ардак грамоталары менен сыйланган. Элибиз айткандай, «чечендин өзү өлсө да, сөзү өлбөйт, зергердин өзү өлсө да, өнөрү өлбөйт». Анын сыңары, сүрөткер булут болуп учуп кетсе да, анын көркөм токулмалары экинчи өмүрүн улантууда.

«МАЙДАН» РОМАНЫ

«Майдан» романы кыргыз адабиятында психологиялык романдардын катарына кирет. Жазуучу романды жазганга чейин көптөгөн чыгармаларды которуп, ал мектеп аркылуу тарбияланып, орус жана дүйнөлүк классикалык адабиятты мыкты өздөштүрүп, сүрөткерликтин сырларын үйрөнүп такшалган. Ошондуктан анын биринчи жана акыркы романы ошол мезгилде күн тартибинде турган далай проблемаларды чечип, учурдун көркөм-эстетикалык талабын аткарып, бийик деңгээлде жазылган. Мындай пикирди кыргыз адабият таануусу, адабий сыны бир ооздон айтып, романдын жогорку сапатта жазылганын далилдеп келет. Ырас, роман жарыкка чыкканда маани-мазмунун терең жана толук түшүнбөстүктөн оң-терс маанидеги түрдүү пикирлер келип чыккан. Башкача айтканда, романдын биринчи китеби жарык көргөндө, Кыргызстан жазуучулар союзунда талкуу өтүп, анда романдын идеялык мазмунун терең түшүнө бербегендиктен жана чыгарманын жанрдык-стилдик табиятын туура баамдай алышпагандыктан, айрым сын-пикирлер айтылган.

Мезгилдин өтүшү менен кыргыз адабиятында психологиялык маани-мазмунду камтыган жана чыгармачылыкта өзгөчө ушул багытка басым койгон ар түркүн жанрдагы чыгармалар арбыгандан кийин, анда айтылган пикирлердин актуалдуу эмес экендигин адабий процесстин объективдүү өнүгүшү ырастады. Ошондой эле, романдын толук түрдө жарык көрүшү айрым көз караштардын мүчүлүштүктөрүн көрсөтүп, далилсиз айтылган сындардын токтошун шарттады.

«Майдан» романы – жазуучунун өмүр аягында жараткан «перзенти». Бул анын адабий керээзи, бүткүл жашоосундагы чыгармачыл изденүүлөрүнүн жыйынтыгы, чоң таланттын «ак куу ыры». «Майдан» – көп аспектиүү, көп пландуу роман. Мындай сапат окуянын географиялык чөйрөсүнүн масштабдуулугуна, каармандардын көп сандуулугуна гана эмес, ал баарынан мурда, адам турмушунун концепциясын, адамдын жан дүйнөсүн ачууга негизделген. Узакбай Абдукаимовдун баяндоосунда колхозчунун жана интеллигенттин, солдаттын жана генералдын, студенттин жана мугалимдин турмушу көз алдыбыздан өтөт. Окуянын татаал түйүндөрү кыштактан шаарга, шаардан алыскы фронтко чейин барат. Кыргыз адабиятында биринчи жолу Москва, Сталинград алдындагы салгылашуулар нукура эпикалык кеңдикте жана реалисттик-психологиялык тереңдикте сүрөттөлөт. Жазуучунун көркөм дүйнөсүнөн жаралган образдардан тышкары тарыхый адамдардын, көрүнүктүү полководецтердин элеси тартылат. Мына ушунун баары «Майдан» романынын көп үндүү (полифония) ыргагын жаратат. (Аталган китепте, 253-б.). Сүрөткер сүрөттөп жаткан темасын ар тараптан кеңири камтууга, анын социалдык, философиялык, адеп-ахлактык сырларын ачууга умтулат. Автордун сүрөттөөсү боюнча бул согушта шердикке, баатырдыкка шыктандырган ар бир солдаттын адеп-ахлактык мерчеми бийик жарандык аң-сезимдүүлүк болуу кере экендиги алдыңкы алкакка көтөрүлөт. Автор кыргыз романдарында сейрек кездеше турган эмоциялык күч менен сулуулук жана ыпластыктын, ак ниеттик жана карасанатайлыктын, өмүр жана өлүмдүн түбөлүк күрөш проблемасын козгойт.

«Майдан» романы согуштун алдындагы жай турмушту сүрөттөө менен башталат. Роман жайлоонун толуп турган кезин: табиятка көрк берип оргуштап аккан суунун, көйкөлүп килем төшөгөндөй жайкалган көк шибердин, тынч турмушта гүлдөп өнүккөн колхоздун чарбасын, төрт түлүк мал жайлаган керемет көрүнүшүн көз алдыга тартат. Жигиттик милдетин өтөп, аскерде болуп кайткан Кыдырбек бир мезгилде жазган сүйүү каттарынын жообун ары айылдашы, ары классташы учурда институттун студенти Берметтен алууга келет. Бирок жарытылуу көңүл жибитер жооп ала албай арсар абалда калып, кайтып бараткан мезгилде, согуш кабарын угат.

- «...Кудай салбасын, район тополоң эле түшүп калды.
- Эмне болуп?
- Уга элексинби?
- Эмнени?
- Согуш чыгып калбадыбы?
- Согуш?!
- Согуш, жолдош командир, согуш! Немистер кол салып кириптир. Кыдырбектин кара сур өңү купкуу боло түштү» («Майдан», 1980, 12-бет).

Аскердик милдетин өтөп, бир караганда, согуш деген түшүнүктү кабыл алууга даяр Кыдырбектин мына ушундай акыбалга келиши аркылуу жазуучу элдин башына мүшкүл түшкөнүн көрсөтөт. Бул бир эле Кыдырбектин эртенки күнүн ойлошунан кабар бербестен, алдыда сүрөттөлө турган коркунучтуу жана кайгылуу эпизоддордон учкай маалымат берет. Роман татаал драматизмден куралган. Ошондуктан, роман башталгандан эле ал тууралуу, анда сүрөттөлгөн каармандар жөнүндө пикир айтууга мүмкүн эмес. Башкача айтканда, чыгарманын башында жаралган пикирлер окуянын өнүгүшү менен жаңыланып, толукталып, айрым учурда өзгөрүп, каармандардын адамдык сапаты сюжеттин өсүшүнө карата татаалданып, ар тараптуу дааналанып жүрүп отурат. Чыгарманын сюжети татаал, каармандары көп болгондуктан, анын башкы каарманы бирөө деп айтууга мүмкүн эмес. Романда окуя негизги образдардын жашоо-турмушуна, күндөлүк тиричилигине, пендечилигине карата бир нече багытта өнүгөт. Бирок негизги басым согуш, анын каардуу жана азаптуу окуяларына, адамдын турпатына коюлат. Согуштун тикелей таасиринде турган тылдагы күндөлүк тиричилик аркылуу да конфликттер өркүндөтүлөт.

Романдагы башкы образдардын бири – Качыке. Ал роман башталганда эле катышпастан, чыгармадагы окуялар бир топ өнүгүүгө ээ болгондо, кадимки эпизоддук каарман сыяктуу «даяр» түрүндө окуяга аралашып кетет. Башкача айтканда, романдагы каармандардын бири кыргыз полкунун саясий кызматкери – Жумаалы. Аскерге кеткен досунун үйүнө келгенде, аны менен кошо «жука кийимдүү, жай киши» ээрчип келет. Досунун аялы Айдайкан жана кайын атасы Чотур менен Жумаалы: «Качыке деген жыланач баатыр ушул» (40-бет) – деп тааныштырып, мурда да мында бир-эки жолу келгенин эсине салат. Андан ары автор Качыкенин бир жолдошу менен киришип-чыгышып туруктуу катышып кете албаганын, жолдошторун көбүнчө көчөдө жолугуп сыйларын, анын себеби теренге барарын учкай кабарлайт. Андан кийин окурман Качыке менен аскерге жөнөй турган пунктта кездешет. Ал согушка жөнөп жаткан, ыйлактаган, буга чейин талаага чыкпаган жаш жигитке кайрат айтып, дал ошол мезгилде өзүн ойлоп, кайгычыл экенин, аялы менен жакшы турбаганын эстейт. Андан ары автор

аны «байкуш» деген эпитетти кошуп баяндайт. Мындай баяндоо анын буга чейинки ой-максаттарынын аткарылбаганын, үй-бүлөлүк турмушу онунан чыкпаганын, кийинки аялым деп эсептеген Чынаркандын дурус мамиле жасабаганын, экөөнүн урушталашын толук туюндуруп турат. Ошентсе да, каршылык көрсөтпөстөн, Чынаркандын жетегинде жүрөт. Ал андан кетип калууга бел байлаганда, тиги аял буркан-шаркан түшүп, Качыкенин чабал жактарын пайдаланып, ага кылган «жакшылыктарын» санап, «киши» кылганын айтып, колунан чыгарбай кармап калчу. Мына ушундай кырдаалда Качыке Чынаркандын өзүмчүл, ажаан экенин сезип турса да, анын сөзүнө, айрым учурда кызына кылган дурус мамилелерин эстеп, айткан сөзүн туура көрүп, багынып берчү, алсыздыгын көрсөтчү. Көп мезгилде ал Чынаркандын колунда жүргөн жетим кызын ойлочу да, заардуу аялдын кызына жакшы мамиле кылуусун күтүп, багынып берчү.

Мына, алар ушундай тиричилик кылып турганда, согуш башталды. Согуш майданында жүрүп да, Качыке Чынаркандын заардуу сөздөрүнүн таасиринде жүрөт. Жүрөгү жараланып жүргөн Качыкеге Чынаркандын заардуу каттары душмандын огуна да оор тийип, далай күн анын таасиринде болуп, жүдөп да кетүүчү. Согуштагы оор кырдаал Качыкени кайрадан тарбиялады.

«Өзүмчү, өзүм? Менде эмненин кайрадан каткандык каткандык бош, жүдөөсү мен эмеспи? Качан мен каткандык каткандык кылып, тыныраак иштеп, кыйынчылык м өштүм эле? Качан болсо ишимди да иштей албай, турмуш а куралбай, көчөдө дабдырап жүрчү эмес белем? Качан болсо ди, өзүмдүн таалайымды өткөрүп жиберип, басып жүрү айгы!» болчу киши эмес белем? Качан мен атырылы туу жүрдүм эле? Качан болсо корунуп, чынымды айткан а айткандан коркуп) баарын ичиме сактап, айыбымды ы турмуш коркок болуп жүргөн мен эмес белем» (409-б.). ооруда келтирилген текстке караганда Качыке эрки жок пас кишидей көрүнөт. Чындыгында болсо Качыкенин жа өсү, психологиясы алда канча татаал, терең жана бай. Этор төмөнкүдөй жазат: «...Мындай учурларда Качыке эки Качыке боло кала турган: Бир Качыке турмушсаак, мындайча айтканда, турмушта алышып, күрөшүп тирүүлүктүн, иштин, чоң максат, чоң идеал, келечектин Качыкеси болсо, экинчи Качыке, ойго, турмушка басынып андан канчалык аракет кылса да мунун баары куру убарачылык болуп көрүнгөн турмуш чөктү, турмуш коркок Качыке болучу» (310-б.). Романда мына ушул эки Качыкенин ортосунда тынымсыз, келишпес күрөш жүрөт. Диалектикалык карама-каршылыктагы кошбирдиктүү ушул процесстин жүрүшүндө Качыкенин образы ар тараптан ачылат десек болот.

Ал майдандаш жоокерлерди көрүп, алардын майтарылбас эркине таасирленип, өзү да дал ошолордой адам болууга аракеттенди. Алгач, ийгиликке жетише албай, жүдөөлүгүнөн, ма-

жирөөлүгүнөн жоокерлер арасында далай шылдынга кабылды, келекеленди. Жоокерлер Качыкени шылдындап гана тим болушпастан, анын жакшы жактарын көрсөтүштү, көтөрмөлөштү. Мына ошондо гана Качыке өзүнүн адам катары ким экенин сезип, согуштук оор шартта тылдан моралдык колдоо көрсөтпөй, кайра заардуу тили менен «аткылап» турган Чынаркандын соккусуна туруштук берди да, акыры аялынан келген бир катты сууга салып жиберди. Ошондон баштап Качыкенин турмушунда эрктүүлүккө карай бурулуш башталды. Кагаз эмес, бул мезгилде Чынаркандын өзү агып бараткандай сезим пайда болду. Мурда ныгыра басып жүргөн жүктү үстүнөн алып ыргыткан өңдүү Качыке мына ушундан кийин тагдырына, жеке турмушуна көз карашы жаңырып, өзүнө-өзү ишенүү, өзүнүн кадыр-баркын сезе билүүсү өстү. Дал ошол күндөн тартып, Качыкенин жан дүйнөсүндө сапаттык жылыштар жүрүп, жашоого, келечекке карата үмүттөр пайда болду. Бир мезгилде жөнөкөй, эч кимге билинбеген солдат болууну гана ойлосо, мына ушундан тартып, коом алдында, өз элинин алдында өзүн көрсөтүүгө аракеттенип аскер окуу жайында окуду, командир болуп бир нече жоокердин тагдырын өз мойнуна алууга бел байлады. Эгерде согушка келген алгачкы күндөрү кара башынын гана амандыгын ойлосо, майдандын акыркы күндөрүндө эл алдында ар-намысын таза сактоого умтулду.

У. Абдукаимовдун көркөмдүк жаңылыгы адамды бир беткей, бир чекиттен эмес, ар түрдүү ракурстан көрүп, анын майда-чүйдө турмуштук көрүнүштөрдөн тартып, өмүр, өлүм жөнүндөгү чоң философиялык ой жүгүртүүлөрүнө чейин төкпөй-чачпай сүрөттөөсүнө негизделген. Бул үчүн автор роман формасына мүнөздүү болгон ар түрдүү ыктарды: көркөм баяндоо, автордук мүнөздөмө, тарыхый хроника, эпистолярдык сүрөттөөлөр, монологдор жана башка кенири колдонот. Дал ушул абал, албетте, Качыкенин образына да тикеден-тике тиешелүү. Мына ушул жагынан алып караганда, Качыкенин образы, бул – кыргыз романындагы каармандын философиялык деңгээлде тереңдетилиши жана аталган жанрдагы чоң көркөм-эстетикалык ачылыш.

Романда эпистолярдык форма (турмуштук окуялар, каармандардын ойлору, аракеттери кат түрүндө берилет) кенири колдонулат. Ал түр романдын көп тармактуу сюжетин байланыштыруучу, образдарды тереңдеп ачуучу күчтүү касиетке ээ. Ошондой эле каарманды ар тараптан пластикалык сүрөттөө ыгы Качыкенин образына мүнөздүү. Пластикалык сүрөттөө – предметти ар тараптан толук көрсөтүүнү, окуянын түпкү себептерин терең ачууга, мүнөздүн калыптаныш процесстерин жик-жиги менен ажыратууга тыгыз байланыштуу. Бир мезгилде элдин эң бошу, мылтык кармаганды билбеген Качыкенин фронттогу токтоолугун (чектен чыгып кетпеген эрдик болбосо деле), орус жолдошторуна ж. б. карата болгон жан дили менен берилген мамиле-

син, чымырканган жоокердик кайратын автор темирдей бекем логика менен ишенимдүү сүрөттөйт. Мына ошондуктан талаа госпиталында жаткандагы Качыкенин ой жүгүртүүлөрү, баягы мажирөө Качыке эмес, турмуштун не бир татаал кыйчалыштарына туура баа берген көрөгөч Качыке, бул жердеги, госпиталдагы көрүнүштүн чагылышынан башка турмушту көрүп, ага өзүнчө жыйынтык чыгарган ойчул Качыке. Ошентип, Качыкенин мүнөзүндөгү жетектөөчү белгилердин бири интеллектүүлүк ачылат. Жогоруда белгиленгендей, каарманга психологиялык талдоо жүргүзүүдө, анын жан дүйнөсүнүн диалектикасын ачууда ички монолог эң кылдат жана ийкемдүү аспаптын кызматын аткарат. Ички монологду түзүүдө Узакбай Абдукаимов анын ар түрдүү стилистикалык түрлөрүн колдонот. Автор кээде ички монологду каармандын түздөн-түз өз сөзү менен берет. Бул ыкты колдоно берүү стилдик бир өңчөйлүктү түзөөр эле дейт адабиятчы К. Асаналиев. Ошондуктан, жазуучу каармандын речинин интонациясын, ыргагын, лексикалык бөтөнчөлүктөрүн өздөштүрөт да, өз сөзү аркылуу персонаждын монологун романга киргизет. Мындай учурда каарман менен автордун ортосундагы аралык жоюлат да, автордук речь – түздөн-түз каармандын ички монологуна айланат. Айрыкча мындай учурлар каармандын тагдырындагы бурулуш этаптарда, анын адептик жана интеллектүүлүк изденүүлөрүнүн чечүүчү кырдаалдарында кездешет. Таасын мисал катарында Качыкенин өлүм жөнүндөгү философиясын келтирсе болот. Качыке чынында да ал туурасында көп ойлонот. Бирок анын ой жүгүртүүлөрү реалдуу турмуштан ажыраган кандайдыр бир өтө эле жашык, өтө эле боорукер (сентименталдуу) элегия эмес, ал – өзүнүн тагдырына, турмушуна тыгыз байланыштуу жеке көз карашы, инсандык философиясы. Качыке өлүмдү эки түргө бөлөт: ит өлүм, аскер өлүм. Анын корккону – биринчиси. Анткени, турмуштун не бир кыстоолоруна кайрат кылып кармашпай, намысын жоготуп эптеп баш калкалап өмүрдөн өтүп кетсе, бул Качыкенин түшүнүгүндө ит өлүм. Качыке үчүн мындан арсыз, мындан жек көрүндү эч нерсе жок. Романдын көркөмдүк сыйымдуулугу согуш чындыгын ар тараптан толук жана кенири сүрөттөөгө байланыштуу. Автор жеке турмушунда «жолу болбогон» Качыкенин тагдырын гана сүрөттөп чектелбестен, адамдык жеке таалайына караганда анын коомдук таалайы алда канча бийик, жогору экенин көрсөтөт. Ушундан улам Качыкенин образы романдын финалында Мекендин, элдин алдында өзүнүн бүткүл жоопкерчилигин сезген советтик жоокердин типтүү образы болуп чыга келет (259, 267-б.).

Ал Мекен алдында парзын абийирдүүлүк менен аткарып, мына жеңиш колго тийет деп турган учурда, баатырларча курман болду.

Жазуучу романда Качыкенин образы аркылуу согуш кайгы-капа алып гана келбестен, адамды чыйралта тургандыгын

далилдеди. Эгерде согуш болбой, тынч турмуш улана берген болсо Качыкенин «байкуш» сапатын таштап, мынчалык бийик адамдык сапатка өсүп жетиши арсар эле. Качыкенин образындагы эволюциялык өсүштү жазуучу ар бир эпизоддо толуктап, ишенимдүү сүрөттөп жүрүп отурат. Качыкенин мынчалык ийгиликке жетишине бир гана жигиттик намысы, туруктуулугу себеп болгонун реалдуу окуялар далилдейт.

Бермет негизги каармандардын бири катары романдын башынан аягына чейин катышат. Ал – сөздү орду менен таап сүйлөгөн акылдуу, турмуштагы чоң-кичине нерселерге байланышкан өзүнүн жеке көз карашы бар, сырга бек, адамдын ички дүйнөсүнө, аң-сезимине карап мамиле жасаган түшүнүктүү, баамчыл, токтоо, ошонусуна жараша менменсинип бой көтөрбөгөн жөнөкөй кыз. Берметтин образындагы мындай касиеттер күндөлүк тиричиликте ар кандай кесиптеги, билим деңгээли да ар түрдүү адамдар менен кездешкенде ачык көрүнөт. Бермет мына ошол адамдардын арасында өз ордун табууга аракеттенет. Ар кимисинин артыкчылыктарын баалап, кемчиликтери менен келишкис мамиле кылат. Ал айлана-чөйрөсүндөгү адамдарга баа берүү аркылуу өзүнүн көз-карашын калыптандырат. Тегерегиндегилерге байкоо салып, кээде окуп, сабатсыздыгын жойгон адамдардын адамгерчилик жагынан айрым билимдүүсүнгөндөрдөн алда канча бийик турарын байкайт. Мисалы, Берметтин энеси Жамалкан жогорку окуу жайынын окутуучусу болуп жаштарга таалим-тарбия берип жүрүп, Берметтин бул сапатын баалайт. Жамалкан айрым кырдаалдарда Берметке караганда өзүнүн адамдардын ички дүйнөсүн, акыл-сезимин түшүнө билүү жагынан тайкы экенин сезет.

Бермет адамгерчиликти урматтагандай эле, сүйүүнү туу тутат, ага башкача мамиле кылат, бардык учурда махабаттын тазалыгы үчүн күрөшөт. Өзү кандай жүрөгүндө кемчилиги жок таза болсо, анын сүйүүсү да ошондой тунук. Наристе, ууздай таза сүйүүсүн эч кимге алмаштыргысы келбейт. «Мен жалгыз гана бир кишинин, сүйгөнүмдүн, жан менен сүйгөн жалгыз бир кишинин жары болом»... («Майдан», 1966, 247-бет).

Бул анын кичинесинен бери калыптанган наристе ууз сезимдерин терең уялаган, турмушка карата көз карашын аныктаган келечегине карата койгон максаты. Бермет бардык учурда дал ушул принцибин жетекчиликке алат. Ошондуктан Кыдырбек отпускага келип кайра кеткени жатканда, Бермет анын бир жыл бою жазып жүргөн катына «өзүнүн али келечекти ойлоно электигин» билдирген жообун берет. Мындай айтылган жооп өзүнүн сүйүүгө болгон мамилеси терең болгондуктан, Кыдырбекти өзүнөн алыстатайын, мүмкүн сынап көрөйүн дегени эле. Бирок кайгы-капага, азапка толгон согуш Берметтин биринчи чечимин түп-тамырынан өзгөрттү. Тагдыр андан дагы кат алууга аргасыз кылды. Ошондо Бермет өзүнүн тереңге катылган

сүйүүсү, анын Кыдырбекке арналышы тууралуу ойлобостон, «жигиттин сени сүйгөн көңүлүн урматтап, сыйлап, өзүн сүйө албасан да (азыр сүйгөндү да билбейсин?) ата журтту коргоп жүргөн жигитке кайрат берип, караан болуп бер» деген жүрөгүнүн шыбырын угуп (42-бет) адамгерчилик үчүн кат жазууга киришти. Бермет, болгону, адамдын гүлдөй назик көңүлүн басынткысы келбеди, адам деген атка чоң маани берип, анын асылдыгын, улуулугун түшүнүүгө аракет кылды.

Берметтин жүрөгүндө тутанган түбөлүктүү, бекем сүйүү жек көрүүнү да, коркууну да, сагынууну да пайда кылды. Улам убакыттын өтүшү менен кандайдыр бир «жылт» эткен учкундары көбөйүп, уламдан-улам тутана берди. «Кыдырбекти сүйбөсө да, (эмнеликтен экенин өзү да түшүнө элек болучу) эмне үчүндүр бир канаты Кыдырбекти көздөй имерилип тургандыгын өзү да байкабай, кабыргасы кайышып турганына өзү да жакшылыктуу түшүнбөй турду!» (41-бет).

Берметтин акыл-эси менен сезиминин ортосундагы күрөш канчага созулат эле ким билет, Бермет Кыдырбектин адамгерчилик менен жазган катына адамгерчилик кылып, сүйүүгө арналган бир ооз сөз кошпой жазган каты өзгөрттү. Чынында, Берметтин сүйүү кумарына толгон жан дүйнөсү Кыдырбектен мындай жоопту күткөн эмес, ага башкача жооп керек эле. Бермет сүйүүсү Кыдырбекке арналганын дал ушул кырдаалда түшүндү. Ал сезим үчүн бардык учурда күрөштү, ал эмес Кыдырбек дарексиз жоголду деген «кара кагаз» келгенде да андан үмүтүн үзбөй күттү.

Жазуучу сүйүү проблемасын Бермет менен Кыдырбектин образдары аркылуу оригиналдуу кайталангыс формада чечмелейт. Ар түркүн учурда, мейли кан майданда, мейли тылда болубу, чыныгы сүйүү адамдарга зор бедел экендигин, кубанычты андан ары тереңдетип, оорчулук болуп калса аны жеңилдетүүгө көмөк берерлигин жазуучу Берметтин образы аркылуу так-таасын көрсөтөт. Берметтин образы менен автор кыргыз кыздарынын коомго, адамга, сүйүүгө жасаган эң бийик адамгерчиликтүү мамилелерин зор чеберчиликте сүрөттөйт. Анын образына кыргыз кыздарынын типтүү көрүнүшү катары кароого болот.

Романда көңүлдү өзүнө бура турган каармандардын бири — **Кыдырбек**. Ал романдын башынан акырына чейин катышат. Аскер окуу жайынан согуш өнөрүн жакшы өздөштүргөн, билимдүү, жоро-жолдошторунун арасында кадыр-баркка ээ, бардык учурда өз ордун жакшы билген, адамгерчиликтүү, жандүйнөсү таза, сүйүүсү тунук адам экендиги чыгарманын аягында даана көрүнөт. Ал Берметке кандай тунук сезими менен ашык болсо, Атамекенин дал ошондой, мүмкүн андан да терең сезим менен сүйөт. Бүт билимин, жаштык кайратын, ал эмес өмүрүн Мекенин коргоого жумшайт. Бардык учурда ал согуштун эң алдыңкы тилкесинде жүрөт. Согуш маалында Сталинград багы-

тында кырдаал оор болгону тарыхта белгилүү го. Кыдырбек мына ушул согуштун кан күйгөн жеринде жүрүп, эң татаал майдан чектеринен өтүп, Сталинградда башка улуттагылар менен бирге ар бир үй, ар бир көчө үчүн салгылашып, далай эрдиктерди жасайт. Согуш талаасындагы бул эрдиктерин ал баатырдык катары эсептебестен, өзүнүн эл-жери алдында милдети деп эсептейт, элин, ата-энесин уят кылбаганга умтулат, ар-намысы үчүн күрөшөт. Аскер окуу жайы, андан кийинки согуш аны таптакыр башкача кылып тарбиялады. Айылда орто мектепте окуп жүргөндөгү бейбаштыгын, зөөкүр чалыштыгын аскер тартиби, согуш талаасындагы оор кыйынчылыктар кайрадан тарбиялап өзгөрттү. Мурдагы бейбаштыгы аскер адамына мүнөздүү чапчандыкка, зөөкүр чалыштыгын эли үчүн кызмат кылуудагы өткүрлүккө, чийинден чыккан чалпоолугун командирликке алмаштырды. Калк башына түшкөн майданда кандай туруктуулук менен күрөшүп жеңишке жетишкен болсо, жеке турмушунда да дал ошондой «күрөштү» башынан кечирип келди.

Кичинесинен бирге өскөн Бермет Кыдырбекти бала кезинен билет. Анын кантип чоңойгону, кандай адамдык сапаттарга ээ экенин билгендиктен, акылдуу кыз жаш жигиттин көңүлүн калтырбай, «Мен келечекти ойлой элекмин... Аркы-беркини ойлой турган болуп, мен кичине акыл-эсиме кирейин...» (11-бет) – деген сүйлөмдөр менен жооп берип, бул сөздөрдүн аркасына көптөгөн ойлорду жашырды. «Андай ойлордун бири – Кыдырбек да өзүнүн каттарында жазган сезимин таразалап, бир мезгилде шок, бейбаш баланын да келечекти ойлонушу керектигин туюндуруп, дагы «акыл-эсине киришин» купуя талап кылып турган болчу. Катты кайта-кайта окуп, Кыдырбек ойлонуп калды» (11-бет). Мүмкүн Кыдырбек өзүнүн алдында чон сыноо турганын сезгендир. Бул ой романда ачык айтылбайт, бирок чыгармада окуянын өнүгүшү аны толук бойдон далилдеп берет. Жарадар болуп госпиталда жаткан Кыдырбекке Бермет Мекен коргогон жаш жоокердин көңүлүн көтөрүп коюуга адамгерчилик катын жазат жана ага дал ошондой жооп алат. Жооп кат Кыдырбектин согушка даярдалган жоокер гана эместигин, жан дүйнөсү таза, адамдын адамдыгын сыйлаган, руханий дүйнөсү бийик экендигин көрсөттү. Дал ушул каттан Бермет Кыдырбектин аң-сезими өскөнүн түшүндү, өзүн анын алдында кыйла төмөн сизди, ички сезимдери уйгу-туйгу болуп, таза махабатын ага арнады.

Кыдырбек бардык жерде өзүнүн ордун сезет. Ошондуктан, аны кол алдындагы жөнөкөй солдаттардан тартып, чини жогору командирлери сыйлайт. Романда анын мындай ордун жазуучу автордук баяндоо аркылуу бербейт, ал чыгармадагы окуялардын алкагында ачылат. Мисал катары алсак, Сталинградды коргоп жаткан салгылашуулардын биринде Кыдырбек кардын алдында калып, «дайынсыз» жоголот. Ал душмандардын колуна

түшпөй, аман-эсен кутулуп өз бөлүгүнө келгенде, Косолаповдун, капитан Макаровдун жана башкалардын бир туугандай тосуп алышы, анын жолдошторунун арасында канчалык кадыр-баркы бардыгын реалдуу далилдейт.

«Майдан» романы согуш талаасындагы турмуш, аскер адамдарынын образын чагылдыруу менен гана чектелбейт. Согуштагы ийгиликтерге көмөк көрсөтүп жаткан тылда күнүмдүк тиричилигин өткөрүп, иштеп, ар бири жениш үчүн колунан келген салымын кошкон айыл адамдары да чыгармада кенири сүрөттөлөт. Андай адамдарга жылкычы Чотурдун, анын кемпири Канышайымдын, койчу Сулаймандын, анын байбичеси Уулкелдинин, жалаң эмгегин элге арнаган Молдо-Ыбырайымдын, ак ниет, адамгерчиликтүү карыя Мамбетаалынын, согушта жарадар болуп, тылга келгенде өзүнүн жарым жан экенине карабай, элге адал кызмат кылууга аракеттенген башкарма Абылкасымдын, карапайым, колунан келген жардамын аябаган Молдоштун образдарын кошууга болот. Маселен, башкарма Абылкасымдын согуш талаасындагы эрдиктери анча ачылбаганы менен, айылындагы ар бир оор кырдаалды чечүүдө, алардын эл турмушуна карата камкордугу, Молдо Ыбырайымдын демилге көтөрүп, ыктыярдуулардан акча жыйнашы, коомдук иштерге кыйыктанбай активдүү катышышы: согуштагы жоокерлерге карата белек-бечкектер уюштуруусу анын кандай адам экендигин далилдейт. Чотур менен Сулаймандын өздөрүнө тагылган ишти так аткарышы, колхоздун ар бир мүчөсүнөн калбай эмгектениши, шаардагы жана согуштагы балдары үчүн кам көрүшү, алардын камкор ата, мээнеттен качпаган кайратман адамдыгын, калыстыгын, намыскөйлүгүн, чынчылдыгын туюндурат.

Чыгармада тылдагы бардык оорчулукту башына көтөргөн аялдарга өзгөчө басым коюлат. Алардын арасынан Саадатты айрыкча бөлүп көрсөтүүгө болот. Аны менен окурман Саадаттын райкомдун секретары Куловго, жаш кыздарды армияга алат экен деген каншаарды угуп, айрым ата-энелер кыздарын сабакка жибербей жатканын айтып маселе койгон эпизоддон таанышат. Ал педучилищаны бүткөндөн кийин, мамлекеттин тапшырмасы боюнча ушул айылга мугалим, андан кийин мектептин директору болуп иштейт. Мүнөзү «ачык-айрым, киши менен бат коюн-колтук алышып кетчү» касиеттерге ээ болгондуктан, элге бат алынып, балдардын да, чоңдордун да сүймөнчүлүгүнө ээ болду. Балдардын ар бири үчүн күйүп-бышкан камкордугу, анын эл алдында кадыр-баркын көтөрдү, кайсы үйгө барбасын жадырап-жайнап, тосуп, эшиги ачык. Саадат Шарапатты тоого эжесине качырган Бурулду ынандырышка өзүнүн жумуштарын таштап, анын үйүнө конуп: «Ишенсеңиз Шарапатты алдырыңыз. Укканыма караганда Шарапат жакшы окуган, өзү да салмактуу, мыкты кыз экен. Шарапатты алдырыңыз, эже. Кызыңыздын убалына каласыз. Тилимди алыңыз. Жанагы сөздүн баары – жок сөз», – (209-бет) деп, жаш кыздын келечеги үчүн кам көрөт.

Саадат өз сезимине да аруу мамиле кылат, сүйүүсүнө терең урмат көрсөткөндүктөн, сүйгөнү Мусанын кызганчаактыгына, айрым булганыч жоруктарына туруктуулук менен чыдайт, адамгерчилик менен жеңет. Ал элдин ишенимин аткарууга бардык учурда даяр. Мектеп турмушуна жан дили менен берилген Саадат окуучуларды кыштын суугунда окутуп калууга бардык күчүн жумшайт. Колхоздун башкармасы Абылкасымга мектепке жага турганына отун жоктугун эскертип, ат араба сурайт. Ушул жерден Саадаттын башкарма менен болгон диалогуна көңүл бурсак:

«Ат араба бердириңиз, өзүм чегедек кыйдырып келем,» – деди Саадат, өзүнүн атайы келгендигин айтып, Абылкасым Саадатты таң калып карап калды.

– Чегедек кайда экенин билесинби, Саадат? Тоонун башында! Анан да уруксат берсе... баарын коруп, карагайды согуштун керегине тарттырып жатпайбы?

– Уурдап келем! – деди Саадат, чыны менен мостоюп.

– Уурдап? Кантип уурдайсын? Учуп өлөсүнөр, – деди Абылкасым, Саадатта жылмандап күлгөндөн башка көктүк да бар экенин эми гана байкап. – Уурдагандай, талаада жаткан карагай бар бекен?

– Колхозчуларды айдап барып кыйдырган карагайдын баары согушка барбай эле кыр-кырда жатат дейт, ташып келип жаткандарды билбейсизби? Мен уурдасам, көп болсо, кесип таштаган бутагын уурдармын...» (229-бет).

Саадат өз окуучуларына арналган таза сезими менен башкарманы жеңди. Болбосо бирөөнүн баласы окубаса койсун деп кышкы суукка, отундун жоктугуна шылтап тим койсо, Саадатты бирөө кыйнай алмак беле. Ал мугалим кийин мектептин директору болуп, элдин арасында кадыр-баркка жетип, иши ийгиликтүү алга жылып турганда, күйөөсү Мусаны айылдаштары кой фермалыкка коюп, бирок сакманга айдайт. Мурдатан ар кайсы жумушка тийип-качып, көбүнесе соода менен алектенген, күйөөсүнүн намысын ойлоп, эл алдында кадыр-баркын жоготпошу үчүн дагы бир эрдик жасап, аны менен кошо сакманчы болуп тоого кетет. Романда көркөм жана реалдуу ачылган мындай кырдаалдар Саадаттын образынын айланасында бир топ. Себеп дегенде, өзүнүн сүйгөн кесибин, татынакай окуучуларын таштап ким сакманчы болуп тоонун башына барат эле. Көрсө, адамдын адамдыгы сыноого түшүп турган чакта күйөөсү Мусанын арак ичип, соода кылып жеңил оокатка кызыгышын каалабайт. Акыры Мусанын эмгекчил адам болуп чыгышында үлүшү чоң.

Жазуучу Саадаттын образы аркылуу согуш мезгилинде тылдагы бардык оорчулукту көтөргөн, кыргыз кыз-келиндеринин алдынкы өкүлдөрүнүн үлгүсүн берет. Саадаттын образында эрктүүлүк, күжүрмөндүк, эмгекчилдик, туруктуулук, өз элин жеңиш үчүн бардык мүмкүнчүлүгүн, күчүн аябаган патриоттуулук ширетилген.

Романда согуштун кесепети балалык курактан али чыга электерге да чоң таасирин тийгизгенин унутта калтырбайт. Балдар да чоңдор сыяктуу татаал тагдырга туш болушуп, айрымдары үчүн ал оор трагедияга айланган учурлар да болгон. Мындай көрүнүштүн бир үзүмүн автор **Шарапаттын образы** аркылуу көркөм чечмелейт. Шарапат – жан дүйнөсү таза, балалыктын бал сезимдеринен кутула элек, жаш кыз.

Ырас, беш жылдык согуш чоң-кичине дебей ар бир адамга ар түркүн азап-тозок, кайгы-муң алып келип, ар кимисине ар түрдүү тагдыр буюрду. Согуш мезгилинде өз жандарын элдин, Мекендин кызыкчылыгынан жогору коюп, ушак-айың таратып, карапайым калк арасында бүлүк салгандар да болду. Андай ушактардын ичинен жакында кыздарды согушка алат экен деген айың өзгөчө маанилүү орунду ээледі. Бул элге таасир тийгизбей койгон жок. Шарапаттын энеси Бурул да жогоркудай ушактарды уккандан кийин элдин сөзүнө ишенип, башка кыздардан кыйла айырмаланып, бой жетип келе жаткан кызынан ажырап калбоо үчүн аны тоодогу жылкычы жездесиникине жеткирет.

Тоолук турмуш Шарапаттын айрым жигиттерге мүнөздүү болгон чапчандыгын, чооголдугун, өткүрлүгүн ойготот. Муну жазуучу төмөнкүдөй көркөм штрихтер менен тартып өтөт. «Тубаса шыктуу, тубаса даарыган жөндөмү бар адамдар болот, так ошо сыяктуу Шарапат баарына шыктуу экен» (374-бет). Ал жайлоонун көркүн ачкан, туланга семирген тик кулак күлүктү сымбатына карап тааныйт. Бул эпизод менен автор Шарапаттын башкалардан айырмаланган туюу сезимин, дагы толук ачыла элек көрөгөчтүгүн даана, жымсалдабай көрсөтүүгө жетишет.

Шарапаттын көңүлү да дал ошондой туйлап тургандыктан, ошол азоо атты кармап алып, мамыктай жумшак жоргонун үстүндө термеле оозун аркырата коё берип, куштай учуп, жел менен жарышкысы келет. Кармап бер деп жездесинен өтүнөт, бирок жездеси мурдатан кыздын наристе дүйнөсүнө суктанып, арам оюнан алаксып албай жүргөндүктөн, жаш кызды ушул жерден дагы бир сындан өткөрүүнү чечет, «өзүн кармап ал» дейт. Жүрөгү алоолонгон кыз ушуну эле күтүп тургансып, атка шар минип, эр-азаматтар көтөргөн чалманы алып, буйдалбастан октой зымырап, күлүктүн артынан сая түшүп, кызды теңине албай окторулган Арчаторунун шайын кетирип, чалма ыргытып кармап келет. Шарапат Арчаторуну дароо токунуп, шып аттанат да, тизгин кагып зымырап жөнөйт. Жашыл тулаң жабылган керемет жайлоо, аскасы асман тиреген тоолор коштоп, алдында зымыраган жорго, жаа менен жарышкан закым кыялдарга азгырылып кетет. Ал эмне болор экен деп карап турган элдин көз кумарын кандырат, эр мүнөзүнө баарын таң калтырат. Бирок ушул жерде ал өзү да Арчаторудай ыргытылган чалмага илингенин байкабады. Ага алдын-ала жөргөмүштүн желесин тарткан жездеси Бакдөөлөт: «Жел менен жарышкысы келип турбайбы? Эркек-

тен артык кыз экен...» (379-бет) – деп суктанып карайт. Шарапат эч нерсени байкабай, кадим Арчатору күлүктөй зымырайт.

Ошол жарданган адамдардын арасында өз тагдырына балта чабар суук көз менен бир адам, өзүнүн жездеси Бакдөөлөт карап турганын элес албады. Шарапаттын курч, шамдагай, өткүр, шайыр мүнөздөрү келечегине терс таасирин тийгизди. Башкача айтканда, кичинесинен башкалардан артыгыраак сапатка ээ Шарапатка дагы тарбия, дагы билим керек эле. Мына ушул эки нерсенин жетишсиздигинен, ал эски салттын туткунунда жүргөн жездесинин тарткан желесине түшөт...

Анын тагдыры эле эмес, адамдык мүнөзү да өзгөрдү. Шарапаттын жаркылдаган келечеги тунгуюкка кептелди. Дал ушул эпизоддон кийин баягы Шарапат эмес, токтолуп калган, көңүлгө уюган акылдуу сөздөрдү сүйлөгөн, пессимизмге кабылган башкача образды жолуктурабыз. Шарапат турмуш жолунан адашып, мындан аркы тагдыры кайсы тарапка баратканын кечирээк түшүнөт. Эми анын бардыгын кайра келтирүү үчүн баары кечтей көрүнөт. Ошондуктан ал: «Ал кезде өзүмдүн да элирип калган кезим экен. Мейли төрөсө төрөп берип, баласы жок кишилердин сообуна калайын дебедимби... Мен ал кезде турмуш деген эмне экенин да билбептирмин... Байкуш баёо жаным» (614-бет) деп, өкүнүчтөн башка эч нерсе айта албайт. Балалык сезимдерине алданып кеткен жаңылыштыктарын мойнуна алат, арман кылат, өзүн-өзү жемелейт...

Ал табият тартуулаган акылга жетиктигинен, кимдин кандай экендигин түшүнгөн байкагычтыгынан, анчалык жаны кыйналып, чаалыгып турса да тамашакөйлүгүнөн, жаманды да, жакшыны да жашырбай бетке айткан ачыктыгынан ажырабайт. Турмушта ар бир адамдын башында жаңылуу, адашуу болот. Өзгөчө, жаш курагындагы кетирген жаңылууларды түзөтүүгө айлана-чөйрөнүн, улуу адамдардын таасири жетишпеди. Ага оң жол көрсөтө турган Саадат эжеси алыста, айылда калды. Ошондуктан, адамгерчилик катары көрүнгөн, жалындаган жаштык сезими: «Мейли буларды зарлатпай төрөсөң төрөп бер. Бала деп какшаган кишилердин сообуна кал, кийин өз жолунду таап кетерсин...» – деген ойго жетеленди. (382-бет).

Бул ошол мезгил күнүмдүк азгырык экендигин кеч түшүндү, кийин өзү ойлогондой жолун таап кете албасын билди: Ал оюнан тышкары адам коому, акыл-эс чөйрөсү, жаман-жакшыны ылгай турган салт, оң-терсти айкындай турган шарт дегендер бар экендигин кечирээк баамдады да, бул тирүүлүктө жаманаттуу болуп жашагысы келбеди. Өзүн өлүмгө кыйды. Шарапатка байланышкан ушундай окуяларды сүрөттөө менен анын образына таандык кулк-мүнөздү, адамдык сапатты автор зор чеберчилик менен көркөмдөп бере алды. Эгерде согуш болбосо Шарапаттай таланттуу, «тубаса даарыганы бар» кыздын тагдыры мынчалык трагедиялуу болбостугун эскертет.

«Майдан» романы кыргыз жергесинде жаңыдан түптөлүп келе жаткан шаардык турмушту, андагы кыргыз интеллигенциясынын жашоо-тиричилигин да унутта калтырбайт. Ал романда бир беткей сүрөттөлбөстөн, ар тараптуу, масштабдуу пландан алынат. Ал Мырзабектин, Жапаркулдун, Жамалкандын, Солтонкулдун, Салиманын, Аруукенин ж. б. көптөгөн образдары аркылуу ачылат. Ар кимисинин өзүнө таандык, бири экинчисин кайталай албаган тагдырлары бар. Маселен, Мырзабекти алсак, ал жаш интеллигенттердин бири. Аны тааныгандардын баары Мырзабекти кыргыздын келечектүү жигиттеринин бири катары билишчү. Бирок, ал өзүнө болгон мындай мамиледен, кадыр-барктан пайдаланбайт. Ошондуктан анын согушка барганын, ары жарадар болуп келгенин эч ким билбейт. Ал – бардыгына тең, калыс адам. Автордук баяндоодо ал – шайыр, чукугандай сөз таап, аны кыймыл-аракети менен коштой билген куудул. Бирок бул Мырзабектин адамдык табияты эмес, ал ушул ыкма менен коомдогу терс көрүнүштөрдү сынга алып, оор абалга калтырат. Буга Асылкандын мейманканасындагы окуя далил болуп берет. «Мейманканада отурган Мырзабек эркектер менен аялдарга, а түгүл үйдүн жасалгасына көз салып, ар биринин, алардын ар кандай абалын сындан өткөрөт. Хрусталь идиштерге тирелип, жаркырап турган буфет, кымбат люстралуу лампочкалар, ак тыш кийгизилген орундук-дивандар, дубалга илинген кымбат килемдер, эркектердин кымбат баалуу костюму, таза көйнөктөрү, галстуктары, колдорун да, буттарын да өз ордуна коюп, зыңгырашы» (178-бет) Мырзабекти бир эсе тандантса, бир эсе кыжырлантты. Мырзабектин мындай тандануусунун да, кыжырлануусунун да себеби бар эле. Танданганы алар айрым кишилерге кайрат айтуу, кээ бирөөлөрдүн көңүлүн көтөрүү максатын себеп кылганы менен, баалуу буюмдардын арасында отуруп, кымбат кийимдерди кийип, ичимдик ичип, үлпөт кургандары эле. Кыжырлантканы майданда кан төгүлүп, ар бир нукум жер үчүн күрөш жүрүп, тылдагылар колунда барын согушка жөнөтүп, киерге кийим, ичерге тамак таппай машак терип оокат кылып жатканда, калп эле элдин таламын талашымыш болуп, карапайым калк алдында жалындуу сөздөрдү сүйлөп, керек учурда, көзүнө жаш ала коюп, эл үчүн, Мекен үчүн куру-бекер патриоттуулугун көрсөтүп, кечинде минтип майкөл, сүткөл тамак-аштын үстүндө отургандары болчу. Мырзабек ар бир кыймылды бекер кетирбей талдай билген, ар кимди өз учурунда баалоого аракеттенген адам. «Абсамат, – деди ичинен Мырзабек. – Абсамат куу, кытмыр, анткор, анын авторитети да өзү жасап сүйлөгөндөй жасалма; ичи тар, бирөөнү көрө албайт; ошондуктан анын бетине бирдеме деп даана айта албайт. Андай кишилерди өзүнүн душманы көрүп, бирде болбосо бирде аларды каралайт. Тиги Абжапарчы? Педант, мансапкор. Коркок, көлөкөсүнөн үркүп турат. Зулпукар болсо ээрчиме. Булардын баары өзүнөн башка-

ларды киши ордуна көрбөй, бирок аны билгизбей, ичинен гана күлүшөт. Бирок булар кишинин акылдуулары, аны өздөрү билишет, мындайча айтканда, өздөрүн өздөрү акылдуу санашат, ошондуктан, бирөөнү жамандап, бирөөнү жектеп, бирөөлөргө сынтакканды өз укугу деп эсептешет...» (179-бет).

Мырзабектин булар тууралуу берген мүнөздөмөсү романда окуянын өнүгүшүндө толук ачылат. Ал элден бөлүнгөн мындай тар чөйрөгө алымсынбайт. Мырзабек «келечегинен көптү үмүттөндүргөн» жаш жазуучу болгондой эле, адам баласынын жашоосундагы улуулукту баалайт, пендечиликке түшүнөт, аял заттын сулуулугуна суктанат, жакшы менен жаманды терең ажыратат. Адамгерчиликке баа берет, сезимге урмат көрсөтөт.

Чыгармада чындык үчүн күрөшкөн, көр тириликтеги жасалмалуулукка тайманбай тике турган, адамдагы жакшы сапаттарды урматтаган каармандардын бири – **Жапаркул**. Жапаркул романдын бирин-экин жеринде катышкан эпизоддук каарман болсо да, анын Аруукеге жана согушта өлгөн акын Искендердин ырларына кылган мамилесинен анын ким экендиги тактаасын ачылат. Өзүнүн оорусуна карабастан, коом алдында милдетин толук аткарууга умтулат. Абсамат, Абжапар менен, алардын халтура чыгармаларына келишкис күрөш жүргүзөт. Согушта баатырдык менен курман болгон Искендердин сүйгөнү Аруукеге колунан келишинче көмөк көрсөтөт.

Романда **Арууке** – урмат-сыйга ээ боло турган каарман. Анын суйкалган оор-басырыктуу кебетеси, тунук акылы, кесибин сүйгөндүгү, адамгерчиликтүү мамилеси окуган адамдын көңүлүн өзүнө бурбай койбойт. Мунайым сүйлөгөнү, а түгүл мунайым күлүмсүрөшү, орунсуз жана ашык бир да сөз оозунан чыгарбашы Аруукенин сырткы көрүнүшүн гана эмес, ички жан дүйнөсүндө ачат. Искендердин бардык ырлары ага арналганын, чыныгы поэзиянын жаралышына негиз түзгөн кыздын турпатына, ички табиятына, жигиттер эле эмес, кыраакы Бермет да суктанат. Канчалык оор кыйынчылык башына түшүп турса да, Арууке аны эч кимге билдирбейт. Көкүрөгүн тиреген оор трагедияны, калктын жүгүн, эл милдетин көтөрүп, жеңүүгө аракеттенет.

Романда сүрөттөлгөн каармандардын бардыгы тең телегейи тегиз, кемчиликсиз эмес. Оң образ катары өзүнчө бөлүп көрсөткөн каармандардын да аларга таандык мүчүлүштүктөрү бар. Бирок алардын мындай терс сапаттары коомго, элдин турмушуна, деги эле адамзаттык аруу түшүнүктөргө терс таасирин тийгизбегендиктен, андай сапатка ээ образдарды терс образ дегенге мүмкүндүк бербейт. Ал эми, романда айрым образдар жакшы сапаттардын ээси болуп туруп, эл үчүн, айлана-чөйрөсүндөгү адамдарга терс маанай калтыргандыктан, аларды терс образ катары анализдегенге негиз берет. Алардын катарына Чынарканды, Сарыгулду, Бакдөөлөттү, Апсаматты, Абжапарды, Асылканды, Зулпукарды, Жолболдуевди кошууга болот. Аталган каарман-

дардан Абсамат, Абжапар, Асылкан, Зулпукарлардын ой-тилектери бир, бирин-экинчиси толуктап, өздөрүнүн керт баштарын гана ойлоп, атак-данк үчүн күрөшүшөт. Алардын ар биринин экиден жүздөрү бар. Эки жүздүүлүгүнүн биринчисин элге көрсөтүп, карапайым калк арасында жүргөндө алар үчүн күйгөн кишидей түр көрсөтүп, керек учурда көзүнө жаш ала коюшуп, өздөрүнчө калганда минтип бирин-бири макташып, бирин-бири колдошуп, дасторконду жайнатып коюшуп, тост айтышып, ичимдик ичишип, шапар тебишет. Алар турмуштун жыргалы ушул деп баалашып, согуштун кээри менен кыйналып турган элдин жашоосуна, жалпы-жайык күрөшүнө жан дүйнөлөрүнүн түпкүрүндө кайдыгер карашат да, ооз учтарынан керектүү жерде артисттей роль ойноп коюшат.

Түпкү максаты боюнча Чынаркан, Сарыгул, Жолболдуев бири-биринен айырмаланбайт. Бирок алардын пенделик тагдырлары таптакыр башкача. Маселен, **Чынаркандын образын** алсак, ал өзүн бактысыз аял катары баалайт. Биринчи күйөөсүнөн кандайдыр бир себептер менен ажырагандан кийин, өзүнө-өзү кадим Асылкандыкындай жакшы шарт түзүүнү ойлоп, жаш окумуштуу, келечегинен көптү үмүттөндүргөн Качыкеге «таман тузак» тартат. Качыкенин кулк-мүнөзүн үйрөнгөндөн кийин, анын чабал жактарын пайдаланып, күчүн, ызасын андан, анын кичинекей жетимче кызынан чыгарчу болду. Чынаркандын уу тилине, адамгерчиликсиз мамилесине чыдап бергенин билип Качыкени колунан чыгарбады. Ар түркүн айла-амалдарды пайдаланды: кээде кылган ишин милдет кылды; кээде адамгерчилик көрсөткөндөй мамиле жасады, айрым учурда Качыкенин ансыз күнү өтпөй тургандыгын айтып ынандырды. Ал бирөөнүн турмушуна көз артып, жашоонун ырахатын материалдык байлыктан издейт. Ал дайыма Асылкандыкындай турмушту эңсейт. Өзүнүн андай тирчиликке жетпей калышына Качыкени күнөөлүү деп эсептейт да, анын кичинекей жетим кызын уруу аркылуу андан өч алат. Чынаркандын ушундай адам экендигинен улам Качыкенин катышкан жоро-жолдошу, жан досу жок. Аялынын ажаандыгынан, адамгерчиликсиздигинен Качыке эч ким менен киришип-чыгышып катыша албайт. Мындай кырдаалга Чынаркан өзү күнөөлүү экенин мойнуна албастан, Качыкеден көрөт. Жазуучу Чынаркандын образы аркылуу аялзатынын үй-бүлөдөгү ордун, коомчулукта «аял жакшы – эр мыкты» экендигин терең мааниде сүрөттөйт.

Сарыгул романда терс каармандардын өзөгүн түзөт. Ал күнүмдүк жыргалчылыгын үй-бүлөсүнөн, ата-энесинен, Мекенинен, жеке ар-намысынан да жогору коёт. Ошондуктан ар түркүн шылтоолорду таап, малга керектелүүчү спирттен күн сайын ичип, мурдагы алган аялына ыраазы болбой, жаш кызга үйлөнүүгө ашыгат. Аялынын оорусуна шылтоолоп, төркүнүнө батыра албагандан кийин Сабирага асылат да, аны колго түшүрөт. Сабира-

нын адамдык намысын булгайт, бирок, Сарыгул өзүн күнөөлүү деп эсептебейт.

Жолболдуев да Сарыгулдай. Болгону, кокусунан согушка барып, ал жерден аман-эсен кутулуунун жолун гана ойлойт. Өзүнүн бул акылын ченемсиз табылга катары Качыке менен бөлүшөт. Мисалга алсак, «Кандай да болсо бошонуп чык. Мен өз максатыма жетиш үчүн отделениенин башчысы врач аялга ашыктыгымды айтып, үйлөнүүгө чейин бара турган болгонмун. Бойдокмун деп калпты да айтпадымбы! Андай кылып алдап, арбап чалынтпаса, аял колго түшөбү?» (229-бет) – дейт. Дал ушул сүйлөмдөр Жолболдуевдин ким экендигин, пенделик нарк-насилини даана далилдейт.

Роман кыргыз элинин турмушун көркөм сүрөттөө менен эле чектелбестен, согуш мезгилиндеги көп улуттуу элдердин достугун да реалдуу көркөм чечмелөөгө жетишет. Бул идеяны автор кургак сөз менен бербестен, каармандардын өз ара мамилеси, кыймыл-аракети, речи ж. б. көркөм деталдар аркылуу туюндурат, окурманды ынандырат. Согушта жоокерлердин улуттук катмарлары ар түркүн болгону менен, баарынын эңсегени – жениш. Ал женишке жетишүү үчүн баарына ынтымак керек экенин ар бири түшүнөт. Улут аралык биримдикти көрсөтүүдө Козловдун, Седельниковдун, Шермандын, Щетиндин, Макаровдун, Савчуктун, Люсянын ж. б. образдары көңүл бурууга арзыйт. Согуш талаасы ар бири үчүн бирдей. Адамдын адамдыгын сыноочу учур. Тобокелчил жашоо ар биринин башында болгондуктан, мындай согушта улутуна карабай, бири экинчисине жөлөк болууга тийиш. Муну адамдык касиети бар ар кимиси түшүнөт, ошондуктан бири-бирине жардам берүүгө ашыгышат. Мисалга, Качыкенин жарадар болгон учурун алсак, аны майдан талаасынан Козлов менен Седельников алып чыгышат. «Кызык... – дейт. ...Качыке, ок жаап турганда өз башын ойлобой бирөөлөргө кам көргөн кишилерге таң калып, – кызык! Бул эмне деген жигердүүлүк, эмне деген асыл сапаттуулук! Адамдагы асыл касиетке тенеше турган эчтеме жок экен го! О биздин кишилер, биздин асыл кишилер! Ушундай жашап, ушундай иштеп, ушинтип өлөт экен го!» (124-бет) Ушул эпизод согуш мезгилинде женишке жетишүүнүн себептерин, улут аралык ынтымакты, кайрымдуулукту, көңүлдүн теренинен орун алган достукту так-таасын көрсөтөт. Мындай эпизоддор романда көп кездешет. Улут аралык достукту жазуучу ар түркүн формада берет. Маселен, Кыдырбек менен Макаровдун, Турганбай менен Савчуктун, Качыке менен Люсянын достугун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Эгерде тылдагы адамдардын ынтымагы жөнүндө сөз болсо, Вера «апанын» образы айырмаланып турат. Ал романда кирди-чыкты каармандардын бириндей көрүнсө да, анын аракети менен ак ниет, боорукер, камкор эненин образы ачык тартылат. Бөтөнчө, анын Жамалканга жана анын балдарына өз баласын-

дай мамиле кылышы Вера Павлованын энелик мээримин толук ачат, окурмандар арасында сүймөнчүлүккө ээ кылат.

Улуу Атамекендик согуш жылдарындагы совет элинин каармандык эмгегин, фронттогу баатырдык иштерин реалисттик дем менен сүрөттөө жагынан, адамдардын жан дүйнөсүн ичкериден тереңделген психологиялык чыңалуу менен ача билүү жагынан, стилдик жаңы курулмалары жагынан «Майдан» романы кыргыз прозасындагы Айтматовдук жаңы багытты өзүнчө улаган жана бекемдеген жаңычыл чыгармалардын катарына келип кошулду. Ондогон чыгармалар менен адабият тарыхына из калтырбай өтүп кеткендер болот. Бир эле чыгарма менен атактуу Грибоедовго окшоп өлбөс-өчпөс көркөм нарк жаратып кеткендер кездешет. Белгилүү адабиятчы К.Асаналиевдин бул пикири абдан калыс айтылган. Акыйкатта, кыргыз адабиятында У. Абдукаимов ушундай окуялардын катарында турат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. У. Абдукаимовдун чыгармачылыгында башка акын-жазуучулардан айырмаланган кандай өзгөчөлүктөр бар?
2. Анын котормочулук өнөрүнө кандай баа бере аласыңар?
3. «Майдан» романы эмне себептен психологиялык роман деп аталат?
4. Романдагы оң жана терс көрүнүштү боюна камтыган каармандар кимдер?
5. Шарапат кайгылуу тагдырга эмне үчүн туш болду?
6. Саадат кандай мугалим экен, анын образында кандай артыкчылыктар бар?
7. Кыргыз интеллигенциясын сүрөттөгөндө автор кандай көрүнүшкө көбүрөөк басым жасаган?
8. «Майдан» романындагы аялдардын карама-каршы сапаттарын сүрөттөп, дилбаян жазгыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Көркөм чыгарманын стили

Силер кандайдыр бир автордун чыгармасын окуганда анын башка авторлордон айырмачылыгын байкайсыңар, маселен Т. Сыдыкбековдун романдарын окугула да, К. Жантөшевдин «Каныбеги» менен салыштыргыла, анан К. Жусубалиевдин чыгармаларын окуп көргүлө. Үчөө үч бөлөк, окуясы эле эмес, жазуу манералары, окуяны сүрөттөө, ачып берүү ыктары. Демек, үчөөнүн үч башка стили бар. Турмушта, адамдарда да ошондой. Сен досуна окшобойсуң, досуң сага.

Көркөм адабияттагы стиль жазуучу үчүн негизги нерсе. Стили жок жазуучу Р. Гамзатов таамай айткандай «энесин сагалаган торпоктордой», алар «бирөөнүн шляпасын кийип алып, «өзүмдүкү» деп басып жүрүшөт».

Стиль көркөм чыгарманын бүтүндөй тулку-боюнан, анын мазмун жана формасынан көрүнөт, сүрөткердин дүйнө таанымы, ой жүгүртүүсү, өскөн чөйрөсү, алган турмуштук тажрыйбасы, адабий мектеби, тил байлыгы менен байланышат жана ал бара-бара калыптанат да, жазуучуну башкалардан айырмалап көрсөтөт. Адабияттагы жазуучунун жекече стили жеке мүнөзүнө да байланыштуу каралууга тийиш, «стиль – бул адам» деген учкул сөз бар, ошондой эле улут адабиятынын ошол этаптагы конкреттүү өнүгүш абалы менен да байланышат. Кээ бир авторлор бири-бирине стилдик жактан жакыныраак болсо, айрымдары биринен бири такыр алыс турат, мына ушуга карап, стилдик багыттарды белгилөөгө да болот, маселен, учурдагы кыргыз поэзиясында реалисттик, романтикалык, лирикалык-публицистикалык стилдик багыттар бар экендиги адабиятчылар тарабынан белгиленип жүрөт. Албетте, мындай бөлүштүрүү шарттуу.

Кара сөзчү К. Жантөшевдин стилине фольклорго жакындык, б. а. жомок сымал сюжеттерди киргизүү, макал-ылакап, учкул сөздөрдү кеңири колдонуу, каармандары идеализациялоо, окуяларды кубултуп, кызыктуу кылып, тез алып баруу мүнөздүү болсо, У. Абдукаимовдун стилине окуяларды кылдаттык менен жайбаракат сүрөттөө, реалисттик боёкторду сүртүү, каармандын ич дүйнөсүнө терең сүнгүп жазуу, окуяларды панорамалуу алып баруу, психологиялуу, драмалуу кырдаалдарды тереңдетүү мүнөздүү.

Кээде кайсы бир жазуучу же конкреттүү бир чыгарма стили менен жаңылык катары көрүнөт да, ошонун таасиринде, стилин туурап, көптөгөн чыгармалар жазылат, мындайда туурап жаткан автор өз алдынчалыгын көрсөтө албаса курулай тууроо, ээрчүү (стилизация) менен чектелет.

60-жылдарда кыргыз поэзиясында А. Осмоновго окшотуп жазгысы келгендер, прозада Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинин стилин туураган (баяндоочу каарман жеңесинин, же байкесинин согуш учурундагы окуяларын айтып берген) ондогон повесть-аңгемелер жазылды, алардын көбү Алыкулдун жана «Жамийланын» стилин кургак ээрчүү менен гана чектелип, адабиятыбыздын алтын казынасынан ордун ээлей албады.

«Стиль» сөзү – байыркы грек-рим доорунда пайда болгон термин. Анда учу шиштелген жазуу куралы ошентип аталган да, кимдин жазганы ошол куралы, б. а. стили аркылуу билинген. Кийинчерээк жазган кишинин почерки ушул термин менен аталып, андан соң жазуу ыгы, манерасы бул терминдин маанисин түшүндүргөн. Учурда стиль термини жалпы мааниге өтүп, жазуучунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн туюндурат. Терминдин колдонулуш мааниси көп, маселен, кайсыл бир доордун жалпы өзгөчөлүгү (М.: XIX кылымдагы «замана» ырчыларынын стили), көркөм методдордун (реализм, романтизм) жана багыттардын (классицизм, сентиментализм) стили, бир чыгар-

манын стили, бир гана жазуучунун стили (А. Осмоновдун, Ч. Айтматовдун стили). Булардын ичинен жазуучунун стили («Кыяматтын», «Майдандын» стили), жазуучунун жеке стили деген түшүнүк көбүрөөк колдонулат.

Таланттуу төкмөлөр ыр сынагында биринин стилин бири туурап ырдашкан учурлар бар, мисалы Токтогул менен Барпынын айтышы, Эсенаман менен Жеңижоктун айтышы.

Бул айтыштарда биринчи ыр баштаган акын «турбайбы» деген сөздү уйкаштырып, жалаң ошол сөз менен уйкаш түзүп барса, экинчиси да ошол «турбайбы» менен уйкаш кууп отурат, анан башка сөздү уйкаштык катары колдонсо, экинчиси да ошол сөзгө оойт.

Адабиятта «стилизация» деген түшүнүк бар. Бул бирөөнүн стилин туурап, андан өйдө көтөрүлө албай калгандык, өз стилине ээ боло албай калгандык. Маселен, 60-жылдарда А. Осмоновдун таасиринде жаш акындар өтө көп ырларды жазышкан, алардын кээ бирлери гана ошол жазган автордун жекече стилин көрсөтпөсө, көбү Алыкулду сокур тууроо, стилизациялоо менен эле чектелип калган.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Психологиялык роман

Адамдын ички жан дүйнөсүн психологиялык анализге алган чыгармалар психологиялык чыгармалар деп аталат да, ал роман жанрында жазылса, психологиялык роман катары саналат.

Элдик оозеки чыгармалардын психологиялык жагдайлары, б. а. ички дүйнөсү өтө терең ачылбайт, ал көбүнчө жазма адабиятка мүнөздүү көрүнүш. Адамдын жан дүйнө диалектикасын ачып, ички купуя сырларына сүнгүп кирүү менен, биринчиден, каармандын образы тереңдейт, экинчиден, кабыл алынып жаткан чыгарманын окумдуулугу артат. Классикалык адабиятта Л. Толстойдун, Ф. Достоевскийдин, М. Шолоховдун чыгармаларында психологиялык кырдаалда, өтө чебер берилип, каармандардын жан дүйнөлөрү хирург скальпелинен өткөрүлгөндөй сүрөткер анализинен өткөрөт.

У. Абдукаимовдун «Майдан» романы мына ошолордун катарына кирет. Ал романдагы психологизмдин күчтүүлүгү жагынан кыргыз адабиятын жаңы бийиктикке көтөрдү. Муну романдагы кыйчалыш, татаал тагдырларды ошол татаал бойдон ачып бергендигинде, алардын ички карама-каршылыктарын, санаркоо, күйүт, ыза, сүйүнүч сезимдерин терең талдап көрсөткөндүгүндө, адамдын көөдөнүндөгү купуя сырларын окурман алдына төгүп таштагандыгында, «микродүйнөгө» (Ч. Айтматовдун мүнөздөмөсү) чалгын чалгандыгында. Сезим менен акыл-эстин

катышы жан диалектикасын ачып берүүдө өтмө катар катышып турат. Мисалы, «Майданда» ачык, даана көрүнгөн психологизм орун алган, ал эми айрым чыгармаларда, маселен М. Гапаровдун аңгемелеринде жашыруун, жабык психологизм кездешет, мында көбүнчө ички сезимдер подтексттен аңдалат. «Майдандын» психологиялык жагын күчөткөн дагы бир жагы каармандардын ой жүгүртүүлөрүнүн, ички монологдорунун арбындыгы, ошол ой жүгүртүүлөрдөн улам окуя бирде айылда, бирде шаарда, бирде майданда, бирде тылда өтөт. Кээде каармандын психологиялык абалын көрсөтүү үчүн табият көрүнүштөрүнүн ар кыл жагдайларын (бороон, чапкын, жамгыр) да ачып берет, жаныбарлардын конкреттүү абалы менен да ассоциацияланат (мисалы, Танабай менен Гүлсарат).

Чыгармаларды психологиялуу жазуу сүрөткердин стилине, анын чеберчилигине байланыштуу.

(1931)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Белгилүү жазуучу Асанбек Стамов эл жазуучусу Төлөгөн Касымбеков жөнүндө мындай деп жазат: «Бүгүнкү күндө Төлөгөн Касымбековду билбеген окурман жоктур. Ал кыргыз журтчулугуна аттын кашкасындай таанымал жазуучулардан. Оозго алынып, жумурай-журттун жүрөгүнөн түнөк табуу – бардык эле жазуучунун тагдырына туура келе бербейт. Жазуучу үчүн өз учурунда, көзүнүн тирүүсүндө калктын сүймөнчүлүгүнө ээ болуудан өткөн бакыт жок. Мен тартынбай эле Төлөгөндү учурдагы классиктерибиздин бири деп айтар элем. Ал кыргыз тарыхый романына негиз салды. Болгондо да, көркөм ачылыштардын сересине жетип, жандуу тарыхый

образдарды түзө алгандыгын баса белгилемекчимин».

Чындыгында эле, Төлөгөн Касымбеков – өзүнүн кайталангыс таланты менен кыргыз адабиятында мазмуну терең, көркөмдүгү бийик аңгеме, повесть, романдарды жаратып, кыргыз элине гана эмес, коңшу мамлекеттерге жана алыскы чет өлкөлөргө таанылган атак-данкы бийик жазуучу.

Ал адабиятка 50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында кыргыз профессионал көркөм өнөрү кыйла жетилип, канатын күүлөп, өнүгүүнүн жаңы баскычына көтөрүлүп калганда келди. Т. Касымбеков колуна калем алганда, Аалы Токомбаевдин ыр, поэмалары, Касымалы Жантөшевдин, Түгөлбай Сыдыкбековдун романдары, Мукай Элебаевдин прозасы, Алыкул Осмоновдун поэзиясы дооран сүрүп турган эле. Бул адабий пайдубал Төлөгөн Касымбеков үчүн өзүнчө чоң мектеп болгон. Бирок минтип айтуу менен, Т. Касымбековдун чыгармачылык жолунун башталышы оной болгон дешке болбойт. Ар бир индивидуалдуу таланттын адабиятта эч кимдикине окшобогон түйшүктүү, азаптуу өсүү жолу бар, кайталангыс жеке тагдыры болот. Т. Касымбеков – кыргыз адабиятынын топтогон эстетикалык тажрыйбасын, орус жана дүйнөлүк классиканын көркөмдүк сабактарын көшөрө үйрөнүп, адабияттагы үйрөнчүктүн тилкесинен өтүп, жетилүүнүн, такшалуунун жолун басып, күрөш менен, арыбаган мээнет менен чыгармачылыктын бийик дабанына чыгып келген инсан.

Жаш таланттын көркөм шыгынын ойгонушуна алгачкы түрткү атасынын таалими болгон экен. Т. Касымбеков атасы

жөнүндө минтип эскерет: «Менин атам да молдо болгон. Жанынан сөз билгилер үзүлчү эмес, мен угуп отура берер элем. Атам «Лайли менен Мажнунду», «Кыз Сайкалды» араб тамгасында окучу. Он үч – он төрт жашымда (апам болсо кийинчерээк) кайтыш болду. «Ата көргөн ок жанат...» дегендей, көп нерселер кулагымда калыптыр». Демек, атасынын сөзмөрлүк өнөрү баласына өткөн сыяктуу. Жазуучулук атасынан оошуп келип, бүчүр байлаган. Эгерде Төлөгөн Касымбековдун өмүр жолуна көз чаптырсак, анда төмөндөгүдөй таржымалга кез келебиз; 1999-жылы кайрадан басылып чыккан атактуу «Сынган кылыч» романынын аяк жагына жайгашкан «Кыскача өмүр баян» бизге төмөндөгүлөрдү маалымдайт:

Төлөгөн Касымбек уулу азыркы Жалалабат дубанына караштуу Аксы аймагындагы Акжол кыштагында 1931-жылдын, болжолдо, 15-январында төрөлгөн. Айылда орто билим алган соң, ошол эле аймактагы башталгыч мектептерде мугалимчилик кылып, Акжол айыл кеңешинде жооптуу катчы болуп, эмгек жолун баштаган. 1952–1957-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүткөн. Окуп жүргөн кезинде эле республикалык көркөм адабий журналдарда алгачкы адабий чыгармалары жарыяланып, 1956-жылы «Кичинекей жылкычы» деген биринчи аңгемелер жыйнагы басылып чыккан.

Жаш адабиятчы 1957-жылы окуу китептерди чыгаруучу «Мектеп» басмасынын балдар адабияты боюнча редакторлугуна дайындалган. 1959-жылы алгачкы адабий көркөм чыгармалары китеп окурмандар коомчулугунда оозго кире баштаганда, республиканын Жазуучулар Союзуна алынган. 1960–1966-жылдарда республикалык «Алатоо» адабий көркөм журналынын кара сөз бөлүмүнүн башчысы, жооптуу секретарь, 1966–1973-жылдарда ал журналдын башкы редактору, 1973–1974-жылдары республикалык басма сөз боюнча мамлекеттик комитетинин башкы редактору болуп кызмат кылган.

Ушул эле жылдарда ал көркөм сөз чебери катары жетилип, «Жетим», «Адам болгум келет» повесттерин, «Сынган кылыч», «Келкел» тарыхый романдарын жазган. Ал күрөштүн адамы. Алыскы элетте өскөн айылдык жаш калемгер маданий деңгээлди көтөрүүнүн, интеллектуалдык бийик аскага тырмышып чыгуунун, адабий-эстетикалык кеңири түшүнүккө, кругозорго ээ болуунун азаптуу ички драмасын баштан кечирди, чыгармачыл тозоктордун секиртме таштуу жолдорунда таман эти тилинди. «Сынган кылыч» романы менен тарыхтагы ачуу чындыкты тайманбай айткандыгы үчүн, официалдуу бийликтин жасаган терс мамилеси жана куугунтугу жазуучунун башына канчалык оор мүшкүлдөрдү алып келди. Мындан улам келип чыккан оор санаалар жазуучунун психологиялык азаптуу дүйнөсүнө эстен кеткис тактарды калтырган.

Эмнеси болсо да, ички жана тышкы күрөштөрдө курчуп отуруп, жолдогу кедергиликтерди жана тоскоолдуктарды өжөрлүк

менен женип, Төлөгөн Касымбеков парасаттуу инсан катары да, абройлуу жазуучу да, атактуу атуул катары да калыптанып, көпчүлүктүн алдында көйгашка сүрөткер болуп, көңкү журттун маңдайында көкөлөгөн чынар сыңары туруп калды.

Өзгөчө, демократия, эгемендүүлүк мезгилинде Төлөгөн Касымбековдун жазуучу-атуул катары ак калпак кыргыз элинин алдында өтөгөн кызматы зор.

Тарыхчы жана жазуучу Төлөгөн Касымбеков 1990-жылы азыркы Аксы аймагынан эл депутаты болуп шайланды. Жогорку Кеңештин жаңы жыйынында Жогорку Кеңештин Туруктуу Комиссиясынын Төрагасы жана Президиумунун мүчөсү болуп иштеди. Жогорку Кеңеште каралган көптөгөн маселелерге жандили менен кийлигишип, өз пикирин ачык айтып, Кыргыз Республикасынын атын жаныртуу, борбор шаардын атын мурдагы калыбына келтирүү, мамлекеттик тил, көз каранды эмес-тик, Туу, Герб жана жер маселелеринин туура чечилишине түздөн-түз кийлигишти. Маданият, билим берүү, дин тутуу, Граждандуулук жана басма сөз жөнүндөгү мыйзамдарды даярдоодо жана кабыл алууда да бул инсандын ишмерлигин белгилөөгө болот. Ошондой эле эркин мамлекеттин биринчи Конституциясын даярдоодо жана кабыл алууда өзгөчө активдүү катышкан.

Бүгүнкү күндө Т. Касымбековдун чыгармаларынын атагы алыска тараган. «Адам болгум келет» повести далайдан бери окуу жайларынын адабият программаларынын чордонунан түшпөй, жаштардын сүймөнчүктүү чыгармасы болуп келет. «Сынган кылыч» романын сынчылар Мухтар Ауэзовдун «Абайына» тете чыгарма катары баалап келишет. Ал эми, «Келкел» романы жөнүндө адабият билерманы, окумуштуу Кеңешбек Асаналиев мындайча жазат: «Келкел» романы – көп каармандуу, көп пландуу чыгарма. Бул чыгарма 1860-жылдан тартып Октябрь революциясынын жеңишине чейинки узак убакытты ичине камтыйт. Көрүнүп тургандай, роман кыргыз элинин тарыхый тагдырындагы эң бир маанилүү, эң бир орчундуу этаптык окуяларды көркөм чагылдырат. Ошондуктан, сүрөттөлгөн турмуштук окуялар да мүнөзү жагынан ар түрдүү, ар кыл. Турмуш-тиричилик, этнографиялык сценалардан тартып, тарыхый-революциялык эпизоддорго чейин баяндалат. Романдын көп пландуу сюжеттик курулушунда Фрунзе, Токтогул, Курманжан датка, Мадамин бек, Аман палван сыяктуу тарыхый адамдар менен бирге, толуп жаткан ар түрдүү тагдырлар көрсөтүлөт. Кыргыз элинин эң кыйын, эң татаал тарыхый доорун даана, так сүрөттөөдө, мезгилдин эң бир түйүндүү маселелерин көркөм чечмелөөдө автор өзүнүн негизги чыгармачылык максатын жүзөгө ашыра алган. Ушул жагынан алып караганда, Т. Касымбековдун «Келкел» чыгармасы тарыхый романистикадан өзүнө тиешелүү ордун алат деп ойлойбуз. Романда коюлган идеялык проблемалардын масштабы жана мазмуну боюнча да, алардын көркөмдүк ишке ашырылыш деңгээли боюнча да».

Т. Касымбеков «Жетилген курак» романынын, «Алымкан» аттуу драманын ж. б. көптөгөн прозалык чыгармалардын да автору. «Алымкан» боюнча мыкты көркөм телефильм да тартылган.

Т. Касымбеков – кыргыз адабиятын ишенимдүү түзүлгөн эстетикасы бийик образдар, индивидуалдуу мүнөздөр, психологиялык анализ, масштабдуу философиялык ой толгоолор жана тарыхты көркөм талдоо маданияты менен байыткан чыгаан сүрөткер. Чыгармалары көптөгөн элдердин тилдерине которулган.

Бир маегинде Төлөгөн Касымбековдун минтип айтканы бар: «Чыгарманы ойдо бышырыш абзел. Эзелтен адатым, ай-айлап жүрө берип, анан олтурам. Ошондо төгүлөт. Илхам келсе-келбесе деле бир нерсени чиймелей беришти жактырбайм. Жылына бирден «роман» бүткөндөр да, өмүр бою бир роман жазгандар да бар. Анчалык кейүүнүн кереги деле жок, жаралган нерсенин жашап калганына сүйүнүү керек. Шүгүрчүлүгүм ушунда».

Эл жазуучусу Т. Касымбеков бүгүнкү күндө да улуттук адабиятыбыздын көч башында болуу менен элибиздин өткөн тарыхый тагдырын көркөм иликтеп, жаңы чыгармаларды жаратуунун үстүндө иштөөдө.

«СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫ

I

Сүрөт тарткандын баары эле художник эмес, ыр жазгандын баары эле акын эмес дегендей, кээ бир повесть, романдарды окуп отурсаң, автор сени күлдүрөйүн дейт, күлмөк турсун жылмая да албайсың, каармандар тагдырга наалат айтып, бышактап ыйлап жатышат, сенин сезимиң козголбойт, маанайың өзгөрбөйт. Кай бир сүрөткердин тили буудай кууруп, таңдайынан чаң чыгат, бирок тилекке каршы, китептен кургак чечендиктен жана риторикадан бөлөккө күбө боло албай бушайман болосуң. Жазуучу өзүнүн философиясы менен, даанышмандыгы менен таңгалдыргысы келет, бирок тынымсыз окулган акыл-насааттан жана дидактикадан акыры тажап чыгасың.

Көрсө, талант сейрек кездешет деген кеп чындык турбайбы. Ошондой эле, жакшы чыгарма, жакшы китеп да сейрек кездешет экен. Жакшы китепке жолуккан окурман – бактылуу.

Кыргыз адабиятындагы сейрек кездешкен оригиналдуу китеп, омоктуу, орошон чыгармалардын бири Эл жазуучусу Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романы дегибиз келет. «Сынган кылычтын» толукталып кайрадан жарык көргөн (1999) жаңы редакциясы 710 беттен турат экен. Көлөмү өзүнчө эле бир атка жүк боло турган. Бирок ушуга карабай, бул романды баш көтөрбөй окуйсун, китептин ичиндеги көркөм сыйкырга бат эле арбаласың да, кызыкканыңдан бир баракты ылдамыраак бүтүрүп, экинчи баракты ачканга шашыласың.

Кокон ордосуна хан болгон Таластык жөнөкөй жылкычы Шералынын трагикомедиясын көрүп, бирде күлүп, бирде түнөрөсүн, Мусулманкулдун жазаланышын окуп жатып, кудум кинотасманы көрүп отургандай төбө чачын тик туруп, үрөйүн учат. Өз бүркүтү өзүн алган Сарыбай мергенчинин таамай, таасирдүү жазылган трагедиясын окуганда каңырыгың түтөп, жүрөгүң мыкчылат. Ал эми, жаш кыз Кундуздун ата-энесинен зордук менен ажыратылып, Коконго жөнөтүлүп жаткан эпизодду окуганда, чындыкты айталы, боору таш адам гана жашыбай калышы мүмкүн.

Повесть, поэма же роман канчалык көркөм, кооз жазылбасын, эгер анын сюжети менен образдары омоктуу, жаркын идеалдарды, улуу рухий дөөлөттөрдү, көөнөрбөс нравалык нарктарды, адам пендесин дайыма коштой жүргөн түбөлүктүү мүнөздөгү көйгөйлүү проблемаларды көтөрүп жүрбөсө, утурумдук мүнөздөгү гана маселелердин ырын ырдап, камчысын чапкан болсо, анда мындай чыгарманын өмүрү кыска болуп калары бышык. Тилекке жараша, «Сынган кылыч» романынын образдары, көркөм структурасы жалпы адамзаада пенделери үчүн салмактуу, кундуу ой уютмалары, көөнөрбөс, өлбөс моралдык этикалык дөөлөттөр, кыргыз улуту үчүн кымбат, түптүү, уңгулуу руханий-философиялык асылнарк идеялар менен ашташып, чырмалыша байланышып тургандыгы менен бөтөнчөлөнөт. Ушул жагынан караганда, «Сынган кылычтын» өмүрүнүн узак болоруна шек кылбасак да болот. Романынын баш жагына Т. Касымбеков бет ачар – арноо ырын жазып:

«Кылым кезген кыргыз атын
Кылыч менен зоого жаздым»,

– деп окурман – калайыкка кабарлап турат. Эмесе, жазуучу кылыч калеми менен Алатоо бетине эмне деген эскирбес кенчтерди чегип жазды экен? Айрымдарына көңүл токтотуп көрөлүчү.

Барга топук, жокко сабыр кылып жашай билген даанышман карыя Теңирберди айдаган аштыгынын четинде, талаада аярдап отурса, жанына өзүнөн жашыраак, көптөн бери көрүшпөгөн Сарыбай мергенчи бастырып келип, атынан түшүп калат. Ошондо Теңирберди өзүнөн кичүү Сарыбайга мейман катары ызаат көрсөтүп, өзүнүн улуу экенине карабай, алдына салынып жүрчү талпагын Сарыбайдын алдына төшөп берип, өзү чөк түшүп как жерге отурат. Келген жолоочу мейманды ушинтип урматтап сыйлоону айныгыс эреже катары карманган илгеркилердин мындай адептүү ырасмы-каадасы – эскирбеген элдик педагогикалык кенч эмеспи. Мындай ата-бабалардын адамгерчиликтүү салтын улантып, колдон чыгарбай ХХI кылымга алып өтүү биздин тукумдун милдети.

«Сынган кылычтагы» ата-бабалардын өтүп бара жаткан көчтү токтотуп, айран, кымыз жуткуруп, ооп калган жүгүн ондошуп,

көчтү бир топ жерге чейин коштоп, узатып барып кайра кайтуу салты суктантпай койбойт. Ал эми, бүгүн биздин өтүп бараткан жолоочуга айраныбызды, кымызыбызды, суубузду сатып акча доолап турганыбыз, соңку тукумдарды цивилизация, бир жагынан, майдалантып, нравалык жактан жакырлантып баратканыбы? Кыскасы, «Сынган кылыч» окурманды адеп-ахлак, этика багытында көп нерсе жөнүндө ойлонтот.

Романдан бир үзүм мисал келтирели:

Өз бүркүтү өзүн алып, эки көзүнөн ажырап, оор кайгыга баткан Сарыбай мергенчи комузун мундуу чертип, санаага чөгүп отурса, бир кезде Анжияндын базарынан уккан Календердин ыры көкүрөгүнүн тереңинен оргуштап чыгып, Сарыбайдын өзүнүн арман-муну катары комуз күүсү менен кошо төгүлөт:

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...	Жарыктыкты көргөзгөн
Бир бетине күн тийген,	Ууз сүтүн эмизген
Бир бетине түн тийген,	Апам кайда, сен дүйнө?!
Алды кызык, арты өкүнүч,	Алланын атын үйрөткөн,
Оомал-төкмөл кем дүйнө...	Атам кайда, сен дүйнө?!
Пайгамбарды чалгансың,	Күлүк минип зуулаткан,
Падышаны алгансың,	Күндө сыйда куунаткан
Капилет түштөй жалгансың.	Балам кайда, сен дүйнө?!

Чын эле, кечөөкү улуу тоолордун кокту-колотун, жылга-жыбытын оттой жанып сыдыра караган Сарыбай мергенчинин кара чечекей көзү кана? Неге ал каректен бүгүн кан аралаш жаш куюлат? Бүгүн көргөн эртең жок, ушундай белең дүйнө шок!?

II

«Сынган кылычтагы» тарых өтмүштөрүнүн жана пенде тагдырларынын сабагынан чыккан философиялык ой уютмаларын окуп отуруп, бу жарык дүйнөгө жалгыз октой бир келген өмүрүндү бекерге ысырап кылбай, ар бир мүнөтүндү үнөмдөп, ар бир күнүндү сарамжал карап маңыздуу, парасаттуу жашагың келет. Бу жарыкчылыкта арзыбаган майда-чүйдө нерселерге күйпөлөктөбөгөн, чыйпылыктабаган, туталанбаган, «Туулууну, өлүмдү көп көргөн, жыргалды сезип, маңдайы айрылбаган, кууралды сезип мүнчүрөбөгөн, жүз жашап акыл токтоткон карынын оорлугу» (Т. Касымбеков), калбааттыгы, кеменгерлиги керектей пенде баласына. Же эл мүдөөсүн көздөп, калк таламын талашып, алгыр бүркүттөй шаңшып чыгып, Фергананын асманында ак жылдыздай балбылдап жанган Исхак баатырдай бир жарк этип жок бол, не барга топук, жокко сабыр кылган, терең дарыядай тынч аккан, дүйнөнү философчосунан кабылдаган Алмамбет сыяктуу жөнөкөй, жупуну жашай бил да, жашоону ыксыз татаалдантпа ... дегин келет романды окуп отуруп... Антпегенде, азууларын айга жанган кечээки Мусулманкул менен Нүсүп кайда? Эмнеге же-

тишти алар, бу жалганда? Баягы күлүк минип дуулдаган, күндө сыйда куунаган Кудаяр-хан канакей? Бүгүн анын бузулган коргонунда «карга конуп» олтурат. Мынабу жерде тоголонуп куурап жаткан баштар кимдердики? Ээ, дүйнө! Айткандай, азгырык белен алдамчы...

Акылман Сократ жарманкеге келип, жайнаган товарларды көрүп, кубанычтуу түрдө минтип айтып жиберген экен: «Бул жерде мага кереги жок буюмдардын көптүгүн карачы!» Сократ ичти күйгүзүп, көздү кычыштырып турган түркүн буюмдардын, дүйнө-мүлктүн, байлыктын азгырыгынан өзүн оолак кармай билген, көр-тириликтен өйдө көтөрүлүп чыккан, эң керектүү минимум менен гана чектелип, энергиясын эң башкы нерселерге гана зарптап, акыл-эстүү деген муктаждыктарын гана канааттандырып жашаган акылман адам. Элеттик жөнөкөй адам болсо да, «Сынган кылычтагы» Алмамбет карыя теренинде ушул Сократка окшош. Ал Мусулманкул менен Кокон хан ордосунун казынасына киргенде, көз жоосун алып жайнаган кызыл-тазыл азем буюмдарды, дүр-дүнүйөнү, жалт-жулт эткен алтын-күмүш, каухар, асыл таштарды көргөндө ичи өрттөнбөй, көзү кызарбай, арааны-алкы ачылбай, бу эрлердин башын, хандардын тагын «жеп», жерди топон кылып тепсеп келген дүнүйөгө арзыбаган бир нерседей үстүрттөн кошкөнүл карап, кайдыгер мамиледе гана тышка чыгып кетет. Алмамбеттин ой жүгүртүү образы таптакыр башка. Ал Мусулманкулча, Худаяр-ханча көзүн кызартып, дүнүйө-мүлккө, атак-даңкка кумарланууну балээни башка үйчү куру убаракерчилик, алдамчы азгырык катары туюнат.

Дүнүйөгө устун болбогон соң, эртең «этеги жок, эндей көйнөк» (кепин) кие турган болсоң, «Эшиги жок, төрү жок, ээн үйгө» (мүрзө) кире турган болсоң, Мусулманкул менен Худаяр-ханча айды алам деп акакташып, алдасташтып, айлананды азапка салыштын керекчилиги канча? Бу көрөкчө, сокур каалоо-кумарларыңды ооздуктап, напсинди тыйып, жаныңа тынчтык ыроолоп, акылга тизгин берип, ырыскыдан куру эмес экенине, ичээрге бир чөйчөк сууң, жээрге бир тоголок даның бар экенине, жутарга абаң, көрөргө көктө күнүң бар экенине кудая тобо деп, айлана-тегерегине зыян кылбай, эл-журтка, колдон келген жакшылыгыңды жасап, кара мээнетиң менен ак жүрүп, дүр-бөлөнсүз күн кечип, өмүрдө тирүүлүгүңдү байлык катары санап, каниет кылып, жайкерчиликте жашаганың оң эмеспи. Тоо арасындагы элеттик, адеп-ахлагы ак мөңгүдөй таза Алмамбет көчмөндүн өз ички туюму менен баамдап таап алган жана тутунган философиясы ушундай! Ырас эле, жашоонун тузу, өмүрдүн маңызы ушунда болуп жүрбөсүн, бу жалганда?

Кыскасы, «Сынган кылыч» романы тарых, коом, дүйнө, өмүр, тагдыр, рух жөнүндө, тирүүлүктүн, жашоонун мааниси тууралуу олуттуу философиялык ой толгоолорду жаратып, ички дүйнөнү терең козгогондугу менен кызыктуу.

«Сынган кылычтын» түндүгүн жогору көтөрүп турган философиялык идеялардын бири – бул эл-жердин биримдиги жөнүндөгү идея. Бул идея «Сынган кылычтын» сюжеттик-образдык структурасынан агып чыккан идеологиялык үлкөн мүлк.

«Өздөн чыккан жаттан, өзөктөн чыккан өрттөн» азап чеккен элдик көтөрүлүштүн жетекчиси Исхак хан мындай дейт:

Жапалак үкү мактанса,
Жардан чыккан алдым дээр.
Жаман тууган мактанса,
Жакшымды буттан чалдым дээр.

Илгери ошо жакшысын буттан чалган жамандар, койнунда котур ташы бар, арымы кыска «Абыке-Көбөш алты арам» сыяктуу майдалар журт башына келгенде, «Кулаалы жыйып куш кылган, куранды жыйып журт кылган» улуу Манастын мамлекети кулаган.

«Абыке-Көбөш алты арам» – граждандык, атуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун коопсуздугу, келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка журт алдындагы аброю, өз мамлекетинин ар-намысы жөнүндө иши жоктуктун символу. Күнүмдүк, кара жемсөө өзүмчүлдүктүн, өздөн чыккан душмандыктын символу. Мына ушул «Абыке-Көбөш алты арам» фактору XIX кылымда да кыргыз, кыпчак, өзбек элинин ичинде, жалпы эле Түркстанда өзүнүн ичтен ириткен ролун активдүү ойноп жатат. Атажурттун боштондугун коргоп, баскынчы генерал Черняевдин армиясын алдынан тосуп, түрк аскери менен колонизатордун колу селдей каптап, чабуулга өтүп бараткан колбашчы Алымкулду жаман туугандардын жашыруун айдактоосу менен жанында жүргөн Удайчысынын аңдып туруп, атып өлтүрүп кетиши – бул «Сынган кылычтагы» ошо Абыке-Көбөшчүлүктүн классикалык үлгүсү. Түндүк тараптан темир тумшук алпкаракуш (падышалык армия) Түркстанга жутунуп тумшугун салып келатса, тоо-талаадагы мусулман түрк калктарынын өз ара буттан чалышып, чалкасынан салышып (Бухара хандыгы менен Кокон хандыгынын өз ара чабышы, Худаяр-хан менен Мусулманкулдун согушу, кыпчактардын кырылышы ж. б.), бирин-бири алсыратып жатышканын көрүп Календер кайгырып минтип ырдап турат:

... үрөйүн бир, тилиң бир,
үйүт, каадан, дилиң бир...
эки тууган өзүнчө,
эски душман көзүнчө
чайпалып жүрүп төгүлүп,
чабышып жүрүп сөгүлүп,
тарки кетер элиндин,
калыс болор эми ким?!
...ар тайпанда бирден бек,

ат үстүндө жүргөн көп,
кеп жугушпай ыркырап,
келише албай тынчырак,
ынтымагы кеттиби,
ыйык чектен өттүбү...
учкан куштай кылактап,
уламдан улам ыраактап
баарынан качар ырыс, бак...

Календер менен Алмамбеттин бизге калтырган рухий мурас-тарын романда ушундайча сүрөттөйт.

III

Төлөгөн Касымбеков Түркстан элдеринин, кыргыз-кыпчак-тын ич ара да, өз ара да бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгар-ган ынтымак-биримдигинин жогунан, Фергананын «Абыке-Көбөштөрүнүн» (Худаяр-хан, Насирдин ж. б.) айынан, душманга колтук ачкан чыккынчылыктын, саткындыктын кесепетинен (Абдырахман, Ярмат датка, Шамырза датка ж. б.) мусулман эл-журттун кандайча баскынчыларга багынып, мамлекетинен ажы-рагандыгын көркөм боёктун күчү менен кашкайта тарткан.

«Сынган кылычта» бир тамсил жазылат. Ороонун ичинде отурган курбакага бүркүт: «Асманда жылдыз өтө көп» – десе, анда курбака: «Жалганчы, алдамчы! Жылдыз бирөө эле! Ураа!» деп күлүптүр. Кыраан бүркүт шаншып: «Жаткан жериң ороонун түбү болсо, сага эки жылдыз көрүнмөк беле» деп көккө атылып чыгып кеткен экен. Романдагы Абыке-Көбөштөр, Тейитбектер («Курманбек») жана катардагы карангы пенделер курбака ше-килдүү өздөрүнүн чектелген «ороолорунун түбүндө» отуруп, өздөрүнүн гана уруусун, тайпасын, өздөрүнүн гана кызыкчылы-гынын, жеке жыргалынын «жылдызын» көрүшөт. Бирок «Сын-ган кылычта» кууш алкактан чыгып, бүркүтчөсүнөн кең асман-га атып чыгып, канатынын алдындагы Түркстан аймагын өз бир боор туурум, учкан уям, Ата конушум деп санап, андагы түркүн уруу, тайпа-жамааттарды түбү, теги бир бирдиктүү түрк журту деп эсептеп, ошол жамы журттун биримдигин жана бош-тондугун көздөп чечкиндүү күрөшкө аттанган айтылуу Исхак-тай чыгаан-кеменгер уулдар да бар, Курманжан даткадай акыл-мандар да бар.

Исхак ички жана тышкы жоого каршы аттанган көтөрү-лүшчүлөргө кайрылып мындай дейт: «Бизге Ата конуш-жер кымбат, ага-тууган эл кымбат. Өз жерибиз үчүн, өз укугубуз үчүн суу кечип, от кечип кармашуубуз гана калды. Биз ат үстүндө жеңип алган боштондугубузду ат үстүндө жүрүп кимден да болсо коргоп калалы!»

«Темир тумшук алпкаракуш» өлкөгө тумшугун салып, Ата-журт болочогу туманданып турган кезде, Курманжан датка жаа-

гын таянып: «арты кандай болоор экен – оруска карап берип тынгандын, өлкөбүз жаттын колуна өтсө, элибиздин эртеңки күнү не болот. Жумшаса кулу, минсе малы болуп кала береби? Дини, дили кандай болот?» – деп жалпы Түркстандын тагдыры, тектеш, чектеш мусулман калктарынын көйгөйү жөнүндө түнөрө ойлонуп, катуу санаа чегет. Же болбосо, өз уулун орус-тун өкүмдары дарга асып жатканда элди сактап калуу үчүн токтоолук кылып, «өлүмгө тике кара» деп, кайрат берип, мүнкүрөптизе бүкпөгөн күчү – эмне деген күч!

Исхак менен Курманжан датканын образдары – бул улуттук өзүн-өзү андап түшүнүүнүн, ойгонушунун, жеңилбөөнүн башты байлап берсе да, жүрөгүн бербөөнүн символу. Аталган образдар жалпы түрк калктарын өз айланасына бириктирип, алардын эркиндиги, баш кошкондугу үчүн күрөшкөн Манас атанын жана «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет» деп насыйкаттаган Бакай атанын улуу рух дөөлөтүнүн сонку урпактарда өчпөй, чырак сыяктуу жанып тургандыгынын жаркын көрүнүшү.

Жыйынтыктап айтканда, биримдик, бекем ынтымак, тыгыз баш кошкондук улуттун ички түркүгү, түрк жамаатынын өз алдынча аман сакталышынын гаранты, Атажурттун бороон ала алгыс коргон чеби жана урагыс пайдубалы. «Сынган кылычтын» тарыхый – көркөм мисалдар менен бизге туюнтуп турган философиялык сабагы, улуттук идеясы ушундай.

IV

Улуу жазуучу Ф. Достоевский «Жетектөөчү жогорку идеясыз жеке адам да, мамлекет да жашай албайт» деп абдан туура айткан. Ал эми, кыргыздын атактуу философ акыны Нурмолдо да адам баласынын жашоо тирилигинде жогорку жетектөөчү ыйык нерсенин маанилүүлүгүн ачык түшүнүп, моминтип айткан турбайбы:

«Асты бир киши жарыбайт
Сыйынары болбосо».

Мына ошол эл-журтка жол көрсөтөр идеял-маяктар, багыт берер жол белгилер, өрнөк болчу, эреже, нормалар, ыйык тутар, сыйынар асылнарктар, жетектөөчү идеялар, таянар ой уютмалары мамлекеттин улуттук идеологиясы болуп эсептелет.

«Сынган кылыч» романынын каармандарынын сыйынган асылнарктары, өзөк катары карманган, тутунган жоболору, жетекке алган жогорку идеялары эмне? Алар үчүн, биринчи иретте эмне ыйык? «Сынган кылычтын» каармандары үчүн эң оболу Атажурт ыйык, Мекендин эркиндиги, көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы ыйык. Бир жакадан баш, бир женден кол чыгарган эл-журттун биримдиги ыйык, (Курманжан, Исхак), ка-

лайык-калктын жогорку мүдөө-кызыкчылыктары, улуттук ар намысы, эл алдындагы атуулдук парзы ыйык (Абдылдабек, Бекназар), Атадан калган Алатоо ыйык, анын алтын топурагы ыйык (Аргасыз бөтөн эл, бөлөк жерде өлүп жатып Абдылдабек жолдошторуна мындай дейт: «Канжар менен жаргыла да, жүрөгүмдү алгыла. Сөөгүмдү кара жердин бооруна бергиле. Жүрөгүмдү жети кылым, жети атабыз мекен кылган жерге насип буйруп жетсепер, гүл баскан дөңгө чыгып, чукур казып көмгүлө. Жүрөгүм, өз мекенимде жатсын». Көрдүнөрбү? – чыныгы атуул үчүн эмне ыйык экендигин?! Адал мээнет, ак эмгек, акактай тунук абийир, аруу адеп-ыйман, барга топук, жокко сабыр кылган айкөл жүрүм-турум ыйык (Алмамбет, Тенирберди, Айзада).

«Сынган кылычта» дагы эмне улук? Абалтан уланып келаткан ата-бабанын унгулуу салт-санаасы улук. Ата конуштун бийик мүдөөлөрү үчүн кол кармашкан, бекем ширелишкен, саткындыкка, чагымчылдыкка барбаган, адалдыкка, абийирге негизделген достук, ынтымак, бирдик улук (Исхак, Абдылдабек, Бекназар үчөөнүн достугу, биримдиги).

«Сынган кылыч» романынын өйдөдөгү каармандары өздөрүнүн мына ушундай ыйык санап сыйынган «Каабасы», тутунган патриоттук-философиялык дөөлөттөрү, моралдык абсолюттары болгондугу үчүн тарыхтын, мезгилдин кыйын-кезен сыноолорунда рухий жакырланууга учурабай, жолдогу «бороон-бурганактарда» адашпай, «сормо-саздарга» тыгылбай, «тайгактуу ашууларда» сыйгаланбай, түрүнөн, жүзүнөн, ишениминен өзгөрүлбөй, ичтеринен бекем, жеңилбес, майтарылбас бойдон кала беришти. «Сынган кылычтын» мындай унгулуу, түптүү, өзөк рух кенчтери, ыйык максаттары бүгүнкү биздин улуттук идеябыздын, улуттук идеологиябыздын чордондуу түшүнүктөрүнөн, мерчемдүү уюлдарынан болуп калууга тийиш. Азыркы адеп-ахлак кризисинде турган коомубуздун жарандарынын жаркылдаган жан дүйнөсүн «Сынган кылычтын» жогорудагы ыйык нарктары менен «дарылоо» керек. «Сынган кылыч» романынын ушул ыйык дөөлөттөрү – кыргыздын илгертен, тээ Манас-Атадан бери мурасталып келаткан рухий кыртышы, биздин улуттук асыл топурагыбыз. Эгерде ар бир кыргыз атуулу өзүнүн ушул «улуттук топурагына көчөт болуп» тигиле билсе, бир боор асыл кыртышына тамырларын терең житире билсе, эгерде биздин улукыздарыбыз, XXI кылымдын кадрлары дүйнөлүк алдыңкы технологияны, илим-билимди, компьютер өнөрүн терең өздөштүрүп, ошону менен бирге өздөрүнүн адеп-ыйманы, руху, патриотизми жагынан Курманжан даткага, Исхакка, Бекназарга, Абдылдабекке, Алмамбетке, Тенирбердиге, Айзадага окшош болсо, анда калкыбыз тыштан келген чоочун массалык маданияттын азгырыгына алдырбай, дүйнөлүк миграциянын жана интеграциянын, күчтүү машинелешкен цивилизациялардын артынан ээрчип кетпей, өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өз бетинчелигин сактап, дүйнөлүк көчкө татыктуу кошула алмак демекчибиз.

Мына ошентип, «Сынган кылыч» бир жагынан калың окурман журтунун адабий-эстетикалык табитин таптоодо, экинчи жагынан, атуулдарыбызды кыргыздын элдик нарктарынын, улуттук идеялардын духунда тарбиялоодо бизге орчундуу омок, олуттуу курал болуп бере турган өзүнчө эле орошон көркөм казына.

V

«Сынган кылычта» чагылдырылган тарыхый сюжеттер биздин калкыбыздын кечээкиси, өткөнү жана бүгүнкү эгемендүүлүктүн шартындагы орчундуу курч көйгөйлөрү тууралуу ойлонтпой, толгонтпой койбойт. Романдын сюжеттик окуялары окурманда ар кандай ой жаратып, салыштырууларды жана параллелдерди жүргүзүүгө түрткү бергендиги менен кызыктуу.

Мына бүгүн биз демократия деп жатабыз, инсан эркиндиги, адам укугу деп жатабыз. Биздин республикада ООНдо «Адам укуктарынын Декларациясынын» кабыл алынгандыгынын 50 жылдыгына арналган ар кандай конференциялар, семинарлар, талкуулар болуп өттү. Эмесе, салыштырып карап көрөлүчү. Маселен, «Эркиндиктин улуу хартиясы» деген адамзат тарыхындагы улуу документ Англияда 1215-жылы эле кабыл алынып, ал документ өз бетине «Бир дагы эркин адам закондон тышкары кармалууга, жеке менчиктен ажыратууга, кордолууга, куугунтукталууга тийиш эмес» деп жазып, монархтын бийлигин чектеп, мамлекеттин инсанга карата тираниясына бөгөт коюп, кишинин жеке эркиндигин жана коопсуздугун ураан кылып көтөргөн экен. Бир сөз менен айтканда, Күн батыш тарапта демократия, адам эркиндиги жана укугу үчүн күрөштүн узак тарыхы бар. XIX кылымда атактуу орус ойчулу Петр Яковлевич Чаадаев Европада 20 жыл жашап кайра Россияга кайтып келгенден кийин, Европада «Жоопкерчилик, адилеттүүлүк, тартип, укук идеясы деген нерсе коомдун каны-жанына сиңип, психологиясына гана эмес, а түгүл физиологиясына айланып калыптыр» деп жазганы бар.

Эми ошол эле XIX кылымдагы Ортазиядагы Фергана өрөөнүнө кайтып келели. «Сынган кылычта» баяндалып көрсөтүлгөн төбө чачты тик тургузуп, оозду ачырган тарыхый окуяларды жана эпизоддорду окугандан кийин Ферганадагы феодализм жана патриархалдык-көчмөндүк жамаат жеке адам укугу деген түшүнүктөн, жеке адамдын бүтүндүгү, өзгөчөлүгү, эркиндиги, өз алдынча инсандык көз карандысыздыгы деген коом үчүн эң керектүү граждандык дөөлөттөрдөн кыйла эле алыс тургандыгын көрүп бушайман болобуз. Муну менен, биздин аймакта демократиялык башталмалар такыр эле болгон эмес деген ойду айтуудан алыспыз. Демократиялык көрөңгөлөр болгон. «Сынган кылычтагы» Исхак баштаган элдик көтөрүлүштүн өзү эле калыстыкты, демократиялык адилеттүүлүктү, Мекендин өз алдынча-

эркине, өз жайына коёт да, биринчи кезекте, алардын реалдуу аракет-умтулуштарын, иштеген жумуштарын, кылган кылыктарын, кылмыштарын, жорук-жосундарын, жүргөн-тургандарын кандай болсо, дал ошол калыбында көз алдыга тартып, оң, терс деп мүнөздөп алышты окурмандардын өздөрүнүн ыктыярына калтырат. Романдагы илим-билимдүү генерал Скобелевдин Фергананын Найман, Маасы кыштактарында уюшулган төбө чачтык тургузган мыкаачылыгын өзгөчө көркөмдүк күч менен таасын сүрөттөгөн эпизоддорду окугандан кийин окурмандын аргасыздан муштуму түйүлүп, тиши кычырап, аталган аскер башчысынын элесин жеп ийчүдөй акырая карайт. Жерге түкүрүп: «Цивилизациялуу жырткыч!» деп, кыжыры кайнабаска чарасы жок. Дагы айталы, жазуучу өзү каарманга баа чыгарбайт. Ал реалисттик картинаны алдына таштап коюп гана чыга берет. Кейипкерге бааны, бүтүмдү, мүнөздөмөнү окурман өзү түзөт. Романдын дагы бир жеринде жазуучунун реалисттик чынчылдык менен тарткан сүрөтүн көргөн соң, орустун Данил аттуу жоокеринсанына жактыруу менен карайсын. Туткунга түшкөн Данил мусулмандардын ислам динине өткүн деп кыйнаганына болбой, өз чындыгынан баш тартпай көшөрүп, өзүнүн христиан динине берилгендигин, ишенимин, эч убакта сатпай тургандыгын далилдеп, өлүмгө башын тосот. Катардагы жоокер Данилдин туткундагы жүрүм-туруму аркылуу Т. Касымбеков калыстык менен руху бекем, орус адамынын майтарылбас кайратын сүрөттөп көрсөткөн. Атактуу Шолоховдун «Адамдын тагдыры» ангемесиндеги немиске туткунга түшкөн айтылуу Андрей Соколов «Сынган кылычтагы» дал ушул Данилдин рухий уландысы сыяктуу. Данилдин образы ички чыңалууга толгон диалогдордун жардамы аркылуу устаттык менен иштелген образдардын бири.

Айталы дегенибиз, жазуучу орус адамынын жүрүм-турумунун жаман жактарын да, мыкты жагын да сүрөттөп көрсөтүүдө гана өзүн калыс кармабастан, жалпы эле XIX кылымдагы Түркстандагы карама-каршылыкка шыкалган тарых драмасын чагылдырууда да өзүнүн объективдүүлүктөн тайбаган реалисттик чынчылдыгын айгинеледи. Көркөм жалпылоо тарых чындыгына ылайык жасалды. «Сынган кылыч» романынын тарыхый көркөм чындыгы XIX кылымдын экинчи жарымында Ортазия, анын ичинде Кыргыз аймагы падышалык Россия тарабынан куралдуу күч менен каратылып, колонияга айландырылгандыгын кашкайта далилдеген. Жазуучунун тарых чындыгын туу тутуп, жасаган мындай көркөм ачылышы Кыргызстандын Россияга өз ыктыяры менен кошулгандыгы жөнүндөгү официалдуу «тарыхый концепцияга», каршы келди. Тарыхый официалдуу «илимий» «тыянактарга», «жоромолдорго», мамлекеттик «көз карашка» түздөп, ылайыктап жазбагандыгы үчүн, тыштан келген экспансия, колониализм чүмбөтсүз, маскасыз, кандай болгон болсо, ошол түрүндө көрсөтүлгөндүгү үчүн, расмий бийлик

өкүмчүлүгү тарабынан роман кодуланып, автор куугунтукка алынган. Бирок да Т. Касымбеков өнөргө өкүм чыгарган кызыл камчы бийлик алдында бүжүрөбөдү, романын сынчыл бийликтин кысымына ылайыктап кайра жазбады. Жазуучунун терең ишениминде, маселен, генерал Скобелев Россия үчүн баатыр болсо, Кыргыз үчүн баскынчы колонизатор эле. Т. Касымбеков өзүнүн каармандары жанагы Данил жана Исхак баатыр сыяктуу өз чындыгынан, өз реализминен баш тартпай, тоталитаризмдин жалаңдаган кылычына тобокел деп тике карады. Ушул жерден XIII кылымда жашаган Токтогул акын бабабыздын белгилүү ырындагы акындык кредо, акындык позиция, чыныгы акындык тагдырдын бузулгус мыйзамы аргасыздан эске түшөт:

Амирин күчтүү болсо,
Жанымды аларың бар.
Бирок мен жалынбаймын,
Тагдырга таарынбаймын.

Өлтүрсөң өлөрүм бар,
Өлбөөчү өнөрүм бар.
Астырсаң денем калар,
Ырларым оттой жанар.

Төлөгөн Касымбеков да, дал ушундай чыныгы таланттын тагдырын күтүп жашаган кашкөй сүрөткер болуп чыкты.

VII

«Түркүн чөптөр, жапайы беделер мала кызыл гүл ачып, ар жеринде ак какым үлпүлдөп, жыттуу эрмендин баштары сары тартып кылкылдаган, бейкут учуп конгон ак-сары көпөлөктөр, түбүнөн көк кумдарды чертип бүркүп кайнап турган тунук башаттар, капчыгайды күкүктөнтүп, секиртмек таштардан сапырылып, быркыранып чачырап агып жаткан шар суулар» сыяктуу жазуучунун чебердик менен тарткан ажайып пейзаждык сүрөттөөлөрүн көргөндө, улуу Фергананын жана Алатоонун ошо кездеги цивилизация буза элек сулуу, бейпил жаратылышына тамшанбай койбойсун. Ал эми, «жүгү зыңгырап, үстүнө калды килем, теке мүйүз түр салган кызыл шырдак жапкан керилген каймал төөлөр мойнундагы конгуроолорун шынгыратып, ак элек кемпирлердин жетегинде жез буйлаларын чойдура» каалгып бараткан кыргыз көчүнө көзүң түшкөндө, биз кыргыздар жакында эле коштошкон көчмөн турмуштун бир экзотикасын көрүп, суктанып, өткөндү бир армандуу карап аласың. Карасаңыздар, окуйлу: «Куйругу кесик карала ит жол жээктеп, көч бойлоп, тилин салаңдатып аактап жүрүп келет, улам чөптүн түбүнө жата калып, көч узай берсе кайра туруп чолтондоп жортуп, нымдалышкан кара тумшугун кыймылдатып чүчкүрүп, катуулап желип көчтөн калбайт». Кандай элестүү тартылган жандуу сүрөт. Жазуучунун калемине баракелде дейсиң. Ушул өңдүү кудум художниктин полотносундай элестүү көркөм сүрөттөр романдын башынан тартып аягына чейин мүнөздүү десек жаңылышпайбыз. Т. Касымбеков чыгармасында баяндоомду супсак,

куркак сөз кылып албайын деп, калемин аябай этият кармаганы көрүнүп турат. Маркум сынчы Кымбатбек Укаевдин «мен жазган сынымдын ар бир сүйлөмүнүн түбүнө түнөп чыгам» деп айтканы бар. Мунун сыңарындай, Төлөгөн Касымбеков да романынын ар бир сөзүнүн, ар бир сүйлөмүнүн, ар бир эпизодунун түбүнө түнөп, жети өлчөп, бир кесип жазган экен.

Жазуучу ар дайым бир сүрткөндө нерсе даана көрүнө түшкөндөй таасирдүү сөз боёкторун, кылдат штрихтерди, ичине жандуу элестерди батыра тургандай «сакадай бою сары алтын» эпизоддорду, ички мааниге толо сыйымдуу образдарды издейт. Мына ушунун натыйжасында, беш-алты бетте сүрөттөлө турган, Фергананы солкулдаткан зор согуштук салгылашуунун алааматы кичинекей гана сүрөттөргө сыйып калган. Мисалы, окуйлу: «Ээри бош калган аттар бөктөрүнчөгү дүңкүйүп, тизгинге чалынып, темир менен адам бир аккан кара селдин арасында чыга албай, чырылдап кишенейт. Сеңселген буудай, үлбүрөгөн шалы тыптыйпыл болуп, дүйүм мөмө, коон, дарбыз ат туягына эзилип, жексен болуп ылайга аралашып, канга аралашып жуурулду». Бул жерде ат туягына эзилип, ылайга, канга аралашып жуурулган коон, дарбыздар узак баянга караганда салгылашуунун алааматын жана түрү суук кебетесин, натыйжасын окурманга алда канча таасирдүү, образдуу жеткирип жатпайбы.

Образдуулук, образ менен ойлонуу анчейин көрк үчүн, кооздук үчүн жасалган нерсе эмес. Образ менен ойлонуу, образдуулук – бул Т. Касымбеков үчүн калемдин ар бир шилтелишинде ичтен туруктуу тутунган эстетикалык принцип, чыгармачыл позиция болуп эсептелет. Чынын айталы, кыргыз адабиятында образдуулук көп учурда окуялуулук, кооз, чечен сөз, куюлушкан макал-ылакап катары үстүрт түшүнүлүп, аң-сезимдүү түрдө тутунулган эстетикалык чыгармачылык принциптин деңгээлине өсүп чыкпай өксүп турган учурлар да бар. Бул «оору» азыр деле жок эмес.

Адабияттын башкы элементтеринин бири – тил деген таамай сөз бар эмеспи. Тил болбосо, чындыгында жазуучу жок. Т. Касымбековдун талашсыз артыкчылыгы – бул жазуучунун элдик бай тилдин мөл булагына терең сугарылгандыгында. «Сынган кылыч» – автордун улуу «Манастын» тилинин, кыргыз адабиятында кара сөздүн каймагын калпыган Касымалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков сыяктуу сөз жорголорунун мектебинен да такшалып өткөнү көрүнүп турат. «Өнөр алды – кызыл тил» деген макал дал ушул «Сынган кылычка» жарашар эле.

Аталган романда Төлөгөн Касымбеков өзүн кылдат стилист, каармандарды речтик жактан мүнөздөөнүн устаты катары көрсөтө алган. Биздин ата-бабалардын кандай сүйлөгөнүн, алардын сүйлөө манераларын, интонацияларын, жалпы эле эне тилдин чагылтуу мүмкүнчүлүгүн билгиси келген кишилерге биз ушул «Сынган кылычты» оку деп сунуш кылар элек.

«Сынган кылычты» кыргыз тилине тургузулган эстелик десек да жаңылбас элек. ХХI кылымдын муундары үчүн бул роман эне тилди үйрөнүүнүн окуу китеби болоруна күмөн санабасак да болот.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Тарыхый чыгарма жөнүндө түшүнүк

Тарых бул жалпысынан алганда, өткөн күн, артта калган мезгил, ошол бүгүнкү күндөн ыраак, кайрылгыс жакта калган мезгил бүктөмүнө илим да, искусство да кайрылары бышык. Мисалы, тарыхчы-илимпоз кайсыдыр бир тарыхый окуя жөнүндө так факт, маалыматтар менен далилдеп, аргументтен сөз козгосо, жазуучу ошол факт-материалдарды көркөм сөз күчү менен чагылдырат. «Бирөөлөрү далилдейт, башкалары көрсөтөт жана экөө тең ишендирет, биринчиси жалаң гана логикалык далилдөөлөрдөн куралса, экинчиси сүрөттөөлөрдөн турат» (В. Г. Белинский). Тарыхый чыгармада болуп өткөн окуялар, конкреттүү жашаган тагдырлар жазуучунун милтесине алынат да, чындыктан четтебей, айрым окуя-көрүнүштөр, каармандар ойдон чыгарылса да, негизи тарыхый акыйкатка дал келип көркөмдөштүрүлөт. Тарыхчы үчүн факт эң маанилүү нерсе болсо, жазуучу үчүн ошол фактыдан эстетикалык сабак алуу, көркөм сүрөт тартуу маанилүү, ошон үчүн өткөн учурду бүгүнкү күн менен, азыркы окурмандын кабыл алуусу, дүнүйөтаанымы менен байланыштыруу, заманалык өң берүү зарылдыгы келип чыгат. Тарых илиминин далилдерине, маалыматтарына таянылат жана өзү ойдон чыгарган окуяларды, каармандарды да сүрөттөлүп жаткан мезгилдин өзгөчөлүктөрүнө, колоритине ылайыкташтырат, ошол кезде ушундай болушу мүмкүн сыяктуу мотивдештирилет.

Дүйнө адабиятынын тарыхын карап көргөндө, англиялык жазуучу В. Скоттун (1771–1832) чыгармаларынан тартып тарыхый тема кеңири иштелип, И. Гёте, Ф. Шиллердин чыгармаларында андан ары өнүктүрүлгөн.

Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы дүйнөлүк тарыхый романдын көчүн улайт. Тарыхый чыгармалар көбүнчө тарыхый инсандардын тагдыр-таржымалы тууралуу жазылат, мындай биографиялык-тарыхый чыгармаларга ошол башкы каарман менен мамилелешкен инсандардын бейнелери зарылдыгына жараша киргизилген. Улуттун, элдин тарыхындагы урунттуу бурулуш учурлар тарыхый жанрдын объектисине көп алынат, негизги милдети өткөн бир тарыхый окуяны чагылдыруу аркылуу ошондон таалим-тарбия сабагын алуу, кылчайбай кеткен жылдарды бүгүнкү күндүн адамынын таанып-билүүсүнө айлантуу, өткөнгө азыркынын турнабайын салуу болуп эсептелет.

Тарыхый мезгилдин бөтөнчөлүгүн берүү үчүн автор сүрөттөлүп жаткан учурдун жашоо образын чагылткан, каармандардын буюм-тайымын, кийим-кечегин, ошол кез үчүн башка мүнөздүү нерселерди сүрөттөйт, тарыхый сөздөрдү колдонот. Эл арасында оозеки айтылган кептерди, аңыз-уламаларды, санжыраларды да колдонуу менен аларга тарыхый негиз берет.

Тарыхты чагылтууда жазуучу историзм принцибин карма-нат, б. а. сүрөткер өзү жашап аткан мезгилдин ыңгайына ыла-йыкташтырат, азыркы окурмандын идеалына, тибине жакын-датат.

Кыргыз элинин 1916-жылдагы көтөрүлүшү жана Үркүн окуя-сы жөнүндө бир нече тарыхый чыгармаларды билесинер, ал эми Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы улуттук сөз өнөрүндө тарыхый жаңы бийиктиги болгон жана ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын чоң жетишкендиги катары бааланат. Чыгарманын I китеби жарык көрөрү менен эле коомдук ишмер жана фило-соф А. Салиев минтип белгилеген: «Бул роман өзү абдан кыйын темага арналган, абдан татаал ар кыл материалдардын негизин-де курулган. Роман кыргыз элинин Россияга кошулуу алдын-дагы мезгилин тарыхый чындыктар менен көрсөтөт. Чынын айтканда, Пушкиндин «Полтавасы», «Борис Годунову», А. Толс-тойдун «Петр I си», Бородиндин «Самаркан жылдыздары» сы-яктуу тарыхый чындыктан алынып жазылган чыгармалар кыр-гыз адабиятында жок эле» («Алатоо» журналы, 1966, № 7, 157-бет). Адабиятчы А. Эркебаев роман кыргыз прозасында та-рыхый теманы өздөштүрүүдөгү олуттуу бурулуш экенин айткан.

СҮЙҮНБАЙ ЭРАЛИЕВ

(1921)

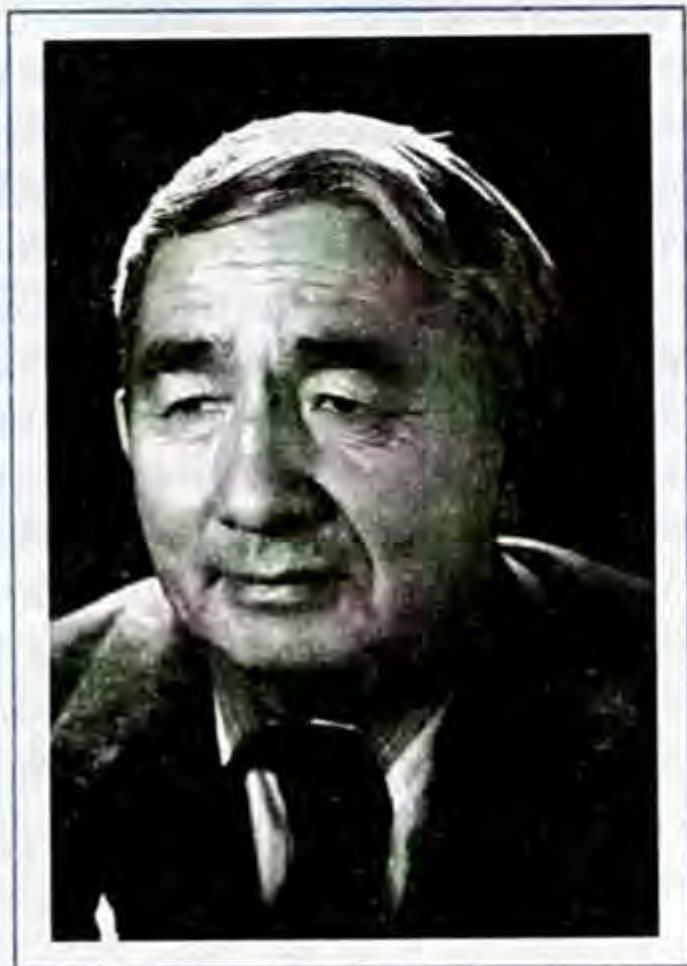
ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖОЛУ

Акын болууга карай жол

Кыргыз Республикасынын эл акыны Сүйүнбай Эралиев 1921-жылы Талас районунун Үчэмчек кыштагында туулган. Айылдык мектепте окуган. Окуткан мугалими балдарды көнүктүрүү максатында ыр сыяктантып сөздөрдү уйкаштырып жаздырууга көп көңүл бөлгөндүктөн, Сүйүнбайдын поэзияга болгон тубаса шыгын ойготууга аздыр-көптүр себепчи болгон. Ошондон улам ал Аалы Токомбаевдин, Алыкул Осмоновдун ырларын ынтызарланып окуган. Адабият мугалими болсом деген тилек дегдеткен.

Бирок анын бул ой-максатынын ишке ашышына гитлердик Германиянын СССРге кол салышы каргаша болуп, ал 1942-жылы согушка жөнөөгө мажбур болгон. Эл-жерин сагынуусу поэзия болуп төгүлүп, майданда жүргөндө ата-энесине, тууган-туушкандарына ыр менен кат жазчу. Согуш – деген согуш, ал поэзияга ынтызар жигитти аябады, катуу кармашта оор жарадар болду. Өлүм менен өмүрдүн чегинде алты ай жатты, 23 жашында инвалид болгон Сүйүнбай 1944-жылы майдандан кайтып, өз туулган жерине келет да, райондук гезитке жооптуу катчы болуп иштеп калат. Андан кийин Талас областтык «Ленин туусу» гезитинде жооптуу катчы катары иштеп жүрүп, кез-кез өз ырларын гезиттерге жарыялап турат. Бирок ыр жазган менен Сүйүнбай өзүн акын катары эсептебей, көбүнчө журналисттик кесипте калемин сынайт.

1949-жылы С. Эралиевдин ырлар жыйнагы «Биринчи жанырык» деген ат менен республикалык басмадан жарык көрүп, дароо эле СССР жазуучулар союзуна мүчө болуп кабыл алынат. Бул күтүлбөгөн кабар менен Талас жергесине келген Насирдин Байтемиров С. Эралиевди кубанычка бөлөп, жазуучулук билетти колуна тапшырат. Ошого удаа эле 1950-жылы акындын «Тууган жер» деген экинчи ырлар жыйнагы жарыяланат. Мүчө болуп өткөнүнө жана эки ыр китепти жарыялаганына карабастан, С. Эралиев өзүн дале болсо профессионал акынмын деп эсептебейт. 1951-жылы ал Москвадагы жогорку партиялык мектепке

окууга барып, анын журналисттик бөлүмүнө өтөт. Мына ушул жерден ал өзүнүн чыныгы өмүрлүк кесибин биротоло тандап алуу бактысына кез болот. Жогорку партиялык мектепте окуп жүргөн жылдары С. Эралиев орус элинин көптөгөн таланттуу акындары менен жолугушат. Бир жолу ал «Новый мир» журналынын ошол кездеги башкы редактору, залкар акын А. Твардовскийге барып, көпкө аңгемелешүү учурунда, анын «Василий Тёркин» деген белгилүү поэмасын которуп жүргөнүн айтат. А. Твардовский, адегенде, бир аз күдүктөнүп, поэма орус элинин нукура жандуу оозеки кеби менен жазылгандыгын, аны кыргыз тилинде кантип кайра «сүйлөтүүгө» болорун сурап, анан ага баалуу кеп-кеңештерин айтат. Партиялык мектепте окуп жүргөндө С. Эралиев «Василий Тёркин» поэмасынын тенин которууга үлгүрөт. Калганын окууну бүтүп Кыргызстанга келген соң, адегенде, «Советтик Кыргызстан» гезитинде бөлүм башчысы, анан «Кыргызстан пионери» гезитинин редактору болуп иштеп турганда бүтүрүп, 1956-жылы толугу менен жарыялайт.

«Василий Тёркин» поэмасын которуу С. Эралиев үчүн эң чоң машыгуу, такшалуу мектеби болгон. Поэма чоң чеберчилик, эргүү, сүйүнүү менен которулган жана поэзиянын эпикалык формасында иштөөнүн көптөгөн сырларын түшүнүүгө мүмкүндүк берген. Поэманын которулгандыгы тууралуу ал жылдары республикалык басма сөздөрдө, борбордук «Литературная газетада» көптөгөн пикирлер айтылган. Мына ушул поэтикалык чоң сыноо-тажрыйбанын дурус ишке ашканынан кийин гана С. Эралиев, профессионал акын болдум го деп эсептеп, өзүн акындык жолго биротоло багыттаган. Көп убактар бою оригиналдуу чыгармаларды жазбай калган акын кайрадан чыгармачылык эргүүгө келип, «Ак Мөөр» поэмасын жазып бүтүрүп, ал 1959-жылы жарыяланган. Мына ушул поэма менен С. Эралиев өзүнүн нукура чебер акын экендигин бүткүл калайык калкка толук айкындай алды.

Акындын идеялык-көркөмдүк изденүүлөрү

Автор «Ак Мөөр» поэмасын кыргыз элине мурдатан эле белгилүү сюжеттин негизинде жазган. Анткени, өткөн кылымда Ак Мөөр деген 14 жашар сулуу кызга Жантай аттуу белгилүү кыргыз манабы 53 жашында үйлөнгөндүгү жана Ак Мөөрдүн өзү сүйүп сүйлөшүп жүргөн жигити Болоттон ажырагандыгы тууралуу ар кандай аңыз сөз эл оозунда айтылып, айрым арман мотивиндеги ырлары ырдалып келген. XX кылымда бул окуяга атактуу төкмө акын Калык Акиев да кайрылып, «Ак Мөөр» тарыхый дастанын жараткан. Андан үйрөнгөн көптөгөн башка акындар (Сарыкунан, А. Бердибаев, А. Эшмамбетов ж. б.) өз алдынча чакан варианттарын эл алдында ырдап аткарып жүрүшкөн. Ал эми, профессионал жазма адабиятыбызда Ак Мөөр окуясына залкар акыныбыз А. Осмонов биринчи болуп кайрылып, 1944-

жылы «Ак-Мөөр» драмасын жазган. Акын С. Эралиев өзүнүн поэмасын, негизинен, ушул драмада түзүлгөн көркөм сюжеттин негизинде жаратып, бирок андан айырмасы драмадагы бардык окуяларды эмес, Мөөрдү Жантайдын алып кеткенине чейинки окуяларын гана пайдаланган.

С. Эралиевден кийин А. Токтомушев да бул темада поэма жазып, кара сөз түрүндөгү түшүндүрмөлөр менен жабдып, 1971-жылы жарыкка чыгарды. Мында автор Мөөрдүн тарыхый негизин тактоого көбүрөөк аракет кылган. Аты уламышка айланган бул кыргыз кызы жөнүндө А. Осмоновдун драмасын пайдалануу менен телефильм да тартылып, көпчүлүккө көрсөтүлдү. Ошентип Ак Мөөр темасы кыргыз маданиятына кеңири тараган темалардын катарына кирди.

С. Эралиев «Ак Мөөр» поэмасын жазууда барыдан мурда өзүнүн сүрөткер акын экендигин көрсөтө алды. Поэманын көпчүлүк строфаларын, куплеттерин, саптарын баамдап, окурман алардын жандуу, кыргыз сөзү менен керемет сүрөт түрүндө жаралгандыгын байкабай койбойт. Булар, өзгөчө, каармандардын портреттерин түзүүдө, алардын психологиялык абалдарын, кыймыл-аракеттерин сүрөттөөдө, пейзажды тартууда ачык көрүнөт. Поэманы окуган окурмандар алгачкы сүйүү илебин иске кеген Мөөр менен Болоттун ак тилектеринин ишке ашпай, Жантай хандын ырайымсыз зордугунан жабыр тартканын көрүп, ал замандын теңсиздик ырайына наалат айтат.

«Жаңыл Мырзанын керээзи» поэмасында (1976) С. Эралиев өткөн замандардагы теңсиздик өкүм сүргөн кырдаалдарда аялзаты кантип өз тендиги үчүн күрөшкөндүгүн ачык сүрөттөгөн. Албетте, Жаңыл аттуу баатыр, көзгө атар мерген кыздын тарыхта болгондугу да жалпыга белгилүү. Ал жөнүндө эл оозунда көптөгөн уламыш сөздөр айтылып келген. XX кылымда бул темага Тоголок Молдо алгач кайрылып, өзүнүн дастанын жазган. 1925-жылы Касым Тыныстанов «Жаңыл Мырза» поэмасын жарыялаган. Андан кийин Ы. Абдрахманов, А. Чоробаев бул темада өздөрүнүн дастандарын жазышкан. Бул темага акын Т. Адышева да кайрылып, поэма жараткан. Акын С. Эралиевдин поэмасы идеялык-көркөмдүк жагынан кыйла жогорку деңгээлде жазылгандыгы менен айырмаланат.

Дастандарда да, С. Эралиевдин поэмасында да Жаңыл өзүнүн эркиндиги, аялзатынын эркектер менен тендиги үчүн күрөшкөн баатыр кыз катары сүрөттөлөт. Мисалы, Жаңыл өзү сүйгөн Түлкү аттуу баатыр жигитти, өзүн кемсинте, кордоп сүйлөгөндүгү үчүн атып салууга батынат. Колго түшкөндө да ал өз принцибинен кайтпайт, Калматай чалга тийүү жөнүндөгү сунушту четке кагат, ынгайлуу учур келгенде, ал өзүнүн туулуп-өскөн эли-жерине качып кетүүгө үлгүрөт.

Алтымышынчы жылдары С. Эралиев сюжеттүү поэмалардан тышкары лирикалык, публицистикалык поэмаларды жазууга да көп көңүл бурду. Алсак, «Жылдыздарга саякат», «Атам, же-

рим жана мен», «Жол», «Космос поэмасы», «Ак жыттар», «Кыргыз жаны» сыяктуу поэмалар ошол багытта жазылган. Бирок, мында өзгөчө белгилеп көрсөтө турган бир маанилүү жагдай бар. Аталган поэмалары жана бир катар лирикалык ырлары мазмун жана форма жактан терең поэтикалык изденүү аракеттерин натыйжалуу ишке ашыруу аркылуу, көптөгөн көркөм табылгаларга ээ болуу менен жазылган. 1964-жылы С. Эралиевдин «Өмүрлөргө саякат» (кийинки аты – «Жылдыздарга саякат») поэмасы «Алатоо» журналына жарыяланды. Ага удаа акын Р. Рыскуловдун «Космостук манифест» поэмасы жарык көрдү. Бул поэмалар биринчи кезекте ошол мезгилге чейин поэзияда сөзгө алына элек жаңы темада жазылды. 1961-жылы космоско адам биринчи жолу учурулганда бул окуя бүт дүйнөнү таң калтырып, өзгөчө акындарды катуу толкунданткан. Мына ушул окуяга байланыштуу жазылган жогорку аталган поэмалар баарынан мурда сырткы формасынын жаңылыгы менен – уйкашсыз эркин ыр формасында жазылгандыгы менен адабий коомчулуктун көңүлүн бурган эле. Экинчиден, жаңы мазмунду жаңыча көркөм элестетүү аракети бул поэмаларга көбүрөөк мүнөздүү болчу. Мына ушундай идеялык-көркөмдүк изденүүлөр ал гезде ар түрдүү пикирлерди да туудурган.

С. Эралиев – жаратылыш жандуу акын. Ырас, жаратылышка кайрылбаган, аны менен жуурулушпаган акын болбойт. Бирок, Сүйүнбай бул жагынан өзгөчө бөлүнүп турат. Акындын жаратылыш дүйнөсүнө биротоло жуурулуп кеткени «Ак Мөөр» поэмасынан эле даана байкалган. «Жаратылышка жуурулуп кеткен» дегенди ага жутулуп кетиптир деп түшүнбөө керек. Сүйүнбай жаратылыштын башкалар байкабаган сырларын көрө билет, ача билет: шамалдын добушундагы музыканы, чөптүн кыймылындагы ички демди, жылдыздардын шыбырын, булактын кобурун сезе билет. Шамал ташка урунса бир башка добуш, чөпкө урунса андан башка добуш чыгарын туюп, ошолордун ички «сырын» андай алуу ар бир эле акындын колунан келе бербейт. С. Эралиевдин «Ак жыттар» деген поэмасынын аты эле көп нерсени билдирип турат. Жыттын ак, карасы, кызылы, көгү болобу? деген суроонун да туулушу мүмкүн. Поэманын баш жагында эле «Ак дайра ак жыттанып жатат агып» деген сап бар. «Ак» деген сөз бул жерде «аптак», «таза» деген маанини билдирип жаткандай. Демек, «ак жыт» дегенде биз жыттын таптаза экендигин түшүнсөк туура болчудай.

Жетимишинчи, сексенинчи жылдары С. Эралиев «Сан тоолор», «Каркыралар», «Кыргыз жаны», «Айыл ырлары», «Сагынганда», «Кызгылт багымдат», «Дүйнө» сыяктуу көптөгөн ыр китептерин жаратты. Бул китептердеги ырлар, поэмалар, негизинен, салттуу эле ыр түзүлүш формасында жазылып, айрымдары гана эркин ыр түрүндө иштелген. Бирок, поэзиянын сырткы формасына караганда ички форма жагындагы акындык

изденүүлөрү арбын болгондугун бул жерде айрыкча белгилөөгө туура келет. Жаңы салыштырууларды, эпитет, метафораларды табуу жагында акындын өтө жемиштүү иштегендиги байкалат. Эң башкысы – С. Эралиев 70–80-жылдарда жазган поэтикалык табылгаларында айыл турмушун кеңири чагылдыруу менен лирикалык «мендин» жан дүйнөсүн, анын ар кыл сырларын тереңден ачып бере алды. Мындайча айтканда, акын өзүн-өзү ачуу жагынан, өзү аркылуу адамзат дүйнөсүнүн ар кыл сезимдерин, акыл-туйгуларын ачуу жагынан эбегейсиз көп эмгектенди. Ошону менен бирге, жандуу сүрөт тарта билген чебер сүрөткер-лигин дагы жаңы бийиктикке көтөрдү. Сүйүнбайдын ырларын, поэмаларын ойлонуп, акыл калчап, ой токтотуп окууга туура келет. Демек, анын поэзиясынын интеллектуалдуу масштабы кеңейди. Эми ошондой лирикалык ырларынын айрымдарын окуп, ой жүгүртүп көрөлү.

Айрым лирикалык ырлары тууралуу

Адам баласы жашап турган заманда анын ыйык көрө турган нерселери өтө эле көп. Бирок, ошолордун ичинен, эне – баарынан асыл, баа жеткис кут. Бардык жан-жаныбарлар дүйнөсүндө энедей мээнеткеч, энедей мээримдүү жан жок. Канаттуу куштар уяда бапестеп басып балапанын чыгарганда аларга капкайдан жем ташып келип берип, багып учурат. Бардык жандыктар өз баласы үчүн ушундай кам көрөт. Ал эми адам баласы тогуз ай эненин курсагында, андан кийин ак сүтүн эмп чоңоюп, өмүр бою анын көзөмөлүндө, камкордугунда болот. Эне үчүн алтымыш жаштан ашкан урпагы деле бала бойдон тургандай сезилет. Эненин ушул турпатын, анын эң ыйык, улуу жан экендигин, баласы үчүн бардык кыйынчылыкка чыдоого даяр экендигин жана башка асыл сапаттарын даңазалап, байыртан бери эле акындар сөз чүйгүнүн ага арнап келет. Кыргыз поэзиясында да энеге арналган мыкты ырлар көп эле жазылды. Ошолордун бири катары акын С. Эралиев да энеге өзүнүн мыкты ырларын арнады. Анын «Эне» деген үч куплеттен турган ырын окуп көрөлү:

Дүлөй болуп калса да үнүндү угат,
Сокур болуп калса да сени көрөт.
Сен жок болсоң таптакыр калып куурап,
Сен келгенде алгансыйт кайра төрөп.

Күтсө болот энеден укмуш жорук,
Мүмкүн болсо сен үчүн турмак ооруп.
Ал гана эмес, «муну кой, мени алгын» – деп,
Ажалга да бармак ал сени коруп.

Биз бүткөнбүз эненин боор этинен,
Бизге бөлүп берген ал жарты жанын.

Бирок кантип кутулуп мээнетинен,
Кантип актап келебиз карзын анын.

«Эне» деген дагы бир ырында С. Эралиев өзүнүн өмүрүндөгү бир унутулгус окуяга кайрылат. Улуу Атамекендик согушта оор жарадар болгон С. Эралиев Грузия Республикасынын борбору Тбилисидеги ооруканага жеткирилет. Мына ошол жерден аны бир грузин аял өз уулундай бапестеп багат. Көрсө, ал аялдын уулу да согушка кеткен экен. Аман-эсен болуп тынчтык күндөр келсе экөөңөр таанышып, катташып, бир тууган болуп алгыла деген ак тилегин билдирет грузин эне. Акын көп жылдан кийин ушул окуяны эске түшүрүп, анан өзүнүн ички сезимин мындайча билдирет:

Туубаса да тутунган,
Ал грузин эненин,
Кыргызда жүргөн бир тууган,
Уулуна окшоп келемин.

Бул ырында бардык эле элдерге өтө керектүү болгон достук идеясы да козголуп жатат. Өзгөчө, Атамекендик согуштун учурунда мурдагы Советтер Союзунда жашаган элдердин достук сезимдери мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктикке көтөрүлөт. Согуш майданында бардык улуттардын өкүлдөрү бири-бирине өтө кайрымдуулук, мээримдүүлүк менен мамиле кылышат. Ошондой эле маанай Советтер Союзунун бардык аймагында өкүм сүргөн. Акын С. Эралиев ошол чындыктын бир үзүндүсү катары грузин эненин өзүнө көрсөткөн мээримдүү камкордугун аталган ырда конкреттүү жана элестүү чагылдырган. Элдердин ортосундагы достук мамиле, айрыкча, карапайым эмгекчил адамдардын боорукердик, кайрымдуулук сезимдери качан да болсо бири-бирине жакындаштыруучу күч катары оң кызматын аткарып келген. Дүйнөдө достук мамиледе гана эмес, боордоштук мамиледе жашашкан элдер да аз эмес. Ошондой бир туугандык карым-катнашта жашаган элдердин катарында кыргыз, казак элдерин койсок болот. Бул эки элдин мындай өтө жакын мамилелери, биринчиден, түпкү теги бир экендигине байланыштуу калыптанса, экинчиден, тарыхый тагдырларынын бирдей жолду басып өтүп, тили, дили жагынан окшош болуп калгандыктарынан улам биротоло бекемделген. Мындай боордоштукту кыргыз, казак элдеринин көптөгөн акындары ырдап даңазалап келген. С. Эралиев да бул чындыкты өз алдынча айтууга аракет кылып, «Казак тууганга» деген ырында жөнөкөй жана таамай айтууга жетишкен:

Казакта жээн, бөлөм көп,
Аларга шашам келем деп.
Жолуга калсак ырдалар,
Ортодо ыр да, өлөн көп.

Мен келсем казак айлына,
Билинбейт кыргыз экеним.
Өңүндө жоктой айрыма,
Жаны да бирге эки элдин.
Ооба, биз тууган эки элбиз.
Ушунча жакын экенбиз.
Бир эненин эки эгиз,
Уулуна окшоп кетебиз.

Бардык эле акындар сыяктуу С. Эралиев да өзүнүн туулган жери, өсүп-өнгөн айылы, анын кооз жаратылышы жөнүндө көптөгөн ырларды жазган. Атүгүл ыр китептеринин «Айыл ырлары», «Кыштак кечтери», «Кызыл багымдат», «Сан тоолор» деп аталышы да ошол элет жерине болгон акындын чексиз сүйүүсүн ачык эле билдирип тургандай. Эмне үчүн акын шаар турмушун, жумушчу калктын психологиясын элет жеринин турмушундай, элет калкынын ички сезимдериндей кеңири камтып, сүрөттөбөйт? Буга берер жооп бирөө эле: кыргыз акындарынын дээрлик баары тең (ошолордун ичинде С. Эралиев да) элет жеринде төрөлүп, өсүп-өнүп, анан шаарга келип туруп калышкан. Жумушчу чөйрөсүндө өскөн кыргыз акыны жокко эсе. Ушундан улам ар кандай акынга эң биринчи кезекте туулуп-өскөн жеринин бала күндөн канга сиңген чындыгы чыгармачылык иштин бүтпөс мазмундук азыгы болуп калат окшойт. Ошол себептүү С. Эралиев да элет чындыгынын сырларын ачууга көбүрөөк көңүл бурат да, өзгөчө өзү туулуп-өскөн айылына болгон чексиз сүйүүсүн ырларында чоң сүймөнчүлүк менен эргип күүгө салат. «Менин айылым» деген ырындагы куплеттерден окуп көрөлү:

О, жан сүйгөн айылым, тууган жерим,
Киндик кесип, кир көйнөк жууган жерим.
Бул дүйнөдө жер барбы сен сыяктуу
«Кулунум» деп кең төгүп турган мээрим?

Алтымыштан ашсам да балаңдаймын,
Сен жумшасаң мен «жок» деп бааланбаймын.
Аткардымбы, жокпу деп милдетинди,
Алдына мен жер карап калам дайым.

Акын тууган жерине милдеткер экенин, анын алдында аткараар карызы бар экенин ачык айтып жатат. Тууган жер-адамды өстүргөн мекени, а мекен – ар дайым кам көргөн ата сыяктуу ыйык түшүнүк. Эстүү бала ата-эненин алдында ар дайым милдеткер экенин сезүү керек. Ырдан чыга турган бул тыянак акындын жогоруда кеп болгон «Эне» деген ырындагы башкы идея менен түздөн-түз шайкеш келип тургандыгы өзүнчө бир кызык көрүнүш. Ушул эле көз караш С. Эралиевдин «Мен кыргызмын» деген эки куплеттен турган ырында андан ары терең-

детилип, бир гана туулган жерин, өскөн айылын сүйүүнүн чеги-нен чыгып, бүткүл улутту, өзүнүн чоң мекенин сүйүү масштабы-на өсүп жетилгендей.

Мен милдеттүү жердин ак тузун,
Татуу үчүн болгонума акылуу,
Таптым анык тирүүлүктүн бактысын
Эл-жер деген ыйык сүйүүм аркылуу.
Анда сезип жүрөгүмдө жанганын,
Жарык оту бийик-бийик жылдыздын,
Жар чакырып ырдай берет кан-жаным:
«Атам – Манас, а мен өзүм – кыргызмын!»

Бул ырда да акын өзүнүн тууган жерге милдеттүү экенин дагы бир жолу эскертип жатат. Тууган жердин ак тузун татканы үчүн ар адам аны жан дили менен сүйөт. Демек, эл-жер үчүн кызмат кылуу деген түшүнүк да билинбей отуруп бала күндөн канга сиңе берет. С. Эралиев болсо, акын катары эл-жерди дайы-ма ырдай бере тургандыгын эскертүү менен, Манастын тукуму экенине, кыргыз экенине сыймыктана берүү идеясын жар салат.

Манас демекчи, Манас темасына байланыштуу С. Эралиев дагы бир катар ырларды жазган. Ошолордун бири «Каныкей-дин көз жашы» деп аталат (Ырдын экинчи аты – «Каныкейдин конушу»). Кыргыз жергесинде Манаска байланыштуу жер аттары көп, андай аттар башка өлкөлөрдө да бар. Ушул аттардын толук тизмесин алып, аларга тиешелүү түшүнүктөрдү берип, ошол жер аттарына байланыштуу ар кандай тарыхый маалыматтарды, уламыштарды, көркөм чыгармаларды чогултуп, өзүнчө бир китеп түрүндө массалык нуска менен жарыяланган күн да келер. Ага чейин С. Эралиевдин ыры сыяктуу чыгармалар жөнүндө тиешелүү маалымат алып туруу да пайдалуу болмокчу.

Айкөл Манас жаралуу болуп Бейжинден кайтканда, Каныкей Таластагы Арал деген жерди жактырып, ошол жерге ко-нуш кондуруп, Манасты дарылоонун аракетин жүргүзөт. Би-рок, баатырдын жараты күндөн-күнгө күчөп, акыры о дүйнө ке-тери анык болуп калганына көзү жеткен Каныкей эч кимге сыр билгизбей өз ичинен күйүп-бышат. Атүгүл, бир күнү айыл-журт-тан башка жакка барып, эч кимге көрүнбөй ички бугун чыга-рып, түнү бою ыйлап көз жашын төккөн экен. Ошондон улам ошол жерден булак агып, аны эл-журт «Каныкейдин көз жашы» деп атап коюшуптур. Ырда мына ушул уламыш сүрөттөлгөн. Өзгөчө Каныкейдин акылмандыгы, сабырдуулугу, намыскөйлүгү, Манаска берилгендиги, эл-журттун тынчтыгын ойлогон, анын биримдигин сактоо үчүн кылган кызматы бул ырда бир кыйла жеткиликтүү баяндалган.

Дегинкиси, С. Эралиевдин поэзиясында аялдардын ар кыл образдарын ачуу маселеси алдыңкы планда турат. Ак Мөөр, Жаңыл Мырза, Көксулуунун образдарын эпикалык окуялардын

тизмегин сүрөттөө аркылуу түзсө, «Каныкейдин көз жашы» болсо, жогоруда күбө болгондой, кыргыз аял затынын дагы бир керемет үлгүсү. Каныкей энебиздин көркөм элесин, чагылдыруу аракети ишке ашты. Ошондой ырларынын дагы бирин С. Эралиев кыргыз элинин атактуу бийчи кызы, СССРдин эл артисткасы Бүбүсара Бейшеналиевага арнаган. Ыр «Бүбүсара» деп аталат. Албетте, чакан бул ырда Бүбүсаранын образын ар тараптан ачып берүү максаты жок, андай аракетти кичинекей лирикалык ырдан талап кылуунун өзү да эч качан туура болмок эмес. Бул ырда Бүбүсаранын теңдешсиз бийчи экендигин, бийлеп жатканда көргөндөрдү арбап алчу сыйкырлуу күчкө ээ экендигин гана бир аз элестетүү максаты ийгиликтүү ишке ашкан.

С. Эралиевдин поэзиясында согуш чындыгы кеңири чагылдырылган. Бул жагынан ал башка кыргыз акындарынан өзгөчөлөнүп турат. Акындын «Каркыралар», «Кыргыз жаны» ыр китептериндеги ырлардын көпчүлүгү согуш майданын эскерүү, жоокерлердин ички дүйнөсүн ачуу багытында жазылган. Согуш темасындагы ырлары өзүнчө атайы чоң сөз кылууну талап кылат. Бул жерде акындын бир эле «Аттын ыйы» деген ырына токтололу. Ырда арабага кошулган кадимки эле ат жөнүндө сөз болот. Жаралуу жоокерлерди артка, ок-дарыларды алдыга карай ташып, тамак-аш тартып келүүгө кызмат өтөп жаткан атка бир күнү мина тийип, капталы бүт шылынып, жаны чыга албай кыйналып жаткан учурун сүрөттөйт. Кыйналбай жаны тез чыксын деп сержант атты атмак болгондо жоокер акын аны токтотуп жанына барса, ат кадимкидей көзүнөн жаш чуурутуп ыйлап жатат. Муну көргөн акындын зээни кейип:

Кыйын күндүн кыйындыгын бөлүшкөн

Кыйбас эски курдаш окшоп калды эле,

– деп, атты о дүйнөгө ардактап узатууну сунуш кылат. Мына, согуштун ырайымсыз жүзү! Ал адам экениңе да, айбан экениңе да карабайт, жазыксыз жандуулардын баарын тең жалмайт да турат. С. Эралиевдин ырларын окуган адам согуштун каардуу жүзүн улам теренирээк түшүнүп, ага наалат айтпай койбойт.

Ооба, дүйнө элинин гитлердик фашизмдин баскынчылыгына каршы күрөшкөн бул согуш дүйнөлүк экинчи согуш болгону, ага чейин адамзат тарыхында мындай көп адам курман болгон, көп өлкөлөр талкаланган каардуу согуш болбогону тарыхта белгилүү. Чынында да ошондой. Жалаң эле Советтер Союзунун 27 миллионго жакын адамы курман болгондугу буга ачык айкын далил. Бирок 1945-жылы 9-сентябрда атом бомбасы Япониянын Хиросимо, Нагасаки шаарларына Америка Кошмо Штаты тарабынан ташталганда ошол шаарлардагы трагедияны көргөн дүйнө эли эми жандуу дүйнөнү тыптыйпыл кылып кырып сала турган эң эле коркунучтуу куралдын жаралганын көрүп эстен тангандыгы да чындык. Андан кийин атом бомбасынан күчтүү ядро-

лук башка куралдар континенттер аралык ракеталар аркылуу атылуучу ядролук жарылмалар пайда болду. Мунун баарын адам жасады, мунун баары адам акылынан жасалды! Бирок алар адамдын өзүнө жырткыч болуп чыга келсе, анын пайдасы менен кайгысы кимге?! Атүгүл эл чарбасына керектелип жаткан атом электростанциялары да пайдалуу кызмат аткарып жатып, кээде кырсык болсо, адамдарды кырып салуучу коркунучтуу куралга айланып кетерин ким ойлоптур? Мына ошондой укмуштуу окуянын кесепетинен Украинадагы Чернобыль атом электростанциясындагы авариядан кийин бүткүл дүйнө чындап түшүндү. Бул станциядагы авариядан канча адамдар өлдү, канчалар нур оорусуна чалдыгып, келечеги күнүрт абалга келди. Чернобылдагы трагедия тууралуу сандаган эмгектер, макалалар, көркөм чыгармалар жаралды. Кыргыз поэзиясында бул окуяга байланыштуу С. Эралиев өзүнүн «Кесиринсан» поэмасын жазды. Поэма акындын 1989-жылы жарык көргөн «Дүйнө» деген ыр китебине киргизилген.

«КЕСИРИНСАН» ПОЭМАСЫ

Ооба, адамзат XX кылымда илим, билим жагынан мурда болуп көрбөгөндөй бийиктикке көтөрүлдү. Илимий-техникалык революциянын жаңы секириктери бүт дүйнөнү таң калтырды. Космоско адам учту, учканда да топ-тобу менен учуп, көп айлар бою космосту, жерди изилдөө иштерин жүргүзүп жатат. Мурда пайда болгон атом куралынан алда канча күчтүү куралдар жаралууда. Адам баласы эми акылга келбесе, ошол куралдар колдонула турган согуштук кырдаал түзүлсө, адамдар тыптыйпыл кырылып, атүгүл жер планетасы өзүнүн огуна чыгып, метеорит сыяктуу күйүп кете турган абалга да келип жеттик.

Жогоруда эскертип өткөн кырсыктуу авариядан кийин айлана-чөйрөгө тараган нур оорусуна кабылтуучу уу заттардын жел, шамал менен ырааккы жерлерге чейин жетип, айлана-чөйрөнү (чөптү, сууну, абаны, бардык предметтерди, жандуу организмдерди) уулап, нур оорусуна чалдыктырып кыйнап өлтүрүшүн бүткүл адамзат өз көздөрү менен көрдү.

АЭСтен агытылган жырткыч окшоп,
Ал кезде сайран салып Атом жүрдү

– деп элестетти аны С. Эралиев, поэмасынын баш жагында. Анан акын Чернобыль атом электростанциясындагы авариянын ажал бүрккөн күчүн мындайча сүрөттөдү:

Мында тек төгүлбөйт кан, атылбайт ок,
Бетме-бет келип турган душман да жок.
Сен аны жерден күтсөң, көктө жүрөт,
Сен аны тыштан күтсөң, үйгө кирет.

Ал – өлүм, сиңип алган соккон желге.
Ал чөптө, сууда, ташта – бардык жерде.

Ырасында да, Чернобыль алааматы болгон кезде ал аварияны токтотуп, жарылган агрегатты кайра оңдоп, мурдагы калыбына келтириш үчүн адамдардын, адистердин кара жанынан кечип, шумдуктай эрдик менен күрөш жүргүзгөндөрүн, ал жерде жашоочу элди бүт бойдон башка жакка көчүрүп, эч бир буюмга кол тийгизбей, үйдөн эч нерсени алдырбай, кой, эчки, уй, жылкы, иттерди турган жеринде өлтүрүп, көөмп, өрттөп, адамдарды, адегенде бүт чечиндирип, башка таза кийим кийгизип, анан поездге түшүрүп алып кетип жатканын радиодон угуп, телевизордон көрүп, гезиттерден окуп жатканыбызды кантип унуталык...

С. Эралиевдин поэмасында авариянын кыйраткыч күчүн конкреттүүрөөк, тагыраак ачып, адамдар кандай күнгө дуушар болгонун даана элестетүүгө аракет кылган. Ушул максатта Чернобыль атом электростанциясынан качып жолдо келатканда лирикалык каармандын дуушар болгон абалын акын мындайча элестетет:

Күн аптап, келем суусап, каным катып,
Жанымда тең жарыша аккан дайра.
Кангыча жутсам деймин, кулап жатып,
«А кокус ажал болсо?... – Качам кайра.

Ар жагым, бер жагымда алча батпайт
Тизилип сабагында мөмөлөрү
Алар – уу. Аларды эми адам татпайт,
Ачык иш – жылда бышып жөн өлөрү.

Анан да гүлдөр батпайт – жашыл, кызыл,
Уккансыйм: «Кел, кайрыла кет?» – дешкенин.
Же күлө карашканын, көзүн кысып,
А мага күнөө өңдөнөт – беттешкеним.

Жададым... Кагылайын, о, тууган жер,
Мен эми сенден безип барам кайда?
Мейли эле жылдыздан жер табылса эгер,
Бирок жок... Барбы башка табар айла?

Чынында да космосто, жылдыздар дүйнөсүндө жердегидей жашоо бар экендиги жөнүндө азырынча илимий маалыматтар жок. Андай болгондон кийин жерден башка барып баш калкалар планета деген жок. А жер болсо, биз үчүн жалгыз... бирөө гана... Ал эми, Жер планетасында Чернобылдагыдай жашоого мүмкүн болбогон абал түзүлсө, анда адамдардын көргөн күнү не

болмок? Бул суроого С. Эралиев поэмада эки-үч адамдын көргөн күнүн, турган турпатын, образын аз болсо да конкреттүү сүрөттөп көрсөтүү менен жооп берген. Авария учурунда атомдук ууга чалдыккан оорулуу адамдар менен акын ооруканага кирип жолугушат. Биринчи палатада жаткан өрт өчүргүч Владимир Михайлов чынында илимдин адамы, атом электростанциясындагы аварияны токтотуунун жолун билген адис. Ал өзүнүн денесине сиңирилген алты жүз рентгендик нур бар экенин, эч качан айыгууга мүмкүн эмес экенин жакшы түшүнөт. Ошондой көп өлчөмдө ууланган Михайлов бир эсине келип, бир эсин жоготуп жөөлүп жатса да, энесин эстеп, аны бир көрүп калууну ойлоп, үйүнө кетүүгө уруксат сурайт. Башкалардын өмүрүн сактап калуу үчүн өзүн курман кылып, аварияны токтотууга башын байлап кирген илимпоз адис Владимир Михайловдун образы көп адамдарды ойлонтот. Анткени, ал илимдин жетишкендигинин ушундай зыяны кимге керек деген маселени күн тартибине курчоюп отурат.

Экинчи палатадагы аппаратчы кызматында жүрүп ууланган Виктор Соколовдун абалы Михайловдукунан да оор. Сестра менен болгон маегинде ал аялы бар экенин, ал кош бойлуу болуп калганын эскертип, бирок баланын төрөлүшүнүн эртени күнүрт экенин ойлоп, кыжаалат болот. Сестра кетери менен турам деп көзү караңгылап керебетинен кулап, көпкө жатып, анан кайра эптеп туруп, жарыкты көргүсү келип, тамдын боорун кармалап терезеге жетип, сырттагы кең дүйнөгө, жаратылышка, кыймылтиричиликке көз чаптырып, кайра эси оой турган болгондо эптеп керебетине келип жыгылган Соколов, кирип келип ал сураган башкы врачка бир өтүнүч менен кайрылат.

Кечириңиз, Сизден менин өтүнүчүм:
Мага дары беришпесин... айтсаңыз?
Аны айыгып кетчүүлөргө беришсин.
А мен болсом...
Турасыз да сиз өзүңүз түшүнүп.

Кандай аянычтуу, кандай чечкиндүү өтүнүч! Атом менен эпсиз ууланган өмүрдөн биротоло үмүт үзүп, аз убакыт болсо да башкалар жөнүндө кам көргөн өтүнүч! Эмне деген эрдик?!

Ал эми үчүнчү палатага киргендер трагедиянын үстүнөн чыгат. Өрт өчүргүч Кузьменконун үзүлүп кеткенине он минутча гана болгондугу эскертилет. Кыйналып жаны чыга албай жатканда да Кузьменконун бир кың этип койбой көз жумганын айтып, сестра кыз таң калат. Столдо турган кагазды карашса, ал Кузьменконун сүйгөн кызына жазган каты экен. Турмуштун эч нерсесин көрө элек жапжаш жигит Кузьменконун ченемсиз эрдигин адамдарга от алып берип, өзү өлүм жазасына кабылган Прометейдин эрдигине салыштырат акын.

Чернобыль аймагындагы адамдардын баарын тең башка жакка көчүрүп жатканда Пелагея деген бир кемпир: «өлсөм өлөм, бирок барбайм эч кайда!» – деп, эч кимге таптырбай, жер кепенин бир конулуна кирип жашынып жатып алат. Акыры издеп жүрүшүп кемпирди бир жумадан кийин араң табышат. Бирок кемпир «эч жакка кетпейм» – деп, такыр болбой койгон соң, аны зордоп көчүрмөкчү болушат. Ошондо айласы кеткен Пелагея макул экенин билдирет.

Берилбесин билип убак көп буга,
Боздоп ыйлап үйүн чыкты айланып.
Жетип барып, маңдайынан өптү да,
Агытты итин турган ары байланып.

Кайда көчөт? Жакын жерге? Алыска?
Кайра экинчи кайрылбасын түшүнөт.
Болбойт үйдөн буюм-тайым алышка
Короо-жайга жүгүндү да үч ирет.

Жөнөй берип... Үй-бүлөдөн өзү эле
Бир жыл ашкан, абышкадан айрылган.
Эки бирдей уулу – кара көзү эле,
Жоого аттанып, жок кайтара кайрылган.

Бир үйдө коколой жалгыз башы калган Пелагея үчүн өз үй, өлөң төшөгүнөн ажыроо баарынан кыйын азап эле. Өзгөчө, өмүрүндө көп эч жакка чыкпай, өз айылында эле күн өткөргөн эски адамдар үчүн туулуп-өскөн, күн көрүп турган жеринен ажыроо эки жакта көп жүрүп башка жерлерге көнө түшкөн жаш адамдарга караганда он эсе, жүз эсе кыйын кыстоо болчу. Эгер мекенди сүйүү өз туулган жеринди сүйүүдөн башталса, анда ошол сезимге зордук кылып, боор этиң менен бирге жуурулушкан жеринен ажыратып сыздатып жаткан күч кайсы? Мурда мындай күчтөр дайыма баскынчы душмандар болор эле. Азырчы? Азыр андай күч эч ок атпай, талкалап кыйратпай туруп эле өпкө-жүрөгүнө кол салган атом болуп жатпайбы. Мына ушул чындыкты так түшүнүүгө С. Эралиевдин бул поэмасынын көмөкчү болорун эстегенде чыгарманын күчтүү тарбиялык мааниси кашкайып көрүнө калары бышык. Адам баласы өз акылы менен тапкан илимий табылгасын өз турмушуна туура пайдалана алышы зарыл, эч убакта Чернобылдагыдай кайдыгерликке, жоопкерсиздикке жол бербей, согушуу деген түшүнүктү эстен чыгарып, атом, водород, ядролук, химиялык куралдарды биротоло жок кылып, жаратылышты аздектеп, бирин-бири урматташып, тынч жашоого үйрөнүшү керек. Поэмадагы негизги өзөктүк идея, башкы тыянак мына ушул. Поэманын аталышы да ушул ойго

тыкыз байланышкан. Инсан өзүнө-өзү кесир кылбашы керек. Өзүнө-өзү сын көз менен карап, өзүн өзү ачып, өзүндөгү оң сапаттарды улантып, байытып, улам жаңы бийиктиктерге умтулуп, аракеттенип, ал эми терс сапаттарын көрө билип, алардан арыла билип, дайыма өзүн сергек алып жүрүп, магдыроого, манчыркоого, кайдыгерликке, адамгерчиликсиздикке жол бербей, барга көппөй, жокко чөкпөй жүрсө гана адам эч убакта өзүнө да, элге да кесирлүү иш жасабайт экен. Чернобыль трагедиясы – бул адамдардын өзүнө-өзү жасаган эч качан кечирүүгө мүмкүн болбогон кесирлүү иши болуп калды. Поэманын «Кесиринсан» деген атынын биз байкаган жандырмагы ушундай.

БАЙДЫЛДА САРНОГОВ

(1932–2003)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Акындык өнөрдүн сырын өз тагдыры, эч кимге окшошпогон кайталангыс көз карашы менен ачып, ар кыл чыгармаларын өнөрканасында бийик денгээлге жеткире алган акындар кыргыз адабиятында саналуу эле. Андай акындардын бири – Байдылда Сарногоев. Ал азыркы Талас районуна караштуу Будёновка айылында 1932-жылы туулган. Акын өзүнүн туулган жылы, ай-күнү болжолдуу экендигин «Элүү жаш» деген ырында төмөнкүдөй берет.

Метрикам жок, так чыктымбы элүүгө
Мезгил өтүп калп чыктымбы элүүгө.
Айтор билбейм... атам, энем өлбөсө,
Айтып бермек менин жашым жөнүндө.

Кайсы жылы, кайсыл айда төрөлгөм,
– Билбеймин, – дейт сурап көрсөм жеңемден.
Кайдан билсин, мен оозанып жатканда
Он бештеги келин экен кедейген.

Не болсо да жашсыз адам болобу...
Мен өзүмдү байкап көрүп оболу.
Болжоп туруп коюп алгам датасын
Же төмөндүр, же кеткендир жогору.

Байдылда өзү менен куракташ балдар менен кошо жашы жеткенден тартып, Советтик мектепте тарбиялана баштады. Бирок байыртан далай төкмөлөрдү берген ыр киндиктүү Талас жергеси кат-сабатын ачып, китеп дүйнөсү менен тааныштырып, жаш талапкерлерди өз дүйнөсүнө карай алып жөнөдү. Башкача айтканда, ал эл арасына кенири тараган Эсенамандын, Чондунун, Женижоктун, Эшмамбеттин ырларын угуп, калк арасын кыдырып ырдаган Калык, Осмонкул, Алымкулдарга таасирленип, кичинесинен акын-ырчы болууну эңсейт. Кат-сабаты ачылып калганда да анын биринчи колуна кармап окуган китептери элдик оозеки чыгармалардан «Эр Төштүк» менен «Кедей-

кан» болду. Ошондуктан, ал алгач калем кармап жазган, райондук газетага чыккан биринчи ырында да өзүнүн акын-ырчы болууну эңсегендигин, 1946-жылы өнөрпоздордун областтык кароо сынагында эл алдына чыгып ырдаганда мындайча баштайт.

Көгарык менин мектебим,
Көп акын болуп кетпедим.
Ойнотуп кызыл тилимди,
Осмонкулга жетпедим...

Мүмкүн, Талас жергесинде эле жүрө бергенде төкмөлүк өнөргө, элдик оозеки поэзияга койгон ынтаа-шыгы ошол боюнча калат беле, ким билет, жаш акындын жашоо-турмушуна оорчулук келтирген жетимчилик акындын чыгармачылыкка мамилесин өзгөрттү. Элдин көзүнө илинген Байдылдага Совет бийлигинин камкордугу артыкча болуп, Фрунзе шаарындагы №5-кыргыз жатак мектебине (интернат) келип окуганга шарт түзүлөт. Бул мектеп акындын чыгармачылыгына өзгөчө таасир тийгизет. Аталган мектеп ошол мезгилде улут интеллигенциясы үчүн маанилүү роль ойноп, Кыргызстандын бардык булуң-бурчунан акылы тетки, келечегинен көптү үмүттөндүргөндөр келип окугандыктан, кандайдыр бир деңгээлде алардын өсүп-өнүгүшү үчүн алгачкы баскыч катары кызмат аткаргандыгы белгилүү.

Эгерде мурда ырчылык өнөргө ык койгон болсо, борбор шаарга келгенден кийин жазма профессионал поэзиянын алдыңкы өкүлдөрү – А. Токомбаев, А. Осмонов, М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков ж. б. менен таанышып, алардын калеминен жаралган поэзиянын бийик көркөм дөөлөттөрүн өздөштүрүп, ошолордун дал өзүндөй акын болууга ашыгат. Ушул мектепти аяктай элек мезгилинде ал эл арасына кеңири таанымал болуп, келечегинен көптү үмүттөндүргөн жаштардын катарына кошулат. Акындын бул мезгилде жазган ырлары орто мектептин чегинде гана кала бербестен, кыргыз жазма профессионал поэзиясын түптөшкөн акындардын көзүнө чалдыгып, алардын колдоосуна ээ болуп, эл арасына кеңири тарайт.

Б. Сарногоев 1951-жылы орто мектепти бүтөт. Мына ушул жылы эле он тогуз жаш курагында таланттуу жаш калемгер жазуучулар союзуна мүчөлүккө кабыл алынат. Ал чыгармачылыгынын ушундай бийик деңгээлге жетишине маанилүү салым кошкон орто мектебин унутка калтырбай, урмат көрсөтүү маанисинде алгачкы ырларынын кол жазмасын кийин мектептин китепканасына белекке калтырыптыр.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы жыйырма жаш курагында «Шумкар» деген ат менен жарык көрдү. Жыйнак жаш акындын ырларынын келечектүү экендигин, жаштыгына карабай бардык нерсеге өз алдынча ой айтууга мүмкүнчүлүгү бардыгын ачык сездирген. Эгерде андагы жаңыча изденүүлөрдү бир гана мисал менен түшүндүрүү керек болсо, анда акындын «Шум-

кар» ырын алсак болот. Бул ырда жаш талант шумкардын бийикте шаңшыган, эркиндикти сүйгөн касиеттерине кошуп тынчтыктын символу катарында карайт.

Ошентип, бул жыйнагындагы ырлардан же туулган жерге арзуу, сүйүү жана махабат, адамдын керт башындагы кемчиликтерди баамдай билген юмор, жумшак лиризм жамынган саптарды андоого болот. «Дал ушул стилдик-поэтикалык өзгөчөлүк акындын улам кийинки жыйнактарында жаңы түскө, жаңы баскычка көтөрүлө берет». (*Кыргыз адабиятынын тарыхы. VII т. – Б., 2002 275-б.*)

Аталган жыйнактан кийин акындын «Досторума» (1955-жыл), «Бала мерген» (1956), «Баяс» (1956), «Жокен» (1958) аттуу китептери удаа-удая жарык көрдү. Булардын ичинен ыр менен жазылган повесть катары «Баяс» жанрдык жана стилдик жактан изденүү бар экендигин далилдеп, кыргыз поэзиясына өз салымын кошту. Бул жылдар акындын чыгармачылыгында гана маанилүү орунду ээлебестен, жеке турмушунда да чоң такшалуу мезгилин түздү. Тагыраак айтканда, Б. Сарногоев орто мектепти аяктагандан кийин, Кыргызстан жазуучулар союзунун сунушу менен Москва шаарындагы М. Горький атындагы адабият институтунан билим алуусун улантты. Мурда кыргыз элинин ырчылар поэзиясы жана жазма профессионал поэзиянын алдыңкы үлгүлөрү менен тааныштыгы бар жаш акынга адабият институтунда окуу орус жана дүйнөлүк адабияттын классикалык үлгүлөрүн окуп-үйрөнүүгө, ошондой эле ошол мезгилде жана бүгүнкү күндө да өтө маанилүү орунда турган жалпы адамзаттык көркөм-эстетикалык бийик көркөм дөөлөттөрдү түзгөн сүрөткерлердин өнөрканасында окуп-билим алууга, чыгармачылыктын терең сырларын өздөштүрүүгө өбөлгө берди.

Акын 1956-жылы адабият институтун ийгиликтүү бүтүргөндөн кийин, 1959-жылга чейин «Алатоо» журналында бөлүм башчы болуп иштеди. Ушул жылдар акынга кыргыз элиндеги чыгармачыл инсандардын улуу-кичүүсү менен кеңири жана жакындан таанышуусуна, кыргыз адабиятындагы, өзгөчө поэзиядагы жетишкендиктерди жана кемчиликтерди өз учурунда көрүп-билип туруусуна маанилүү роль ойноду. Ал эми 1959-жылы Б. Сарногоев Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармалыгындагы адабий кеңешчилик ишке өтөт. Акындын бул жерде эмгектениши өзүнөн кийинки акындар, жаңыдан колуна калем алган жаш талапкерлер менен иштешүүгө жана кыргыз адабиятында поэзия агымы кайда баратканын билүүгө шарт түзөт.

60-жылдардын ичинде акын «Ак калпак» (1961), «Тоолор жана тоолуктар» (1966), «Үзүлбөгөн үмүттөр» (1968) сыяктуу ырлар жана поэмалар жыйнактарын окурмандардын колуна жеткирет. «Ак калпак» ырлар жана поэмалар жыйнагы акындын мурдагы ыр жыйнактарына салыштырганда тематикалык жактан учур талабына үндөшүп, окурман үчүн актуалдуу болгон

кырдаалга басым коюп калгандыгы жана өзү айта турган теманы кыйла жеткиликтүү бере алгандыгы, тандаган темасын ар тараптуу ачууга көркөм сөз каражаттарын орундуу, образдуу жана элдин бардык катмарына бирдей жеткидей жөнөкөй бергендиги менен айырмалана баштаган. Жыйнакта саясий-социалдык лирикалар менен катар таланттуу жазылган граждандык, пейзаждык, сүйүү ырлары басымдуу орунду ээлейт. Сатиралык мүнөздү ичине алган, бирок жумшак юмор менен сүрөттөлгөн, ачуу чындыкты жумшак күлкү менен ажарын ачкан ырлары да кенири.

Акындын сатирага мындай мамиле кылышы окурман журтчулукту кайдыгер калтырбагандыктан, ушундай мүнөздөгү айрым ырларына («Селки, бозой ырдашат», «Таң калам») обон чыгарылып, тамашалуу ыр катарында эл арасында ырдалып жүрөт. Б. Сарногоевдин чыгармачылыгында маанилүү орунду ээлеген достук азилдер да «Ак калпак» ырлар жыйнагынан бери карай кандайдыр бир жаңы түскө ээ болуп, өзгөчө кайталангыс касиетке карк. Ал эми «Тоолор жана тоолуктар» ырлар жана поэмалар жыйнагында акындын чыгармачылык жолу андан ары өсүшкө ээ болуп, кыргыз аймагы, андагы Алатоо, Ысыккөл, Соңкөл ж. б. керемет жерлерге акын катары суктанып, ар бир ырда ошол жердин табигый кооздугуна бап келген боёкту карапайым элдик сөздөн таап, өтө курч, окурмандын көңүлүндө бир окуганда кала тургандай элестүү сөздөр менен берет. Жыйнакка кирген чыгармалардын мазмуну ар түрдүү болгондой эле, тематикалык жактан да кенири. Бирок жыйнакта басымдуу орунду ээлеген тема – эмгек темасы болуп, ошол мезгилде республикада жүрүп жаткан ири курулуштарды, өнөржайларды, жолдорду ырга айландырды. Мындай ырларына «Ук, Нарын», «Карыянын жообу», «Капчыгай жолунда» ж. б. мисал келтирүүгө болот.

Б. Сарногоевдин бул китебиндеги ар түркүн темадагы ырлары акындын дагы бир бийиктикке көтөрүлгөнүн, анын турмуштук жана философиялык ой жүгүртүүлөрү мурдагы, өткөн учурларга салыштырмалуу кыйла байып, тандаган темасы боюнча кандайдыр бир окурмандын жүрөгүнөн түнөк тапкыдай жандуулукту камтып, айрым учурда жумшак юморду жетекчиликке алып, сезимтал кыялга аралаш «бырс» күлүүгө шарт түзөт. Акын байыртан кыргыз элинде колдонулган арноо ырларына да жаңыча мазмун киргизип, «Жусупка», «Мидинге», «Курбума» ж. б. чыгармаларында кыргыз калкына таанымал таланттардын жөндөмүнө, талантына таазим кылуу менен бирге алардын өмүрүнүн кыска болуп калгандыгына өкүнөт. Ар биринин бүгүнкү адабияттагы ордуна, акындык өзгөчөлүгүнө токтолуп, Жусуп Турусбеков менен Мидин Алыбаевдин чыгармачыл индивидуалдуу касиетин, өзүнүн акындык көз карашына ылайык ырга салат. Мисалга, акындын устаты, Мидинге жазган ыры образдуу, элестүү чыгып, кайталангыс таланттын портретин кыска жана нуска, чулу токугандыгы менен жылдыздай жанып турат.

Талантын таңкы Чолпон жылдыз эле,
Таптаган мүнүшкөрүн турмуш эле.
Аялдар акын төрөйт, баатыр төрөйт,
Сендейди сейрек төрөйт кыргыз эне.

70-жылдарда акындын ырларын, поэмаларын жана термелерин камтыган «Сүйлөшүү» (1970), жаңы жазылган ырларынан, поэмаларынан жана котормолорунан турган «Менин батпас күнүм» (1972), буга чейинки чыгармаларынан тандалып басылган «Тандалган чыгармалар» (1973, 1974) аттуу китептери жарык көрдү. Бул мезгилдеги ырларында кыргыз элинин жакшы жактарын даңазалап ырдоо менен кемчиликтерин конкреттүү фактылар менен көрсөтүп, оңолууга үндөйт. Чоң-кичине дебей бардык нерсеге, көрүнүшкө ушул багыттан мамиле кылат. Маселен, ал кыргыздын жигиттерине кайрылып:

Толкун болот деңиздин күчтүү жери,
Толкундай бол кыргыздын жигиттери.
Токсон тогуз өнөрдүн ээси бол деп,
Тоолук эне төрөгөн сени, мени.
Көрдүңөрбү орустун уландарын,
Көздөрүнөн тынымсыз жанат жалын.
Арабызда андайлар болсо дагын...
Бош байлаган боо сымал жүрбөй дайым,
Үйрөн тынбай улуу элдин ушул жагын,

– деп окуганда намысты ойгото турган, өз элинин патриоту болууга чакырык салат. Акындын мындай ырлары бирин-экин эмес, ал бардык тематикадагы, ар кыл жанрда жазылган чыгармаларын ичине алат. Өзгөчө, акындын термелери күндөлүк турмуштагы оң-терс көрүнүштөрдү салыштырып, кетирилген кемчиликтерди, анын себептерин санап көрсөтүп, оңолуунун жолун так-таасын ачып берет, сындайт, күнүмдүк тиричиликте кездешип жаткан ачуу чындыкты күлкүгө алат. Андай көрүнүшкө аралашкандардын атын атабаса да кыйыр мааниде кылган ишин көрсөтүп уяткарат.

80-жылдардын ичинде акындын «Ашуудан берген отчетум» (1982) ырлар жыйнагы жарык көрүп, чыгармалары эл көңүлүнө толгондугунан улам, кайрадан экинчи (1984) жана үчүнчү (1989) жолу басылды.

«Ашуудан берген отчетум» аталышы акын тарабынан символикалык түрдө алынып, элүү жаш курагы ашуунун кырында тургандай элестөө менен берилген. Ал эми 90-жылдарда акындын алгачкы ыр жыйнагынан ушул мезгилге чейинки тандалма ырлары иргелип, кийин жазылган ырларынан сапаттуулары кошулуп, «Байдылда» деген ат менен (1997) бир томдугу жарык көрдү.

Байдылда Сарногоевдин элге кылган кызматы бардык мезгилде бааланып келген. Ал «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн»,

«Эмгек ардагери» медалдары, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ардак грамоталары менен сыйланган. Токтогул, А. Осмонов атындагы, Казакстандын «Алтын Көпүрө» сыйлыктарынын ээси. Б. Сарногоев узакка созулган катуу оорудан кийин, 2003-жылы бу дүйнө менен кош айтышкан.

«АШУУДАН БЕРГЕН ОТЧЁТУМ» ЖЫЙНАГЫ

«Ашуудан берген отчётум» – символикалык мааниде алынган ыр жыйнак. Акындын өмүрүнүн дал ортосу элүүгө келгенде буга чейин кылган ишин, чыгармачылык өнөрүн жалпылаштырып, өзүнүн көркөм дүйнөсүн, турмушту кабыл алуусун, андаштыруусун отчёт катары өз окурмандарына берүүгө аракеттенип, ушул жыйнакты тартуулайт.

Жыйнакта чыгыш поэзиясынын салттарына мүнөздүү болгон адамдын купуя сырын алдыңкы планга алып чыгуу, турмуштук түпкүлүктүү татаал кубулуштарына кайрылуу менен реалисттик поэзиянын саптарын өзүнө тиешелүү ыраң, түс, боек, мазмун менен ачып берген.

Аталган жыйнак үч көркөм эстетикалык булактын (оозеки поэзиянын, профессионал поэзиянын жана дүйнөлүк поэзиянын) ширелүүсүнөн жана гармониясынан жаралган. Ошондуктан «нукура элдик духтагы ырлар акындан ый менен күлкү сыңары эркин чыгат» (С. Жигитов). Жыйнак негизинен «Ар кыл ырлар», «Арноо жана каалоо ырлары», «Махабат ырлары», «Юмор жана сатира ырлары», «Поэмалар жана термелер», «Жаны ырлар жана ода» деген бөлүмдөрдөн турат.

Жыйнакта Кыргызстандын кайталангыс кооздукка бөлөнгөн не бир сонун жерлерин ырларына негиз кылып алган. Мындай ырларына «Аркыт», «Кымбатсыңар», «Үзүм жана күкүм», «Жаңыжол», «Ак жол сага, Тегене», «Мекендин турпагы», «Нарын», «Сонкөл», «Кочкор», «Жумгал» сыяктуу ырларын көрсөтүүгө болот. Табиятты сүрөттөө менен гана чектелбестен, ошол табияттын көркөмдүгүн арттырган элдин турмушун, ар бир жердеги мактоого арзыган жакшы саамалыктарды эл алдына алып чыгууга, жалпыга бирдей жайылтууга аракеттенет. Жердин кооздугун, пейзажын гана ырдабастан, акын бул ырларында патриот экендигин да далилдейт.

Дүйнөдө кооз жерлер, адам суктана тургандай керемет жайлар көп экендиги талашсыз. Алардын арасында кыргыз жеринен кыйла кооз, көркөм аймактар арбын болгондугуна карабастан, акынга төрөлгөн жер ыйык. Аны акын окурман үчүн татаал эмес, жөнөкөй саптар менен төмөнкүдөй ырга салат.

Аз эмес дүйнө жүзүндө
Алатоо сендей жерлер көп.
Аз эмес дүйнө жүзүндө
Ысыккөл сендей көлдөр көп.

Анткени сенде Алатоо,
Мен өскөн чынар – кыргыз бар.
Сүйөмүн сени Ысыккөл
Сүйүшкөн үчүн кыргыздар.

«Кымбатсыңар»

Азыр Кыргызстан өзүнчө мамлекет болгондон кийин андай керемет көрүнүшкө суктануу, ырга айландыруу менен чектелүү аздык кылат. Анын ар бир үзүм жерин көздүн карегиндей сактап, коргоо керек, бул ар бирибиздин Мекен алдындагы жоопкерчилигибиз, айныгыс аткара турган милдетибиз. Байдылда Сарногоев Мекен сакчылыгында турган жоокерге жана күндөлүк тиричилигин өткөрүп жайчылык турмушта жашаган ар бир инсанга кайрылып, бир үзүм жерине, бир күкүм нанына аяр мамиле кылуусун өтүнөт. «Үзүм жана күкүм» ырында «эске тут, энекеңдин ысымындай, Чоң Мекен үзүм жерден куралгандыгын» эскертип, айрым көпкөн адамдардын ак тоочту баалабай чылымын нанга басып өчүргөнүн көрүп, капаланып, аны баалоо Атамекенди пир тутуу менен барабар экендигине өзгөчө басым коёт.

Акындын «Ар кыл ырларында» адам менен табияттын экологиясы да маанилүү орунга коюлат. Адамдын жаратылышка аяр мамилесинин өксүп баратканынан улам табияттын эң сонун касиети бөксөрүп, кээ бир адам суктана турган өсүмдүктөр, жан-жаныбарлар жок болуп жатканына акын кайдыгер карабайт. Катуу капаланат да бул темага кайрылып, терең мазмундагы ырларын жаратат. Акындын «Шумкар уя», «Тоодогу коргон», «Жапан мерген» сыяктуу ырлары буга айкын мисал болуп берет. «Шумкар уя» ырында бир мезгилде аскалардын падышасы катары көрүнгөн шумкар бүгүн жок болуп, анын уясы гана калганына аябай кейип:

Бул аска дале турат, дале жаш,
Кыргыздын өлбөс-өчпөс жүрөгүндөй.
Мына эми уясы бар, шумкары жок,
Бир гана сактап келген жаңырыгын.
Эзелки шумкар ээси баатырды эстеп,
Эрксизден түтөй түшөт каңырыгым, – дейт.

Акын «эзелки шумкар ээсин» бекеринен эстеп жаткан жери жок. Табиятты камкордукка ала турган, жаратылыштын ээси болуп берүүчү, «баатырлардын» бүгүн жетишсиз экендигине, андай адамдардын аздыгынан шумкар сыяктуу сейрек кездешүүчү канаттуулардын, жан-жаныбарлардын, ал эмес өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрү жер үстүнөн жок болуп, анын натыйжасында экология бузулуп баратканына каңырыгы түтөйт.

Табиятынан акын адал эмгеги менен тиричилик кылгандарды урматтап, бирөөнүн эсебинен жашаган алдым-жуттумдарды катуу сынга алат. Б. Сарногоевдин бул темадагы ырларында

эмгектин кайсы түрү болбосун ал ардактуу жана сыймыктуу экендиги көркөм-эстетикалык жактан жалпылаштырылат. Акын өнөрүнүн ээлери акын-жазуучулардан тартып, дыйкан-койчуларга чейин эмгегин даңазага алып, ар биринин жетишкен ийгиликтерине кубанат, кемчиликтерине кайгырат. Акындын андай ырларына «Оңой эмес бүт кесип», «Күзгү болгун алдына», «Мурап болсо», «Котормо жөнүндө», «Белен турган бакыт жок», «Менсиз деле», «Биз акындар» ж. б. келтирүүгө болот. «Оңой эмес бүт кесип» ырында ар бир адистиктин элге керек экендигин, акындын да көтөргөн жүгү болорун көрсөтсө, өзү тандаган, жан-дүйнөсү сүйгөн кесипке ээ болгондор дайыма үзүрлүү ийгиликтерге жетишерин, «Белен турган бакыт жок» ырында реалдуу турмушта жашаган инсандардын мисалында окурманды ынандырат. Анда Кыргызстандын булуң-бурчунан чыгып, өлкөгө текши белгилүү болгон эмгек адамдары бар:

Кооман чабан кой жыттанып жайы, кышы,
«Кош!» кыр-роо айт» деп койдон тапты бакытты.
Мамбет шофер, Мамыркалый машинист
Руль кармап, жолдон тапты бакытты.

Оштук Саадат ак буласын тоо кылып,
Айлап, жылдап андан тапты бакытты.
Керимбүбү кызылчасын кыр кылып,
Кең Чүй деген жайдан тапты бакытты.

«Белен турган бакыт жок»

«Ар кыл ырларында» акын далайдан бери адам баласы башын оорутуп келе жаткан өмүр-өлүм проблемасына да кайрылат. Өмүрдөгү эң сонун учур – балалыкты ырга салып, анын ар мүнөтүнө тамшанат, карылыктын «үйүнө келип калганына» өкүнөт. Өмүрдүн улуулугун, «Элүү жаш», «Ажалга», «Карынын жарып салсам...», «Сок жүрөгүм», «Асан тирүү турбайбы» ырларында ар тараптуу терең чечмелейт. Маселен, «Элүү жаш» ырында өмүрдүн тез өтүп жатканына өкүнүп, алдыда далай иштери бар экендигине, аларды бүткөрүүгө убакыт сураса, башкалар карыбас үчүн өзүнө келген карылыктын «карынын жарып салууга», аны менен өлүмдүн жолун тосууга тамаша-чындап аракеттенет. Ал эми өмүр менен өлүм ый менен күлкүдөй эриш-аркак жүрөрүн «Асан тирүү турбайбы» ырында көркөм чечмелейт. «Ажалга» ырында «жаратылыш жаралгандан жандууларга жармашып жүргөнүн айтып, ажалдан өзүнүн качан өлөөрүн сурап, эгер ал өлсө, «эшек союп жоруга аш берерин» айтат. Бир караганда тамашалуу көрүнгөн бул ырдын мазмуну тереңде. Ал ажалга каяша айтуу менен жаш-карыга узак өмүр тилейт да, өзүнүн өлүүгө «шарты» жоктугун төмөнкүдөй түшүндүрөт.

Мен жашаймын мекендеген,
Ыр жазамын из калтырар элимде.
Коркпойт десен билгенинди кылып ал,
Көп ишим бар, кол бошобойт өлүүгө.

Арноо багытындагы «Алп талантка ак дилден», «Токтогулдун эстелигине», «Барпы ырчыга», «Коштошуу», «Кубанычбек акынга», «Сооронбай акынга», «Түмөнбай акынга», «Ырчы иниме», «Иним Курбанбайга» аттуу ырлары кыргыз адабиятында чоң-кичине таланттарга арналып, алардын шык-жөндөмүнөн тартып, адабиятка алып келген жаңылыктары, ийгиликтери поэтикалык тил менен тизмектелет. Маселен, «Алп талантка ак дилден» ырында атагы дүйнөгө текши тараган Ч. Айтматовдун алтымыш жашка чыгышы менен куттуктап, ага мындан аркы ийгиликтерди каалайт.

Мисалга, салыштыруу аркылуу залкар жазуучунун кайталангыс поэтикалык бийиктиктерин, инсандык образын терең, кенен ой жана азил, тамаша аркылуу жалпылаштырат.

- Чыңгыз кайда?
- Москва, Берлин, Лондондо.
- Эмнеге кетти?
- Бир маанилүү маселе болгон го.
- Байдылда кайда?
- Мал жайылган тоолордо.
- Эмнеге кетти?
- Туз берип жүрөт койлорго.

«Барпы ырчыга» ырында төкмө акын Б. Алыкуловдун ырчылык чеберчилигине, санат, терме ырларындагы, сүйүү лирикаларындагы керемет саптарга суктанып, кыргыз адабиятында андай акын сейрек болоруна өзгөчө басым коёт. Акындын Барпыга арнаган ыр куплеттери өтө чебер, так-таасын чыккандыктан, ар бир окурманга бирдей деңгээлде жетип, окуган адамды куштарлантат. Төкмөнүн чыгармаларын түшүнүүгө жардамдашат.

Көр болгон менен ыр жактан,
Көздүүнү артка калтырчу.
«Мөлмөлдү» андай айта албайт,
Жыйылып келсе жалпы ырчы.

Сооронбай Жусуев менен Түмөнбай Байзаковго арналган ырларында алардын ар биринин акындык өзгөчөлүгүн поэтикалык чебер саптар менен токуп, алардын элүү жаш курагын куттуктап, мындан ары өмүрүндө аткаруучу иштери көп экендигин эскертип, аларга ийгилик каалайт.

К. Маликовдун кыргыз адабиятында ээлеген орду айкын. Акындын өмүрү өткөндөн кийин белгиленген жетимиш жылдык мааракесине токтолуп, бүгүнкү күндө өзүнөн кийин калтырган эмгеги эл тарабынан бааланып, окулуп, өздөштүрүлүп

жатканына ыраазы болот. Ошол эле мезгилде акындын артында калган адабий мурастарынын өзгөчө белгилерин «Кубанычбек акынга» аттуу арноо ырында өзүнчө бөлүп айтып кетүүгө жетишет. Акындын арноо ырлары өзүнүн кесиптештери – акын-жазуучулар менен чектелбейт. Ал кыргыз элиндеги ар бир инсандын ийгилигине кубанат, аны эл алдында ырдап, жаштардын алардан таалим-тарбия алуусу үчүн ар кимисинин жашаган иштерине кеңири токтолуп, башкаларга үлгү болсун дегендей арноо-үгүт ырларын жазат. Анын мындай ырларына «Тургунбай Садыковго», «Эжеме», «Дайырга», «Арстанбектин бальзамы», «Көп кырдуу талантка» ж. б. кирет. Маселен, «Тургунбай Садыковго» арналган ырында скульптордун эмгегин ырга салуу менен кыргыз элинде мурда болуп көрбөгөн өнөрдү кыргыз жаштарынын өздөштүрүүсүнө суктанып, анын ийгилигине өзү жеткендей кубанат. «Эжеме», «Дарыйка» ырларында өнөрдүн башка түрү болгон – операга, актёрлук чеберчиликке, сахналык өнөргө өзүнчө маани берип, Б. Кыдыкеева менен Д. Жалгасинованын талантына таазим этет. «Көп кырдуу талантка» ырында К. Молдобасановдун композиторлугуна, комузчулугуна, дирижёрлугуна токтолуп, бул өнөрдүн ар биринин касиетин ачып, алардын баарын айкалыштырып жүргөн таланттуу инсанга ыраазычылыгын билдирип, өмүрүнүн узун болушун каалайт. «Арстанбектин бальзамында» «Арашан» бальзамынын авторунун ишине кубанат, жалпы адамзат үчүн жасаган ишинин ийгилигине чын жүрөктөн ыраазы болот, анын эмгегин коомчулукка жар салып, жаш муундарды андан үлгү алууга чакырат.

«Ашуудан берген отчётумдун» орчундуу бөлүмүн «Махабат ырлары» ээлейт. Кыргыз поэзиясында бул темага арналган ырлар өтө эле арбын жана ушул темага ыр арнабаган акын да жок болуш керек. Б. Сарногоев да башка акындардай эле бул темага кайрылып, далай ыр китептеринде ага маанилүү орун берип, махабат темасын ар кандай кырдаалдан карап, көптөгөн ырларын арнаганы белгилүү. Акындын бул ырлар жыйнагында да сүйүү темасы көңүлдүн чордонунда кала берген. Бул бөлүмгө кирген сүйүү ырларында акын адам өмүрүнүн ар кандай учурундагы жан дүйнөнүн абалын, адамдын жашына жараша ал сезимдин өзгөрөрүн, бирок анын адамга болгон таасири түбөлүк сакталып каларын ар тараптуу көркөм-поэтикалык тил менен жеткиликтүү берүүгө аракеттенет. Мисалга, «Бере турчу бир тамчы», «Өткөндөрдү элестеп», «Аячы мени», «Цыган кызга», «Айтчы, сулуу», «Алчы конуп беремин» ырларында акын лирикалык каармандын сүйүү отуна кабылып, анын түйшүгүн тартып, түн уйкудан безип, көңүлдү бийлеген сүйүүсү үчүн эмне болсо да аткарууга даяр экендигине, ошол эле мезгилде сүйгөнүнө толук жетпей, колун кармоого зар болгон махабат кумарына азгырылып жүргөнүн сүрөттөйт. «Ойлонуп көр», «Эмне болду экен», «Сүйүшкөн жүрөктөр», «Эсен бол», «Мүрзө жанында» ырларын-

да турмуштан далайды көрүп, махабаттын балын да, уусун да татып калган лирикалык каармандардын сүйүүгө карата кубанган, өкүнгөн мамилелерин, ошондой эле бардык нерсеге сергек карагандай эле сүйүү сезимдерине да туруктуу жана чынчыл караган ой-пикирлерин образдуу деталдар, учкул ыр саптар менен берет. Мындай ырларынын арасындагы «Өчпөс от» ыры өзүнө көңүлдү өзгөчө бурат. Анда кан күйгөн согушка сүйгөнүн узатып, анын өлгөнүнө акыл-эсинде ынанса да, ага арналган махабат сезимин туруктуулук менен сактап, ага багышталган сүйүүсүн эч кимге алмаштырбай ушул мезгилге чейин жашап келе жаткан Жибек кыз жөнүндө баяндалат. Жибек кыз Атамекенин өтө сүйүп, ал үчүн жанын курман кылган жигиттин «күт» деген бир сөзүн туу тутуп, аны өмүрүнүн акырына чейин күтүүгө бел байлайт. Өзүнүн жаштык курагы өтүп, чачтарын буурул басса да, Мекен үчүн жанын курман кылган жигиттен баш тартпайт, өзүнүн сүйүү сезимин Мекенге арналган сүйүүгө барабар коёт.

Баасына башка жетпеген,
Махабат ыйык сөз белем...
Көп жылдар күтүп жоокерди
Коштошту кырчын кез менен.

Чачтарын эчак ак чалып,
Байбиче сымал балпайып.
Кыз болуп туулуп энеден,
Кыз бойдон барат картайып.

Акын «Махабат ырларында» сүйүүнү бир келип кеткен сезим катары кабылдабастан, аны менен түбөлүк жашоо зарыл экендигине чакырык салат. Сүйүү адамдын күндөлүк турмушуна гана эмес, жан дүйнөсүнө, келечекке койгон максатына дайыма ээлик кылып турганда гана анын бардык тарабы түгөл болорун «Мен жактырган күүлөр сенсин» ыры аркылуу туюндурат. Кыргыз элинде кылымдап жашаган күүлөргө салыштырат. Акындын көз карашында залкар күүлөр адамдын сезимин ойготуп, жашоого шыктандырып, арман-мунуна, күлкү-кубанычына кандай тең орток болсо, сүйүү сезими да ошондой. Адамдык сезимин бийлеп, акыл-эсин таразалап, «Насыйкаттай» акылмандуулукту, салттуулукту талап кылуу менен бирге, «Ибараттай» көңүл кушун терметсе, кээде «Боз салкындай» алып учуп ойкуп-кайкыса, кээде, «Көкөй кестидей» арманга айланып эңсетет, кумарлантат. Деги махабат акындын баамында өмүрдүн тунук булагы.

Акындын «Ашуудан берген отчөтунда» кийинки бөлүм — юмор менен сатира. Бул бөлүмдөгү юмор менен сатиралар жазылганга чейин акын бир кыйла такшалуудан өттү, кыргыз адабиятындагы бул тармакта из калтырган залкарлардан таалим-

тарбия алды. Ал кичинесинен элдик оозеки чыгармачылыктын алдыңкы үлгүлөрүн сүйүп окуп, эл арасынан угуп жүргөн мезгилинде өзүнчө өнөр катары бааланган куудулдардын чыгармалары, окуялары менен таанышып, жоруктарына маашырланса, кийинчерээк жазма поэзияда, профессионал адабиятта юмор менен сатираны бийик чокуга жеткирген Мидин Алыбаев, Райкан Шүкүрбековдор менен жакын мамилелеш болду. Алардын сүйлөгөн сөзүн, турмуштук терс көрүнүшкө карата мамилесин үйрөнүп, коомго карата акынга таандык ачык-айрымдыкты дал ошолордон алды, өздөштүрдү. Б. Сарногоевдин сатира жана юмор ырларындагы негизги өзгөчөлүк андай ырлардын ар биринде акындын өзүнүн личносту катышып, коомдо кездешкен терс көрүнүштөргө карата мамилесин, ал гана эмес жакпаган нерсеге карата кыял-жоругун да чагылдырып жибергени бар.

«Сатиранын ирония, сарказм, гротеск, какшык-каймануулук сыяктуу көркөм каражаттары бар. Акындын бир эле сатиралык чыгармасында күлкү да, күйдүргү да, сарказм да, гротеск да бирин-бири толуктап турат. Байдылдада табият берген куудулдук, тапкычтык, куйкум сөздүүлүк, жан кашайткан чымчыкейлик күчтүү өнүккөн. Акын сатира-юмордук ырларында ойду жеткиликтүү, даректүү туюнтуу үчүн көркөм сөз каражаттарын орундуу жана образдуу кылып, элдин бардык катмарына текши жеткидей жөнөкөй тил менен ишенимдүү берет» (292-б.).

Акын коомдогу терс көрүнүштү сыноодо кандай кечиримсиз болсо, өзүнө да карата ошондой. Анын натыйжасында башкалардын кыял-жоругун, жүрүш-турушун кандай күйдүргү сөздөр менен шылдындаса, өзүн, жеке турмушун, кетирген кемчиликтерин да андан кем эмес сынга алат. «Сенди унутуп коюптур» ырында кошоматчылыкты сынга алып, бүгүнкү турмушта ал жөнөкөй эле терс көрүнүш гана болбостон, адат катары калыптанып баратканына токтолот, өзгөчө юмор аркылуу сатиралык мүнөздө мыскылдайт.

Көрсө кайран курбалым,
Кошоматчы болуптур.
Кол куушуруп чоңуна,
Коюн, тоогун союптур,
«Сиз» деп жүрүп дайыма,
«Сенди» унутуп коюптур.

Шаарда жашагандыктын өзүн толук эркин сезип, адепсиз көрүнүштөрдү жасаган жаштарга насаат айткан, сатиралык чыгармаларынын ичинен элге кеңир тараганы да жана көлөмдүүсү да «Мидинге кат» поэмасы.

«Ал автордун жеке адабий тажрыйбасы үчүн эпикалык жанрда буга чейин жетип көрбөгөн чеги, алып көрбөгөн бийиктиги болсо, жалпы кыргыз поэзиясы үчүн кол менен санала турган ири поэмалардын дагы бир жакшы үлгүсү. Акындын жаркын

личносту, бар пендечилик сапаттары кошо чагылып турган синкреттик стили, өнүккөн артистицизм, күлгүн юмору менен ачуу ирониясы, ойчулдук жөрөлгөсү менен таамай лаконизми, портретчил машчылдыгы менен мүнөздөп баа берүү жөндөмү ушул чыгармасында айрыкча бир кулпуруп ачылган. Мында калам ээсинин турмуштан алган катаал сабагы да, өйдөлөп бараткан жаш курактын нускасы да, кызык жана карама-каршылыктуу татаал чыгармачылык жолдон жыйнаган адабий тажрыйбасы да жатат... Анда шаттык менен кайгыга, жеңиш менен утулушка, трагедия менен оптимизмге толо түркүн-түркүн кайчылаш тагдырлар бар. Болгондо да алар чыгармачыл адамдардын тагдырлары. Акын өзүн-өзү андап билүүгө алат, өмүр жолун, жасаган ишин чыныгы эрдикчил реалисттерче калыс жана катаал таразага салат, адеп-ахлактык талабынан баалайт». (К. Даутов. Мезгил сыны жана мен. –Б., 2004, 82–83-бб.)

Акын поэмасы аркылуу бүгүнкү күндөгү саясий-социалдык көрүнүштөргө баа берип, жакшы жактарын мактоого алып, кемчиликтерин конкреттүү инсандарга, тарыхый образдарга токтолуу менен каймана түрүндө элдин өзүнө жеткирүүгө аракеттенет. Поэманы окуган жаштар аты аталган залкарлардан үлгү алып, ал эми көзү тирүү таланттарга таасирленишин каалайт. Ал эми аты аталып сынга кабылгандар болсо, ошол мүчүлүштүктөрүнөн кутулуп, мындан аркы турмушунда дагы ийгиликтерге жетүүлөрүнө карата тилектерин билдирет. Эгер адам кааласа жаңылыштыктарынан өзү гана арылуусу мүмкүн экендигин жеке турмушунан мисал кылып, арактан жакшылык жок экенин билгенден кийин андан «кол үзгөнүн» айтат, ошондой эле ичимдиктен алыс болушу үчүн жаштарга поэмада өтө көп кайрылат.

Бул жыйнакка кирген «Аялдар жөнүндө терме» жана «Эркектер жөнүндө терме» окуган адамдын көңүлүн бөтөнчө бурат. «Аялдар жөнүндө терме» алардын байыркы замандарда укуксуз болгонунан тартып, социализмдин жардамы менен эркиндикке, теңдикке жетишкенин, коомдук турмуштун бардык тармагына аралашканын, бийликке жана байлыкка жеткенин куюлушканын саптары менен тизмектеп келип, анан ошол тең укуктуулукту, азаттыкты туура эмес түшүнүп адеп-ахлактык, моралдык-нравалык жактан терс жосунга түшкөн аялдарды сынга алат. Терс көрүнүштөрдөн билимсиздикке, көйрөндүккө, ыпыластыкка, ушакчылыкка, бейжайлык менен ажаандыкка, өз боюна тын эмес жүдөөлүккө ж. б. кайрылып, андайларды күндөлүк турмуштан терип, жаштардын андай касиеттерден алыс болушун каалайт. «Эркектер жөнүндө термеде» жалаң эр-азаматтардын, жигиттердин кемчиликтери сынга алынат. Алардагы терс сапаттардан сарандык, кытмырлык, бузукулук, моралдык жактан туруксуздук, залымдик, жанбактылык, кызганчаактык, аракеттик, жегичтик, кошоматчылык, арызчылдык, көпкөндүк, ый-

мансыздык, эркелик, селсаяктык ж. б. кеңири сөзгө алынып, андай сапаттардан алыс болууга чакырык салат, оңолууга үндөйт.

Бул термелерде чукугандай табылган сөз айкаштары, ийгиликтүү көркөм табылгалары – айтылуучу ойдун поэтикалык көркөмдүгүн тереңдетип турат. Акын адам мүнөзүндөгү нюанстарды кылдат байкай алат жана аларга терең психологиялык мүнөздөмө берет. Эки термени акындын моралдык-этикалык, адеп-ахлактык темада жазылган сатиралык жанрдагы көркөм шедеврлеринин бири деп айтсак болот. (300-б.)

Жыйнактын акыркы бөлүмү «Ода жана жаңы ырлар» деп аталып, ага кийинки мезгилдерде жазылган ар түркүн темадагы ырлары камтылган. Маселен «Баткен көлү» аталган жердеги Төрткүл көлүнүн кооздугун, кереметин, пейзажын сүрөттөсө, «Бойдокко кеңеш», «Тар пейилдүү бирөөгө» ырларында адамдын ар түркүн сапатын, «Дүбүрт» өзүнүн артында келе жаткан жаш таланттарга чыгармачылык ийгилик каалаганын, «Дарегим-данегим», «Менин бүтпөс ырым» кыргыз элине, Мекенине арналган сүйүүсүн баяндайт. Ошондой эле бул бөлүмдө эне тилине бөтөнчө басым койгон ырлар кездешет. Мисалга «Тилдер жана энелер» ырына токтолсок, анда:

Ким барктаса өз энесин, өз тилин,
Барктай билет дүйнө элинин көп тилин,
Ар улуттун энеси улуу, тили улуу
Өйдө, ылдый деп айта албайбыз эч бирин,

– деген саптарды кездештиребиз. Бул ырда ар бир адамдын өз энесине, өз тилине урмат көрсөтүүсү керектигин билдирген патриоттук чакырык башкы орунда турат.

Ал эми мамлекеттүүлүктүн жүрөгү болгон кыргыз тилине арналган төмөнкү саптарды кимдер билбейт. Мындай терең, таамай жана атуулдук оптимизмге, бийиктикке чакырган ыр саптары жыш.

Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.
«Эне тилин жакшы бил»

Жыйынтыктап айтканда, «Ашуудан берген отчётум» акындын чыгармачылыгы гүлдөп турган элүү жашында жарыкка чыккан. Ал акындын чыгармачылыгынын толук өнүгүшүн көрсөтүп, бир эле мезгилде үч адабий булактан азыктангандыгын айкындап турат. Биринчиден – элдик оозеки чыгармачылык жана анын уландысы катары көрүнгөн акын-ырчылар поэзиясы, экинчиден – кыргыз жазма профессионал поэзиясы, үчүнчүдөн – орус классикалык поэзиясы, ал аркылуу дүйнөлүк

классикалык адабият. Дал ушулар акындын оригиналдуу, эч ким кайталай алгыс Б. Сарногоевдик көркөм-эстетикалык «жүзүн» толук ачып берип турат.

Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугу – дүйнө кабылдоосу, адам турмушун өз көз карашында берүү менен байланышкан. Бул адабият өнөрүндө турмуштук чындыкты сүрөткердин чагылдыруусунда ачык көрүнөт.

Жыйнактын аталышынын өтмө маанисине көңүл бурсак, турмушка карата көз карашы, жашоо-тиричиликтеги оң-терс көрүнүштөргө мамилеси, философиялык ойлору, жан-дүйнөсүндөгү ар түркүн кырдаалдар кенири чагылышы менен акын өз элине «отчёт» берип жатканын туюнабыз, дал ушундай мамиледен чыгармачылык индивидуалдуулугу ачык көрүнөт.

Акын ушул максаттарын, ой-мүдөөлөрүн аткарууда өзүнүн индивидуалдуулугун ачууга аракеттенет. Ал башка акындардан айырмаланып, адабий профессионалдуулукту элдик оозеки чыгармачылык менен айкалыштырууга жетишет. Б. Сарногоевдин «Ашуудан берген отчётума» кирген ырлардан, поэмалардан акындын чыгармачылыгына таандык жөнөкөйлүктү, башкаларга окшошпогон дүйнө таанымдын өзгөчөлүгүн баамдайбыз. Элдик оозеки чыгармачылыктагы терме сыяктуу жанрларга жаңыча мазмун киргизип, аларга жаңы формалык жаңылык берип, индивидуалдуу чыгармачылык мамиле жасайт. Акындын мындай аракеттеринин натыйжасында терме ырларында да бүгүнкү күндүн талабына төп келген чыгармалар жаралып, алар эл сүйүп окуган көркөм дөөлөттөргө айланган.

Мындай чыгармачылык индивидуалдуулук акындын философиялык ой-жорууларын, жан-дүйнөсүн чагылдырып берүүдө гана болбостон, ыр түзүүдө – куплеттерде, түрмөктөрдө, көркөм сөз каражаттарын колдонууларында да так-таасын көрүнөт.

Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугун айкындоочу дагы бир касиет – анын турмушка, көркөм чыгармачылыкка карата алган позициясы. Мисалга, Б. Сарногоевдин позициясын алсак, анын өз чыгармачылыгынын ачыктыгы жана жөнөкөйлүгү көзгө урунат. Ал дал ушундай касиеттери менен окурмандардын жан дүйнөсүн бийлеп, ишеничине кирип, таасирлентет.

Мен киммин, мен акын жамансары,
Колунда койкондогон калем сабы.
Энекем эптеп төрөп койсо керек,
Кыргызда көбөйсүн деп адам саны.

«Мен киммин».

Жалпылаштырып айтканда, акын турмушту, улуттук кулк-мүнөздү, психологияны терең, лирикалдуу, образдуу жана жана жөнөкөй ачып берди. Көркөм образдары көп боектуу айкын-

ачык, таамай эмоциялуу жана түшүнүктүү. Эң башкысы – мазмунга бай, ойго карк, акылга мол, ошого жараша уюштурулушу көп түрдүү. Акындын керемет ыр саптары, акылды тамшандырган поэтикалык табылгалары – бүткүл элдик байлыкка, жалпы калктын сүймөнчүлүгүнө айланып кеткен. Чыгармаларында байыркы кыргыз адабиятынан бүгүнкү күнгө чейинки көркөм чыгармачылыктын мыкты салттары табигый түрдө тирелишип, көп түрдүүлүктүн акынга гана таандык бүтүндүгүн, оригиналдуулугун, ошол эле маалда уникалдуулугун айкындап турат. Б. Сарногоев тубаса таланты, кайталангыс көркөм ааламы жана көөнөрбөс чыгармалары менен кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө олуттуу салымын кошуп, сөз дүйнөсүнүн жаңы сырларын ачып, жаңы табылгаларын таап, поэзиянын мартабасын бийиктетип кетти.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Акындын ырлары эмне себептен элдик оозеки чыгармаларга окшошуп турат?
2. Б. Сарногоевдин акын болушу үчүн кандай таасирлер болду?
3. Акындын биринчи ырлар жыйнагы кандай аталат?
4. 50-жылдары акындын кандай ырлар жыйнагы жарык көргөн?
5. «Ашуудан берген отчетум» ырлар жыйнагындагы негизги өзгөчөлүктөр кайсылар?
6. Бул жыйнакта элдик оозеки чыгармачылыктын кандай жанрлары пайдаланылган?
7. Акындын термелеринен кандай жаңылыктарды байкадынар?
8. Арноо жана каалоо ырлары боюнча сенин көз карашың кандай?
9. Акындын патриоттук ырлары сени шыктандыра алдыбы?
10. Акындын кандай обондуу ырларын билесиң?
11. Кыргыз күүлөрү жөнүндө Б. Сарногоев кандай пикирин билдирет? Ал кайсы ырларда чагылдырылган?
12. «Мидинге кат» сатиралык поэмасы жөнүндө сенин жеке пикириң?
13. Акындын кандай поэмаларын билесиң, алардын идеялык мазмунун кыскача айтып берүүгө аракеттен.

Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугу

Сүрөткердин милдети чыгарма жаратуу, турмушту жана ошол турмуштагы адамды ачып берүү, чагылдыруу. Бирок, ошол турмушту жана адамды ар ким ар кандайча көрсөтөт. Л. Толстой айткандай, окурман жаңы китепти колго алганда «Кана, деги кандай адамсың? Турмуш жөнүндө мага эмне жаңы нерсе айттып бере аласың?» деп, китепке үңүлө баштайт. Маселен, кыргыз адабиятында 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшү, анын жүрүшү, жеңилиши жөнүндө көп эле чыгармалар жаралды, ар бир автор ошол турмуш чындыгын өзүнүн жеке өзүнчөлүгү менен ачып берүүгө аракет кылды. Албетте, анда алар ар бири өзүнүн эмнени, кандай жазуу керектигине ылайык, турмуштук тажрыйбасына, адабий билимине таянып, бир эле тарыхый окуяны, окшош турмуш көрүнүштөрүн ар кыл көркөм жалпылоого барышты. Сүрөткер ар бир эпизодго, каарманга өзүнүн көз карашын, стилин, антипатия-симпатиясын билдирет.

Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугу деген көп жактуу каралып жүрөт, ал автордун өмүр жолу да, көз карашы да, талант-чеберчилиги да, ошол кезде шарт-жагдайга байланышкан социалдык маселе да.

Индивидуалдуулук бул – кайталангыс, өз алдынча башкаларга окшобогондук, ар бир адам өзүнчө индивид болгондой эле анын дүйнөнү көркөм чагылдыруусу – чыгармачылыгы да, индивидуалдуу, б. а. өзгөчөлүү, өз алдынчалуу. Эгерде өз алдынчалыгы жок болсо, анда сүрөткер жок. Ар ким дүйнөнү ар кыл көрөт, адамдарды ар кыл түшүнөт жана ошолорун ар түрдүүчө түшүндүрөт. Ар бир чыгармачыл адамдын индивидуалдуулугу ушунда.

ТОКТОБОЛОТ АБДУМОМУНОВ

(1922–1989)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖОЛУ

Алгачкы кадамдар

Кыргыз Эл жазуучусу, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси, драматург Токтоболот Абдумомунов 1922-жылы азыркы Кемин районунда Атайке (Атаке) кыштагында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Бала кезинде чоң атасынын агасы Рыспайдын комузун тыңшап, жомокторун угуп чоңойгон. «Манас», «Ак Мөөр», «Кыз Жибектерди» ошол кишиден угуп, ал киши сүйлөгөндө, жомок айтканда балдар менен ойногонго барбай, демин ичине катып тыңшап отурчу.

Т. Абдумомунов чоң драматург болуп элге таанылганда, ошол ба-

лалык чактагы элдик оозеки чыгармачылыкка кызыкканын эстеп: «...чоң атамдын айткандары кийин-кийин шыктын ойгонушуна өз таасирин тийгизбей койгон жок го дейм» – деп жазган. Бирок Т. Абдумомуновдун чыгармачылык иши башка кыргыз жазуучуларына окшобогон өзүнчө өзгөчөлүү болуп башталды. Адегенде, ал докторлук адистикке ээ болсом деп дегдеп, 1938-жылы Фрунзедеги медициналык окуу жайга кирип, аны бүткөндөн кийин мурдагы Гүлчө, азыркы Алай районуна караштуу Жошолу айылдык советинде фельдшер пунктунун башчысы болуп иштеди. 1939-жылы жаңы ачылган Кыргызстан мамлекеттик медициналык институтуна өтүп, анын үчүнчү курсуна барганда оорунун айынан окууну таштоого аргасыз болгон. Ошентип, Т. Абдумомуновдун көздөгөн максаты ишке ашпай калган.

1941-жылы Т. Абдумомунов Кыргыз мамлекеттик басмасында адегенде корректор, анан жарым жылдан соң редактор жана котормочу болуп иштей баштайт. 1942–1955-жылдары ал Кыргыз радиокомитетинде редактор, Ош областтык «Ленин жолу» гезитинде котормочу, СССР Жогорку Советинде котормочу жана «Советтик Кыргызстан» журналында бөлүм башчысы кызматтарын өтөгөн. 1946-жылы 26-августта ВКП(б) БК «Драма театрларынын репертуарлары жана аны жакшыртуунун чаралары тууралуу» деген токтомду кабыл алып, анда Москвадагы драмтеатрлардын репертуарларында жалаң эле өткөн замандарга байла-

ныштуу спектаклдер коюлуп, жаңы заман, замандаштардын турмушу чагылдырылбай жаткандыгы катуу сындалган. Мына ушул көрсөтмөгө байланыштуу, Советтер Союзунун бүткүл театрларында замандаштардын, социалисттик коомдун турмушун көрсөтө турган репертуарларды көбөйтүү аракети күчөгөн. Мына ушул талапка ылайык ал кезде драмалык чыгармаларды жазууга далалаты күчтүү Т. Абдумомунов учурдагы турмуш чындыгынан алып, пьесаларын жаратууга киришкен.

Мына ушул жерде закондуу суроо туулат: «Эмне үчүн Т. Абдумомунов өзүнүн чыгармачылыгын башка кыргыз жазуучулары өңдөнүп, ыр жазуудан, же кара сөздөн баштабай, драмалык чыгармаларды жазуудан баштап отурат, мунун себеби эмнеде?» Бул суроону Т. Абдумомунов мындайча чечмелеген: «Биринчиден, менин чоң атам жомоктогу ар бир каармандын диалогун анын мүнөзүнө жараша өзүнө таандык үн, мимика, жест жана интонация менен айтар эле. Экинчиден, техникумда орус адабиятынан мугалими Н. Н. Ивановский, ал киши жакшы көргөндүктөнбү, айтор, орус адабиятынан сабак бергенде Н. В. Гоголдун «Ревизору» менен Н. А. Островскийдин пьесаларын бизге өзү окуп берип, аны майда деталдарына чейин түшүндүргөндү эмнегедир айрыкча жакшы көрөр эле. Үчүнчүдөн, биз окуп жүргөн кезде колубузга кичине тыйын тийсе эле кыргыз театрына барар элек (айрыкча «Ажал ордунаны» көргөнгө). Ал эми, театрдын таасири баарынан күчтүү болору кимге болбосун белгилүү эмеспи. Төртүнчүдөн, биздин техникумда өз мезгилине жараша бир кыйла күчтүү драма кружогу бар эле. Ага кыргыздын эң мыкты искусство чеберлери, Кыргыз ССРинин Эл артисти А. Боталиев менен А. Куттубаев экөө жетекчилик кылышчу. Мен ал кружокко дайыма катышчумун. М. Токобаевдин «Кайгылуу Какейинде» башкы каармандардын бири Өмүркулдун ролун аткарып, А. Куттубаевден мактоо алганым али да эсимде».

Т. Абдумомуновдун берген ушул түшүндүрмөлөрүнөн кийин анын жаш кезинен эле драматургия жанрынын сырларын түшүнүүгө багыт алып, ошол жанрга жакын боло баштагандыгын түшүнүү анча кыйынчылыкка турбайт. Ошентип, ал 1945-жылдан баштап драма жазууга аракет кылат. Жогоруда эскертилгендей, Т. Абдумомунов партиялык токтомдогу көрсөтмөгө көңүл бөлүп, замандаштардын турмушунан алып «Кумдуу чап» (1947), «Замандаштар» (1949), «Курман» (1950) пьесаларын жазат. «Кумдуу чап» пьесасында автор тоолуу райондордо нефть издеген геологдордун турмушун, «Замандаштар» пьесасында эки металлургиялык заводдун эмгектик мелдешин, ал эми «Курман» пьесасында айылдык врачтардын турмушун көрсөтмөк болгон. Бул пьесалар ошол учурдагы турмуш чындыгын чагылдыруу керек деген талапка мазмуну жагынан жооп берген менен, Т. Абдумомуновдун драматургиядагы алгачкы үйрөнчүк аракет-

тери гана болчу. Драма жанрынын көп сырлары али автор тарабынан аңдала электигин ал өзү да ачык айткан.

Драматургдун изденүүлөрү

Т. Абдумомунов өзүнүн драматург экендигин элүүнчү жылдары жазган «Атабектин кызы», «Тар капчыгай», «Ашырбай» драмаларында ачык айгинелей алды. Кыргыз драматургиясындагы алгачкы психологиялык драма катары мүнөздөлөт. «Атабектин кызы» драмасында Т. Абдумомуновдун социалисттик коомдо мансапка умтулган Садыркул аттуу жигиттин ыплас ички дүйнөсүн ачып көрсөтөт. Бир караган адамга Садыркул өтө илберинки, адамгерчиликтүү, ар ишке жөндөмдүү, сөзмөр, дилгир, билимдүү жигит. Ошондой сапаттары менен Жыпаргүлдү өзүнө тартып, аны чексиз сүйгөн адам болуп көрүнүп, ишенимине ээ болот. Бирок анын сырты менен ичи эки ажырым адам экендигин кийин Жыпаргүлгө кылган айбандык мамилелеринен улам ачыкка чыгат. Көрсө, ал Жыпаргүлдүн чоң авторитеттүү атасы Атабекти мансапка жетүү үчүн пайдаланмак болуп гана үйлөнгөн экен. Жыпаргүл өзүнүн ушундай ыплас иш үчүн гана «сүйгөн жар» болуп келгенин түшүнгөндөн кийин, Садыркулдан кол үзүп, турмуштан өзүнүн туруктуу ордун табуу жолуна түшөт.

Тарыхый-революциялык темада жазылган «Ашырбай» драмасы 1917-жылдагы Октябрь төңкөрүшүн, мурдагы Совет бийлигин көп жаңылыштыктардан кийин гана туура түшүнгөн Ашырбайдын тагдырын баяндаса, 1960-жылдары жазылган «Сүйүү жана үмүт» драмасы улуу акын Токтогулдун образын түзүүгө арналган. Адеп-ахлак, адамдык касиет мамилелерин терең иликтеген «Атабектин кызы», «Тар капчыгай» драмаларынан кийин бул багытта «Каркыралар кайтканда», «Кадырлаштар», «Машырбек үйлөнөт», «Ыйык таштар», «Абийир кечирбейт», «Бюро жүрүп жатат» өңдүү көптөгөн драмалык чыгармалары жазылды. «Кадырлаштар» пьесасы социалисттик коомдогу коммунисттик адептүүлүк деген маселенин өтө катуу колдонулушун элестетет. Партиянын райондук комитетинин биринчи катчысы Базаров өзүнүн акниет, чынчылдыгы менен тегерегиндеги жооптуу кызматкерлерге жакпай калып, алар ар кыл айла-амал аркылуу Базаровду каралап, кызмат ордунан түшүрмөк болушат. Жаманатты кылуунун көп аракеттери оң жыйынтык бербегенден кийин, эми алар Базаровдун үй-бүлөсүн бузуу амалын колдонушат. Мындан да жолу болбогон соң, Базаровду мас кылып, Зейнеп аттуу аял менен таштап коюшуп, ал жерге Зейнептин жасалма күйөөсүн алып келишип, тиги экөөнүн үстүнөн чыгартып, анан биринчи катчынын адепсиздигин ашкерелеген арыздарды уюштурушат. Мына бул окуя адамга жаманчылык кылуунун чеги жок экендигин дагы бир жолу эске салат. Ком-

мунисттик адептүүлүк салты боюнча аялдын да, эркектин да жүрүм-турум жагынан бузулушуна жол берилбөөгө тийиш эле. Өзгөчө, бул партиялык жетекчи кызматтарда иштегендер үчүн кечиримсиз күнөө катары эсептелген. Азыркы капиталисттик коомдогу эркиндик деп аталган шартта жогорку «далилдер» боюнча Базаровду күнөөлөгө да болбос эле. Демек, бул драма ошол социалисттик коомго мүнөздүү чындык чагылдырылгандыгын ушул сюжеттик деталдын өзүнөн да баамдоого болот экен.

«Ыйык таштар» пьесасында акыйкаттыкты, чындыкты, аргументтүүлүктү туу туткан адабий сынчы менен, кошоматчы, көшөкөр, калыстыгы жок, принципсиз адабий сынчынын көркөм образдары түзүлгөн. Ал эми, «Машырбек үйлөнөт» сатиралык комедиясында драматург негизинен «Атабектин кызы» драмасындагы мансапкорлук идеясын андан ары тереңдеткен. Бирок мында эң башкы маселе – кошоматчылыктын бетин ар тараптан ашкерелеп, мыскылдоо. Дегинкиси, Т. Абдумомуновдун сатиралык комедияларынын турмуштук негизинин бекем экендиги анын идеялык-эстетикалык табылгаларынын өмүрлүү болорун айгинелейт.

Т. Абдумомуновдун драмалык чыгармаларынын тематикалык багыты ар түрдүү, жанрлык, композициялык, стилдик изденүүлөрү бай. Улуу Атамекендик согуштун баатыры Чолпонбай жөнүндө «Чолпонбай» драмасын, элдик оозеки чыгармалардын материалдарынын негизинде «Карагул ботом», «Алдар Көсөө» драмаларын, алыскы Вьетнам элинин күрөшү жөнүндө «Биз анын балдарыбыз» драмасын жазган. Т. Абдумомуновдун драмалык чыгармаларынын тандалмалары 1992-жылы 60 басма табакка жакын көлөмдө «Адабият» басмасы тарабынан жарык көрүп, ага 20га жакын көп актылуу пьесалары киргизилген. Мындай жалаң тандалмалуу драмалык чыгармалардан турган эки чоң томдук жарык көрүшү кыргыз драматургиясынын тарыхындагы биринчи окуя. Бул эки томдогу пьесаларды карап отурганда, Т. Абдумомуновдун өз заманынын турмуш чындыгын ар тараптан кеңири иликтеген, анын эң урунттуу, мүнөздүү жактары ачык түзүлгөн көркөм образдар аркылуу элестете алган чебер драматург экендиги даана сезилет. Бул жагынан ал орус адабиятындагы улуу драматург Н. А. Островскийдей эле бай адабий мурас калтырууга үлгүргөн.

Т. Абдумомуновдун талантынын күчү драмалык чыгармаларды жазуудан көрүнсө да, ал кез-кез көркөм проза жазууга кайрылып, бул жагынан да бир катар эмгектерди жараткан. Ангемелерден, очерктерден турган «Жакшы адамдар» жыйнагы 1955-жылы жарык көргөн. Андан кийинчерээк 1959-жылы «Жүкөш» деген повестин жазган. Октябрь төңкөрүшүнүн кырк жылдыгына карата уюштурулган бүткүл союздук конкурста Т. Абдумомуновдун «Алыскы тоолордо» деген киносценарийи сыйлыкка татыктуу болуп, ал сценарий боюнча тартылган кинокартина бүткүл союздук, дүйнөлүк экрандарда көрсөтүлгөн.

Т. Абдумомунов чоң коомдук ишмер да болгон. Ал 1959–1971-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун, 1974-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Кыргыз Республикасынын театрлар коомун башкарган. СССР Жогорку Советинин 6, Кыргыз ССР Жогорку Советинин 7–8-чакырылышынын депутаты болуп шайланган. 1970-жылы «Сүйүү жана үмүт», «Абийир кечирбейт» драмалары үчүн Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болгон.

«Абийир кечирбейт» драмасы

Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» драмасы аны драматург катарында такшалтып, бул жанрдын тишин чагып калган учурда, 1963-жылы жазылды. Драма чоң ийгилик менен театрларга коюлду, Советтер Союзундагы кырктан ашуун театр сахналарында көрсөтүлдү. 1977-жылы драманын кыргыз сахнасында 400 жолу коюлгандыгы белгиленди. Сахнадан түшпөй көпкө коюлган мындай драмалык чыгармалар саналуу эле экендигин эстесек, анда бул чыгарманын чоң ийгиликке ээ болушунун идеялык-көркөм касиеттери кайсылар эле? – деген суроо өзүнөн-өзү туулат.

Адегенде эле драманын аталышында чоң сыр жаткандыгын эскертүүгө туура келет. Кыргыз элинде: «Алдына келсе, атандын кунун кеч» – деген улуу сөз бар. Мында адамды кечиримдүү болууга үндөгөн маани жатат. Ал эми, Т. Абдумомуновдун драмасынын атына камтылган маанини алып көргөндө, анда элдик идеяга карама-карша ой айтылып, абийир, болгондо да адамдын абийири эч нерсени кечирбейт деген бир гана маани бар экенин байкоого болот. Ошентип, драманы али окуй элек, сахнадан али көрө элек окурман менен көрүүчүдө кандайдыр бир кечирүүгө болбой турган окуялар болору жөнүндө кызыктыруучу ой пайда болот.

Айткандай эле, драманы адеп окуй баштаганда алгачкы биринчи сүрөттө эле камактан бошонуп келаткан Нурдиндин ичинде бугуп жаткан чоң сырдын бар экендиги белгилүү боло баштайт. Түрмөдөн чыккан Нурдин шаардагы балдарына келаткан айылдык бир кары адамга жолугуп, экөө сүйлөшүп, сөздөн сөз чыгып отуруп, карыя Нурдинди жакшы адам деп мүнөздөйт. Нурдин танданып: – «Менин жакшы адам экенимди кайдан билдиңиз?» – деп сурайт. Карыя: – «Көзүңдөн байкап турам», – деп жооп берет. Маек андан ары улантылып, Нурдин машинасы менен атайын эле бир кишини тепсетип, сот тарабынан адилет соттолгонун билдирет. Мына ушул кырдаалды байкаган окурманда мындай бир түйүндүү суроолор пайда болот: «Эмне үчүн Нурдин адамды атайын тепсетти? Мындай өмүргө атайылап зыян келтирген адамды жакшы киши катары мүнөздөөгө болобу? Же мында бир сыр барбы?». Кыскасы, драманын биринчи эле

сүрөтүндө окуя ушундайча түйүндөлөт да, эми андан ары окуянын жандырмагын билүү үчүн окурмандын кызыгуусу арта баштайт. Драманы окуп чыккандан кийин, окурманга мына булар ачык түшүнүктүү болот: Нурдин өзүнүн сүйгөнү Шайыргүлгө үйлөнгөнү жаткан күнү аны жолдошу Нияз бузат. «Шайыргүл Масадыкты сүйөт, Нурдин Москвада жүргөндө ал экөө дайыма бирге болуп, тоого гүл терип, эс алганга бирге барышып, эчак эле биригип алышкан» – деп, Нияз буга Нурдинди бардык жагынан ынандырат. Ачуусу келген Нурдин кетмек болгондо астынан тосуп кетирбей койгон Масадыкты машинасы менен койдуруп кетет. Масадык өлбөй калат, бирок бул кылмышы үчүн Нурдин соттолот. Кийин түрмөдөн келгенден кийин да ал Шайыргүлдүн тагдыры кандай болгонуна кызыгып, бир чети чексиз сүйгөндүктөн көрүүгө ашыгып, аныкына келсе, Шайыргүлдүн күйөөсү Оморго жолугат. Шайыргүлдүн Масадыкка турмушка чыкпаганын билип, эми Масадыктан мунун себебин билмек болот. Масадык канча жолу өзүнүн таза экенин айтса да, бул бузукулукка Нияз күнөөлүү экенин какшаса да, Нурдин ал сөздөргө ишенбейт. Качан гана Сейит бардык чындыкты айтып берип, толук далилдеп салгандан кийин Нурдин бардык күнөө өзүндө болгондугун толук сезип, өзүнүн абийири алдында кечиримсиз иш кылгандыгына өкүнөт. Шайыргүлдү чыныгы сүйүүдөн ажыратып, Масадыкты майып кылган өзүнүн абийири экенин туюп, муну эч убакта кечирүүгө болбой тургандыгын билдирет. Демек, ар кандай кыйын, татаал кырдаалдарда да адам аны сабырдуулук менен иликтеп, чындыкты туура баамдап, анан туура чечимге келсе гана өз абийиринин алдында таза бойдон калмакчы. Антпесе, абийирине балта чаап коюшка болот экен. Ал эми андай учурда абийир эч убакта кечирбейт деген жыйынтык драманын негизги сюжеттик өзөгүн, идеялык мазмунун түзгөн.

Чынында да, адам дүйнөсү – ачып бүткүс, иликтеп түгөткүс, эң татаал дүйнө. Адам баласы жашап келаткан сандаган кылымдардан бери аны менен бирге жакшылык жана жамандык, адилеттик жана адилетсиздик, чынчылдык жана эки жүздүүлүк, кайгы жана кубаныч, ак ниеттик жана арамдык өндүү сезимдер кошо эриш-аркак өмүр сүрүп келүүдө. Адам дүйнөсүн тазартуу, аны ак жолго багыттоо маселеси байыртан бери эле күн тартибинде курч коюлуп келет. Бирок биротоло оң чечип коюу мүмкүн эмес сыяктуу. Ырас, жалпы элдик менчик өкүм сүргөн социалисттик коомдо байлыктын күчү менен зордоо жокко эсе абалга дуушар болорун өз көзүбүз менен да көрдүк. Ошого карабастан, көрө албастык, арамдык, кытмырлык, кошоматчылык сыяктуу терс көрүнүштөрдүн теңчилик коомдо деле боло тургандыгын өзүбүз аралашып сездик. Мисалы, мансапка жетүү үчүн, атаандашка бут тосуп, андан озуп кетүү үчүн ар кандай айла-амалдарды иштөө качан да болсо жашай бере турган адам баласынын өнөкөт оорусу окшойт деген ой пайда болот. Акын А. Белеков адам баласынын жан дүйнөсүнүн татаалдыгын:

Адам деген кандай татаал аппарат?
Капкактарын кандай адам ача алат?
Кээ бирөөлөр тетигинен жаңылып,
Келтиришет бир-бирине акарат

– деп, абдан жакшы элестетип айта алган. Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» драмасында адамдын жан дүйнөсүнүн дал ушул татаалдыгы, «анын тетиктеринен жаңылган» адамдын кандай абалда калары эң жакшы элестетилген.

Нурдиндин образы. Нурдин зилинде жаман жигит эмес. Доктурлук кесипти мыкты билген, элдин ден соолугу үчүн пайдалуу көп иш колунан келе турган адам. Келечеги кең. Профессор Сулаймановдун шакирттеринин ичинен тыны ушул Нурдин. Ак көңүл, боорукер, жолдоштукка бекем, өтө ишенчээк жана анча-мынча чапчаң, курч, адамдардын баарын өзүндөй таза деп ойлойт. Ошон үчүн ал эң жакшы көргөн жолдошу Масадыктын Нияз жөнүндө айткан сөздөрүн анча элес албай, Нияздын терс жактарынын бар экенине маани бербей, аны ак ниет, арамдыгы жок, таза жолдошум деп эсептейт. Масадык: «...Нияз жердешиң таптакыр сен ойлогондой эмес!» – десе да, Нурдин: «...Кыябы, Ниязга күнүлөйт окшойсун ээ, Масадык», – деп, моюн бербей, анан: «... менин бир көзүмдөн экинчи көзүмдүн артыкчылыгы жок, экөө тең кымбат. Силер да ошондойсунар! Эх, Масадык! Муштумдай жүрөктө бир доско эмес, миң доско жетерлик сүйүү бар экенин билбейсиңби!» – дейт. Буга караганда, Нурдин жолдошторунун баарын бирдей көрүп, баарына бирдей мээримдүү мамиле кылгысы келет. Нияздын арамдыгынан кылдай да шек санабайт. Ошондой эле Нурдин, Масадыкты жамандаган Нияздын сөзүнө да ишенбей, Масадыкты жаманчылыкка барбайт деп ойлойт. Сүйгөнү Шайыргүлдү эчак эле аял кылып алып койгон деп Нурдинди ишендиргиси келет Нияз. Нурдин ишенбегенден кийин, Нияз: «Болуптур. Эң жакын тууганың мага ишенбесең... Кош» – деп, эшикти тарс жаап чыгып кетет. Кептин баары андан кийин башталат. Масадык менен Шайыргүлдү тоого гүл терүүгө алып барып жүргөн Сейит деген жигит Нияздын сөзүн төкпөй-чачпай туура деп бекемдеп, анан Шайыргүлдүн Масадыкка белек кылып берген портсигарын Нурдинге карматат. Анда минтип жазылган: «Жаным, Масадык! Туулган күнүң менен чын жүрөктөн куттуктайм! Менин сүйүүм күн нурундай жылытып, жоогазындай кубантып турсун. Экөөбүз таалайлуу болобуз... Сенин Шайыргүлүң!».

Буга кошумча – драмада Каныйпа аттуу аялдын Нурдин менен кездешүү сценасы берилет. Анда ал аял Масадык Шайыргүлгө үйлөнөт эле деп келатканын билдирип, Нурдин ага: «Масадык эмес, мен үйлөнөм» – деп айтканда булкулдап: «бул үйдү желкемдин чункуру көрсүн» – деп кетип калат.

Мына ушундай күчтүү «далилдерге» ким ишенбей коёт эле? Нурдин да ишенди, ишенгенде да дал Шайыргүл менен үйлөнүү

тою баштала турган минуталарда ишенди да, анан ал ачууга, чапчандыкка жеңдирип, тою боло турган жерге барбай, шарап иче турган жайга барды. Анан эмне болду? Ачууну ачуу менен басам деп отурган Нурдинге Масадык келип: «тыякта тойго келген кишилер, Шайыргүлүн күтүп отурса, бул эмне кылганын? – деп, аны алып кетмекчи болуп шаштырат. Нурдин аны менен сүйлөшпөй, «жүзүкара!» – дейт да, машинасын айдап кетмекчи болот. Эч нерсеге түшүнбөгөн Масадык алдын тороп: «токто эле, токто!» – дейт жалбарып. «Тур мындай!» – дейт Нурдин. «Жок, эч кайда жибербейм!» – дейт Масадык. Анан ачууга жеңдирген Нурдин Масадыкты машинасы менен койдуруп кетет.

Нурдиндин мүнөзүндөгү чабал жактарды тагыраак билүү үчүн бул эпизоддорду толугураак баяндоонун зарылдыгы болгондугун эскертүүгө туура келет. Эгерде Нурдин чапчандыкка жеңдирбей сабырлуу болгондо, ачуусун эч кандай шарап ичүүдөн чыгарбайт эле, Сейит берген портсигарды алып, той өтөр жерге барып, Шайыргүл менен Масадыкты бөлүп өзүнчө бир ооз сүйлөшүп, портсигарын колдоруна карматып, анан басып кетсе деле болмок. Андай болгондо, балким маселе дароо эле чечилмек да, Нурдиндин абийири өз жайында калмак. Бирок, турмуштун кыйчалышы менен адам мүнөзүнүн татаалдыгы мына ошондо – Нурдиндин чапчандыгы, курчтугу бул учурда жетектөөчү планга чыкты да, Нурдинди жаман жолго багыттап жиберди.

Нурдин жаңылганын, абийирине балта чапканын өтө кеч түшүндү. Чындыктын кандай болгонун ал Сейиттин далилинен кийин гана даана билди. Бирок баары кеч болуп калды. Дилинде Нурдин Шайыргүлүн сүйүп турса да, ал андан экинчи жеткис болуп ажырады. Масадык сыяктуу нукура жолдоштору менен болгон мамилеси бузулду. Мунун баарына анын өз абийири гана күнөөлүү экендигин толук билди. Эми ал өмүрү өткүчөктү өзүн жемелеп, өзүнүн абийири алдында күнөөлүү болуп жүрө бере турган болду.

Масадыктын образы. Масадык эң жөндөмдүү, адамгерчилиги бийик, жолдоштукка сүттөй таза, чынчыл, ак ниет, ак пейил, жумшак, сабырлуу, токтоо жигит. Ал Нурдинге Нияздын таза эмес экендигин өз убагында ак ниети менен эскертет. Өзгөчө, Масадыктын Шайыргүлгө кылган мамилеси ак ниеттүүлүктүн мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктиги болуш керек. Адегенде, ал Шайыргүлдү сүйөт, ага өзүнүн оюн билдирет, бирок Шайыргүл өзүнүн нака сүйгөнү Нурдин экендигин айткандан кийин, жакшы санаалаш жолдош катары сыйлашып, урматташып жүрүү мамилесине өтөт. Бул жерде автор турмушта өтө сейрек кездешүүчү бир чындыктын бар экенин, ал чындык менен да эсептешүү керек экендигин күн тартибине курч коюп отурат. Койгондо да, драматургиябызда биринчи жолу коюп отурат. Бул – жигит менен кыздын ортосундагы таза жолдоштук

мамиле түзүү маселеси. Кыргыз элинин көнүмүш болуп калган үрп-адат, салт-санаасында мындай мамиленин сейрек кездешиши да талашсыз чындык. Анткени, адатта кыз менен жигиттин өз ара жакын мамилеси дамамат ал экөөнүн ортосундагы сүйүү мамилеси катары кабыл алынат. Мындай учурда аны сүйүү эмес, жолдоштук мамиле деп далилдөө да өтө кыйындыкка турат. Масадык менен Шайыргүлдүн жолдоштук мамилелери бар экенин Нурдин да адегенде жогорку интеллектуалдуу адам катары туура түшүнгөн эле. Бирок ортого бузуку түшүп, ал экөөнүн мамилесин жолдоштук эмес, сүйүү мамилеси катары «далилдеп» коюшкандан кийин, айла жок Нурдиндин түшүнүгү да (убактылуу болсо да) өзгөрүүгө дуушар болду.

Масадык өтө кечиримдүү, гумандуу, туруктуу, токтоо адам болгондуктан, Шайыргүл менен жолдоштук мамилесин сактап кала берди. Атүгүл, тилин албай, сөзүн укпай, сөзгө келбей, машинасы менен уруп өлтүрүп коё жаздаган Нурдинге да өтө сабырдуулук менен мамиле кылып, аны биротоло ары түртпөй, кең пейилдүүлүгүн көрсөтөт. Болбосо, түрмөдөн келип, эмне үчүн Шайыргүлгө үйлөнбөй калдын? – деп, демите суроо берип, айткан жоопторуна ишенбей нааразыланган Нурдинди Масадыктан башкача мүнөзү бар киши болсо үйүнөн кууп чыгып, таптакыр сүйлөшпөй коймок.

Шайыргүлдүн образы. Шайыргүл драмада активдүү каарман катары бир-эки эпизоддо катышат. Биринчиси – Нурдин Масадыкты машинасы менен койдуруп, милицияга түшүп калганда Нурдинге барып Шайыргүлдүн аны менен сүйлөшүүгө, жагдайдын чоо-жайын түшүнүүгө кылган аракетин көрсөткөн сцена. Экинчиси – Шайыргүлдүн Оморго турмушка чыгып, аны менен үй-бүлөчүлүк кырдаалда сүйлөшүп турган жерин көрсөткөн эпизод. Ушул эки эпизоддо тең Шайыргүл Нурдинге болгон ак сүйүүсүнөн эч качан жанбай тургандыгын айгинелейт. Күйөөсү Омор менен маек куруп жаткан эпизоддо да Шайыргүл эч качан Нурдинин унута албай тургандыгын өзүнүн жүрүм-туруму аркылуу билгизип коёт. Омор үйгө жаңы эле чоочун бир жигиттин келип кеткенин билдирип: «Башка бир жактан келсе керек... Хирургмун дейт... Масадык экөө жолдош экен... Көрүшпөгөндөрүнө үч жылча болуптур...» – дегенде, Шайыргүл колундагы тарелкасын түшүрүп жиберет. Анткени, Омордун айткан сөзүнөн улам Нурдиндин издеп келгенин дароо биле коюп, өзүн бир саамга жогото койгонун билдирип жатпайбы.

Драмадагы кыймыл-аракетке түздөн-түз бир-эки эле эпизоддо аралашканына карабастан, Шайыргүл чыгарманын негизги каармандарынын бири катары анын башынан аягына чейин катышат. Анткени, Нурдиндин да, Масадыктын да айткан сөздөрүндө, чындыкты табуу үчүн жүргүзүлгөн күрөш аракеттеринде бүт бойдон Шайыргүл негизги фигура катары жүргөндүгү

көрүнөт. Ал эми, Шайыргүл драмада, чынында да, бардык жагынан татыктуу, сүйүүгө өтө туруктуу, бийик адамгерчиликтүү, сүйлөгөн сөздөрү орундуу, жароокер жана жылдызы жанып турган шайыр кыз. Ага баш кошкон кандай эркек болсо да бактылуу болбой койбойт. Шайыргүл ак көңүл, ниети таза, арамдыгы, куулук-кытмырлыгы жок кыз болгону үчүн, эл эмне деп ойлойт дебестен, Масадык менен мыкты жолдоштук мамилесин сактап жүргүсү келет. Бул, биринчиден, Масадыктын өзүн жакшы адам катары урматтоосу болсо, экинчиден, Нурдиндин жакшы жолдошу болгондугу үчүн чын дилден аны сыйлоосу эле. Куулугу ашынган кыз болгондо ал Масадык менен сүйгөн жигити сыяктуу кылган мамиледен оолак болуп, эл көзүнчө аралыкты алыс кармап, эч кимге шек билдирбей, ушак-айындан алыс болууну ойлойт болчу. Шайыргүлдү окурман андай кыйды болбой, ачык, жакын, шайыр болгондугу үчүн, нукура сүйүүсүнөн жанбагандыгы үчүн жакшы көрүп калары да талашсыз.

Нияздын, Сейиттин образы. Бул жарык дүйнөдө, адам баласы жашап турган тиричиликте жаманчылык, арамдык, көралбастык, карөзгөйлүк, экижүздүүлүк, жанкечтилик бар экендигин, алардын ар бир кадам сайын андып турарын биз «Абийир кечирбейт» драмасындагы Нияздын, Сейиттин образдарынан көрөбүз. Нияздын бар болгон максаты – Нурдинди өзүнүн алдына чыгарбоо, эмне кылса да аны аксатып, артка калтыруу. Кыскасы, Нурдин жетчү карьерага, Нурдин жетчү бийиктикке өзүм жетсем дейт. Мындай, көрө албастыктын, арамдыктын оорусу менен ооруган адамдар турмушта көп эле кездешет. Нияз да ошолордун бири. Ал көз көрүнөө эле Масадык менен Шайыргүлдүн жолдоштук мамилесин чыныгы сүйүү мамилеси катары көрсөтүп, Нурдинди бузуп, түз жолунан адаштырды. Бул үчүн ошол учурда бир кишини тепсеп өлтүрүп, соттолмокчу болгон Сейитти Нияз куткарып алды да, аны өзүнүн арам оюнун ишке ашышына башкы курал катары пайдаланды. Сейит Нияздын сөзүнүн «тууралыгын» портсигарды эпчилдик менен ортого жүгүртүп, конкреттүү, предметтүү «далилдеп» берген каарман катары кызмат аткарды. Турмушта Сейит өндүү жүзүкаралар да көп эле кездешет. Өз башы кыйынчылыкка капталган кезде чынды калптай, калпты чындай айтып, убактылуу жеңилдик үчүн өзүнүн абийирин, ар-намысын сатып, колунан келип турган адамдардын ар кандай туура эмес айткандарын аткарып, киши өлтүрүп берүүгө чейин барган адамдардын бири дал ушул Сейит. Ырас, Сейит драманын аягында чындыкты айтып, далилдеп, Нияздын кара бет, эки жүздүүлүгүн ашкерелеп бергенге батынды. Анын ушунусуна да рахмат! Антпей койсо, аны бирөө бирдеме кыла алат беле? Бул жагынан алганда, драматург Сейитти да өзүнүн абийири алдында күнөөлүү экендигин кеч болсо да сез-

дирүү менен, жакшы жолго багытталган өкүмүн чыгарган. Канча кишинин убалына калганы үчүн Сейитти да абийири кечирер бекен? Демек, абийир маселеси драмада жалаң эле Нурдинге эмес, башка каармандарга да белгилүү денгээлде тиешеси бар чоң маселе экендигин ар бир образга талдоо бергенде байкоого болот.

Ошентип, «Абийир кечирбейт» драмасы Т. Абдумомуновдун гана чыгармачылыгында эмес, жалпы эле кыргыз драматургиясында адам психологиясын тереңдеп ачып көрсөткөн жана ар кандай иш үчүн адам өзүн дайыма жоопкерчиликтүү сезип, өзүнүн абийир, ар-намысын эч убакта унутууга болбостугун ар бирибиздин эсибизге салган мыкты чыгарма катары жашай бермек.

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Драматург Мар Байжиевдин балалыгы да, жаштык кези да, чыгармачылык тагдыры да татаал, карама-каршылыктуу болду. Анын балалыгы Улуу Атамекендик согуштун оор жылдарына туш келген. Кыйынчылыктуу кырдаал Мардын атасы Ташымдын 1942-жылы согушка аттанышы менен, ого бетер татаалданган. Атасы урушка кеткенден кийин, кичинекей Мар апасы экөө Фрунзеден Ысыккөлдүн Теңизбай деген айылына көчүп кетишет. Айылда жокчулук, кара тумоо, жут...

«Мар Байжиев» аттуу 1996-жылы чыккан илимий китепте мындайча жазылат: «...Бир күнү ачка, бир күнү эптеп-септеген бирдеме... Арыктап, жедеп жеттигип калган бала бир жолу эшикке чыкканда, чоң көчөдө башы айланып жыгылып калат. Аны өтүп бара жаткан бир орус адамы үйгө көтөрүп келет. Анча болбогондо суукка тонуп өлмөк экен. Бул Мардын башынан кечирген оор күндөрүнүн бир гана мисалыдыр».

Мар 15 жашка келгенде үй-бүлөдө чоң трагедия болот. Согуштан аман-эсен кайтып келип, илимий мекемеде «Манас» эпосун изилдеп иштеп жүргөн атасы Ташым Байжиев капысынан улутчул катары жалган жалаа менен кармалып түрмөгө кесилет. Көп өтпөй, 1952-жылы атасы Карагандынын түрмөсүндө каза болот. Жаш өспүрүм Мар кайгы-санаага батып, атасыз жетим катары жетишпеген турмуштун азабын тартат. Бирок Марды башка түшкөн оор турмуш, атадан айрылуу биротоло мүнкүрөтүп, чөгөлөтүп коё албаган. Мындай кыйын шарттар баланы жаш кезинен чыйралтып, эркин курчутуп, аны адам, коом, турмуш, анын карама-каршылыктары жөнүндө кенедейинен баш катырып ойлонууга, жамандык менен жакшылыктын түпкү себептерин издөөгө түрткөн. Бала күнүнөн турмушту талдоого алып, эртелеп колуна калем алышына, бир чети, мына ушундай драмалуу балалык тагдыры себеп болгон деп айтышка да негиз бар. Экинчиден, анын адабиятка кызыгып калышына генетикалык да себеп бар. Атасы Ташым таланттуу адабиятчы, көркөм сөз өнөрү даарыган инсан болгон. Атасынын «чымыны» баласына өтпөй койгон эмес.

Адабият дүйнөсүнө жетелеген үчүнчү себеп жөнүндө Мар Байжиев өзү төмөндөгүчө жазат: «Чыгармачылык жолум эрте башталды десем да болот. Буга атам, анын калемдеш достору, жолдоштору түздөн-түз таасир берди окшойт. Үйүбүзгө Жусуп Турусбеков, Жоомарт Бөкөнбаев, Мукай Элебаев баштаган акындар, Ашыралы Боталиев, Абдылас Малдыбаев, Шамшы Түмөнбаев сыяктуу кыргыз искусствосунун пайдубалын тургузган артисттер, композиторлор көп келишер эле. Алар атамдын жаңы жазган пьесалары, өздөрүнүн чыгармачылык ой-максаттары жөнүндө кызуу талашып-тартышчу. Алардын сөздөрүн кунт коюу менен укчумун. Дегинкиси, балалык кыялдарым, андан алган таасирлерим улам калыптанып олтуруп, өз алдымча чыгарма жазууга кирише баштадым».

Бүгүнкү күндө Байжиев элге кеңири таанымал драматург, киносценарист, Эл жазуучусу, Кыргызстандын маданиятына эмгек сиңирген ишмер. Пьесалары, драмалары чет өлкөлөрдө эң көп коюлган кыргыздын таланттуу калемгери. Мар Байжиевдин пьесалары чет өлкөлөрдүн жана мурдагы СССРдин 200дөн ашык театр сахналарында коюлган. Анын атактуу «Төрт адам» (Дуэль) драмасы Болгариянын, Венгриянын, Германиянын, Польшанын, Румынанын, Чехословакиянын, Австриянын, Швециянын, Финляндиянын, Коста-Риканын театрларында ийгиликтүү ойнолгон.

Мар Байжиев драматург гана эмес, көп кырдуу таланттын ээси. Сөз устатынын чыгармачылык өзгөчөлүгү жөнүндө сынчы Сарман Асанбеков мындайча жазат: «Мар Байжиевдин чыгармачылыгынан кабары бар адам биринчи кезекте жанрдык ар түрдүүлүктү байкайт. Анын аңгемелер менен повесттери, пьесалар менен киносценарийлери, искусство тууралуу макалалар менен публицистикалары – ар кимди таасирленткен бийик профессионализмдин үлгүлөрү.

Чыгармаларын орус жана кыргыз тилдеринде бирдей эле ийгилик менен жараткан Мар Байжиевдин өзүнө тиешелүү жазуучулук почерки, көз карашы бар. Анын чыгармаларына окуялардын курч өнүгүшү мүнөздүү. Кара ниеттикке, уят-сыятын саткандыкка, адамдык инсандык мүмкүнчүлүгүнө ишенбөөчүлүккө каршы коюлган асылзаттык менен ыймандын тазалыгы үчүн күрөш жана алардын түйшүктүү жеңиши сүрөттөлөт».

Алгачкы чыгармачылык кадамдарынан тартып эле көзгө көрүнөрлүк ийгиликтерге жетишишине (драматургдун чон сахнадагы биринчи дебюту болуп эсептелген «Балдар бойго жеткенде» пьесасы Казакстандын, Өзбекстандын, Тажикстандын театрларында коюлган) Европалык драматургиянын салттарын өздөштүргөн чыгаан драматург катары тез эле адабий аренага чыгып келишине Мар Байжиев бала кезинен орус мектебинде окуп, кийин Кыргыз Мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинде билим алып, андан соң Москвадагы

сценаристтердин жогорку курсун бүтүрүшү, кичине кезинен дүйнөлүк классика менен орус тилинде таанышышы чоң себеп болгон десек жанылышпайбыз.

Мар Байжиев азыркы кезде прозаик катары «Кара курт», «Чыйы», «Бөтөн бакыт», «Кайтуу», «Менин алтын балалыгым», «Алда качан бир күнү», «Күзгү жамгырлар» аттуу кара сөз китептердин, бир нечелеген маңыздуу киносценарийлердин, сатиралык чыгармалардын, «Төрт адам», «Кыз-күйөө», «Ар бир үйдө майрам», «Байыркы жомок», «Биз, эркектер», «Алыскы сапардагы поезд» ж.б. драмалардын автору. Мар Байжиевдин киносценарийлери боюнча тартылган «Бөтөн бакыт», «Алтын күз», «Ак илбирстин тукуму» аттуу фильмдер эл аралык чоң сыйлыктарды женип алган.

Мар Байжиев адабияттагы жазуучунун милдети, анын коомдогу ролу жөнүндө минтип жазганы бар: «Кара ниеттик» — ырайымсыз нерсе, андыктан, аны масштабдуулугу менен көзгө урунтуш үчүн кыл калемди аябастан сүрөттөп көрсөтүш керек. Жазуучуларды, адам рухунун инженери деп айтабыз. Бирок, мен өзүнүн заманын жазып жаткан жазуучунун милдети андан да татаал, турмуштун өзүндөй көп кырдуу деп ойлойм. Ар бир чыгарманын өзүнчө максаты жана өзгөчө милдети бар. Бир учурларда турмуштук окуялар талданат, мына жазуучу илдеттерди изилдеп жаткан микробиологго окшоп кетет. Башка бир учурда ал өзүнүн районунда тартип бузуучуларды кармаган участкалык милиционерге да окшош көрүнөт. Бирде, драматург кароол мунарадан коркунучтуу өрттү көрөрү менен токтоосуз тынчсызданууну билдирген күзөттөгү өрт өчүргүчтүн милдетин өтөй алат.

Бирок, өзүнөр эле элестетип көргүлөчү, зыяндуу илдеттин өзөгүн тапкандыгы үчүн, биологду окумуштуулар кеңештеринде жемеге алышат. Тартипти бузган адамды кармагандыгы үчүн участкалык милиционерди катарга тургузуп алып, чинин жулуп ыргытышат. Өрт өчүргүчтү бир эле тамдагы өрт жөнүндө кабарлап, «калган башка үйлөр али күйө электигин» кабарлагандыгы үчүн мунарадан түртүп түшүрүшөт. А илдет болсо ошол учурда денебойду алсыратуусун улантат, кылмышкер болсо өзү эле эмес, өңчөй күнөөкөрлөрдүн тобун чогултуп алып, тоноп жатат; өрт коңшулаш үйгө жармашып, эми бүтүндөй кыштакка коркунуч келтирүүдө. Укмуш ээ, чынбы? Мындай жоруктар фантасттардын да оюна келбесе керек. Жазуучуга же драматургга мындайларды колдонууга эмне үчүн жол берилбейт? Ал терс көрүнүштөрдү көрүп, аларды сахнага алып чыгып, чыныгы күчтөр менен теке мандай кагылыштырды. Ошонусу үчүнбү?»

М. Байжиевдин художниктин коомдогу миссиясы жөнүндө жазып келип, аягында минтип ачуу суроолорду коюп жатышы бекеринен эмес. Анткени, Мар Байжиев адамдар дүйнөсүндөгү, коомдогу курч карама-каршылыктарды, жамандык менен жакшылыктын, оң менен терстин айыгышкан күрөшүн трагедия-

луу конфликттер аркылуу тайманбай ачык көрсөткөндүгү үчүн өткөн Совет доорунда коммунисттик идеология, официалдуу адабий бийлик тарабынан нечен ирет кысымга алынып, далай азаптарды башынан өткөргөн. «Алыскы сапардагы поезд» драмасы өзүнүн чынчыл-реализми үчүн 80-жылдары сахнадан алынып, театрга коюуга тыюу салынган болчу.

Мына ошентип, Мар Байжиев чындыкты тайманбай жазган, өзүнүн чыгармачылык позициясында дайыма бекем турган, чыгармачылык тагдыры татаал да, бактылуу да, күрөшчүл жазуучу-драматург бойдон кала берди.

Кайра куруу, демократия, эгемендүүлүккө ээ болуу жылдарында М. Байжиев Эл депутаты жана публицист катары эркин Кыргыз Мамлекетинин түптөлүшүнө, элдин орчундуу саясий, социалдык, маданий проблемаларынын, эне тил маселесинин чечилишине атуул катары өзүнүн зор салымдарын кошту. Бүгүнкү күндө кыргыз драматургиясынын, прозасынын, кино өнөрүнүн өнүгүшүнө бараандуу салым кошкон эл жазуучусу Мар Байжиев чыгармачылыктын кезектеги жаңы бийиктигине чыгуунун камында.

Мар Байжиевдин чыгармачылык өзгөчөлүгү – мурда драматургия анча жемиштүү өздөштүрбөгөн, ондуу көңүл бурбаган кубулуштарга саресеп салгандыгынан, аял менен эркектин үй-бүлөлүк, адеп-ахлактык жана сүйүү мамилелериндеги оной менен көзгө көрүнбөгөн кылдат маселелерге, жаныча нравалык карама-каршылыктарга, ал карама-каршылыктарды жаныча чечүүгө калем багыттагандыгынан көрүндү. Драматургдун сахнадагы салмактуу көрүнүштөрдөн болуп калган «Кыз-күйөө», «Ар бир үйдө майрам», «Эркектердин намысы», «Төрт адам» («Дуэль») аттуу пьесаларынын сюжети мына ушундай темага негизделген. Мар Байжиевдин «үй-бүлөлүк» драмаларындагы конфликт сөзсүз түрдө эле коомдук, адеп-ахлактык же юридикалык нормаларды түздөн-түз бузуу, андан жаза таюу фактыларына таянып турбайт же баягы эски менен жаңынын демейки эрегиши да эмес. Көркөм талдоонун предмети бул жерде: түрдүү позициялардын, көз караштардын, түшүнүктөрдүн бири-бири менен кесилишинин татаал спектри, инсандардын эмоционалдык-руханий байланыштарынын жаныча формалары, жаныча рухий деңгээли менен шартталган психологиялык кагылыштар, карама-каршылыктар.

Өз кезегинде К. Маркс эркектин аялга жасаган мамилесинен улам бүтүндөй коомдун маданиятынын деңгээлин билсе болот деп жазган эле. Ушуга эле удаа аялдын эркекке жасаган мамилесинен жана ага каалаган талаптардан да мүлдө коомдук жана анын мүчөлөрүнүн рухий өсүп-өнүгүш даражасын түшүнүүгө болот деп айтууга болор эле. «Кыз-күйөө» драмасындагы Гүлсүндүн образы мына ушундай жыйынтыкка келүүгө аргасыз кылат. Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» повестинде Жамийланын кайненеси аял пендесинин бактысы, анын турмушунун

идеалы жөнүндө мындайча ойлонот эмеспи: «Аял деген кудай этегинен айтып, үйүнө береке берип турса, башка эмнени тилемек эле». Драманын башкы каарманы Гүлсүндүн үй-бүлө очогунда ошол Жамийланын кайненеси тилеген нерсенин бардыгы бар. Күйөөсү экөөнүн ортосунда мотурандаган бала ойноп турат, үй-бүлөсү тынч, маданияттуу, бири-бирине жаман сөз айтышпайт. Турмуштары жакшы, бардыгы жетиштүү. Күйөөсү Эркин Бейшеневич иштеген жеринде кадыры бар, коомчулукка аты угулган жакшы адам, сыйлуу мугалим, шыктуу музыкант. Бирок ошого карабастан, Гүлсүн ажырашуу жөнүндө сокко арыз берет. Жайынча бала төрөп, жөн гана зайып, жөн гана үйдүн куту, очок ээси болуп жашоо Гүлсүндү канааттандырбайт. Ал үйдөгү берекени башкача түшүнөт. Гүлсүн мына ошол үй-бүлөлүк очокто күйүп турган отту түп жактан азыктандырып турган тамыр-себеп жөнүндө ойлонот. Гүлсүн үчүн ортодо чыныгы мөлтүр махабат жашаганда гана, эки жүрөк бир-бири үчүн алоолоп жанып, кошулушкан эки жан бири-бирин дайыма ыйык тутуп, бири-бирисиз күн көрө албай, түбөлүк кыйышпас болуп, бири-бири үчүн өмүрүн сайып жашаган гана үй-бүлөдө кут жана береке болот деп эсептелген керемет нерселер болмок, мына ошондо гана үйбүлөдө өмүрлүк жар деген асыл атка жарашкан түгөйлөр болмок. Гүлсүндүн сот алдында туруп айткан монологу өзүнүн күчтүү эмоционалдык илеби жана психологиялык таасири менен айырмаланат. Гүлсүндүн тунук акылы, таза, бийик турмуш жөнүндөгү көксөөлөрү, аруу жашоого болгон жандуу кумары, жаштык күч-кубатка, романтикалуу ой-сезимдерге толгон сергек жана сезимтал табияты күйөөсү Эркиндин рухий чектелгендиги жана жашоонун ыңгайын билген «акылдуулугу» менен курч карама-каршылыкта турат. Драматург Эркиндин анын тереңдеги ой-ниети жана адамдык дарамети, болгон-толгон адеп-ахлактык сапаты даана ачылып көрүнө тургандай курч, кризистүү кырдаалга туш кылат. Кокус бурулуштарга, күтүүсүз окуяларга, курч театралдык парадокстарга умтулуу – Байжиевдин поэтикасынын айырмалуу белгиси десек жаңылышпайбыз. Бирок, Байжиевдеги бул өзгөчөлүк сахнада кооз, автордук эрк менен, ылайыктуу абалдарды түзүү максатын көздөбөйт. Драматургдун чыгармаларында күтүүсүз сюжеттик бурулуштар, курч кырдаалдар каармандардын тагдырындагы эң жооптуу турмуштук сыноо катары көрүнөт жана өзүнүн сюжеттик, психологиялык, турмуштук жактан ынанымдуулугу, реалдуулугу менен кейипкерлерди теренирээк түшүнүүгө көмөк берет. Мына ушундан улам, бул өңдүү артыкчылыкты Кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов төмөнкүдөй деп канааттануу менен белгилеген. «М. Байжиевдин чыгармаларында көркөм проблемалардын чечилиши каармандын тагдырындагы драмалык кырдаалдан улам ырбап, чегине жете курчуган карама-каршылыктуу жагдайда турган учурдагы каармандын дүйнөсүнө сүнгүп кирүү аркылуу

ишке ашат». Мына ушундай көркөм ыкма «Кыз-күйөө» драмасында да ачык көрүнөт.

Гүлсүндүн тунук адеп-ахлагы, зайыптык бийик ар-намысы – пьесада сюжеттик конфликттин кыймылдаткыч күчү, чыналган драматизмдин булагы. Пьесанын сюжетинин трагизми дал ушул таланттуу жаралган аялдык бай натуранын турмуштук ыңгайын, оокаттын жайын түшүнгөн «Акыл-эстүү» эгоисттик осол «материализминин» алдында тумчугуп, кыйналып жаткандыгына байланышкан. Драмада Гүлсүн менен Эркиндин ортосундагы конфликт үй-бүлөдөгү табигыйлуулук менен жасалмалуулуктун, өз алдынчалык менен «текеберликтин», канаттуу романтика менен мажүрөө эсепчи акылдын келишпес кагылышы катары берилет. Чыгарманын финалындагы Гүлсүндүн Эркинден биротоло кол үзүү жөнүндөгү чечими – бул адам духунун көр тиричиликтен өйдө көтөрүлүп чыгышы, көр тириликтин, турмуштун осол прозасынын үстүнөн болгон духтун жеңиши.

Адамдардын ички дүйнөсүндөгү бул өндүү кылдат маселелерге чейин көңүл бурула башташы жалпы эле драматургиянын көркөмдүк рухий жактан жетилишин мүнөздөбөй койбойт. М. Байжиев адам мамилелеринин катмарларында пайда болгон жаңыча проблемаларды, жаңыча конфликттик жагдайды бутага алуу менен, драмасында сүйүү жана үй-бүлөлүк бак-таалай жөнүндөгү стереотиптүү элестөөлөргө, түшүнүктөргө каршы чыгат.

Жогоруда белгилегендей, Мар Байжиевдин чыгармачылык кызыкчылыктары, көп учурда, үй-бүлө тирилигин сүрөттөөдө драматург үй ичиндеги аки-чүкүлөрдүн, интимдик мамилелердеги майда-барат пикир келишпөөчүлүктөрдүн алкагында камалып калбайт; үй-бүлөнүн көр тирилигин тизмектеп баяндоочунун, кургак насаат, мораль айтуучунун ролуна түшүп кетпейт. Тескерисинче, үй-бүлөнүн турмушундагы урунттуу, түйүндүү окуяларды тандап алуу менен, ал аркылуу үй-бүлө таянып турган моралдык-психологиялык негиздерди, замандаштардын мүнөзүндөгү жетектөөчү нравалык касиеттерди, мезгилдин адеп-ахлактык башкы коллизияларын көрсөтө билүү М. Байжиевдин сүрөткерлик өз алдынчалыгынын жаркын белгиси.

«ТӨРТ АДАМ» ДРАМАСЫ

Сынчы Сарман Асанбеков Мар Байжиевдин «Төрт адам» (экинчи аты «Дуэль») драмасы жана анын жалпы чыгармачылыгынан алган орду жөнүндө төмөндөгүдөй деп жазган экен: «Эгерде жазуучу-драматургдун бардык чыгармаларына, жаралуу мезгилдеринин ыраатын эске албай, ой жүгүртүп көрсөк, анда «Дуэль» аттуу драмалык новелласы андан мурда да, кийин да Мар Байжиевдин жазган бардык чыгармаларын өз тегерегине топтогон художниктик көрө билүү системасынын борбору катары туюлат. Чындыгында эле, идеялык-көркөмдүк күчү жагы-

нан, кыргыз драматургиясына алып келген образдык-эстетикалык жаңылыгы жагынан «Төрт адамы» М. Байжиевдин чыгармачылыгында өзгөчө орунду ээлейт.

Ар кандай драмалык чыгарманын сюжеттик талаптарынын негизгилеринин бири, адамды кызыктырып ээрчите албаган көңүлсүз пьеса – бул, А. Н. Толстой айткандай, «Идеялардын, ойлордун жана образдардын көрүстөнү».

«Төрт адам» өзүнүн сюжетинин бөтөнчө кызыктуулугу менен өзгөчөлөнөт. Бирок, «Төрт адамдын» сюжетинин кызыктуулугу демейки окуялуулукта, илме-чалма интригада, карсылдашкан тышкы кагылыш-кармаштардын жүрүшүндө эмес. Тескерисинче, пьеса «сюжетсиздиги» менен айырмаланат. Көрүүчүнүн көз алдында фабулалык жактан алганда кызыгарлык, көңүл бурарлык чоңураак окуя деле болуп өтпөйт. Катышуучу каармандар, негизинен, сүйлөшүү, аңгемелешүү, пикир алмашуу менен көрүнөт. Драматург бул жерде көрүүчүнү персонаждардын купуядагы сырларын чубоо аркылуу ээрчитип кетет. Биз пьесадан драматизмдин жаны түрүнө кабылабыз. Кыймыл-аракет, драматизм, конфликт бул жерде адам жанынын тереңдиги тарапка оогон. 60 – 70-жылдарда кыргыз драматургдарынын чыгармачылыгында (пьесалардын мыкты үлгүлөрүндө) окуялуулук акырындап пастай баштады. Авторлор кейипкерлердин бетме-бет келип, ачыктан-ачык таймашына, тышкы кыймыл-аракетке, күтүүсүз бурулуштарга жана оролуштарга, чырмалышкан окуяларга, диалог – кагылыш, диалог – эрөөлгө негизделген сюжеттен «тынч» конфликтке, психологиялык коллизияларга жана подтекстке көчө баштагандыгы баамга урунат. Каармандарда тышкы активдүүлүккө караганда психологиялык (ички) активдүүлүк басымдуураак. Драматургдар көрүүчүлөрдүн «алардын төлөгөн тыйынына жооп кылып, сахнадан кан төгүп» (Б. Шоу) жиберүүгө ашыгышпайт. Сюжеттик кадимки эле күндөлүк тиричиликтин кадыресе агымын ээрчип, «кибиреп» жай өнүгөт. Мунун өзү классикалык драматургиядагы конфликтти, кыймыл-аракетти уюштуруунун Ибсендик, Чеховдук тиби. Ал улуттук драма өнөрүбүзгө өз таасирин тийгизип жаткандыгын аныктоочу көрүнүш.

Улуу Чеховдун драматургияга жана сахналык чыгармачылыкка алып келген жаңылыгы, кайталангыс табылгалары, уникалдуу тажрыйбасы азыркы кезде дүйнө драматургиясын азыктандырып турган көөнөргүс көркөм күлазыктардын бири. Бирок, Чеховдун драматургияда жасаган эстетикалык ачылгасы далай мезгилден бери жашап келатса да, кыргыз драматургиясы бул тажрыйбадан кыйлага дейре окчун туруп келди. 60-жылдарга чейин кыргыз сахнасында, негизинен, Гоголдун, Лопе де Веганын, Мольердин, Островскийдин, Шекспирдин пьесалары, башкача айтканда, драманын «аристотелдик», «гегелдик» тиби коюлуп келди. Айрыкча, Островскийдин драмалары көбүрөөк

көрсөтүлдү. Драманын «аристотелдик» түрүнүн улуттук сахнадагы мындай үстөмдүгү сөзсүз боло турган көрүнүш эле. Анткени, коомдун, мезгил талап кылган социалдык заказдарын орундап жаткан жаш театрдын биринчи иретте ак менен каранын, адалдык менен арамдыктын бетме-бет таймашына, бири-бирине карама-каршы башталмаларды алып жүргөн типтердин, күчтүү кумарлардын кагылышына негизделген, каармандары ачык социалдык мүнөздөмөлөрү менен айырмаланган, акыйкатты жана адилеттүүлүктү даңазалаган драмаларга кызыгышы, кайрылышы шексиз эле. Мунун өзү театрдын калкка тарбия берүүчүлүк, агартуучулук парзына шайкеш келген.

«Төрт адам» драмасынан анын автору чеховдук принциптердин өрнөгүн өздөштүрүүгө жасаган далалаты ачык байкалып турат. Мында деле турмуш-тиричиликтин кадыресе жай көрүнүштөрү сүрөттөлөт. Пьеса көл жээгинде жайынча эс алып жүргөн үч-төрт адамдын өз ара мамилелеринен гана турат. Бирок таасир деген нерсе бул жерде кыймыл-аракетти уюштуруунун сырткы окшоштугунда гана эмес. Бул жерде кептин баары автордун турмуш драматизмин адамдардын ой-санааларынын ички агымын изилдөө аркылуу берип жаткандыгында. М. Байжиев «Төрт адам» пьесасы менен кыргыз драматургиясында сахналуулук (сценичность) жөнүндөгү түшүнүктү бир кыйла кеңейтти. Драма өзүнүн поэтикасындагы мына ушундай жаңычыл башталмаларынан улам, учурунда кызуу талаш-тартыштарды туудурду жана драмалык чыгармага карата болгон салттык көз караштардын кескин каршылыгына, сынына дуушар болду. «Азиздин бузулган наадан Искендерге каршы күрөшү пассивдүү, ошондон уламбы, женил ойлуу терс күчтөрдүн таразасы жаркын мүнөздөрдү басынтып тургандай көрүнөт. Жасалма жана майда (бытовой) сахналар көп. Ушул сыяктуу кемчиликтерди, ондоо, чынында, театрдын келечекки иши» (Тойбаев М. «Турмуш, сахна, мүнөз». Фрунзе: «Кыргызстан», 1975, 139-б.). Пьесанын бул сынчылар көрсөткөн кемчилиги, тескерисинче, анын артыкчылыгы эле, пьесадагы дал ошол майда сценаларда чоң маани, керемет мазмун бар эле.

Каармандар көл жээгинде отуруп бири-бирине сырын айтат. Бирок, пьесада алар атайылап ошентешпейт. Кокусунан сөздөн сөз чыгып отуруп, бири-бирине ички ой-санааларын айтууга аргасыз болушат. Мисалы, Азиздин жапжаш туруп отставкага чыккандыгы Назини бүшүркөтүп, суроо берүүгө аргасыз кылат. Ал эми, Азиз көтөрүп жүргөн маймыл куурчак алыскы Чыгышта болгон трагедиялуу окуя жөнүндөгү кептин чыгып кетишине түрткү болот. Кыскасы, драматург драмалык диалогду турмуштун өзүндөгүдөй жөнөкөй жана табигый алып жүрүп отуруп эле каармандардын тагдырындагы оор жагдайларды көз алдыга кашкайтып элестетип таштайт.

Драмада тандап алуу проблемасы курч коюлат. Бирок, тандап алуу пьесада турмуш-тиричиликтин майда-барат дилемма-

ларын чечүү маанисинде эмес, тандап алуу – мында терең мааниге жана драматизмге шыкалган өтө кеңири түшүнүк катары, каармандын алдында турган эң башкы моралдык-философиялык проблема катары чыга келет. Драманын башкы каарманы, Ыраакы Чыгыштагы сакчы катердин капитаны Азиздин алдында келип турган альтернативанын катаалдыгы ушунда – күтүүсүздөн түзүлгөн коркунучтуу кырдаал керт баштын кызыкчылыгы менен жыргалынан баш тартып, өмүр менен коштошууну талап кылат. Азиздин айтымында, деңизде аябагандай курч кырдаал пайда болот. Сакчылыкта жүргөн катердин экипажы кокусунан деңиздеги радиацияланган зонаны билип калат. Жээкке кабар берели дешсе, радиоаппараттары иштебейт. Дал ушул учурда жүргүнчүлөрдү ташыган теплоход эчтемеден капарсыз радиацияланган зонаны көздөй түптүз келе жатат. Эмне кылуу керек? Теплоходдо жүздөгөн жүргүнчүлөр... Зонаны «кечип» өтүп, теплоходдун алдынан тосуп токтотуу өлүм менен барабар эле. Бирок, катердин экипажы көп ойлонуп отурган жок. Ойлонууга убакыт да аз. Алар радиация «зонасын» түз эле аралап өтүшүп, жарык менен белги берип, теплоходду токтотушту. Мына ошентип, келаткан жүздөгөн адамдардын өмүрү аман сакталып калды. Бирок, натыйжада, катердин экипажынан экөө мүрт кетип, үчүнчүсүнүн эптеп-септеп жаны калды. Ал – Азиз эле.

Азиздин бул татаал шарттагы жүрүм-туруму бизди көп ойго чакырат, анткени анын эрдиги күтүүсүз саатта жасалды. Өлүм-өмүр бет келип, тагдыр кылдын кырында кылтылдап турган ирмемде эки анжы болуп ойлонуп отурууга убакыт жок. Атүгүл, чындап келсе, Азиз өзүнүн деңизде жасаган жакшылыгын бөтөнчө бир эрдик иш деп ойлобойт. Ал бу жерде өзүнүн атуулдук, аскердик милдетин гана аткарды. Азиздин эрдиги, Леонид Леоновдун сөзүн колдонуп айтканда, анын «жүрүм-турумунун табигый кульминациясы гана».

Азиз – өзүнүн моралдык кредосуна, ошол тандап алган жолунун акыйкаттыгына, тууралыгына ичтен терең ынанган адам. Ошон үчүн, деңиздеги кырсыктан кийин радиацияга ууланган денеси аны канчалык жабыркатса да, ал өткөн ишке өкүнбөйт. Бөтөн бирөөлөр үчүн жаныңды неге азапка салдың «атала баш» деген сөздү, какшык, күлкүлөрдү да укпай койгон жок. Солкулдаган жаш, бой келинди колтуктап, дүйнөдөн эч камы жок, менчик машинеде чалкалап, өмүрүн чардап өткөрүп жаткан Искендерди көрүп, Азиз «мен эмне үчүн ушул өңдөнүп жашай албадым» деп ыйлактап, маанайы бузулуп, кайгыга чөкпөдү.

Тескерисинче, Азиз өзү айткандай, «чоң жолдогу» ошол «уңкул-чункулдардан» өз ишенимин кирдетпей, солк эткизбей таза алып өттү. Бул дүйнөдөн жаш кетип жатса да, ал өзүн бактылуу сизди. Коом алдындагы «адамдык милдетин аздыр-көптүр аткарып койгондугу» – анын зор таянычы. Ошон үчүн ал бул дүйнө менен ичинен өзүн жакшы сезип коштошту. Кыскасы, М. Бай-

жиев «Төрт адам» драмасында адамдагы эң мыкты адеп-ахлактык сапаттарды өзүнө топтогон, сөз менен иштин, ишеним менен жүрүм-турумдун, идея менен аракеттин биримдигин алып жүргөн, өнүккөн бийик социалдык абийирге эгедер адамдын образын жараткан.

Азиз – биринчи иретте, рухий жактан тынчы жок, изденгич адам. Ал өзүнүн деңиздеги эрдигине чейин далай ички акылой азаптанууларды баштан өткөргөн. Азиз «киши жарыкчылыкка эмне үчүн жаралат, анын жер үстүндөгү милдети эмне?» – деген суроолор менен жанын кыйнап, уйкусуз нечен түндөрдү узаткан. Акыры ал «адам деген өткөргөн өмүрүнүн ичинде, жер жүзүндө каларлык бир иш аткарыш керек, ал ошол үчүн төрөлгөн» деген философиялык корутундуга келген. Азиз ушундай философиялык позицияга өтө терең берилгендиктен, мындай позиция анын ички ишенимине, абийирине, а түгүл, инстинктине айланып калган десек болот.

Кескин, күтүүсүз турмуштук кырдаалда, тагдырды таразага койгон, кылдын кырына алып келген кырсыктуу сааттарда адамдын капыстан ажаты ачылып, тереңдеги ниеттери ачыкка чыгып, сырткы чүмбөтү сыйрылып, түпкүлүгүндө ким экендиги, кандай көз карашты, түшүнүктү, ишенимди карманып жашаган киши экени даана көрүнүп калары чындык. Көз мелжиген деңизде кырсыктуу күтүүсүз кырдаал түзүлгөндө, Азиздин мурдатан жан дүйнөсүнө синген ишеними – абийири автоматтык түрдө кыймылга келип, зилинде ким экендиги дароо көрүндү. Ушул сыяктуу эле күтүүсүз кырдаал драманын башкы каармандарынын бири Искендер үчүн Ысыккөлдүн жээгинде түзүлдү. Мындай күтүүсүз кырдаал Искендер менен Назинин ортосундагы капыстан чыккан драмалык конфликт болуп эсептелет. Бул конфликтте Азиздин жер үстүндөгү адам баласынын миссиясы, милдети жөнүндөгү философиясы, башкача айтканда, адамдык нарк-насили, эл, мекен алдындагы парзы тууралуу чоң түшүнүктөр сыноого коюлду. Азиз менен болгон жолугушуудан кийин олуттуу ойлонуп калган Назинин «Өз өмүрүн башкалар үчүн өлүмгө байлаган адамды кандай баалар элен», деген суроосуна Искендер: «Келесоо дейт элем», – деп жооп берет. Аягында Искендер: «Философия керек ээ сага! Мына сага философия! Мин адам үчүн өлгүн келет ээ! Мына сага өлүм! Адамдардын кандай экенин билгин келет ээ! Мына сага адам! Эми кете бер!» – деп Назини малча уруп-сабап, тепкилейт.

Мына ошентип, күтүүсүз чыккан сыноодо Искендердин бет пардасы сыйрылып, чыныгы жүзү жыланачталып ачыкка чыгып калды. Искендер осол эгоизмге, кара жемсөө өзүмчүлдүккө белчесинен баткан, жогорку рухий асылнарктар, бийик идеалдар жөнүндөгү ойлорду фантазия деп эсептеген орой материалист, «күндүк өмүрүн болсо түштүгүнө жорго мин» деген прагматист, ички маданияты, интеллекттүүлүгү жок, боору менен сойлогон пайдакеч-коммерсант.

Пьесада Азиз менен Искендер бетме-бет кагылышпайт. Алар бири-бирин көрбөйт дагы, тааныбайт дагы. Бул жерде биздин көз алдыбызда эки башка координаттагы эки бөлөк көз караш, эки башка философия, турмушка эки бөлөк мамиле кагылышат.

Мына ушундай бири-бирине карама-каршы турмуштук принциптердин, эки бөлөк адамдык жүрүм-турумдун элдешкис кагылышынан Нази курчуп чыгат. Нази буга чейин турмуштан өзүнүн багытын таппай, күндөлүк агымда чамындыдай калкып, Искендердин бир ирет кылып берген анткор «жакшылыгы» үчүн «кол жоолугу» болуп күн кечирип келген эле. Бирок, ал зилинде зирек, турмуштагы жакшы нерсени баалоого жөндөмдүү, ичинде кандайдыр бир аруу, бийик нерселерди тымызын эңсеген, ыңгайы келсе, чечкиндүү бир кадамдарды жасоого жарай турган тирикарак жаш неме эле.

Анын сергек жан дүйнөсү көл жээгинен капыстан жолуккан Азиздин бийик адамдык наркын, анын инсандык терең ишенимдерин жана атуулдук жогорку чен-өлчөмдөргө негизделген жүрүм-турумун баалаганга, барктаганга жарады. Азиздин адамдык жүрүм-турумунун жогорку үлгүсү Назинин ичтеги үргүлөп жаткан рухий күчтөрүн капыстан ойготту жана активдештирди. Ал Азиздин адамдык жаркын жүрүм-турумунун, эрдигинин, тутунган философиясынын күндөй чачыраган нуру менен жанында коюндашып жашап аткан Искендердин жүзүн жарык кылып көрдү да, анын кишилик кебетесинин чыныгы маңызын таанууга үлгүрдү. Назинин өзүнүн ичинде да күрөш жүрдү. Ал эки бөлөк адамдын ортосунда ичинен: «Мен киммин?» деген сыяктуу суроолорду коюп, рухий азап чекти. Өзү менен өзү күрөшүп, өзүн-өзү таанууга аракет кылды. Акыры, Нази Искендер менен коштошту. Муну менен ал өзүнүн мурдагы жеңил-желпи жүрүм-туруму, азапка салып келген тагдыры менен да коштошуп отурат.

Кыскасы, «Төрт адам» драмасынан Назинин кейпинде Азиздин инсандык жаркын таасири менен рухий жактан кайра жаралуунун жолуна түшкөн жаш аялзаттын образын көрөбүз.

Мар Байжиевдин «Төрт адам» драмасы окурманды, көрүүчүнү бул дүйнөдө адам баласынын жашоосунун маани-маңызы жөнүндө терең ойлондурган кыргыз адабиятындагы олуттуу чыгарма.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Мар Байжиевдин жазуучу-драматург болуп калышына кандай турмуштук жана адабий-маданий факторлор таасирин тийгизген?
2. Драматург кыргыз драматургиясына кандай жаңы саамалыктарды, жаңылыктарды алып келген?
3. «Төрт адам» драмасынын 1960-жылдардагы драма өнөрүнө алып келген жаңы жөрөлгөсү эмнеде жана бул драманын ийгилигинин сыры кайсында?
4. Азиз менен Искендердин тутунган турмуштук принциптерин мүнөздөп, эки каарманды салыштыргыла.

5. Назинин ички рухий дүйнөсүндө кандай өзгөрүүлөр болуп өттү, кимдин таасири менен?
6. Искендерге окшогон адамдар сенин айлана-чөйрөңдө барбы, болсо андай адамга мамилең кандай?
7. Сенин Азиздей адам болгун келеби? Азиз сенин идеялың боло алабы?

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Драмалык каармандардын речтик мүнөздөмөсү

Драма – сахнада ойноого ылайыкталып жазылган автордук баяндоосу жок, окуя, негизинен, каармандардын сүйлөшүүлөрүнөн куралган чыгарма. Турмуш чындыгын андап билүүдө, драмада каармандардын речи башкы кыймылдаткыч күч болот, б. а. аны менен окуя өнүгүп-өсөт, кыймыл жүрөт, образдар ачылат, биз каармандарды жактырабыз, же жек көрөбүз. Каармандардын речи аркылуу драмада үзүлбөс, улап кеткен линия түзүлөт. Речь эки түрдүү көрүнөт, биринчисинде каарман өнөгү (партнеру) менен сүйлөшөт, б. а. диалогдук речь болот, экинчисинде каармандар ички ой толгоолорун, пикирин, бугун көрүүчүлөргө айтат, мындайча айтканда, монологдук речь түзүлөт. Речь, сөз – бул жөн гана речь, сөз эмес, ал кыймыл да болуп эсептелет, себеби ар бир сөздөн кийин окуя-кырдаал өзгөчөлөнүп, өнүгүп отурат. Бир каармандын сөзү (репликасы) экинчи каармандын сөз сүйлөшүн талап кылат, же мурдагысы кийинкисинин «оозун кычыштырат», сөзгө сөз уланып, образдар ачылат, сюжеттик сызык жылып жүрөт. Жооп көп, канчалык тез болсо, драма ошончолук көрүүчүгө жакын болот, мисалы Шекспирдин Гамлетинин партнеруна тез, өткүр реплика ташташы бул жактагы көрүүчүнү абдан ыраазы кылат.

Драмалык чыгарма бүтүндөй каармандардын речинен куралгандыктан, анда башкы көңүл драматург тарабынан да, анын каарманын сахнага алып чыккан режиссёр, артист тарабынан да, көрүп отурган кабыл алуучу тарабынан да сөзгө, речке бурулат, анын экспрессивдүүлүгүнө, эмоционалдуулугуна, лексикалык ар түрдүүлүгүнө карап каармандардын кимдиги жана кандайлыгы аныкталат. Каармандын речи окуяны да алдыга жылдырат, образды да ачып берет.

М. Байжиевдин «Төрт адам» пьесасында карама-каршы лагерге бөлүнүп алып карсылдаша, урушуп-талашкан деле сюжет жок, мында көл жээгинде жайма-жай туруп алып сөздөн сөз чыгарып кеп куруп отурушат, ошол кебинен бияктагы киши Азиздин эрдигин да, анын ыймандык тазалыгын да, Искендердин ичи арамдыгын да, дүйнөкорлугун да, пастыгын да, Назинин эки кайчылаш жолдогу карбаластоосун да түшүнүп отурабыз, кеби менен эле ким өзүнүн ким экенин айтып берет.

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Кенеш Жусупов «Жаз» деген эссесинде өзүнүн балалык учуру тууралуу мындай баяндарды жазат: «... Атам Кара жорго деген атты кабактан сугарып кел деди.

Жоргону жетелеп, колума чака алып, коктуга түштүм. Жазгысын атты дайрадан сугаруу биздин айылда оной эмес. Көктөмдө коктуколоттун кары сарыгып, дайранын жээгин муз каптап, суу күкүктөп турат. Ат күбүргө барбай ыргыштап, суу ичпей коет. Аны чакалап сугарабыз.

Бир жолу чакага суу сузуп алсам, балык кошо түшүп калыптыр. Чакадагы сууну көтөргөн бойдон, атымды унутуп, дегдендеп үйгө чуркапмын. Балык кармаганымды атама айттым.

– Убал болот, – деди атам. – Жазында эми балык көбөйө берет. Бар да, балыкты кое бер.

Мен чаканы кайра сууга көтөрүп барып, нымжан муздак балыктын оозуна шилекейимди тамызып, достошуп кое бердим...»

«Наристе кезибизден эле бизди табият энедей алпештеп, жыгылсаң алдына өлөң чөбүн төшөп, бооруна басып, колдон жетелеп, дүйнө тааныткан.

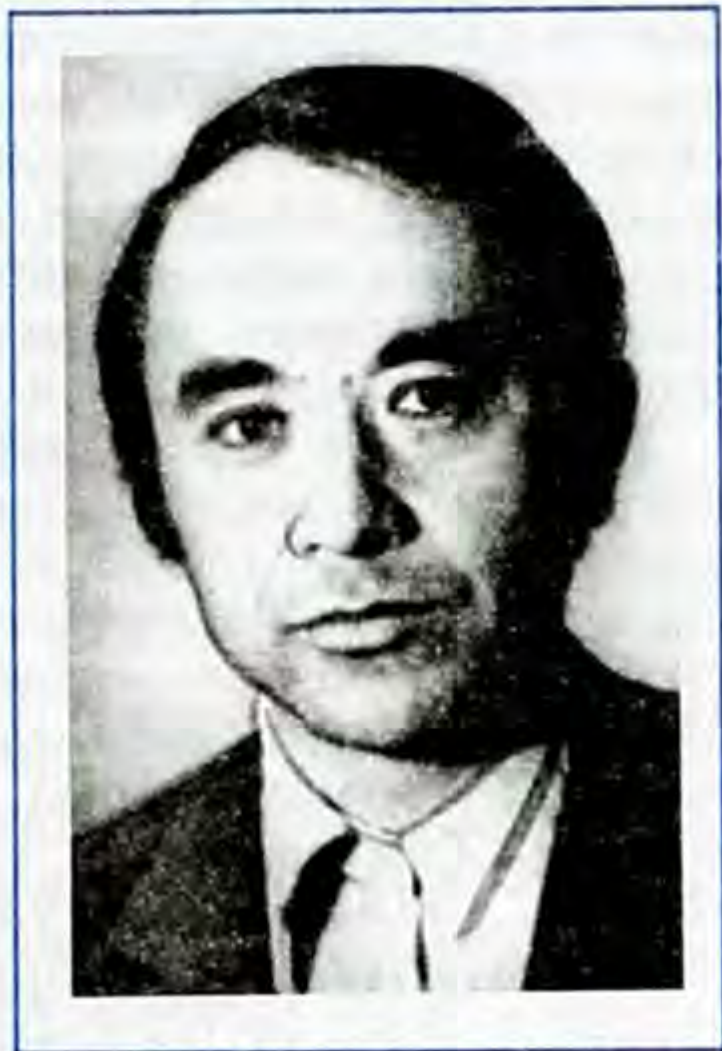
Тоолуктардын балдары адегенде табияттан сабак, таалим алганбыз.

Мадыра баш кезинде биринчи көргөн кушуң, гүлүң, булагың өмүр бою эстен кетеби?

Эшик алдындагы карагай отун жарсак, тоо бизге жаңырып турчу.

Күңгөйдүн кары кетери менен жерден буу чыгып, дымып, нымшып калар эле. Жаңыдан кылайган көктү саяң кези нымжан чөпкө аралаш жоогазын гүлү чыга келет. Биз темир шишти көтөрүп, боорубуз менен жер сайгылап, алгачкы жер ырыскысынан элден мурун ооз тийчү элек. Данын жеп, гүл сабагын жерге көөмп койчубуз, кайрадан өсүп чыгар деп жүрбөйбүзбү!»

Балдар, Кенеш агайыңар дал ушундай табият койнунда, жаратылыштын кучагында, ошол кыргыз жеринин кереметин көрүп да, андан тарбия-таалим алып да чоңойду. Өзгөчө, ал кез-

китептерди окуган окурмандар Италияда, Арменияда, Орусда, же Японияда жазуучу менен кошо жүргөндөй боло берет.

Ушул жылдарда анын «Бир сабындагы өмүр» (1974) деген эссеси чыгып, ал чыгарма кыргыз адабиятындагы жаңы көрүнүктөрү катары адабий сында да, окурмандар чөйрөсүндө да жогору баага алып, автор бул чыгармасы үчүн республиканын Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттыгына татыктуу болду. Эгер башка документалдуу баян акын Алыкул Осмоновдун өмүр үзүмдөрү баяндаса, кийин ошондой эле негизде философ-окумуштуу Асабек Табалдиев тууралуу «Бир өмүрдүн сабагы» деген биографиялык баянын жазды. Бул үндөш эки чыгармада улуу адамдардын улуулуугу сөздүн керемет күчү менен тартылды.

Кенеш Жусупов 1978-жылдан «Алатоо» журналында адегенде адабий кызматкер, 1987-жылдан башкы редактор вазийпасына иштеп, улуттук кенчтерди, «унутулган адабиятты», тарыхты «ак тактарын» элге жеткирүүдө эбегейсиз мээнеттенди. Ошол жылдары кыргыз эли бай мурасыбыздын катылган кабынын ооз ачкандай, журналдын ар бир санын талашып, колдон-колдоп өткөрүп окушту. Ал материалдардын көпчүлүгү кийин «Кыргыздар» деген аталышта китептер сериясында чыгып жатып, 2000-жылы он томдук катары бир кыйла толук басылды. К. Жусупов түзүүчүсүнүн бири болгон бул китептер – 20-кылымдын соңуна кылымдарга өткөрүп берген баа жеткис табериги, маанилүү өлчөөсүз руханий кенчи.

Кенеш Жусуповдун чыгармачылыгындагы дагы бир баскыч «Манас» дастанын карасөзгө айлантуусу. Бул чыгармасы өзүнчө китеп түрүндө 1995-жылы жарык көрдү. Ошол китепке жазган баш сөзүндө Түгөлбай Сыдыкбеков мындай баа берген: «Мен жазуучу К.Жусуповдун «Манас» эпосун карасөз менен жазганга өкүл окуп чыгып, анын көркөм тилине, баяндоо ыкмасына, эпостун окуяларын толук камтыганына, дастандын духун түшүнгөнүн поэзияда уютулган кең дүйнөнү терең чечмелеп, жандырганын көңүлүм тойду».

К. Жусуповдун чыгармачылыгында тарыхый баяндар, публицистикалык жанрдагы чыгармалар, биографиялык эсселер өзгөчө орунда турат. Анын «Айылым жөнүндө баян» (1972), «Атажурт» (1974), «Тулпар» (1986) деген китептери кыргыз айылынын, кыргыз жеринин, кыргыз улутунун улуулугун, элдик салттардын көөнөрбөстүгүн даңазалоочу көрүнүктүү чыгармалар.

Жазуучу 2001-жылы «Байыркынын издери» деген китепти тартуулады. Бул китепти автор өзү улуттук дух жана рухий дүйнөнүн жөнүндө деп атайт. Мында байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой чабыт жасоо менен бирге эле, улутубуздун жоокерчилик өнөрү, бозүй маданият, элдик аңыздары, бакшычылыгы, ишенимдери, табынуу, сыйынуулары тууралуу, таш жазуулары, тулпарлары, оозеки сөз өнөрү жөнүндө тарыхый да, заманбап да материалдар менен коштоп, документалдуу-көркөм, пу

лицистикалык баян курат. Бул китеби үчүн жазуучу Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыкты алууга арзыган.

Кыргыз Эл жазуучусу Кеңеш Жусупов азыр И. Арабаев атындагы мамлекеттик университеттин профессору, чыгармачылык активдүүлүктө иштеп жаткан агартуучу, жазуучу, тарыхчы, публицист жана эң негизгиси мекенчил инсан.

«ЫР САБЫНДАГЫ ӨМҮР» ЭССЕСИ

Эссенин жазылыш тарыхы

20-кылымдын 60-жылдары кыргыз поэзиясы дүйнөлүк адабияттын активдүү таасирин алып, акындар мурдагыдай партияны, колхоз-совхозду, эмгек алдыңкыларын, социалисттик чарбаны курулай мактап жазуудан оолактап, өздөрүнүн ички жандүйнөсүнө бүлүк берген ойлорду, ички сырларын, жазбай коюуга мүмкүн болбогон абалга алып келген дилдеги булкунууларды жазууга катуу киришити. Мына ушул алтымышынчы жылдагы акындардын бул изденүүлөрү сөз өнөрү менен алектенгендерден да, окурмандардан да дүйнөлүк адабиятты гана эмес кыргыз адабиятынын да тарыхына терең үнүлүп кароону талап кылды. Улуттук адабияттын ошол аңызына көз салгандар ал айдындан эң биринчи Алыкул Осмоновдун үнүн угушту. Алыкулду туурабаган, ага таасирленбеген акындарды 60–70-жылдардагы кыргыз поэзиясынан жолуктуруу кыйын. Алар акынды туурап гана ыр жазбай, кыргыз ыр дүйнөсүнүн жаңы мейкиндиктерин Алыкул аркылуу ачты. Ырлар гана жазылбастан А. Осмонов тууралуу адабий сын, адабияттаануу багытындагы эмгектер, пьесалар да жарык көрдү. Ошолордун катарын толуктоого К. Жусупов да катуу аракет кылды.

Кеңеш Жусупов акын Алыкул тууралуу «Түш» деген новелла жазып, ал чыгармасы 1967-жылы «Алатоо» журналына басылган. Бул тууралуу «аным акынга болгон ызаатым экен. Ошондон бери акындын өмүрүнө кулак кагып иликтеп келем» деген ойлор камтылган башсөз жазып, «Ыр сабындагы өмүр» повесттин 1973-жылы «Алатоо» журналына бастырат. Чыгарма кыргыз адабиятындагы жаңы көрүнүш сыяктуу кабыл алынды, анткени, анда окурман ык алып калган тез-тез өзгөрүп турган окуялар да, биринен-бири куушуп келген сюжет да жок эле, анда акындын күндөлүгү, ырлары, Алыкул тууралуу бирөөлөрдүн эскерүүлөрү, архивдеги саргарган барактар, жазуучунун жеке сезим-туюмдары аралаш келип, акыры бир адамдын – Алыкул акындын ыр сабында калган өмүр жолун, сүйүүсүн, достугун, адабиятка мамилесин, чыгармачылык азабын, ырахатын, сүйүүдөн тапкан кайгысын, оору менен кармашкан оор күндөрүн айтып берүү максаты коюлат. Буга чейин чыгармачыл адамдар тууралуу жазылган менен (А. Токомбаев «Мезгил учат», К. Каимов

«Атай» ж. б.) мындай жеке кайгыны, жеке тагдырды эссе формасында ачып берген эмес эле.

Өз максаты тууралуу жазуучу «Бетачарда» минтип баяндайт: «Көптөн бери акындын өмүрүнө кулак кагып, иликтеп келем. Алыкулдун баскан жолдорун, түнөгөн үйлөрүн, чогуу жүргөн досторун көрүп, сүйгөн адамдары менен бетме-бет маектештим. Акындын кол жазмаларын барактадым... Чынчыл, ары иштерман, ары адил акындын өмүрү жөнүндө окуучу менен... маектешким келди. Эң оболу акындын өмүрүн камтыган бир көркөм чыгарма жазсам деп да көрдүм. Антсе да болор эле го. Канткен менен Алыкул акындын өмүрүн угуп-туйгандай чындыгын маалымдасам окуучуга кызыктуу болгудай көрүндү».

Ошентип «Ыр сабындагы өмүр» чыгармасынын жазылышына эң биринчи Алыкул акындын таланттуу сүрөткер экендиги, өз убагында ошол таланты бааланбай, бир жагынан үйбүлөлүк турмушу жакшы болбой, экинчи жагынан кургакучук оорусунун азабы кыйнап трагедиялуу өмүр кечириши жана ошол өмүрүн ырлары аркылуу сыр кылып айтып, жазып кетиши таасир этти. Экинчиси, албетте Кенеш Жусуповдун акындын чыгармачылыгын туура түшүнүүсү, туура баалоосу, Алыкул акынга болгон сүйүүсү, кандайдыр бир деңгээлде өз дилине жакындыгы ушул чыгарманы жазууга түрткү берген сыяктанат.

Чыгарманын түзүлүшү, бөлүмдөрү

«Ыр сабындагы өмүр» композициялык түзүлүшү боюнча бири-бири менен тыгыз байланышпагансыйт, бирок алардын баарында өзөктүү тема бар, ал – акын жана анын тагдыры. «Бетачар» жана «Тыянак» деген бөлүмдөрдөн тышкары «Алгачкы махабат баяны», «Асыл жар жана перзент», «Көл кылаасы», «Акындын тамы», «Үч устат», «Акын казынасы» деген алты бөлүмдөн турат да, жазуучунун айтайын деген ою, образды ачып берүү үчүн колдонгон каражаттары дал ушул алты бөлүмгө бириктирилет. Жалпысынан бул бөлүмдөр логикалык ырааттуулукта Алыкулдун өмүр жашын кубалап жүрүп отурат: жаштык кези, сүйүү жылдары, жар жана перзент күтүүсү, ыр жазуудагы жана жашоодогу тамы жана Ысыккөлдүн таасири, устаттары, өлүмү, акын калтырган мурастары.

«Алгачкы махабат баяны»

Бул бөлүм акындын балалык дүйнөсү, анын жетимчилиги, ошол учурда ата ордуна ата, эне ордуна эне болгон адамдар, интернатта, педтехникумда бирге окуган достору... анан тунгуч сүйүүсү тууралуу эле. Анын ошол алгачкы сүйүүсү Айдай аттуу кыз болгон. Айдайдын назик дүйнөсүн, андан сүрдөгөн акындын абалын жазуучу өтө кылдат тартат, чыгармаларында «Ай», «Ай-

дай» деген сөздөрдү качан, кандай максатта көп пайдаланганын эрикпей эсептеп чыгат. Сүйгөн кыздын сүйкүмдүү элеси ырларда гана калып, чыныгы турмушта тагдыр экөөнү эки жакка ажыратат. Анын себептери чыгармада ар түрдүү өнүттөн, ар башка кырдаалдарда каралат, жазуучунун ою жаңылыш болбосун үчүн ал окуяларды көрүп-билгендердин эскерүүлөрү, күндөлүктөр, ырлар, каттар, сүрөттөр мисалга тартылат. Ошентип акын жүрөгү алгачкы мерте жараланат.

«Асыл жар жана перзент»

Тагдыр Алыкулду кийин Зейнеп менен кездештирет. Экөөнүн бактылуу күндөрүнөн бактысыз күндөрү көп болот, анын себептери да арбын эле, мүнөздөрдүн келишпегендиги, кесиптеринин ар түрдүүлүгү, айтор, Алыкулдун сүйүүдөн, турмуштан дагы да жолу болбойт. Анан калса, зарлап күткөн биринчи перзенти буйрубай, бул окуя да акындын турмуш жолун башка нукка бурат. Мына ошондо бул ырлары жазылган белем:

Сүйүү эмне? Сүттөй таза колукту!
Ансыз анан алтын өмүр толукпу?
Ошондуктан эң биринчи жаш сүйүү
Бермет, жакут, каухар кийип жолукту.

Кучактадым, өптүм, кыстым боорума,
Бул турмушта өлгөнчө бир болууга.
Бирок сүйүү эң жалганчы нерсе экен,
Кош! – деди да, от карматты колума.

Экинчиси: андан сулуу, андан жаш,
Жалынына жана турган жансыз таш.
Анын көркү миң бир түрлүү көрүнүш,
Мен андыктан: кайра кумар, кайра мас.

Аз дууладык жаштык, мастык ойнунда,
Ант бериштик өмүр байлап көп жылга.
Бирок сүйүү жерден муздак нерсе экен,
Жашырынды жылан таштап мойнума.

Менде айып жок, төмөнсүнбөйм эч кимден
Андай болсо, «күнөө өзүндө» деп билбе
Бирок сүйүү уудан бүткөн нерсе экен,
Үчүнчүсү, заар чачты бетиме.

Жылан таштап, заар төгүп, чачып от
Эрк сеники, шылдың кылмак, ойномок.
Бирок түшүн, акылың кем жаш сүйүү,
Ошентсе да, сенден көңүлүм калган жок.

Мына ушундай ырлардын жазылыш тарыхы, таржымалы жазуучу тарабынан ар түрдүүчө чечмеленет. Бирок акындын сүйүүгө туруктуу болгондугу, сүйүүнү жогору баалагандыгы:

Сүйгүм келет жаш жандырып, жаш болуп,
Жашымды алдап, жаш кайындай мас болуп.
Жанар тоодой жалын чачкан отуна.
Чыккым келет, жанып чыккан таш болуп
Сүйгүм келет, миң мертебе жаңылып,
Сүйгүм келет, сүйгөнүмө жалынып.
Өз күчүндү өз күчүмө багынтып,
Сүйгүм келет кээде өзүнө багынып,

– деген ыр саптарында даана көрүнөт.

Наристеси Жыпардын атасы Алыкулдун чачын алып, каттырганы, аны өз колу менен жерге жашырганы, кайгысы, азабы жазуучу тарабынан драмалуу да, аянычтуу да ачылып берилет. Негедир бала чарчаган кездеги кайгылуу күндөрдө эмес, бир топ жылдарды өткөрүп гана «Бөбөккө» деген ырды жазганынын сырлары изилдеген.

“Көл кылаасы”

Ысыккөл жана Алыкул. Экөөнү бири-бири менен тыгыз байланышта караган К. Жусупов акын менен көлдү ар түрдүү жыл мезгилдеринде, ар түрдүү өмүр жашында, ар кыл көңүл жагдайларында карап көрөт. Тексттен мисал окуйлу: «Акын дайыма батпаган ай менен коштошуп, чыккан күн менен амандашып, эртең менен көл жээгинде басар эле. Ал көлдүн жазына, жайына, күзүнө, кышына миң мертебе ыраазы болуп, ар күнүнүн, ар айынын сулуулук кереметин көргөн. Алыкулдун «Ысыккөлдө төрт мезгил» деген ырын окуп, акындын өмүрүн элестетеличи.

Жаз. Жазында көл жээгинин карлары эрип, салаа-салаа коксууларынан жер коңторгон ташкын түшөт. Ар булундан көл үстүнө ташкын суу куюлат, баягы сулуу көл бетин бейбаш бирөө боз сызык менен чийип кеткенсип калат. Бир маалда жүргөн жел гана сызыкты өчүрөр эле. Жээктеги көк жайыкта кой-эчкилер, уйлар магдырап жайылат, балдар топ ойноп жүрүшөт. Көл кылаасындагы бүчүр алган бадал арасында чымчыктар учуп-конуп, андан бетер ызы-чуу. Көлгө келген жол боюндагы айдоолордон торгойлордун безенген үнүн угасың.

Көл үстүнө самсаалаган булуттардын, аккумулялардын көлөкөлөрү түшөт. Жаздагы кыркаар тартып өткөн турналардын чакырыгы билинер-билинбес алыстан шаңк этет”.

К. Жусупов Ысыккөлдөгү Алыкулду ушинтип жазда, жайда, күздө, кышта – төрт мезгилде сүрөттөө менен акын менен табияттын, акын менен элдин гармониясын, сүрөткердин табият койнундагы улуулугун, сулуулугун сүрөттөп, анын ички

дүйнөсү менен жаратылыштын тышкы дүйнөсүн катар коюп отурат. Көрсө, акын Ысыккөл тууралуу ырларын ушинтип тапчу тура.

Өмүрүнүн соңку күндөрү да кургакучугу өтүшүп кеткен Алыкул көлгө жөнөдү. «Алыкул Осмонов соңку ирет, жанбоорундай дем кылган Ысыккөлүн көрүүгө акыркы саам айланып чыккан. Ал көл кылаасындагы эң бир таттуу күндөрүн эстеп, кумар канбас күү черткен буурул толкун ак көбүгүнө жүзүн жууп, таазим кылды, балыгы болуп суу астына кирип кете албай, кушу болуп көк асманда уча албай, аргасыз кош айтып кала берди. Аккуунун бийлегенин акыркы саам көрдү, үй куруп, түтүн булатам деген Чолпонатасы менен, заман күүсүн черткен айылдык боорукер адамдары менен коштошту. Алыкул жолоочу, сынган бир тал өмүрүнө кейибей, жазылбай калган эмгегине, «жер шарынан күлүк учкан» заманынын керегине, кыйын күндүн пайдасына жарабаганына кейип, асыл шаары Фрунзени көздөй жол тартты...»

«...Акындын көлдөгү өмүрү анын ырларында кала берди:

Ысыккөл – кээде жымжырт, кээде толкун,
Толкуса, толкунуна тең ортокмун.
Турмуштан канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун».

(«Жеңишбек»)

«Көлдө жүрдүм, көл боюнда бойлодум,
Токсон ирет, көргөнүмө тойбодум.
Кызгылт көйнөк кийингени эсимде,
Уурдап алып күндүн батар боегун».

(«Көлдүн кечки көрүнүшү»)

«Ысыккөл сени сүйдүм, сени ырдадым,
Ырыма өзүң болдуң бел кылганым.
Күнүмдүн ичкен суудай берекеси,
Өзүңдүн бир көйкөлүп ыргалганың».

(«Ысыккөлдө»)

Ушинтип акындын ырлары жазуучу-эссечинин ойлору менен айкалышып, бирин-бири улам толуктап, улам акын дүйнөсүнө терендеп кирип отурат да, адам жөнүндө, асылдык жөнүндө көркөм сөз менен керемет айкел жаралат.

«Акындын тамы»

Акындын тамы – адамга чыгармачылык илхам берүүчү, ага дем кошуучу ыйык жай. К. Жусупов Алыкул акын кантип үй

алгандыгын, «Победа» машинасын ким, качан, кайда мингендигин, акындын колдонгон үй буюмдарын сүрөттөп же ирети менен айтып берип отурат, а түгүл анын үстөлүн бирөөнүн үйүнөн таап алып көтөрүп келгендигин баяндайт. Үйүнүн терезесин, кашык-табагын эрикпей сүрөттөп чыгат. Цивилизациялуу өлкөлөрдө атактуу адамдар колдонгон буюмдар, алардын үйжайы ар дайым музей болуп сакталып, ага сансыз көп күйөрмандары келип турат. Ошол сыяктуу Алыкулдун да аздектелиши керектиги эссенин бул бөлүмүндө кызыл сызык менен баса белгиленип кетет.

«Үч устат», «Акын казынасы»

Бул бөлүмдөр Алыкулдун чыгармачылык өнөрканасын, анын кандайча жазгандыгы, кантип иштегендиги, кимдердин чыгармаларын кантип окугандыгы, айрым чыгармалары качан, кандай шартта жазылгандыгы тууралуу баяндайт. Дагы бир жолу акындын милдети, коомдогу чыгармачыл инсандын кызматы жөнүндө ой жүгүртүп, чыгармачылыкка акдил менен берилип иштеген адамдын бейнесин көрөбүз. Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын которуу, А. С. Пушкинге, В. Шекспирге болгон мамилелер, атаандаштык, өзүнүн чыгармачылык жүзү тууралуу кызыктуу маалыматтар менен таанышып, жазуучунун ой толгоолоруна ортоктош болобуз.

Алыкул Осмоновдун образы

«Ыр сабындагы өмүр» эссесинде ондогон адамдардын аттары аталып, ондогон адамдар менен кездешсек да, анда башкы образ катары биринчи планга Алыкул Осмонов гана чыгат. Ал жетектөөчү фигура. Жазуучу да, жазуучуну ээрчип биз да Алыкулдун гана айланасында жүрөбүз. Алыкул татаал тагдырды башынан кечирген инсан. Анын жанжолдошу оору болгон, ошол кездеги медицина анын кургакучук оорусун айыктырууга алсыздык кылган, ал ошол оорусу бирөөлөргө жугуп калбасын деп этияттанып жашап, акыры өзү бир үйдө жалгыз калган. Ошол жалгыздыкта анын эрмеги да, өзүн сооротору да, өмүрүн улантат деп ишенгени да поэзия гана болгон. Дүйнөлүк классиктерди кайра-кайра казып окуган, алар менен атаандашкан, чыгармачылык сырларын чукуп казып, алардын табылгаларын өздөштүрүү менен өз өнөрканасында иштеп чыккан. Бул жагынан өз мезгилинде кыргыз адабиятынын бир да өкүлү ага жеткен эмес.

Эсседе Алыкул табиятка жакын, жаратылыш менен сырдаш киши, ошон үчүн ал Ысыккөлгө барып турат. Жашоо үчүн күрөшөт. Эмгек адамдары, айылдык карапайым кишилер менен бир болуп, алардын турмушунан алып ырларды жазат, аларды

өзүнөн алда канча жогору коет, көп нерселерди ошол жөнөкөй кишилерден аларын жашырбай жазат.

Ал – поэзиянын алдында акындык милдетин ак аткарган, бир жолу даяр колжазмасын өрттөп да салган, чыгармачылыктагы буттоосуларга эчен жолу кабылса да, уулуу сынга уукса да, көбүнчө жүрөгүнөн чыккан гана нерсени жазган. Алыкул отуз беш гана жашка жеткен. Өзүнүн ошол аз жашоосун билгендей, күнү өтүп бара жатканын сезгендей өмүрүнүн акыркы беш жылын абдан жемиштүү өткөрүп, жалаң гана ыр, пьеса жазуу, которуу менен алектенди.

Ошол эле кезде эсседе акындын түнттүгү, көктүгү, айрым учурда кекчилдиги, тартынчаактыгы сыяктуу сапаттары мисалдар жана эскерүүлөр аркылуу ынанымдуу көрсөтүлөт.

К. Жусупов эссесинде ачып берген Алыкул бул акын гана эмес, жаштарга таалим-тарбия берүүгө үндөгөн үлгүлүү инсан, кыргыз маданиятынын тарыхындагы эң атактуу да, өрнөктүү да жашап өткөн унутулгус каарман.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Кеңеш Жусуповдун мурда кайсыл чыгармасын окугансың жана ошол чыгарма тууралуу айтып бер?
2. Жазуучунун өмүрбаянын сүйлөп бергиле жана анда төмөнкүдөй учурларга басым жасагыла: эмне себептен согуш тууралуу чыгармаларды жазгандыгына; тарыхый, биографиялык эсселерге, тарыхка кызыгуусуна; жазуучулук негизги өзгөчөлүктөрүнө; урунттуу чыгармаларынын эмне тууралуу экендигине.
3. Алыкул Осмонов жана анын чыгармачылык өзгөчөлүгү, кыргыз адабиятына алып келген жанылыктары жөнүндө мурдагы темаларды эске түшүрүү менен сүйлөп берүү.
4. «Бир сабындагы өмүр» эссесинин жазылыш тарыхы.
5. «Бир сабындагы өмүр» эссесинин бөлүмдөрү, алардын байланышы.
6. Эссенин формалык өзгөчөлүгү.
7. Акын А.Осмоновдун образынын ачылышы.
8. Поэзия кечесин өткөрүү. Болжолдуу темалары: «Алыкул жана Ысыккөл», «Акын көлдүн жээгинде», «Алыкул менен кайра жолукканда». Тапшырмалар: акындын ырларынан көркөм окуу; эссенин негизинде сахналык оюн коюу; сүрөт тартуу боюнча конкурс; викторина; акынга арнап ыр жазуу ж. б.
9. Дилбаян жазуу. Темалары: «Ысыккөл жана Алыкул», «Ырына бир мертебе калп айтпаган акын», «Алыкулдун өмүрү – ыр сабындагы өмүр», «Бир сабындагы өмүр» калтырган таасирлер».

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Эссе тууралуу түшүнүк

«Эссе» француз тилинен биздин тилге которгондо «тажрыйба», «иштелип бүтпөгөн чыгарма» деген маанилерди билдирет. Эссе адабияттын бир жанры болуп, документалдуулугу, тарыхый-биографиялык темага кайрылгандыгы менен айырмаланат. Адегенде 12-кылымда Европада жаралып, адабий сын сыяктуу теманы баяндоо ырааттуу берилбей, эркин берилген. Автордун ой жүгүртүүлөрүнө, кыялданууларына кенири жол ачылып, эссе-чи ар тараптуу чабыттап, өзү жазып жаткан темага өз оюн батыл аралаштырат. Стили образдуу келип, сүйлөө речине жакын жана курч болот, мындай чыгармаларда көбүнчө философия, эстетика, адабий сын, көркөм публицистика, илимий маалыматтар аралашып келе берет. Жанрдын башкы белгиси – документалдуулугу, б.а. тарыхый болгон окуяга, реалдуу турмушка, чыныгы жашап өткөн жана жашап жаткан каармандарга кайрылышы. Бул жагынан ал очеркке жакын, а бирок фантазиясынын байлыгы, субъективдүү ой пикири, тигил же бул окуяга, адамга, тагдыр-мүнөзгө мамилесинин күчтүү берилиши. Мындай эссе жанрына мисал кылып Кеңеш Жусуповдун «Ыр сабындагы өмүр», «Жаз», «Тулпар» ж. б. чыгармаларын көрсөтсөк болот.

КЫРГЫЗ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ЖАЛПЫ ОБЗОР

(1920–1990-жылдар)

Кыргыз профессионал жазма адабиятында публицистика революциядан кийин кыргыз жазма адабиятынын жаралыш жана пайда болуш этабынын алгачкы мезгилдеринде эле пайда болуп адабий жанр катарында өзүнүн жолуна түшкөн.

Кыргыз публицистикасынын алгачкы үлгүлөрү, жанрдын табиятына жооп бере албаганы менен, кыргыздын тунгуч газетасы «Эркинтоо» жарыкка чыккан 1924-жылдын 7-ноябрынан тартып эле анын беттеринен орун алып, ошол учурдун коомдук-саясий, маданий-агартуу, социалдык-экономикалык курч маселелерине арналган макала, жанытма формасында жарык көрө баштаган.

Кыргыз басма сөзүнүн төл башы «Эркинтоо», андан көз жарган «Ленинчил жаш» газеталары алгачкы жарык көргөн сандарынан баштап эле көркөм чыгарма тариздүү адабий, адабий-саясий, маданий-агартуу мазмунундагы материалдарга кенири орун бере баштаган. Революцияга чейин кыргыздарда калыптанган жазма адабий салттын болбогондугуна, кыргыз элинин элдик оозеки адабиятында ыр түрүндөгү чыгармалар күчтүү өнүккөндүктөн, бул газеталардын беттеринен алгач ирет чакан ырлар басымдуулук кылган. Бирок ошол эле мезгилде бул газеталарда белгилүү даражада көркөм касиеттерге ээ болгон кара сөз түрүндөгү, айрыкча публицистикага өтө жакын чыгармалар да жарыяланып турган. Булардын мындай белгилерге ээ болушун ошол мезгилдин талабы шарттаган деп да айтууга болот.

Отузунчу жылдардагы кыргыз публицистикасында жыйырманчы жылдарда негизги орунду ээлеген саясий-коомдук, педагогика-дидактикалык темадагы макала-кабарлар, фельетон-жанытмалар менен бирге эле публицистикадагы оперативдүү жанрлардын бири катары автобиографиялык очерктер кыйла көп жарыялана баштады.

Мындай автобиографиялык очерктердин мүнөздүүлөрү катарында А. Токомбаевдин «Биз балапан кездерде», М. Элебаевдин «Китеп издегенде» аттуу очерктерин көрсөтүүгө болот.

Бул очерктердин сюжети автордун өз өмүр жолунан, турмуштук тажрыйбаларынан алынган.

А. Токомбаевдин «Биз балапан кездерде» очерки композициялык жактан бир бүтүндүктөгү эки бөлүмдөн турат. Очерктин биринчи бөлүмүндө автордун өзү Ташкенде окуп жүргөн жылдарындагы бай-манапчыл жат элементтер менен болгон күрөш. Экинчи бөлүмүндө 1926–1927-жылдары кыргыз айылындагы таптык күрөш, акындын өз керт башынын ошол жылдардагы жат элементтер менен жүргүзгөн күрөшү сүрөттөлөт. Очерктин автобиографиялык мүнөзүнө жараша андагы катышкан кармандардын дээрлик бардыгынын реалдуу прототиптиери бар. Алар автор тарабынан алардын эч кимиси «кошумча», «толуктоолорго» дуушарланбайт, ал гана эмес алардын аттары, атасынын аттары да дээрлик өзгөртүүсүз эле берилет. Отузунчу жылдардагы кыргыз публицистикасындагы макала-кабарларда, жанытмаларда (фельетондордо) да бай-манаптардын, социалисттик түзүлүшкө жат элементтердин бетин ачуу, аларда юмордун, сарказмдын элементтерин курч жана орундуу пайдалануу кыйла өнүмдүү орун алып, жыйырманчы жылдарга салыштырганда публицистиканын бул тармактары да жанрдык табиятын сактоо жагынан өсүштөргө ээ болгондугун көрсөттү.

К. Маликовдун «Күйкө жорго мингенде, малга бөрү тийгенде» жанытмасы да ушундай эле мүнөздөгү жанытмалардан болуп саналат. Мында автор коллективдүү чарбанын мүлкүнө суук колдорун салган жегич атка минерлердин бетин ачууда таамай сөздөр менен ойду так берүүгө жана ошол эле мезгилде алардын аракеттерин ашкерелеген сүйлөмдөрдө сарказмды (куйкумдуу шылдыңды) орду менен пайдалана алгандыгын байкоого болот.

Бул мүнөздөгү жанытмалар М. Элебаев, С. Сасыкбаев, А. Убукеевдер тарабынан да жарык көрүп, алар да жогорудагыдай эле жат элементтердин бетин ачууга, айрымдары ошол учурдагы аял тендигиндеги терс көрүнүштөргө арналган, кыскасы отузунчу жылдардагы публицистикада да эскинин калдыктары ашкерелеген. Буга мисал катары 1931-жылы Москвадан басылып чыккан А. Токомбаевдин «Биз курмандыкка каршыбыз» аттуу публицистикасы чоң мааниге ээ. Анткени, ал учурда диндик ырым-жырымдар, айт курмандыктар, эскини пропагандалоонун бир салаасы катары каралып, алардан арылуунун ыңгайлуу каражаттары үгүттөлүп жаткан учурда айылдагы дин адамдарынын мурдагыдай эле курмандыктарды өткөрө берүүгө элди үгүттөп, аң-сезими жаны түзүлүштү толук кабылдоого толук өсүп жетиле элек дыйкан калкынын башын айландырат, натыйжада жүздөгөн малдар союлуп, анын кесепетинен жумушка чыкпай калуулар орун алып жаткандыгынын бетин ачуу учурдун талабы болгон. Ал эми Токомбаев бул өктөм маселеге өз учурунда кайрылып, «Биз курмандыкка каршыбыз» публицистикасында динчилдердин алдамчылыгын, ошол диндик жөрөлгөлөр ар-

кылуу ислам дининин терс көрүнүштөрүн эл катмарына терең сиңирүүгө аракеттенип жатышкандыктарын, ал болсо түптөлүп келе жаткан коллективдүү чарбага зыян алып келерлигин конкреттүү фактылар менен ашкерелеп, эмгекчилердин таптык сезиминин курчушуна көмөк көрсөткөн. А. Токомбаев бул көрүнүшүн кийинки жылдарда да уланткан. Бул болсо кыргыз публицистикасынын баштоочуларынын бири болгон. А. Токомбаевдин публицистика жанрында активдүү эмгектене баштагандыгынын далили болгон болчу.

Бул жанрдын үстүндө кыргыз публицистикасынын баштоочуларынан болушкан А. Токомбаев, К. Маликовдор жана прозаиктер Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев, акын Ж. Бөкөмбаевдер жемиштүү иштешти.

Кыргыздын баатыр уулдары Чолпонбай, Дүйшөнкул, Ашырбай Коёнкөзовдордун эрдиктерин даңазалаган А. Токомбаев, Ж. Бөкөмбаев, К. Жантөшевдин документалдуу очерк-ангемелери, тылдагы элибиздин кажыбас эмгегин, жеңиш үчүн күч аябаган кажыбас-кайраттуулуктарын сүрөттөгөн К. Маликовдун «Жайылманын талаасында», эл достугунун согуш мезгилиндеги бекемдигин көрсөткөн «Ленинград согуш күндөрүндө», ушул эле темага арналган Ж. Бөкөмбаевдин «Украина мейкиндигинде» очерктери жазылып, согуштук кырдаалда аябагандай зор, тарбиялуулук мааниге ээ болду.

Кыргыз публицистикасы согуштан кийин өз тематикасындагы да байытты.

С. Сасыкбаев «Батый» очеркин Фрунзе–Балыкчы темир жолунун жүрүшүнө жана жемиштүү аякташына арнаган. Инженер-майор Давыдов, курулушта иштеген Батый Акматова, экс-кваторчу Осмон Тургунбаев, уста Матвеевдердин үлгүлүү иштери, эмгектеги ийгиликтери көркөм табылгалар аркылуу бир топ эсте каларлык жылуу жана дурус берилген. Согуштан кийин дүйнө карама-каршы эки лагерге – социалисттик жана капиталисттик лагерге бөлүнүп, эл аралык идеологиялык күрөш күч алды. Капитализм идеологдору социалисттик мамлекеттик түзүлүштү ар тараптан ушактап, Советтер Союзунун составындагы улут республикаларынын тең укуктуулугун бурмалашып, аларды Россиянын сөздүн толук маанисиндеги, колониясы деп жарыялашып, ар бир республиканын өз алдынчалыгын, улуттук маданиятын жокко чыгарышып, алардын өсүшү үчүн совет өкмөтүнүн жасаган камкордугун танышып, тескерисинче социалисттик түзүлүш эл эркиндигин муунтуп жатат деген пикирлерин, сүйлөгөн сөздөрүн массалык маалымат каражаттары аркылуу тарата баштады. Бул жаш идеологиянын чүмбөтүн сыйрып, бетин ачып, дүйнө элдерине түшүндүрүүдө оперативдүү жанр болгон публицистиканын ролу зор болду. Мындай айыгышкан күрөштөн кыргыз көркөм публицистикасы да четте калган жок. Кыргыздын аксакал жазуучуларынын бири К. Баялинов «Гос-

подин Поинтонго менин сунушум» аттуу публицистикасынын жарыяланышы, анын саясий чөйрөдө дароо колдоого ээ болушу мунун күбөсү болду жана жазуучуну окурмандарга чебер публицист катары таанытты.

Кыргыз публицистикасынын жанр катарында чегинин кенейиши, тематика жана форма жагынан байышы кийинки мезгилдерге, айрыкча алтымышынчы жылдарга, андан кийинки мезгилдерге жана азыркы учурга да туура келет.

Алтымышынчы жана андан кийинки жылдардагы, азыркы учурдагы публицистикабыздын өнүгүшү баарыдан мурун атактуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун адабият майданына келишине жана андан кийинки жигердүү эмгектерине байланыштуу.

Ч. Айтматовдун алтымышынчы жылдарда жазылган «Силер күнөөлүүсүнөр, жердештерим», «Сырдаштарыма сөз», «Бөдөнө андыгандар», «Мугалим – жаңылыктын энеси», «Зеравшан, Зеравшан, адамга таазим кыл!», «Алтын дарбаза», «Адабияттын жаш граждандарына», «Эстелик алдындагы ой», «Тоо бөксөрбөйт», «Жаңы жээк» деген публицистикаларында ошол мезгил үчүн проблемалуу болгон өтө актуалдуу маселелерди көтөрүп чыгуу менен кыргыз публицистикасына таланттуу өкүл келгендигин айкындады жана кыргыз көркөм публицистикасынын өнүгүшүнүн жаңы этабынын башталгандыгын көрсөттү.

Очерктер эле катар согуштун талабына ылайык публицистика формасындагы Т. Сыдыкбековдун «Пайдага чечилген чатак», «Муздакта», «Сагынбадымбы», К. Баялиновдун «Ал эми жетим эмес», Ж. Турусбековдун «Таза жүрөктөр соккондо», М. Элебаевдин «Алыскы тоодон», «Сонку бир күн», С. Сасыкбаевдин «Нурлан» аңгемелери да жарыяланып, согуш мезгилиндеги кыргыз элинин патриотизмин даңазалайт.

Согуштук мезгилде пайда болгон публицистикалык аңгеме-очерктер, коомдук-саясий темадагы макалалар «Кыргыздын атактуу балдары» деген серия менен жарык көрдү. Бул сериянын алдында жарык көргөн публицистикалык чыгармалардын маани-маңызы жана салмагы туурасындагы белгилүү адабиятчы К. Асаналиевдин төмөнкү пикири кубаттоого арзырлык: «Кыргыздын атактуу балдары» сериясы турмуштук фактыга, чындыкка түздөн-түз кийлигишкендиги менен таасирдүү. Бул жагынан алганда, анын бир учу публицистикага барып жакындайт. Бирок бул «сериянын» көркөмдүк негизин жалгыз гана факталогиялык принципке такоо анын жанрдык саптарын танууга, төмөндөтүүгө алып барар эле. Алынган окуя канчалык мүнөздүү экенине карабастан, ал эмпирикалык планда, көркөм жыйынтыктоосуз берилсе, чыгарма эстетикалык таасирге ээ боло албасы чын. Демек, жазуучулук эргүү, маселен, аңгемеге кандай деңгээлде керек болсо, андан кем эмес өлчөмдө очеркке же публицистикага да зарыл. Ушу ыңгайда алып караганда, «сериянын» бир учу көркөм жанрга, аңгемеге, бир учу публицистика-

га барып такалат деген сөз – бул касиеттер «серияда» эки башка жашайт деген сөз эмес. Тескерисинче, «сериянын» бирден-бир айырмалуу өзгөчөлүгү – образдуулук жана публицистикалык стихиянын ажырагыс бирдиги. Албетте, белгилүү даражада жана өз учурунун деңгээлинде. «Кыргыздын атактуу балдары» деген серия менен чыккан очерктер жана аңгемелер согуштун оор күндөрүндө кыргыз элинин каарман уулдарынын өмүр жолун, фронттук турмушун аздыр-көптүр сүрөттөп, өз учурунун таламына белгилүү деңгээлде жооп берди. Чындык окуяга түздөнтүз кийлигишип, аларды эл арасында тез аранын ичинде жеткирүүнүн өзү эле чоң иш болчу. Дал ушул чыгармалар аркылуу кыргыз эли өзүнүн фронттогу каарман уулдарынын жигердүү каармандык иштерин көрүштү». (Асаналиев К. *Кыргыз адабияты Улуу Атамекендик согуш жылдарында. Проза. «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы», I том, Фрунзе, «Илим», 1987, 307–308-беттер*).

Кыргыз публицистикасынын төл башы болгон Эшенаалы Арабай уулунун «Эркинтоо» деп аталган жана башкы саясий-агартуу темасындагы публицистикаларынан кийин кыргыз публицистикасында бул тема өзүнүн саясий жана практикалык, тарбиялык жана билим берүүчүлүк зор маанисине карабастан, анчалык арыш ала албады. Алтымышынчы жылдардан кийин Б. Алымов, С. Байгазиев сыяктуу илимпоз-педагог жазуучулардын кыргыз көркөм публицистикасына келүүлөрү публицистикабыздын педагогика-дидактикалык түрүнүн алдыңкы орунга чыгышына мүмкүнчүлүк түздү. Б. А. Алымовдун «Шакиртима кат», С. Байгазиевдин «Иниме кат» публицистикаларынын өз алдынча китеп болуп жарыяланышы менен алар республиканын педагогикалык коомчулугу жана миңдеген окурмандар тарабынан жылуу тосуп алынып, басма беттеринде ондогон оң маанидеги пикирлерди таратты. Мына ушул фактынын өзү эле педагогика-дидактикалык көркөм публицистиканын ар дайым актуалдуу жана зор тарбиялык-билим берүүчүлүк мааниге ээ экендигинин күбөсү болуп турат.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон бери тарыхтын көптөгөн бактары кайрадан каралып, көптөгөн окуялар, аларга катышкан тарыхый инсандар адилеттүүлүк менен өз калыбына келтирилип, тарыхтагы өзүлөрүнө тиешелүү орундарын ээлеп жатат. Мындай тарыхый маанилүү оперативдүү жанр болгон кыргыз көркөм публицистикасы да өз салымын жана өз үнүн кошпой коё албайт болчу. Бул жагынан да кыргыз публицистикасы өзүнүн өсүп жетишкендигин көрсөтө баштады.

Мындай тарыхый темага арналган публицистикалардын арасынан жазуучу Ш. Абдырамановдун «Полот-хан» аттуу тарыхый публицистикасын өзүнчө болуп көрсөтүүгө болот.

Корутундулап айтканда, кыргыз профессионал адабиятынын башка жанрларындай эле кыргыз көркөм публицистикасы

бүгүнкү күндөгү өсүп жетилген абалына чейин кыйла машакаттуу жана жемиштүү жолду басып өтүп, мезгилдин курч жана актуалдуу проблемаларына өз убагында үнүн кошуп, көркөм сөз каражаттарынын күчү менен аларды объективдүү чагылдырып, өз учурунда коомдук пикирлердин пайда болушуна, көз карашына, калыптанышына, жаңы ой-пикирлердин жаралышына, терс көрүнүштөрдүн бетин ачууга жана аны оңдоого олуттуу даражада таасирин тийгизип, идеологиялык көрүнүштүн куралдарынын бири катарында коомдук саясий партия, агитация жана пропаганданын, социалисттик информация берүүнүн, уюштуруунун каражаты, ыкмасы катары кызмат аткарып, таасир тийгизип келди жана ал маданий турмуштук маанилүү озуйпасын бүгүнкү күндө да аткарып жатат жана аткара бермекчи.

ЫСЫККӨЛДҮН КУТУ ЖАНА КУНУ

Бул публицистикалык ойтолгоо «Социалистическая индустрия» газетасынын кабарчысы В. Хрусталеv менен маектешүү болуп, окурмандарга ошол басылма аркылуу (6-июль, 1986-жыл) сунуш кылынган.

Журналисттин суроолорунун жана ага берген автордун жообунун негизги өзөгүн экология темасы, т. а. Ысыккөлдү коргоо проблемасы түзөт. Ырас, ушул мезгилде прогрессивдүү инсаният жалпы дүйнөдө жаратылышты ошол калыбында сактап калуу, ХХ кылымдын индустриясы, техникасы, урбанизациясы, керектөөчүлүк психологиясы бузган айлана-чөйрөнү эми андан ары да кыйсыпырын чыгарып майкандай бербей, «жаратылыштан ырайым күтүп отурбай, аны багынтуу керек» (Мичурин) деген пикирден кайтып, курчап турган жаратылышка сарамжал, этият мамиле кылуунун зарылдыгы көрүнүп калды.

Борбор Азиядагы Арал деңизи, ага куйган Сырдарыя менен Амударыялардын нугу азайып, суунун көбү пахта, күрүч, жашылча, жер-жемиштерин сугарууга кеткендиктен, жалпы региондун өзгөчөлүгүн эске албай, план үстүндө план арта бергендиктин кесепетинен куруй баштады. Натыйжада, деңиз тартылып, бир кездеги көл ичинен майда аралчалар пайда болду, суудан бошогон топурак-тозонду шор басып, ал абага көтөрүлүп, көп аймак эгин өстүрүүгө жараксыз калды. Арал трагедиясы адамдарга жугуштуу ооруларды алып келди, атүгүл Арал туз-тозону Суусамырдын жайытынан, Памир-Алай тоолорунан да табылды. Адамдардын кыянаттыгынан Арал кыяматы келип калганда, дүйнөнүн бир бөлүгү ооруса, экинчисине да доо кетери белгилүү болуп турганда Борбор Азиядагы экинчи көл Ысыккөл жумуру баш, ой ойлой билген атуулдун баарын кабатырлантпай койбойт эле.

«Ысыккөл Сизге кымбат жана кыйбас болсо керек?!» деген журналисттин суроосуна: « – Ысыккөл – менин кутман бешигим. Ал наристе кезимде мени алдейлеп, боз улан курагымда боюма кубат уютуп, чыгармачылык иште мээ чыңалткан санжыргалуу ойго муктаж болуп турганда ар качан демөөр болуп, дем бергени үчүн мага кымбат. Кайда гана болбоюн, өлкөнү кыдырып жүргөндөбү, же чет жактарга чыккандабы, айтор, Ысыккөлгө тең келер, анын жалпы жердин сарасындай туюлган көрккелбетин – көөнөртө алар эч бир жерди көрбөдүм», – деп жооп берет. Демек, Ысыккөл жазуучу үчүн бешик, дем, дүйнөнүн бир да жери анчалык жакын эмес. Мына ошол көлдүн оорусу – жазуучунун оорусу, көлгө келген кесепет – жазуучуга келген кесепет. Көл менен жазуучу өзүн, жеке тагдырын байланышта карайт, бирисиз бири жоктой. Ырас, тарыхта Тузкөл, Тимур-

тунор (Темирлүү көл), Жыткөл деген сыяктуу ар кандай аталыштары менен белгилүү бул көлдүн ар кыл кылымдарда ушул Чыңгыз Айтматов сыяктуу коргоочулары болуп келген, ырас, алар ар түрдүү формада аракеттенгендер. Деги, ошолор болбосо керемет көлдүн ордуна эмне каларын болжолдош кыйын, айтор ажайып сулуулуктан ажыратпай келаткан ошол алтын түркүк адамды, Көлдү сактоо адам ыйманын сактоодон башталарын береринен айтып – деп, кийинкилерге насааттап келишпеген. Олуя, нускоочу акын Калыгул Бай уулу:

«Ысыккөл бейиштин эшиги,
Суу сайын нарын табак эти бар,
Жай болуп катыра ысыгы жок,
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Ат жеткен жерде мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетээрби,
Адам мындан кетерби?
Ысыккөлдөн чыкпаңар, балдар!»

– деп айтканында не деген кемеңгерлик, не деген көргөндүк, урпак тагдырына кам көргөндүк жатат.

Илгери көлдө балыктар каршы-терши сүзүп, четинде кыргоол, түлкү, коён жойлоп, арстан, жолборс күркүрөп, суу бетинде өрдөктөр чумкуп, ак куулар койкоюп, анырлар учуп... ошонун баары адамдын керектөөчүлүк кызыкчылыгынан, ыйманын сапсыздыгынан улам жоголуп баратат.

Ч. Айтматовдун эң биринчи айтар сөзү бул жолу анын дарылык касиетинен башталат, себеби ошондо бул аймакты бүткүл союздук денсоолукту чыңдоочу аймак атап, андан ири финансылык каражат бөлдүрүп, Ысыккөлдүн айланасына, биринчи кезекте денсоолук жайларын куруу керек болчу. «Агын суулар жердин калың катмарынан жылжып агып чыгып, ал суулар тузду эритип, аларды минералдаштырып турат», «көлдү көздөй агып, өстөн суулар дагы бир дарылык касиетке – радонго каныгат», «буга эми күкүрттүү суутекке чыланган ылайларды, анан да чанкайган таза, тоодогу өсүмдүктөр менен токойлордун жыпар жыты аңкыган абаны кошуңуз». Мына ушул жанга жагымдуу жагдай адамдардын денсоолугун чыңдоочу комплекстердин көбөйүшүнө шарт түзгөн. Кезегинде өкмөттүк колдоого ээ болуп, Ысыккөл областы «бүткүл союздук денсоолукту чыңдоочу аймак» деп жарыяланып, Чолпоната курорттук шаары, жалпы эле Ысыккөл аймагындагы курорттор менен эс алуу жайлары жайкы өнөктүктө эле миллиондон ашык эс алуучуну тейлеген.

Бул маектешүүнүн андан аркы нугу Ысыккөлдүн кереметине тамшанып, аны шардана кылып, рекламалоо, мактоо эмес – Көл көйгөйүн көтөрүп чыгуу менен улантылат. Жазуучу-изилдөөчү, жазуучу-байкоочу, жазуучу-публицист Ысыккөлдө

Аралдын трагедиясы эртең кайталанбаш үчүн бүгүн ойлонуучу маселелерге буларды кошот.

Биринчиси, дарыялар менен тоо сууларынын сугатка жумшашынан улам Ысыккөлдүн тартылып баратышы. Көл жыл сайын 7–8 см ылдыйлап барарын, суунун бир жылдык тартыштыгы 400–500 млн куб га жетерин айтат. Ал эми суунун тартылышы туташ реакцияны жаратат: чычырканактар, бадалдар куурайт, кум пляждар жок болот, учурдагы кургактан суу чайган жер 500–1000 м тартылып кетсе, суунун жылуулугу 2–3 даражага чейин төмөндөйт, а бул сууга түшүү мөөнөтүн азайтат, атүгүл көл жээктей салынган курулуштардын, айыл-кыштак, посёлоктордун архитектуралык келбетинин да кунарын кетирет.

Ч. Айтматов проблемаларды коюп туруп, мунун баарын эми минтип кетирүүгө болот деп санап чыкпайт, Ысыккөл тагдырына диалектикалык көз караштан үнүлөт. Көл айланасындагы сугат жерлерди токтотуп, кен казбай, индустрияны алыстатсаң эле баары чечилет деп кыйкырып чыкпайт. Алардын да адам жашоосу үчүн керектигин айтат, бирок муктаждыктын, керектөөнүн жан бүткөндүн баарына эне болгон жаратылыш менен каршылыкка туш келген диалектикалык жолун туура түшүндүрөт. «Жаратылыштын үстүнөн болгон биздин жеңиштери-бизге ашкере манчыркабай коё туралы. Ушундай ар бир жеңиш үчүн ал бизден өч алат. Бул жеңиштердин ар бири алгачкы учурда биз каалаган натыйжаларды бергени менен, анын биз алдын-ала болжоп көрө албаган, көп учурда биринчи натыйжалардын маанисин жокко чыгарган экинчи, үчүнчү, кезектеги башка да натыйжалары бар» (Ф. Энгельс), – деген цитатаны өз оюн бекемдөө үчүн сөзүнө кыстарат. Жазуучунун сунушу: «болочоктуу жана күнүмдүк муктаждыктардын акыл-эстүү балансын биз чымырканып, алдын ала көрө билип, издөөгө жана табууга милдеткербиз».

Ысыккөлдү кантип сактайбыз? Көлдү ким сактайт? Илимби? «Илимпоздордун көп күч-аракети, түзүлүп калган салтка ылайык, прогноздоштурууга эмес, көлдө эмнелер бар да, эмнелер жок, ошону түгөлдөп-тактаганга гана сарп болуп жатат. Илим дөңгөлөк астында түзүлгөн жолдун танабына гана карап, ал эми имерилиштен ары эмне бар, аны билгиси келбеген жана капарына албаган алаңгазар шофёрдун абалында турат. Мунун арты кандай болуп, эмне менен бүтөрүн түшүндүрүүнүн кажаты жок чыгар дейм».

Демек, Ысыккөлдү изилдөөгө (ансыз аны сактоо мүмкүн эмес) бөлүнгөн каражат өтө аз, илим Көлдү коргоого бул абалы менен чоң кол кабыш көрсөтө албашы бышык. Бул проблемага каражат аябашыбыз керектигин кайра-кайра кайталайт жазуучу, дүйнөдө куну жок кымбат нерселердин бири ушул Ысыккөл дейт. Ысыккөл – бул өз ара ашташып, бирин-бири шарттаган сан түркүн себептер менен байланышкан экологиялык система» экендигин түшүндүрөт.

Ысыккөлдү сактоо үчүн жазуучу анын эс алуу жайларын эсепсиз көбөйтө бербей, билгичтик менен, бүт шарттарды эске алып куруу зарылдыгын, бул аймакта өстүрүлгөн эгин планын башка жактарга бөлүштүрүп, көбүнчө туристтик-эс алуучулук багытка артыкчылык берүү керектигин сунуш кылат.

Айтматовдун ойлорунун чордону Ысыккөлдү биринчи кезекте өзүбүздөн сактоо маселесине барып такалат, Көлдү кимден сакташ керек, албетте, өзүбүздөн экендиги баса белгиленет.

Анын ой жүгүртүүсүнүн кенендиги, пикир-сунушунун ба-тылдыгы, цифра-фактылардын философиялык, ыймандык жалпылоолорго келе алышы, диалектикалык жана глобалдык-масштабдуу ой чаргытышы, бир катар ойлорго жем таштаган полемикалуулугу интервьюну окумдуу кылып көрсөтүү менен, ошол эле кезде публицистикалык-проблемалык жагдайларды баса белгилеши жалпы окурманды: тиешелүү министрлик, ведомство, аймак жетекчилерин ойлонууга, андан конкреттүү ишке өтүүгө мажбурлайт.

Жазуучу, деги эле Ысыккөл жөнүндө көп жазды, көп маселе көтөрүп, көп сүйлөдү, кыргыз кереметин бойлой эчен ойлор таап, эчен чыгармаларды жаратты, «Ысыккөлдү коргоо» коомунун жана «Ысыккөл» форумунун президенти катары конкреттүү иштерди да аткарды, дүйнөлүк коомдук ойдун чыгаандарынын көңүлүн да бул жерге бурдурду, ажайып жайды ааламга таанытууга чоң салым кошту. Атуул катары өзүнүн Көл үчүн жеке кошумчасын да аябады. Албетте, ал интервью алынган мезгилден бери коомдук-саясий турмушта кыйла өзгөрүүлөр болуп кетти, экономикалык кыйынчылыктарга туш келдик, бир кезектеги баарыбыздын энчибиз делген жерлер чек аралар менен көп мамлекеттерге бөлүнүп калды, коомдук аң-сезимде жаңыча түшүнүктөр, көз караштар жаралды, сөзсүз бүгүнкү окурман ал жагдайларды да эске алып койгону абзел. Ысыккөл канча жашаса, анын проблемасы да ошончо жашайт эмеспи?!

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Ысыккөлдүн экологиялык проблемалары эмнеден улам келип чыкты?
2. Географиялык, энциклопедиялык китептерди пайдаланып Ысыккөл, анын табияты, суусу, байлыктары, жайгашышы, тарыхы ж. б. жөнүндө сүйлөп бергиле.
3. «Ысыккөл – бул өз ара ашташып, бирин-бири шарттаган сан түркүн себептер менен байланышкан экологиялык система» дейт жазуучу, силер муну кандай түшүнөсүңөр?
4. Ысыккөлдө Аралдын трагедиясы кайталанып калбашы үчүн Ч. Айтматов кандай иш-чаралардын комплексин сунуш кылат?
5. Ысыккөлдүн пайда болушу, анын келечеги, деги эле Ысыккөл жөнүндөгү уламыштарды айтып бергиле, эл арасынан жыйнагыла.

6. Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести (фильми) жана Ысыккөл жөнүндө ой жүгүртүп сүйлөп бергиле.
7. Ысыккөл жөнүндө Алыкул акындын ырларын жатка айтып, ошол ырлардагы идея менен Чыңгыз агайынардын ойлорун тогоштургула.
8. Ысыккөл жөнүндө көргөнүнөрдү, көрбөгөн болсоңор кыялданып, анын сулуулугун сүрөттөп этюд, ангеме же ыр жаз, эң негизгиси анда табияттын ажайып көркү, кыргыз көлүнүн пейзажы болсун.
9. Экологиялык темада сочинение-публицистика жаз. Болжолдуу тематикалары: «Ысыккөл – көздүн кареги», «Ысыккөл – кыргыз бермети», «Ысыккөлдүн куту жана куну», «Атың жакшы Ысыккөл...» ж. б.

«Бизди ойготкон китептер»

Ч. Айтматовдун бул маектешүүсү адабиятчы В. Левченко менен болуп, «Библиофиль» альманахынын 1979-жылдагы 6-чыгарылышына жарыяланган.

Сукбаттын темасы адам баласынын жашоо-турмушундагы китептин мааниси, ошол китептен алган рухий жана ыймандык гүлазыктар жөнүндө жүрөт. Ошон үчүн жазуучунун жеке турмушу, тагдыры, анын инсан катары калыптанышы жөнүндөгү ойлору да бир кыйла кеңири чагылдырылат, эң негизгиси, жазуучу өз ой-пикирин кысылбай, таңуулабай, жай билдирип, улам өмүр көчүн карап өйдөлөтүп, өнүктүрүп отурат. Мындай билимдүү, тажрыйбалуу окурман, дүйнөлүк данкы бар жазуучуну кепке тартып, окурмандар, өзгөчө, жаштар үчүн сабак болор чоң ишке жараган адабиятчы В. Левченко кепти жазуучунун китепке эң алгач кантип, качан кабылганын сурамжылоодон баштайт.

Балалык чакта насаатчыл китептер көп окулса, өспүрүм куракта ага өз акылы менен жашоого түртмөлөөчү, өз алдынча ойлоно билүүгө үйрөтүүчү адабият керек дейт да, окурмандын ушул муктаждыгын эске албай эле туш келген китепти окууга сунуш кыла беребиз дейт. Жазуучу окурмандык маданият жөнүндө сөз кылат, оор, татаал чыгарманы ошол жазылган деңгээлде, ыкласта окубаса, ал баары үчүн эле кызыктуу боло бербесин эскертет. «Бирок окурман жөн гана «аяк бошотор» да болбош керек. Китептин – туу чокусунан чыгып турган ушу бийик секиден ал өз дүйнөсүнө секирик жасоого, сүнгүп кирүүгө тийиш. Ал кара жанды карч ура иштеши керек. Өзү ким экенин, бу жарык дүйнөдө неге жашап жаткандыгын, эмне колунан келерин, эмнеге жөндөмдүү экенин аңдап билиши кажет». Жазуучу бул жерде өз тажрыйбасынан жана өзү карым-катнаш кылган кишилерден, окуп билген дүйнөлүк алптардын практикасынан улам жаштарга насаат, акыл-оюн айтуу менен кандай окурман чыныгы окурман болорун айтат.

Азыркы учурда китеп окуу сейректеп баратпайбы. Анын бир себеби массалык-маалымат каражаттарынын (ММК) башка

формалары: телекөрсөтүү, видео, магниттасмалары, компакт-дисктер, компьютер оюндар, интернет ж. б. китеп дүйнөсүнөн инсан турмушун кыйла көп тараптуулукка алып чыкты. «Адам сегиз саат уктайт, сегиз саат иштейт, эгер ал телевизордун маңдайында да сааттап отура берсе, анда китеп окууга чамасы келбейт». А китеп окуу, жазуучунун ою боюнча, башка маалымат булактары бере албаган кайталангыс бакытты, рахатты берет.

«Китепке да достордой мамиле кыласын, – дейт Ч. Айтматов, – жаш чакта досторун көп, бирок мамилең үстүрттөн, жеңил-желпи, сын көз караш деген жок. Маселен, кимдир бирөөгө сага жаккан нерсе жагып калса эле сен аны мүдөөлөшүм, досум деп эсептейсин, а араны жакындаткан бир кызыктуу китеп да болушу мүмкүн. Жыл өткөн сайын дос, жолдоштордун саны азаят, балким, досум деп эсептеген бирин-экин адам калат, бирок алар сынга толгон накта досторун болот. Китептер да ошондой. Жаш кезинде кызыккан авторуна кайра кайрылууну каалабайсын, анын китептерин биротоло окуп бүткөнсүн».

Жазуучу андан ары да окурман катары Достоевский менен Гердердин чыгармачылыгына токтолот, эмне үчүн аларды ушу күнгө чейин кайра-кайра кайталап окуп келаткандыгынын сырын айтып берет, аларды окуу да кыйын, тууроо да мүмкүн эмес, бирок алар жазуучуга чексиз ырахат тартуулаганы менен кызык.

Ч. Айтматов бул маектешүүсүндө адабияттагы мифологиянын орду, сүрөткердин элдик мифтерге кайрылышынын маани-маңызы, деги эле, бүгүнкү күн үчүн миф чыгармачылыгын жанылоонун зарылдыгы, анын кайтарымы-акыбети жөнүндө да жеке пикирин билдирип, «мифология – ал өмүрүбүздү иликтеш үчүн тартылган көшөгө», – деп, учурунда латынамерика романынын сонку кездеги дүркүрөп өсүшүнүн бир себебин алардын элдик мифологияга жакындыгы, миф, легендага кайрылышы экендигин белгилейт. Маркестин «Жалгыздыктын жүз жылы», Мердоктун «Кара мырза», Сангинин мифтери, санжыра, жомоктору, повесттери жөнүндө окурмандык пикирин билдирип, алардын чыгармачылык ийгиликтеринин башкысы мифологияга философиялык, гуманисттик отенок, багыт, адеп-ахлактык көрөңгөнү күчөткүч катализатор, бүгүнкү күн менен камыр-жумур болуп үндөшүп, бере алгандыгында дейт. Чыгармачыл кишилерге насаат айтканы менен, өз тажрыйбасынан ушунун баарын сызылтып чыкканы менен да ойчул жазуучунун бул пикирлери өз кезегинде коомчулукта колдоо тапканын кечээги совет маданиятынын тарыхы күбөгө өтө аларын бүгүн биз канааттануу менен белгилейбиз.

Андан ары жазуучунун ойлору жалаң китептин таасири менен жашоого болобу, сансыз көп китептерди окуй берип жазуучу болууга, тарбия-таалимдүү болууга мүмкүнбү деген маселеге арналат. Ушул жерде өз тажрыйбасына кайрылган пикирин кыйла аргументтештирет. Көрсө, ал бир кезде Стокгольм чакырыгы

жөнүндө жана Волга-Дон каналынын кошулушу, жаңыча жардыруу техникаларынын колдонулушу жөнүндө газеталардан окуп алып, жалаң окугандын таасир-таалиминде «Гезитчи Дзюйо» жана «Биз арылап барабыз» деген алгачкы аңгемелерин жазыптыр. Ошол үйрөнчүк кези жөнүндө: «Мен бул жерде али жетиле элек акылга окуганыңды үстүрттөн билүү канчалык тескери таасир этерин белгилегим келет. Эгер мен кийин реалдуу турмушка, анын татаал жана карама-каршылыктуу жактарына, журтума, Шекериме, мен билген жана эсимде калган, ишимде медегер тутар адамдарга кайрылбаганымда мен жаза албайт элем. Ушул жерде өз элин-жерин сүрөттөп жүрүп, дүйнөлүк адабиятты байыткан Михаил Шолоховдун мага берген таасири накта чыгармачылыкка көзүмдү ачканын мисал кылгым келет. Эгер мен алгачкы кадамымдай маанайда жаза берсем, анда адабиятчынын эмгеги жадатма, жөнү жок түйшүккө салган жүк болмок. Анда мен адабиятты таштап, пайдалуураак ишке – айылчарба кызматына өтмөкмүн.

Менин кийинки «Сыпайчы» жана «Байдамтал суусунда» деген аңгемелерим турмушка жакыныраак.

Бирок мен үчүн ачылыш, темага жакындoo «Бетме-бет» повестинен көрүндү».

Бул пикири сыр жашырбас ачыктыгы, өзүнө сынчыл мамилеси, өткөн күнгө бийиктен көз салган аналитиктиги менен окурманды ынандырат.

Жазуучу коомдо жакшы китептердин көп болушун каалайт, анткени, жармач китептер али калыптана элек окурманды тунгуюкка түртүп кетет, адабият ушундай болот турбайбы деген иллюзияга азгырып, мен деле ушинтип жаза берсем боло берет экен да» дегендей арам ойго жетелеп барат. «Мен китепти ар дайым ыйык нерседей колго алар элем. Мен үчүн анда китептин жаманы жок болчу, ар бир тамгага суктанчумун, ал эми китеп жазган киши Пушкин менен Толстойдой эле көрүнө берчү...» Жазмакерлер көбөйүп кетти...» «...Тиричиликти, турмушту курулай көчүрө берген кунарсыз китептер дагы эле көп». Ушундай ойлорун ички бук кылып чыгаруу менен адабият ааламын таза кармоо керектигин окурман атуулдарга эскертет.

Жыйынтыктар көп, бул маектешүүдө жазуучу өзүнүн интеллектуалдык бийиктигин тастыктап, бүркүтчөсүнөн бийикке чыгып, китеп жана анын коомдогу, жеке адамдын турмушундагы мааниси, окурмандык маданият, китепкөйлүк, адабий сын жана ага мамилеси, кээ бир сүрөткерлердин жана өзүнүн чыгармачылык өнөрканасы жөнүндө ой жүгүртүп, бул ой жүгүртүүлөр ар бир муун, ар бир мезгил үчүн ар кандай даражада актуалдуулугун, проблемалуулугун тастыктай берерине шектенүү болбойт.

1. Сенин турмушунда китеп окуп, ошол китептен ырахат алганың: кубанганың, өкүнгөнүң, ыйлаганың, кекенгениң, күлгөнүң... болгонбу? Качан эле?..
2. Кайсыл бир китепти өзүң окуп бүткөн соң башка бирөөгө окуп берген учуруң болдубу? Качан? Кайсыл китеп? Сенден башкалар аны кандай кабыл алышты?
3. Ч. Айтматов окурмандын кандай болушун каалайт? Эмне үчүн азыр китеп окурмандар сейректеп кетти? Азыр көбүнчө кандай китептер окулат?
4. «Айтматов – окурман» деген темада оюңду айт, ушул эле темада үйдөн план түзүп, реферат жаз.
5. Достоевский, Шолохов, Маркес, Ауэзов, Гердер, Мердюк, Санги, Чыңгыз Айтматовдун баасында, алардан алган жазуучунун рухий азыктары.
6. Классташтарыңдын китепке мамилеси тууралуу интервью алгыла.
7. Улуу муундагы кишилерден сурап, алардын китепке мамилеси кандай болгонун жана азыркы силердин китепке мамилеңер кандай экенин айырмалап айтып бергиле.
8. Дилбаян жазуу. Темалары (тандаганына жараша): «Китеп – менин турмушумда», «Мени ойготкон китептер», «Китеп окугум келбейт, себеби ...», «Китеп жыйноо модабы, же модадан калдыбы?», «Чыңгыз Айтматов – китепкөй жазуучу», «Мен тааныган китеп сүйөр инсан», «Кыргызстан окурмансыз калабы?» ж. б.
9. Ч. Айтматовдун публицистикаларынан өзүңөрдүн тандооңор боюнча бирин талдап, реферат жазгыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Публицистика – адабий жанр

Публицистика термини латын тилинен (*publicus*) которгондо «коомдук» деген маанини туюндурат. Адабиятта жана журналистикада учурдагы коомдук-саясий, социалдык-маданий турмушка, эл абалына карата курч, көркөм сөздүн күчү менен актуалдуу маселени көтөрүп чыккан жанр. Ал – коомдук турмушка активдүү, оперативдүү таасир этүүчү адабият. Публицист учурдун урунттуу, кимдир бирөөлөр ушу тапта ойлонууга жана чечүүгө ыкчам аракет кылууга тийиш болгон пикирлерин жарыя айтат. «Публицистика адам мүнөзүнүн ажыралгыс бөлүгү. Публицист болбогон киши – бул, киши деле эмес», – дейт акын Р. Рождественский. Демек, публицист болуу ар бир инсандын коомго жеке мамилесине, күйүп-бышуусуна байланыштуу. Бул жанрга саясий активдүүлүк, курч жана жеткиликтүү баяндоо, аргументтүү цифра, фактылар мүнөздүү. Жаны ой-пикир, жаны факт жана аналитикалык кудурет-күчү болбосо публицистика жугумсуз жана таасирсиз болот. Көп жагынан ал факт-цифра, далилдерди аралаштыргандыктан, документалдуулукка негиз-

делгендиктен илимге окшоп кетет, бирок ошол материалдарды жалпылоосу, көркөмдөөсү боюнча сөз өнөрү – адабиятка ыктайт. Публицистиканын предмети турмуштун бардык сферасы болот.

Публицистика мазмуну боюнча саясий-коомдук, адеп-ахлактык (ыймандык), адабий сын; стили боюнча дискуссия (талаш-тартыш), сынчыл-аналитикалык, үгүт-насаатчыл, сатиралык-юмордук; жанры боюнча маалыматтык (кабар, репортаж), аналитикалык (макала, маек); көркөм-публицистикалык (очерк, фельетон, памфлет, эссе, кат, ыр, поэма, роман, повесть, аңгеме) түрлөргө бөлүнөт. Албетте, жогорудагы аталгандардын публицистика деген талапка жооп бергендери гана. Анын үстүнө мындай бөлүштүрүүнү так, кесе түшүнбөө керек, шарттуу гана бөлүштүрүү болуп саналат.

Жазуучуну коомдук турмушка көбүрөөк тартууда да публицистиканын ролу чоң.

Кыргыз адабиятында публицистика жанр катары жазма адабият түптөлгөндөн кийин пайда болуп, өнүгө баштады, жанрдын калыптанышында А. Токомбаевдин «Ким маданиятты жойгусу келсе, анын өзү жоюлат», К. Баялиновдун «Господин Поинтонго менин сунушум» деген публицистикалары өз мезгилинде канткен менен окурмандардын пикирин ойготкон. Кийин Ч. Айтматов баш болгон публицисттердин өзүнчө чоң тобу адабиятка кошулду.

Публицистика ар кандай коомдук түзүлүштөрдүн алмашар мезгилинде, эски менен жаңынын орун талашар кезинде бир күчөп алмайы бар. Мунун далили 1985-жылдан кийин эне тил, эгемендүүлүк, ой-пикирди кайра куруу, тоталитардык коом жана аң-сезим, демократия жана инсан эркиндиги сыяктуу темалардын өзгөчө активдүү иштелиши, публицистикага жаңы муундун келиши менен түшүндүрүлөт.

Публицистика күрөштүн жанры, ачык же жабык түрдө көз караштардын, ой-пикирлердин күрөшү болот, кандайдыр бир идеологиянын, идеялардын камчысын чабат. Анын стилине көбүнчө көтөрүнкүлүк, ораторлук, аналитикалуулук мүнөздүү, аны кээде коомдук-саясий илим менен адабияттын арасындагы жанр катары да эсептешет.

«Шакиртиме кат»

Чыгарма кат формасында жазылган. Эпистолярдык форма дүйнөлүк адабиятта кеңири кездешкен менен, кыргыз адабиятында анча көп эмес. Эң негизгиси мына ушул кат формасынын табылышы авторго кыйла утуш алып келген, б. а. ал шакирти-не турмуштук, адабий, моралдык-этикалык, дидактикалык-насааттык ойлорун, дилиндеги козголуп жаткан нерселерин кеңири айтууга мүмкүнчүлүк ачкан. Деги эле орто кылымдагы Чыгыш адабиятында, мисалы, силер окуган «Кабус-наамеде» улуу муундун кийинки муунга, тажрыйба топтоп, акыл токтоткон билермандардын али калыпка түшө элек, жолун

таба албай жүргөн балдарга жана жаштарга айткан акыл-насааттары, дил-наамалары кылымдан кылымга окуулук катары, жарыкты көрсөткөн чырак катары, жаштардын үлгү алар күзгүсү катары кабыл алынып келгендиги тарыхтан маалым.

«Шакиртиме кат» ошол салтты улантат. Анда ХХ кылымдын II жарымындагы мектептин абалын, мугалим жана окуучу байланышын, устат алдындагы шакирттин жана шакирт алдындагы устаттын парзын, сабакты окутуунун жана балдарды тарбиялоонун ийгилик-кемчилдиктерин, алардан чыгуунун жолдорун, б. а. учурдун педагогикалык проблемаларын көрсөткөн менен, ушул публицистикалык ойлорунда түбөлүктүү темаларды – ыйман-ынсап, жакшылык-жамандык, актык-каралык, сүйүү, салт, коом жана адам, жаштар жана карылар ж. б. чагылдырып өтөт.

Публицистикалык маанайдагы мындай сүйлөмдөр менен китептин «Бетачары» окурмандарга тартууланат:

«Адам болуу! Адамды тарбиялоо! Бул эки ооз улуу сөз эзелтен бери эчендердин жүрөгүн өйүп келет. Демейде анчалык деле элес алынбаган мына ушул карапайым кептер менен бирге устат жана анын шакиртинин жаркын келбети улам кайталанып көз алдына тартыла берет. Баланы тарбиялап адам кылып чыгарууда устаттын парз-милдети ары эбегейсиз зор, ары татаал. Чыныгы устат кандай шартта болсо да келечектин ээси боло турган инсанды тарбиялайм деген улуу максаттан танбайт. Ал

ушул ыйык нерсеге бүт жан-дили менен умтулса гана, өз кесибине ыйманы таза болсо гана Атажурт менен эл алдындагы озуйпасын аткарган болот. Андай талапты баарыбыз эле аткара алабызбы, албайбызбы, ким билсин... Гёте айткандай: «бала окутканды окутуучу дейбиз, бирок алардын баары эле устат деген улуу наамды алууга акысы жок». Ошондуктан бүгүн мен бүтүн шакирттерим менен сыр катышпай эл алдында ачык сүйлөшүп алсамбы деп отурам» (*аталган китеп, 5–6-беттер*). Мына ушундай ниет-тилек менен дил сөзүн сууруп чыккан публицист чынында бир кыйла кысым доорунда турган, тоталитардык бийлик, компартиянын тиешелүү бөлүмдөрү чындыкты сөөмөй менен сайып көрсөтүүгө маал-маалы менен каршылык көрсөтүп турган. Ошого карабай советтик публицистика мугалимдин жана мектептин абалы боюнча өкмөткө коңгуроо кагышын токтоткон эмес. Анын башкы себеби, ошол мезгилде мугалимдик кесиптин кадыр-баркынын кетиши менен байланыштуу эле, мугалим мурдагы баркын жоготуп койгон. Ошон үчүн да адам тагдыры үчүн жооптуу мугалимдин зоболосун канткенде көтөрөбүз, мугалим өзүнүн коомдогу ордун канткенде табат, канткенде «мугалим чондор үчүн да, кичинелер үчүн да мугалим болуп кала бериш керек» (Ч. Айтматов) деген маселелер биринчи орунга көтөрүлөт.

Мугалим проблемасы

Жалпы китептин өзөгүн кызыл сызык менен сызып өткөн идея бүгүнкү мектептин ээси, автордун да пешенеси менен тагдырына түбөлүк жазылган кесип – мугалимдик кесип жөнүндөгү ой толгоолор менен байланышат. Мугалим жөнүндө автор *«ал – адамдардын жан дүйнөсүнүн жаратын өзүнө билгизбей айыктыруучу дарыгер»* дейт. «...Ойлоном... Атаганат, акын болсом, анда устат жөнүндө укмуштуу бир дастан жазар элем. Болбосо скульптор болсом... Анда насили каухар да, мрамор да, алтын да эмес, башка бир белгисиз асыл заттан тээ алда кайдан көрүнө тургандай кылып, мугалимдин эстелигин орнотор элем, эч качан эскирбес элесин аскага чегер элем... Болбосо мукам үндүү обончу болсом, анда устаттын укмуштуу улуу ишин не бир мукам, не бир азем кайрыкка салар элем... Бирок бул өнөрдүн бири да мага буюрбаптыр, табият ыраа көрбөптүр. Арга канча, бир шингил ыр, кичинекей кайрык, бир сүртүм боёк менен берчү устаттын залкар келбетин чубалжыган сөз менен берүүгө туура келет», – деп автор андан ары адамзат тарыхынан не бир арбын мисалдарды алып, мугалимдин кандай болгондугун, анын кесибинин баа-баркы канча экендигин, кимдер тарабынан кандайча улуктангандыгын кеңири айтып отурат. Публицист асман-жер ортосунда чабыттаган эркин куш сымал бир-

де байыркы дүйнөгө өтсө, бирде уламышка кайрылат, бирде кылымдарга келет, бирде этнопедагогикага «кол салса», бирде «педагогиканы» мисалдатып кирет. Мына ушулардын баарында автордун эрудициясынын кенендиги, билиминин терендиги, анализден синтезге келиши, мисалдарынын арбындыгы жана маанилүүлүгү кашкайып көрүнөт. Дөң үстүндө балдарга насаат айткан айыл аксакалдарынын да, өлкө башчысынын увазир-кеңешчисинин да милдетин өз мойнуна алгандай. Мугалим жөнүндө сан мисалдарды саймедиреп келип, «алар педагог болуудан мурда Адам болушкан тура, алар өздөрүнүн кудуретине ишенишип, адамдык абийир алдында тизе бүгө алышкан тура», – деп ошол касиет бүгүнкү мугалимге таандыкпы, же жокпу, мугалим жөн гана мугалимби, же ал адамбы деген маселе коёт. Тилекке каршы, мугалимдик кесип алгандардын, дипломдуулардын баары эле устат жана адам деген даражага татыктуу эместигин айтат. Адам татаал, табышмактуу нерсе болгондуктан, аны менен иштеген, аны тарбиялаган кесиптин миң кыры, миң сыры болорун эскертип, «балага билим менен тарбия берип жаткан киши – бул чыгармачыл инсан-личность, алдыңкы идеялар менен ойлорду жайылтуучу генератор, чебер психолог, таланттуу тарбиячы...» болбосо, анын ишинин майнабы чыкпасын каңкуулайт. Мугалимдин алдында күнөөсүз бала олтурганын, алардын жаманы, жакшысы болбошун, эгер кимдир бирөөнүн тагдыры тайкы кетсе ошонун чоң үлүшү мугалимге жүктөлөрүн, калктын, өлкөнүн тагдыры анын колуна ишенилип берилгендигин жандуу тил менен келиштире айтып, мугалимдик кесипке таланттуу жаштардын өтө эле аз келип жаткандыгына жан кейитет, анын тамырларын социалдык-экономикалык турмушубуздан издөөгө аракет кылат. Сенин ишинде генералдар жана катардагылар болбойт деп шакиртин кайрылат, класска кирдиңби, ошол класстын тагдыры сенин колунда, бала сенин эмгек сиңирген мугалими деген наамың бар экени менен да, бул кесипти жаңы баштаганыңды да билбейт, «биздин арабызда генералдар жок, баарыбыз катардагы гана жоокерлербиз». Таалим-тарбия берүүдө оңунан чыкпай калган ишибиз үчүн сага жаш деп мунапыс берилбейт да, нечен жыл иштепсиз деп мени эч ким башымдан сылабайт», – деп мугалимдик кесиптин дагы бир өзгөчөлүгүн, жооптуулугун шакиртин айтып жатат.

«Шакиртиме катта» мугалимге коюлуучу талаптар катары анын турмушту үйрөнүүсүн көрсөтөт, ошол эле кезде анын ишинин сынчысы да, экзаменатору да ошол турмуш экендигин түшүнө жүрүү абзел экендигин белгилейт. Мугалим кандай гана сабакты окутпасын, ал жогорку адамгерчиликтин сабагын үйрөтөрүн айтат, билим гана берип, бирок тарбия берүүнү артка таштап койгон мугалим шакирт болуп жыргатпасын айтып мектеп турмушун автор жакшы билерин тастыктайт. Чынында мугалимдер кайсыл теманы өтсө да, ошол теманы гана түшүндүрүү менен алектенип, тарбия берүүнү эстен чыгарып койгону көп,

экендигин, ошентип мугалим баладан ажырап калганын устат катары Б. Алымов шакиртинге ибараттайт.

Бүгүнкү мугалим кандай болушу керектигин кандайдыр бир даражада «Асан агайдын алтын сандыгы» бөлүмүндө толуктайт. Аны толуктоого математик Асан агайдын образын жардамга чакырат. Элет мугалиминин ой жүгүртүүсүн, педагогикалык тажрыйбасын, иш күнүн аңгемелөө менен, автор мугалим ошол кесиптин ээси гана эмес коомдун эң башкы фигурасы экендигин, баланын жүрөк сырларын ачуунун миндеген ийкемдүү жолдорун ачууга адам акылы жетерин кыйла таамай көрсөткөн. Аттиң дейсиң, кыргыз адабияты, публицистикасы, журналистикасы мугалимдин образын ачууга чабалдык кылып келди, не бир мыкты мугалимдер көздөн комсоо, «өз казанында өздөрү эле кайнап» жүрүшөт. Кээ бир мугалимдер билип турган нерсени да башкага жеткире албайт, демек, бул да толук кандуу устат эмес, «билип турган нерсени түшүндүрүүнүн ийкемдүү жолдорун издөө – бул өзүнчө өнөр, өзүнчө илим».

Публицисттин күчү учурдун кенемтесин ачып берүү, мына бул жерде оорубуз бар деп көрсөтүү. Б. Алымов 80-жылдардын башында эле эстетика жана этика боюнча мектептерге сабак киргизүүнүн зарылдыгын айтып кеткен экен. Бул ойлор арадан он жылдай өтүп, мектептерге «Ыйман сабагы» деген предмет киргизилүү менен ишке ашырылды.

Устат жана шакирт проблемасы

Автор-устат ибарат-наамасында өзүнүн образын ачуу менен эң бактылуу күнү катары шакиртинин бала окутуп, ийгиликке жетишип, кечээки шакиртинин бүгүн бирөөгө устат болгонун көрүү бактысы болсо, убайым чегип, санаага чөккөн кези шакиртинин устат болууга жөндөмсүз болуп калганына күбө болуу экенин белгилейт. «Мен жаза бассам, сен түз бас, мен мүчүлүш кетирсем, сен кетирбе» принцибин шакиртинге таңуулайт, устатынан өйдөгө шакирти көтөрүлүп чыкпаса коом, адамзат турмушу өнүкпөшүн эске салат.

Деги эле дүйнөлүк тарыхта устат (устаз) жана шакирт проблемасы өтө көп кызыктуу материалдарды берет. «Устаттан шакирти өтүптүр» деген кыргыз макалы бул жагдайдын бир өңүтүн камтыса, устатына кыянаттык кылып, ага уу берип өлтүргөн улукман акимдин тагдыры, же Европадагы Моцарт-Сальери мамилеси ал маселенин дагы бир кырын көрсөтөт.

Б. Алымовдун устаты да, шакирти да кандайдыр бир турмуштук конфликттерге чыгып, карсылдашкан кармаштарга түшүп отурбайт, окуяны жайбаракат өнүктүрүп барган сюжет жок, жөн гана кайрылуулар, насааттар. «Анын аты менен сыймыктана турган шакирти жок устат да устатпы?» – деп суроо коёт

автор. Анан ал «өз шакиртин ынандыра албаган устат – шору арылбаган устат» деп, өз шакиртин ынандырыш үчүн кайрадан турмуштук мисалдардан келтирет. «Чыныгы устат – өз шакиртин жадабай тарбиялап тапка келтирчү бөлөкчө саяпкер, чыныгы устат – өз шакирти канаты талбай сермеш үчүн дем-күч берүүчү өзгөчө мүнүшкөр». Демек, автордун ою боюнча устат үчүн шакирт, шакирт үчүн устат бири-бирин толуктап, бири-бирин коштоп-колдоп туруучу көрүнүштөр, «шакиртинин ишениминен ажыраган устат – устат эмес» дейт.

Устат болуу үчүн шакирт табуу керек, шакирт табуу үчүн баланы сүйүү зарыл, автордун түшүнүгүндө жакшы мугалим ошол шакирт тапкан, б. а. баланы сүйгөн мугалим, ал эми эптеп-септеп сабак өткөн, мектептен кеткенче качкан шакирт-мугалим ал бул кесипке кокус кошулуп калгандар. Андайлар: «мына бул – менин шакиртим» деп эч кимди көрсөтө албайт. Алар өнбөгөн үрөндөй, суусуз тегирмендей, тамыр-жалбырагы жок дарактай, жел учурган камгактай. Устат ар бир кесипте, өнөрдө болот, ал эми, «мугалимди устат деген наамга жеткирген да, аны айланасындагы адамдардан айырмалап турган да – эң эле биринчи анын билиминин тереңдиги, көп нерсени билгендиги, жогорку адамгерчилиги менен маданияты».

Адабият, китеп жана сүйүү проблемасы

Публицистика жазылган мезгил (XX кылымдын 70-жылдары) менен азыркы мезгилдин чынында бир топ айырмасы, ал учурда өз-өзүнчө өзгөчөлүктөрү, бири-бирине окшошпогон нравалык-этикалык, эстетикалык критерийлери да, алардын экөөнө тең мүнөздүү жалпылыктары да бар. Ал мезгилде социализм китеп окууга кенири шарт түзгөн, адамдардын адабиятка, китепке болгон мамилеси азыркыга салыштырмалуу кыйла жогору эле. Китептер көп чыккан, баалары да арзан турган.

«Шакиртиме катта» китепке, китеп окуу проблемасына автор өзгөчө басым койгонунун себеби, устат жана шакирт байланышын айтканда, ал экөөнүн тең үйрөнө турган кийинки нерсеси – ошол турмуш чындыгын чагылдырган китеп экендиги. Китепсиз мугалим-устаттын жоктугу кайра-кайра эскертет. Көркөм адабият ар кандай тарбиячынын жардамчысы, чынында баарыбыз эле китеп окубасак, анда өзүбүздүн турмуштагы, эл арасындагы ордубузду көрө алмак эмеспиз, жамандык-жакшылыкты салыштыра алмак эмеспиз. Өзгөчө, көркөм адабият баары үчүн жеткиликтүү да, түшүнүктүү да, таасирдүү да эмеспи. Автор ошол мезгилдеги совет өлкөсүн (анын ичинде бизди да) дүйнөдөгү эң окумал эл деп айтат. Дүйнөлүк не бир таанымал ысымдардын (Ломоносов, Пушкин, Маркс, Добролюбов, Тургенев, Энгельс, Ж. Ренар, Э. Войнич, Ленин, Грибоедов, Фучик,

М.Жалил ж. б.) мисалында китепке кандай мамиле кылуу керектигин автор-устат шакирттерине айтып берет. Алардын сөзүнөн, өмүр-таржымалынан мисал келтирип, оюн китеп окуунун баа жеткис пайдалуулугуна бурат. Автордун оюна калетсиз кошуласын. Анткени, «ар кандай боёктогу күндүн желесиндей кубулжуган жогорку ойго, укмуштуу музыкага сугарылган поэтикалык сөздү укпай, ага маани бербей кете берүү – турмуштагы бир бакыттан куру калуу менен барабар».

Азыркы кыргыз турмушу китептен алыстап кеткенине зээни кейип, жаштардын адеп жактан төмөндөп кеткенине да мына ушул китептен алыстап кетүүбүз шарт түзүп жатабы деген ой келет.

«Адамдын көкүрөгүндөгү биринчи ыр анын наристе сүйүүсүнөн өнүп чыгат. А бирок көп мектептер, мугалимдер класста пайда болгон ошол наристе сезим менен, ашыглыктын алгачкы учурлары менен кадимкидей күрөшүп, аны мектептен четтетип, айдап чыгууга аракет кылышы бул натуура» экендигин окумуштуу өз китебинде кайра-кайра мисалдар менен далилдеп шакиртине эскертет. Балдар менен кыздардын жаш-курак өзгөчөлүгүн, психологиясын билбегендиктен, алардын жүрөк сыры менен эсептешпегендиктен, бала сезимине өмүр бою кетпес так калтырып, аны психологиялык травмага учуратабыз. Автор бул оюн интернаттагы ыр жазган бир баланын мисалында көрсөтүп отурбайбы. Түбөлүк сүйүүнү буйрук менен, чечим менен, класстык чогулуш менен токтотууга мүмкүн эместигин айтып, ошентсе да, моралдык бузулуудан сак болуу керектигин эскертет.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Мектебинердеги кыргыз тили, адабияты мугалимдерине жолугуп, алар менен Бектурсун Алымов жөнүндө сүйлөшкүлө. Устат жана шакирт байланышта, Б. Алымовдун адамдык жана агайлык насилдине көңүл бургула.
2. Б. Алымов мектеп, мугалим, тарбия проблемасына эмне үчүн публицистика жанрында кайрылды деп ойлойсуңар?
3. «Мектептин бүгүнкү проблемалары» деген темада «Шакиртиме катты» жана өзүнөрдүн көрүп-билгенинерди, байкоонорду пайдаланып диспут-сабак өткүлө.

Болжолдуу суроолор:

- а) Кайсыл мугалимди сен устатым деп айта аласың жана эмне үчүн?
- б) Кайсыл мугалим мектепте иштөөгө татыксыз деп ойлойсуң жана эмне үчүн? (жооптор жазуу түрүндө жашыруун берилсе да болот).
- в) Силердин мектебинерде сүйүү маселесине кандай карашат? Сен бирөөнү сүйүп калсаң, аны айта аласыңбы? Кантип айтасың?
- г) Мугалим болгун келеби? Келсе эмне үчүн, келбесе эмне үчүн?
- д) Силердин мугалимдеринер кантип жазалайт жана ошол жазалоо усулдары туурабы?

ж) Адабият сабагы башка предметтерден эмнеси менен айырмаланууга тийиш? ж. б. д. у. с.

4. «Шакиртиме катта» устат жана шакирт проблемасы кандай талданат?
5. Силер шакирттин ролунда болуп, устатыңарга жооп кат жазып көргүлө.
6. Автордун бул учкул сөздөрүн, философиялык ойлорун кеңири чечмелегиле, айрымдарын жаттагыла:

«Чыныгы устат – өз шакиртин жадабай тарбиялап тапка келтирчү бөлөкчө саяпкер, чыныгы устат – өз шакирти канаты талбай сермеш үчүн дем-күч берчү өзгөчө мүнүшкөр».

«Жакшы окуу китебин жаман кылуу да, начарын мыкты кылуу да мугалимге байланыштуу».

«Балалыгынан ажыраган баланын капастагы чымчыктан кандай айырмасы бар?».

«Адам өз тагдыры үчүн өзү жооптуу, биздин адамдык кудурет-күчүбүз да ушунда турат».

«Ар бир сабакка жылуу жүз менен келип, шакиртинге жылмайып коюну унутпа. Сабак жылмаюудан башталат...»

«Атасы менен устатын сыйлабаган шакирт өзүнүн окуучусу менен уулунан да урмат көрбөйт».

«Өз тилин, өз адабиятын билбөө – бул өзүңдүн элиндин тарыхын, маданиятын билбөө деген сөз».

«Сүйүү бирөөнү опсуз ойго салат, бирин кайгыртып, экинчисин кубантат. Сүйүү не бир жолборс жүрөк адамдарга укурук салып багынтат. Ал адам баласы пайда болгон күндөн баштап жаралган, бирөөгө үмүт, бирөөгө шаттык берип, дайым түбөлүк жашай берет. Бирок жубайлар таза, кирсиз сүйүшкөндө гана алардын махабаты түбөлүктүү да, бактылуу да болот. Ансыз анын өмүрү кыска, ары таалайсыз».

«Түбөлүктүү сүйүүнү буйрук менен, чечим менен токтотуп коюуга мүмкүн эмес».

«Иниме кат»

Өз кезегинде мезгилдүү басма сөзгө жарыяланары менен эле окурман жаштардын резонансына кабылып, улам кийинки бөлүмдөрү чыдамсыздык менен күтүлүп, колдон колго өтүп окулган чыгармалардын бири – «Иниме кат». Темасы айтып тургандай, публицистикалык китеп кат формасында, аганын инисине жолдогон кеп-кеңештери, акыл-насааттары, андан бийикке көтөрүлүп, жазуучунун коомдук турмуш жөнүндө кеңири ой жүгүртүүлөрү камтылат. Демек, эки муундун – турмуштун ысыксуугун көрүп, далай окуялар башынан өткөн, тажрыйбага каныккан, шаарга турак алган ага жана али кыял-ою менен жашаган романтик, баёо, тажрыйбасыз айылдык ининин көз караштары, таанып-билүүлөрү камтылган, ошолордун айланасында жалпы кыргыздык, андан өтүп коомдук маселелер козголгон. Ошого ылайык, жалпы эле жаштар, алардын жашоо образындагы бөксөлүктөр, айылдык психологиядан өйдөлөй албай жүргөн уландын көз карашындагы кенемтелер, аганын боортолгоосу, таалим-тарбия үйрөтүүсү, ининин тагдыры үчүн аганын күйүп-бышышы чыгарманын негизги өзөгүн түзөт.

Өз кезегинде адабий сында «бүгүнкү күндүн педагогикалык поэмасы» деп белгиленген бул эпистолярдык публицистика коомдун курч маселеси – жаш адамдын дүйнөсүн аңтарып, ага «дүрбөлөң түшүргөндүгү» менен кыргыз коомчулугунун кызыгуусун ойготкон.

Кат арналган айылдык жигит – Момунбек. Атына заты жарашкан Момунбек кыргыз жигиттеринин типтүү өкүлү, ал адам болгон менен, өзүндө бүтүндөй бир муундун жаштарынын орток белгисин алып жүрөт. Ошон үчүн кат бир айылдагы гана бир иниге арналган жеке автордук менчиктеги купуя сыр эмес, ал жалпыга көркөм туунду. Ага менен ини – бул тек гана бир көркөм символ, эки муундун өкүлүнүн жалпылаштырылган бейнеси.

С. Байгазиев кат формасын тандоо менен, сөзүнүн таасирдүүлүгүнө, насаатынын агалык (улуулугуна) жана дидактикалык күчүнүн маанилүүлүгүнө жетишип, кыйла утушка ээ болгон. Деги эле, дүйнөлүк классикалык адабиятта мыкты жазылган каттар, эгер алар жалпыга багышталбай, конкреттүү адресаттарга арналган болсо деле көркөм чыгармалардай эле кызыгуу менен окуяларына күбө болуп жүрөбүз.

Автор «Иниме каттын» максатын: «...агандын алыста жүрүп, сен жөнүндө ойго чөгүп, сенин мүнөзүн, сенин тагдырын, мүмкүнчүлүгүн, сенин басар жолуң жөнүндө өз алдынча толгонуп, түйшөлүүлөрүнүн, убараланууларынын натыйжасы» – деп түшүндүрөт да «...катта айтылган менин пикирлерим, ой-жүгүртүүлөрүм аз да болсо сени түйшүккө түшүрүп, ойго салса,

намысыңды келтирип, арыңды козгосо, шыктандырса, кыялына канат бүтүп, алдына арымдуу максат коюуга түртсө, өзүндүн ички дүйнөсө жана айланандагыларга мындан ары тереңирээк үнүлүүгө, өзүнө жана турмушка мурдагыдан башкачараак көз менен кароого, бир нерселерден алдын ала коргонууга, туура багытты тутунууга шыкак болуп берсе, анда байкеңдин катынын текке кетпегендиги», – деп эскертет. Китептин максаты да, милдети да ушуга байланыштырылат. Демек, кат жөн жеринен жазылбаган. Ал каттын маани-жайы жалпы кыргыз коомунун ички топурак-кыртышынан сарыгып чыгып, ошол жерден ондогон илмийген көчөттөрдүн дарт белгисин (диагнозун) көрсөтүп бергендигинде.

Адегенде эле, аганын иниге койгон дооматы анын каттарынан келип чыгат. Көрсө Момунбек шаарга, агасына жадатма, коёндой окшош каттарын жазат: «Алыскы кыргыздын сүйүктүү борбор шаары Бишкектин атыр жыттуу таза абасынан кере-кере дем алып, эл ичинде куунак өмүр сүрүп, ойноп-күлүп жүргөн байкем менен жеңеме, мындагы иниңер өзүнүн жүрөгүнөн кайнап чыккан ысык саламын кош колдоп сунат. Кандай, байке жана жеңе, табигаттын адам баласынын башына келип-кетүүчү таш боор кырсыктарынан...» деп жазып, анан абышка-кемпирдин ден соолугунан кабар берип келип, үйдө болгон иштер жөнүндө бир-эки ооз сөз айтып, акырында «кош-кош, көрүшкөнчө» деп бүтүрүп коёсун». Демек, ага-ининин айырмачылыгы «чү» дегенде эле каттын «саламдашуусунан» көрүнө баштайт. Аганын инисине айтар кеби – бул каттарда инисинин «жүрөгүнөн кайнап чыккан» сөздөрдүн жоктугу, тапталган ыкма, эски үлгүлөр менен жана «дежур сөздөр» менен эптеп кутулуп, кат жазды аты кылуучулук. Автор анан муну каттан өйдө көтөрөт, көрсө, кат бул – болгону бир мисал, бир көрүнүш экен, кеп кат стилинде эле эмес, анын себеби тереңде жатыптыр: «...мени тынчсыздандырып ойлонткон нерсе, сенин ой жүгүртүүндүн дайыма көнүмүш ык, даяр нук боюнча кеткендиги, салтка, адатка, даяр үлгүгө мурунтукталып жүргөндүгүндү сезбегендиги, дүйнөгө өзүндүн көзүң менен карап, өз пикиринди жаза билбегендигиң, катында өз сөзүңдүн, өз үнүңдүн жоктугу, жазган катыңдан сени тынчсыздандырган, толгонткон, кызыктырган нерселердин көрүнбөгөндүгү, бир нерселерге ышкыланып, чыйпыланып умтулгандыгыңдын билинбегендиги».

Демек, бул – жалпы социалдык илдет, рухий кенемте. Ага ким күнөөлүү? Кат жазган инибиди? Жооп жазган агабы? Жалпы коомчулукпу? Мектеппи? Айылдык аң-сезимбиди? Мамлекетпи?

Автор ушуларды издештирип кирет. Бул көрүнүштүн тамыр-таржымалын териштирүү үчүн «чалгынга» аттанат.

С. Байгазиев окурманын көптөгөн илимий, турмуштук маалыматтарга кабылтат. Кыргызчылыктагы «аккан арыктан суу агат», «кедейдин тукуму кем болот» философияларынын нату-

ралыгын, бу кеп дайым эле «айкүр түшө» бербестигин окумуштуулардын изилдөө материалдары жана болгон окуялар менен далилдеп көрсөтөт. Эң негизгиси, адам тарбиянын натыйжасында өзгөрөрүн, ар бир адамдын артыкчылык жактары, ачылбаган «аралдары» болорун «...биз өзүбүздүн шык-жөндөмүбүз, кулк-мүнөзүбүз, дененин чындыгы боюнча бири-бирибизден айырмаланабыз. Бирок биздин ар бирибиздин алга арыш керип, көкөлөп өсүүгө, жаратууга, ачылыштарды жасоого мүмкүнчүлүгүбүз бар» – деген жыйынтыкка келет. Демек, инисин аракеттенүүгө, өзүндөгү ички мүмкүнчүлүктөрдү козгой билүүгө, ачылбаган дыңдарды ача билүүгө чакырган аганын күйүп-бышуусу тиги бышып жаткан кишинин инсандык ариетин козгоо, адамдык намысына тийүү, ички МЕНине от коюу, уюган канына фильтrlenген кыймылдуу жаңы «кан кошуу»: «...иним, менин ишенимимде сен бул дүйнөгө таланттуу жаралган, өзүнчө жаткан түгөнгүс кенчсин. Канча адамдар өзүнүн өсүп жаткан кенч экенин билбей, өзү менен кошо зор мүмкүнчүлүктү көтөрүп жүргөнүн байкабай бул дүйнөдөн «дын» бойдон өтүшөт. Ойлоп алып кейийсин, кечээки илим-билимсиз мүнкүрөгөн турмуштун, колубутту тушап, канатты кайрыган коомдун айынан канча ала-тоолук таланттын оргуган күч-кубаты алмадай баш менен жер алдына кошо кетти. Канча саякбайлар, сагымбайлар, канча токтогулдар, карамолдолор караңгы турмуштун катмарында дайынсыз калды? Эгерде мындан мурда жер үстүндө жашап өткөн адамдардын көбү жогоруда айтылгандай, өз мүмкүнчүлүгүнүн жок дегенде жарымын эле толук пайдаланууга үлгүрүп өткөн болсо, анда адамзат цивилизациясы азыркы деңгээлинен алда канча алдыда турмак».

Демек, адам өзүндөгү табият берген жөндөмдү ойгото билиш керек, жаратылыш адамды жараткан, алты сан ыроологон, аны өнүктүрүш, жумуру башты иштете билиш өзүбүздөн. Генийлер ошол мүмкүнчүлүктү пайдалана билишкендер. Аалымдар Ньютондун, Менделеевдин, акын Гётенин, спортчу Брумелдин, агартуучу Франклиндин, философ Табалдиевдин мисалында өз тагдырын өзү жасоонун, өз бактысынын устаты болуунун, өзүн-өзү башкара билүүнүн фактыларын публицист эби менен кынаштыра кетет да, инисине: «өзүндүн жан дүйнөндө уюп жаткан байлыкты, күч-кубатты – элдин мүлкүн элге тартуулоого тийишсин» деген насаатын айтат. Адам – бул байлык, кен, ошол кен байлык көмүскө көмүлүп калбаш керек. Ал элдин, улуттук, мамлекеттик, анан калса, жаамы инсанияттын кенчи, а момунбектер казылбаган кен бойдон кетсе элдин шору, улуттун жоготуусу. Муну ар бир жаш адам ойлоношу керек.

Ага менен ини экөө гана болуп, үчүнчү кишисиз дасторкон четинде, же дөнгө чыгып бетме-бет чер жазыша баарлашкансыган, кеңешип, масилеттешкен стили «...каттын» салмагын кыйла арттырып турат, бирөөнүн улуулук кылып жеме-жукалоосу,

экинчисинин инилик кылып тээжиктениши байкалбайт, сөз нускалуу карынын насаатындай жайма-жай кетет, ...мына бул нерсе жөнүндө да ойлонуп көрсөк кантет, «иним» деп адегенде акылдашып алат.

«Иниме каттын» публицистикалууулугунун бир чени анын бүгүнкү биздин окутуу-тарбиялоо проблемаларыбыздын оркойгон кемчиликтерин козгоп чыккан менен да өлчөнөт. Жалпы эле момунбекчиликтин тамыры биздин мектептин, жалпы таалим-тарбия каражаттарынын турмуш жолуна жаңыдан аттанып жаткандарга туура эмес багыт бергендигинде деп көрсөтөт автор. Маселен, жаш адамдын жолунда эртең турмуштук бөгөттөр, конфликттер кездешери диалектиканын мыйзамы экенин эске албай, аларды жалаң гана бактылуу келечек күтүп тургандай көрсөтүп, салтанаттуу, шанданган сөздөрдү көп сүйлөгөнүбүздү сынга алат. Демек, жаштар чоң турмушка даяр эмес болуп калышууда. Автор инисинен мына ошол эртең келүүчү тосмолордон мүдүрүлбөй өтүш үчүн, өзүн өзү тымызын тарбиялай башташын суранат.

Публицист кыргыз айылынын чөйрөсүн, ал жердеги адамдардын психологиясынын социологиялык анализге алуу менен, ошол соцсферадан керектүү нерсени ылгап алып, оңго онолуп, терстен тескери качуу бул жаш адамдын турмуш жолундагы эң керектүү нерсе экендигин насааттайт. Биздеги китепти баалоо маданиятына көтөрүлө албагандыгыбыз, элеттик энөөлүк менен жайбаракаттык, тилибиз буудай кууруган менен, акылыбыздын алдыга кетпегендиги, өз алдынча чечимдерди чыгара албагандыгыбыз. Ой жүгүртүүбүздүн өнүкпөгөндүгү, кылдырттаган арабабыздын ыргагына маашырланып бүткөнүбүз, көнүмүштүн күчүнө биротоло жеңдирип алганыбыз, мунун баары акыры келип «инкубатор контейнеринен» момунбектерди күргүштөтүп эле чыгарып атканыбызга шарт түзүүдө. Автор ошол көрүнүшкө жаны кейит. Чын эле ошол-ошол бойдон бир өмүр өтсө, туулдун не – өлдүн не пайдасыз кеткени – айырмасыз эмеспи. А бирок «киши бир мезгилде кандайдыр бир окуядан улам өзүнүн акыл-ой болумушунун өнүгүү даражасына шектенип калат. Капысынан ушу күнгө чейин өзүнүн турмуштун үстү менен жеңил жылгаяк тээп келаткандыгын туят. Өзүнүн тайыздыгына кыжаалат болуп, абалды кылчактоосуз өзгөртүүгө, айланадагы дүйнөнү кабылдоо «аппаратын» жакшыртууга алдыртан умтула баштайт. Тегерекке жана өзүнө өзү кадала үнүлүп, изденүүгө өтөт. Акыл-сезимин бийлеп алган көнүмүштөргө нааразы болот. Көкүрөккө синген көнүмүштөрдүн алкагын жарып чыгууга аракеттенет. Мына ошентип, адамдын рухий, аң-сезим жактан өнүгүшүнүн экинчи тилкеси, жаңы баскычы башталат».

Ошол экинчи тилке адамдын өзүн-өзү тапканы, б. а. жекече позиция – көз карашына, жүрүм-турумуна ээ болгондугу, анын тагдыр жолунда бурулуш жасоосу, пешенесине мурдагыдан баш-

ка жаңы жазууну эми өзү жазышы. Жаш адам мына ушул жагдайдын келиши үчүн күрөш жолуна түшпөсө, ал өзүнөн өзү асмандан түшпөйт, дүмбүл өзүнөн өзү кызарып бышпайт.

Андан ары автор жаш адамдын эстетикалык табитинин өсүшүнө, таалим-тарбия жыйнашына адабият менен искусствонун таасири жөнүндө кенен токтолот. Публицист «...катты» аракет кылуу программасынын так эрежеси деп кабыл албонуу, айныгыс нерселерди жана аныктамаларды берүү милдети эместигин, мунун баарын чыгармачылык менен түшүнүү жана аракеттенүү керектигин эскертет.

Китептин соңу, 3-басылышына кошулган V–VII каттары автордун кыйла жетилип калган курагында жазылган, бул кезде коомдо олуттуу өзгөрүүлөр болуп өткөн, бирок ошол эле кезде бул бөлүмдөр мурдагылардын уландысы катары кабыл алынат. Публицист мында «тоталитардык системанын шартында Алатоо арасына, кыргыз ичине кенен жайылган бир адамдык тип жөнүндө, рухий кебете жөнүндө кеп салууну көздөп», турмуштук жана адабий (Кочкорбаев, Сабитжан, Тансыкбаев, Арзымат) фактылардын негизинде кулпенденин бейнесин тартат. Ал бейне реалдуулугу жана типтүүлүгү менен адамдын сезимине таасир этип, окурманды ошол көнүмүш адаттардан оолак болууга демдендирет, рухий шыкак берет. Атажурттун ийне-жибине чейин көрүп турган жана күйүп турган атуул катары позициясын дааналайт.

«Жыйынтык сөзгө келели. Кыргыз калкы-байыркы эл болсо да, бүгүнкү дүйнөлүк прогресстин жетишкендиктеринин көз карашынан караганда жаш эл. Анын «балалык оорулары», бүгүнкү күнгө жараксыз көнүмүштөрү, тарыхый жактан «алчытаасын жеп» такшалбагандыгына байланышкан илдеттери, өксүктөрү арбын. Эгерде биз улуттук тарыхый, социалдык-психологиялык, маданий-инсандык чыныгы реалдуу чоо-жайына, деңгээлине таамай «диагноз» коюп, так өлчөп-ченеп, анан ошол эсепке жараша иш-аракеттерибизди курбасак, келечек долбоорлорубузду түзбөсөк, анда баштаган реформабыздын көп жагынан багы ачылбай, улам мүдүрүлүп жыгыла бериши мүмкүн».

СУРООЛОР ЖАНА ТАШЫРМАЛАР

1. «Иниме кат» китебинин жазылыш себептери, тарыхы, анда коюлган негизги проблемалар.
2. Жаш адамдын психологиясы, кыргыз жаштарынын көнүмүш адаттары жана алардан кутулуунун жолдору жөнүндө аңгемелешкиле.
3. Талант, жөндөм, шык деген эмне, адамда алар кандайча ойгонот? Силердин араңарда өзүнүн мүмкүнчүлүгүн, шыгын билбей, пайдалана албай жүргөндөр барбы, алар кимдер деп ойлойсун?
4. Сочинение жазгыла:

«Кыргыз көчү кайда барат»?

«Обого чыгып, «бүркүт» болсоң, эмнени көрмөксүн?..»

«Иниме кат» жана мен».

«Улут тагдыры жөнүндө С.Байгазиевдин ой жүгүртүүлөрү» ж. б.

5. «Иниме кат» формасына салып, кимдир бирөөгө кат жазып көргүлө, анда азыркы күндүн улуттук маанилүү проблемалары чагылдырылууга тийиш.

6. «Иниме каттагы» бул ойлорду окуп, чечмелеп, жаттап алгыла: «Кеп бардык сабактарды окутууну түпкүрүнөн тарта кайра курууда турат – окуучулар сабак өтүү учурунда даяр билимди кабыл алып жаткан пассивдүү объект катары эмес, өз алдынча маселе коюп, карама-каршылыктарды диалектикалык түрдө чечип жаткан изилдөөчү катары болушу зарыл. Мектеп бүгүнкү күндө өзүнчө бир изилдөө лабораториясына айланууга тийиш. Бул лабораторияга окуучу ачылыш жасоо үчүн келет».

«Сен өзүңдүн ой жүгүртүүңдүн чектелгендигин туюп, ушул убакка чейин өз үнүңдү, өз сөзүңдү табууга аракеттенбей, стандарттуу түшүнүктөр менен күн көрүп, ээрде кыйшык отуруп келгениңди сезип, тынчсыздана баштасаң, өзүңдүн ойлоо образыңдын өнөкөт нугун өзгөртүүгө умтулуп, аң-сезимдеги штамптарга каршы күрөш ачууну чечсен, арт жактагы беймарал өткөн күндөргө күйүнүп, өзүңдү-өзүң аёосуз жемеге ала баштасаң, алдыга карай шашуу, чамдоо, убакытты утуу, өткөндүн эсесин чыгаруу керек экендигин аңдап, толгоно баштасаң, анда алдындагы максатыңдын маягын көздөй түз бурулганың, иним, туура жолго түшкөнүң».

ТАРЫХЫЙ ПУБЛИЦИСТИКАДАН

ШАБДАНБАЙ АБДЫРАМАНОВ

(1930–1998)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Шабданбай Абдыраманов 1930-жылы азыркы Жалалабат областынын Сузак (ошо кезде Көкарт) районуна караган Кызкөл деген айылда туулган. Атасы дыйканчылык кылган, бала ошон үчүн жаштайынан эле жер сырын билип, жерге жакын өстү. Согуш чыгып, мектептен окуусун толук уланта албай, 1943-жылдан тартып он үч жашар бала чоңдордун ишин аткарып, колхоздун ар кандай оор иштерине кол кабыш кылышат. 1946-жылы Жалалабат шаарындагы педагогикалык окуу жайына келип кирет.

Окуу жайды бүтүп, бир жылдай Ачыда мугалим болуп иштеп, анан Жалалабаттагы мугалимдер институтуна келип кирет да, аны 1951-жылы бүтүрүп чыгат.

Ш. Абдырамановдун ошондон кийинки өмүр таржымалына педагогдук кесип жазылат: кыргыз тили жана адабияты сабагынын мугалими, мектептин директору кызматтарын аркалайт. Ошол мезгилде ал ыр жазуу менен шугулданат. Ырлары республикалык, областтык газета-журналдарга чыгат, альманахтарга басылат, 1957-жылы тун ыр топтому «Май түнүндө» деген ат менен жарык көрөт.

Ш. Абдыраманов өзүнүн адабий тагдырын, стихиясын эми көркөм кара сөздөн издеп көрөт жана негизинен прозаик катары (ырас, ара-чолодо) драма жаза коёт, котормого кол кабыш кылат, аларды да анчалык эле дурус болду деп баалабайт, кыргыз журтчулугуна таанылат.

«Алатоо» журналынын 1960-жылдагы 1-санына «Өкүм» повести басылат, буга чейин жана мындан кийинки аңгеме-новеллалары менен кыргыз окурмандарына таанылууга ээ болот.

70-жылдардан кийин өмүрүнүн акырына чейин (1998) жазуучу Бишкекте жашап, негизинен чыгармачылык иш менен алпурушуп, кыргыз жерин түрө кыдырып, болочок китептерине каармандарды издеди, алардын жашоо-турмушу, өндүрүштөгү иш-аракеттери менен таанышып, өзүнүн көрүп-билгендерин, адегенде, чакан жанрда, адабияттын «чалгынчысы» болгон очерк жана публицистикада образдарды түздү. Анын документалдуу

жанрдагы ийгиликтери барандуураак көрүндү. Ошол чалгын-дап жазган сүрөттөмө, репортаж, макала, очерк, публицистикалары кийин романдарга айланды. Түштүктөгү уникалдуу жангак токойлорунун проблемалары жөнүндөгү экологиялык мазмундагы макалалары курч теманы көтөргөндүктөн зор резонанс туурду. «Гүлазык», «Дыйкандар», «Тагдыр», «Жашыл аалам», «Токуучулар» романдары жазуучунун ошол мезгилдеги калеминен жаралган көркөм туундулар. Өз кезегинде адилетсиз сынга туш болгон «Дыйкандар» романын автор кайра ондоп жазды. Анда конфликт колхоздун башкы экономисти Садык менен башкарма Балтабаевдин айланасында жүрүп отурат, айыл чарбасындагы проблемаларга арналат. Жогорудагы романдарда автор проблема-луулукка, публицистикалуулукка ык койгон, өндүрүш темасына өзгөчө тап койгону да кубаттоого арзыйт.

90-жылдарда Ш. Абдыраманов тарыхый жана тарыхый-биографиялык темаларга өзүнчө кызыгуусун арттырат. 1898-жылдагы Анжиан көтөрүлүшү, Курманжан, Алымбек, Абдылдабек, Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздар, Чыйбыл болуш, Кыргызстандагы репрессия, И. Раззаков жөнүндө көлөмдүү изилдөө публицистика мүнөзүндөгү макалалары мезгилдүү басма сөздө жарыяланат. Мына ошолордун бирине токтолуп көрөлү.

Полот-хан (Молдо Ысак)

Шабданбай Абдырамановдун бул тарыхый-документалдык очерки Кыргыз мамлекети өзүнчө эгемендик алгандан кийин ошол өз алдынчалыктын шарапаты менен ээ болгон энчилеринин бири. XX кылымдын соңунда гана, дээрлик 120 жылдан кийин гана бул теманы – 1873–1876-жылдардагы элдик көтөрүлүштүн реалдуу картинасы, анын максат-мүдөөсүн толук, ачык-айрым көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк ачылды, тоталитардык коомдо бул жөнүндө кеп кылуу «жыландын куйругун басуу» болгон.

Ш. Абдыраманов архивдик материалдарды антарып, тарых китептерин үнүлүп казып, эл ичиндеги кептерди жыйнап, ошолорду кураштырып, салыштырып, анализдеп-синтездеп отуруп, бүгүнкү окурманга Полот-хан көтөрүлүшүн баяндап берет. Чыгарманын олуттуу угуту көтөрүлүштүн келип чыгыш мотивдерин документтер менен тастыктагандыгында гана эмес, ага автордук ой жүгүртүүсүн кошо билгендигинде.

Көтөрүлүш эмне үчүн чыкты? Аны автор кандайча ачып берет? Бул кандуу кыргындын кыймылдаткыч күчү ким да, күнөөкөрлөрү ким эле? Жалпы көтөрүлүшкө бүгүнкү жазуучунун позициясы кандай?

1867-жылы Россия мамлекети Түркстан губернаторлугун уюштуруу жөнүндө чечим кылат да, ага мурдагы өз өзүнчө өлкөлөр – Кокон хандыгын, Букара эмирлигин, Хива ханды-

гын кошот, борбору Ташкен шаарына жайгашат, ошол эле аймакта Түркстан аскер округу да түзүлөт. Бул деген Россиянын карамагына официалдуу кирүү, ошол өлкөнүн мыйзам-тартиптерине кыңк этпей баш ийүү деген эле. Кан менен каратылган жерди ээлөө Россия үчүн да чоң жоготуу алып келди, эми анын ордун толтуруу керек эле, дал ошол чыгашаны ошол жердин байлыгы менен жабуу керек болчу, аны үчүн эң зарыл нерсе – салык болгон. Жазуучу ошол кезде жергиликтүү элге салыктын эле жыйырмадай түрү салынганын белгилеп өтөт. Фергана өрөөнүндөгү эл эки бийликте – алсырап бараткан Кокон хандыгынын жана күчтөнүп бараткан Орус падышачылыгынын эзүүсүндө калат, келгиндер дини буруу болгон, алар жакшы жерлерди тартып алышкан, көп женилдиктерден пайдаланышкан, куралдары күчтүү болгон. Укуксуздук, эзүү күчөгөн. Мына ушундай шарттарды көрсөтүү менен жазуучу ошол кырдаал-абалдан чыгуунун жолдорун издегендер болгондугун, алардын бири Полот-хан экендигин айтат.

Ал болжолу 1844-жылдарда азыркы административдик бөлүнүш боюнча Ош областынын Кадамжай районунда Охна айылында (мурдараак А.Орозбеков совхозу деп аталчу) туулган. Атасы Асан такыба, илимдүү киши болгон, медреседе мударистик кылган. Хандыктын борбору Кокон шаарындагы белгилүү Тумкатар медресесинде (атасы ушерде дарс берген) жаштайынан дин билимин ала баштайт. Кийинчерээк атасы Асан молдо Маргаланга Ак медресеге которулганда Ысак да окуусун ошол жактан улантат. Чынында ошол диний окуу жайлары ошол кездин эң билимдүү, алдыңкы адамдарын окутуп чыгарган, талабалар мусулман тарыхын, араб тили, адабиятын, маданиятын, Куран эрежелерин, Чыгыш философиясын, поэзияны, таалим-тарбия китептерин окуп чыгышкан.

Ш. Абдырамановдун пикири боюнча жаш Ысак ислам окуусунан көңүлү кала баштайт, анын себебин жазуучу медреседеги курулай жаттатуулар, өтө терең эмес дарстар, тайыз талкуулар, теңсиздик, адилетсиздик деп көрсөтөт да, жигит кендикти, тоону, айылды эңсеп туруп алды дейт. Ошентип, анын кийинки тагдыры айылы менен байланышат, аерде бала окутат, айылдын имамы болот. Ошондо Салима аттуу кызга ышкысы түшөт, тагдыр аны кошпойт, атасы башка бирөөгө кудалап, колу менен узатып берет. Ысак Молдонун турмуштан дагы көңүлү калып, айылынан кетет. Анжиян, Ошту кыдырып, Самаркан, Букарага барат, соодагерчилик кылат. 1867-жылы ал Ташкен шаарына келип 3–4 жыл Абду-Момун деген майда соодагер кыргыз-кыпчактын кол алдында, анын дүкөндөрүндө каралашып иштеп калат. Ушул жылдарда анын көзү көпкө каныгат, китеп окуйт, оруска караган Ташкендин абалын көрөт, диндин, дилдин тебеленишине күбө болот.

Молдо Ысак кантип Полот-хан болуп калды?

Молдо Ысактын (орустар, өзбектер Исхак, Исках, дешет). Полот-хан аталып калышы боюнча Ш. Абдырамановдун версиясы эл арасында айтылып калган вариантка төп келет, аны бир кыйла конкреттештирет: 1872-жылы Шер-датка баштаган кыргыз депутациясы Самаркандан жолу болбой келатышып, Ташкендеги соодагер Абду-Момундун үйүнө конуп калышат. Алардын жолу болбой, капалуу келатышкандыктарынын себеби мындайча эле: кыргыздар зулум Худаяр-ханды тактыдан кулатуу үчүн анын ордуна хан тукумдарынан болгон Абду-Каримбекти, андан соң Мухаммед Аминди коюуга жасаган аракеттеринен натыйжа чыкпай калган. Жаны мураскер издеп Самарканга барышкан. Ал жерде бир кездеги Кокондун ханы Алим-хандын (1798–1810) небереси Ибрагим-бектин баласы Полот-бек жашачу. Өз атасы бир жашында өлгөндөн кийин апасы, 12 жашар кызы Шах-айымды ээрчитип, Самарканга келген. Ансыз Полот-бекти мураскор деп, хандын башка тукумдары күнүлөштүк менен өлтүрүп коюшу мүмкүн эле. Шах-айымды энеси Самарканга белгилүү Ахрар кожого аялдыкка берген. Кийин апасы өлгөн соң, Полот эжесинин үйүндө калып, мечитке кызмат кылып жүрөт. Мына ошол кезде Полот-бекти кыргыздар алып кетип, аны хан көтөрүшмөкчү да, Худаяр-ханды кулатып, аны өлтүрүп жок кылмак болушкан.

Бирок дин жолуна абдан берилип, оозунан келмесин, башынан селдесин түшүрбөй калган Полот-бек Шер-датка баштаган кыргыз депутациясынын үгүтүнө көнбөйт. Хан болуп, кан төгүү иштерине катышууну күнөө деп эсептейт, жакшылап сүйлөшпөй да коёт. Ошентип, шагы сынып келаткан депутациянын оозунан өкүнүчтүү сөздөрдү уккан соң, жүрөгүнөн жалын чыгып турган жаш Молдо Ысак күтүүсүз жерден чечкиндүү оюн айтат:

– Мен силерге Полот-хан болуп берейинби?!

Тажрыйбалуу Шер-датка кашын көтөрүп, Молдо Ысактын жүзүнө караса, көздөрүнөн жалтылдап от чыккансыйт, жүзү чечкиндүү, кейпи кайраттуу. Андан калса, жашы да тиги Полот-бекке чамалаштай... Өз кызматкери Ысактын курч мүнөзүнө, билимине ишенген Абду-Момун соодагер да бул ойду кызуу колдойт.

Ошентип, Ташкенде Абду-Момундун үйүндө Худаяр-ханга каршы бүтүм (заговор) кыргыздар тарабынан (башталмасында) тастыкталган. Шер-датка баштаган депутация Ысак молдону алышып Чаткалга келишет. Мындагы кутлуг-сейит, найман, кытай, саруу урууларынын «жакшылары» Ысакты «Бул – мураскор Полот, ал мурасын – Кокон хандыгын алганы келди» деп жар салышты. Ошентип, тарыхта «Полот-хан» деген жаны ат пайда болду...»

Кокон ордосундагы ыйкы-тыйкылыктар, бийлик бөлүштүрүү, мансап самоо жөнүндө баяндап келүү менен анын жалпы

элетке, калайыкка тийгизген таасирин өтмө катар байланышта карайт, бирисиз бири жоктугун айтат.

Тоодон түшкөн үч жүздөй топ адегенде зекетчилерге кол салат, төрт жүздөй колун талкалайт, Касан шаарын (азыркы Наманган областынын Кыргызстанга чектеш шаары) ээлешет, шаардыктар буларга өтүшөт, кол саны көбөйөт. Кудаяр хан 7 миң сарбазын (жөө аскер) жиберет, көтөрүлүшчүлөр ошол Төрөкоргондогу чабышта жеңилет, үч жүздөйү колго түшөт, аман калганы Полот-ханды ээрчип Чаткалга качат. Ошо кезде Лейлек, Баткен жакта көтөрүлүш башталып, Полот-ханды алар өздөрүнө башчы болуп берүүгө чакырышат. 1875-жылы анын карамагына Кокон ханынын белдүү инсандары Абдырахман аптабачы, Иса авлия, Насирдин бек, Султан Муратбек бүт кошуну менен өтөт, хандын уулу Амин бек да бүт аскери менен буларга биригет, Ош, Наманган, Анжиан, Асеке, Алтарык шаарлары каратылат, 25–30 миңдей аскер топтолот. Кокон ханы Кудаяр ордосун таштап Ташкенге качат. Демек, жаңыдан ордо башын – Кокондун кезектеги ханын такка отургузуш керек эле, окуянын жүрүшү, кылган кызматы боюнча эмки башкаруучу, так ээси сөзсүз Полот-хан болууга тийиш эле. Ушунда бийлик оюндары жүрүп кетет да, хан мураскору деп Насирдин бекти такка отургузушат. «Бул кадам, – деп жазат Ш. Абдыраманов, – көтөрүлүштүн чыныгы жетекчиси Полот-хандын далысынан урган биринчи канжар болуучу».

Анда анын далысына экинчи канжар качан урулду? Алоологон көтөрүлүш оту муну менен токтомок эмес, бирок орус бийлиги менен ичтен макулдашуулар жүрүп, Насирдин бек менен генерал-губернатор Кауфман келишим түзүштү, Махрам чебинде аябай куралданган орус аскери менен кыргын жүрүп, чыккынчылыктын айынан көтөрүлүштүн мизи сууду, Сырдарыянын оң жээги (Чуст, Наманган) орустардын колуна өтүп, ашынган жазалагычтыгы менен даңкы чыккан генерал Скобелев ал жерде начальник болуп дайындалды.

«Көтөрүлүштүн экинчи этабы» деген бөлүмүндө Анжиандын жанындагы Бото кыштагында ак боз бээ союп, ак кийизге ороп, Ысакты хан көтөргөндүгү, анын колунун саны 60–70 миңге жеткени, 9 күнгө созулган урушта генерал Троицкийдин армиясы быт-чыты чыгып талкалангандыгы, Түркстан генерал-губернаторунун бүт аскер күчү бул алааматтын жолун бөгөөгө киришкенин Коконго кирген Полот-ханды эл жолуна килем төшөп тосуп алганын ишенимдүү тарыхый даректер менен бекемдейт. Мына ошондо орус аскери бүт күчүн ушуякка топтойт, эки дарыя ортосун жазалоонун тарых угуп-биле элек ыкмаларын колдонуп быр сыйра тазалап кырып чыгат. Ошол кезде Полот-хандын далысына үчүнчү канжар урулат деп эскертет жазуучу, себеби акыр аягына чейин максатташпыз деп жүргөн Абдырахман аптабачы, Батыр төрө орустар менен жашыруун сүйлөшүп,

аларга өтүп кетет, өкүлдөрү камакка алынат, Полот-хан Маргаландагы ордосунан кетип калат.

«Күрөшүүнүн үчүнчү этабы» бөлүмүндө айрылыш жолдордун алабында калган көтөрүлүшчүлөрдүн абалы баян этилет: бирөөлөр тоо аралай качып, кыш ичи кол, күч жыюу керек десе, экинчилери күрөштү улантууну сунушташат, акыры Үчкоргонго байырлай турууну чечишет. Убакыт өткөрүү, көтөрүлүшчүлөргө тыным берүү орус бийлиги үчүн кымбатка туруп калмак, ошон үчүн «...карапайым элден чыккан, эч кандай согуш академиясын бүтпөгөн тубаса баатыр, кол башчы (полководец) Молдо Ысакты – Полот-ханды согуш илимдерине таянган тактикалары менен чөгөлөтө албай, орус генералдары ар кандай согуштук эмес, жүзү каралык жолдорго бет алышат,» б. а. айылдарга үгүтчүлөр жиберилип, көтөрүлүшчүлөрдү үгүт аралады, чыккынчыларга зор сыйлыктар убада кылынды. 1876-жылы 28-январда күтүүсүз кол салуудан көтөрүлүшчүлөр аябай талкаланат. Полот-хан Чоңалайга өтө качууга мажбур болот. 18–19-февралда бир топ мусулмандар куран кармап, касам ичип, биз падыша аскерлеринен качып келдик, силер менен кошулабыз деп, бирок караниетин ишке ашырып, Полот-ханды кармап берет. Ошондо ал отуз үч жашта эле.

Ш. Абдырамановдун кызыл сызык менен алып барган өзөктүү проблемасы – чыккынчылык, эки жүздүүлүк. Бул жолу да баскынчыларга жол ачкан, башка динге динин тебелеткен, жерин, кенин алдырткан нерсе ушул сабатсыздык болду. Мына ушул нерсеге автор өтө көп жерде атайын басым коёт.

«Суракта берилген суроолор жана ага Полот-хандын берген жооптору ушул убакка чейин тарых илиминин «менчигине» кирген жок, жарыялана элек. Орустар аны архивдин кай бурчуна бекитип салды, же атайылап өрттөп салыштыбы, ким билет? Себеби Полот-хан (Молдо Ысак) өз доорунун абдан билимдүү кишиси болуучу, укук, улуттук кызыкчылык, бийлик, баскынчылык маселелери боюнча, талашсыз, көп нерселерди билиши мүмкүн эле.

Ошон үчүн ал сурактарда орустардын башчылык саясатынын жүзү каралыгын көрсөтө алууга да кудурети жеткен чыгар. Болбосо ал сурактардын документтерин орустар ошол убактарда эмне үчүн жарыялашкан эмес, ушул убакка чейин да эмне үчүн терең сыр кылып жашырып жүрүшөт?

Ошол учурларда анча-мынча сарыгып чыгып кеткен нормативдик документтерге караганда, суракта ал Кокон хандыгына каршы күрөшкөн себеби, хан бийлигинин адилетсиздиги, элди ашыкча оор алык-салыктар менен кыйнаганы болсо, орустарга каршы көтөрүлүштөрдүн чыгыш жана калың элдин Полот-ханды колдошу, Россиянын куралдуу баскынчылыгы, анын басып алган жерлеринде жер маселеси туура чечилбегендиги жана динибиздин тебеленгендиги болду деп айткан экен.

Полот-хандын өлүмү

Полот-хандын – баатырдык өлүмүн өз көзү менен көргөн орус офицери А. Боголюбовдун күндөлүккө жазганын жазуучу тарых баянында ыгы менен кыстарып өтөт:

«Ал өлүмгө буйрулган өкүмүн уккан соң, жай гана «хоп» деп койду да, күндөгүсүндөй бекем тоюнуп, терең уйкуга кетти. Эртеси өзү асылар дарды көздөй айдап жөнөшкөндө, эч нерседен кебелбей, жай басып келе жатты. Анын мындай жоругунан чыдамы түгөнгөн орус солдаттары түрткүлөп шаштырышканда:

– Неге силер шашыласыңар? Менин бутумдун ооруп атканын көрбөй жатасыңарбы? Шашпагыла, асууга үлгүрөсүңөр!..» – дептир.

Андан ары Ш.Абдыраманов тарыхый очеркинин башкы каарманынын акыркы күнүн минтип сүрөттөйт: «Ошентип, 1876-жылдын 1-мартында орус колонизаторлору Полот-хандын үстүнөн «чыккынчы» деп чыгарышкан өлүм жазасын жүзөгө ашырмак болушту. Маргаландагы Полот-хандын өзүнүн хандык резиденциясынын алдындагы аянтка шаар, кыштак калкын айдап келип толтурушуп, аларды куралдуу орус аскерлери менен курчатып коюшуп, барабандын кулак тундурган каардуу добушу алдында Полот-ханды дарга тартышты.

Эл арасында:

– Кайран баатыр!

– Ак жолборс!.. – деген үндөр чыгып кеткен. Орус солдаттары ал адамдарды кармайбыз деген ойдо, кыстап-тегеретип келишет, бирок эч кимди ажырата алышпайт, анткени элдин баарынын көздөрүнөн мончоктоп жаш агып турган эле...»

Демек, автордун бул сүрөттөрүндө Полот-хан элдин ушунчалык арзуусуна арзып, сүйүүсүнө татып калган инсан болгон, карапайым калк анын баатырдыгынан жана элди ээрчите билгендигинен улам эркиндикке чыгарат, жакшы турмушту алып келет, жаңыдан туман сыяктуу каптап келаткан бейтааныш жоонун ченгээлине алдыра койбойт деп ойлогон.

Публицисттин оюнун чордонунда Полот-хан менен күрөш бүтпөгөнүн, анын уландысын Абдылдабек улаганын, эл руху жеңилбестигин айтуу, данктоо түзөт, ошол көтөрүлүшкө элдик көтөрүлүш катары баа берет, ошону тарыхый-даректүү мисалдар менен далилдеп гана калбастан Борбор Азия элдеринин тарыхында 70 – 80 миңдей калкты ичине алган, бийликти аз убак болсо да колго алган көтөрүлүштөй зор көтөрүлүш эч качан болбогондугун эмоционалдуу-көтөрүңкү тон менен сыймыктана жар салат.

1. Улуулардан Полот-хан жөнүндө билгендерин, уккандарын сурап көргүлө. Алар эмнени билсе, силер ошону класста окуучуларга кайра айтып бергиле.
2. Полот-хандын көтөрүлүшкө чыгышынын себептери. Көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчтөрү ким болгон?
3. Ысак Молдонун жаш кези, өспүрүм курагы.
4. Молдо Ысак кантип Полот-ханга айланды?
5. Көтөрүлүштүн алгачкы башталышы. Биринчи жеңиштер.
6. Россиянын колониялык саясаты жана көтөрүлүштү басуу үчүн аракеттер.
7. Автор Полот-хандын далысына урулган үч канжар деп кайсыларды айтып атат, эмне үчүн канжар сайылган менен символдоштурушат?
8. Көтөрүлүштүн жеңилиш себептерин жазуучунун ачып бериши.
9. Ш. Абдырамановдун «Полот-хан» чыгармасынын публицистикалуулугу.
10. Полот хандын образы.
11. Т. Касымбековдун чыгармасындагы Полот-хан жана Ш. Абдырамановдун чыгармасындагы Полот-хан: салыштырып айтып бергиле.
12. Окуган чыгарманы инсценировкакалагыла жана мектеп сахнасында койгула.
13. Сочинение жазуу: а) «Полот-хан – элдик баатыр»; б) «Эркиндик үчүн күрөшүүчү»; в) «Мен силерди коргоо үчүн жаралгам...»; г) «Полот-хан жана чыккынчылык»; д) «Фергана асманын айланган тоо бүркүтү»; е) «Армандуу өлгөн ак жолборс» ж. б.

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Мухтар Оморхан уулу Ауэзов – казак жазма адабиятынын гана эмес, дүйнөлүк адабияттын да көрүнүктүү өкүлү. Мухтар Ауэзов чебер прозаик, көрүнүктүү драматург, ошону менен эле катар, казак адабиятынын көп кырдуу проблемаларын, дүйнөлүк поэзиянын океаны болгон кыргыздын баатырдык эпосу «Манасты» изилдеген залкар окумуштуу, белгилүү адабиятчы.

Мухтар Оморханович Ауэзов 1897-жылы 28-сентябрда Семипалатинск областына караштуу Чыңгыз болушунда оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Өзүнүн атасы Оморхан, чоң атасы Ауэз жеке гана бай адамдардан болбостон, эскиче окуган, арабча сабаттуу, маданияттуу адамдардан болушкан. Алар Абайдын айылы менен коңшу турушкандыктан, дайыма карым-катнашта болушкан. Ошентип, Мухтардын балалык чагы казактын улуу агартуучусу жашаган жана анын таасири күчтүү болгон жерде өтөт. Ал эми, Мухтардын чоң атасы Ауэз өз мезгилиндеги көрүнүктүү акындардын бири болгон. Мындай жагдай болочоктогу жазуучунун чыгармачылык шыгынын жаралышына өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул жөнүндө Мухтар Ауэзов өзүнүн эскерүүлөрүнүн биринде төмөндөгүдөй деп жазат: «Абайдын чыгармалары мага бала кезимден эле тааныш болгон. Менин чоң атам Ауэз Абайдын досу эле. Чоң атабыз бизди акындын өзүнүн чыгармаларын жана котормолорун бир нече жолу кайталап окууга буюрар эле. Ал айрыкча, Татьянанын Онегинге жазган катын жана Онегиндин жооп катын жатка айтуубузду талап кылуучу.

Мындан Абайдын поэзиясы болочок жазуучунун түпкүрүндөгү шыгын ойготуунун уюткусу болгондугу ачык көрүнүп турат. Мухтар он бирге чыкканда атасы, он алтыга келгенде энеси дүйнөдөн кайтып, чоң атасынын тарбиясында өскөн.

Ауэзов алгачкы жылдарда айылдык казак-орус окуу жайларында, кийин шаардагы окуу жайында окуйт. Ал 1908-жылы Абай айылындагы орус баштооч мектебин бүтүрүп, андан бир жыл өткөндөн кийин Семипалатинскийдеги беш класстык педагогикалык окуу жайына кирет. Муну бүтүп чыккандан ки-

йин 1915-жылы ошол эле шаардагы мугалимдерди даярдап чыгара турган семинарияга кирет. Семинарияда окуп жүргөн кезинде болочок жазуучу өз билимин тереңдетүүнүн үстүндө иштеп, орус тун классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен тааныша баштайт.

1922–23-окуу жылында Ташкенттеги Ортазия университетинин коомдук илимдер факультетинин тил, адабият бөлүмүнө кирет. Жазуучунун университеттин бул бөлүмүн атайын тандап алышы бекеринен болгон жок. Чыгыштын тарыхы жана адабияты менен кеңири тааныш болгон Ауэзов, эми өзүнүн теориялык билимин орус, славян бөлүмүнөн тереңдетүүнү максат кылып койгон. Анткени, ал ушул бөлүмдө гана адабият таануу жана тил таануу илимдерине айрыкча көңүл бөлүнө тургандыгын, дүйнөлүк жана орус тун классикалык адабияты менен кеңири тааныша тургандыгын жакшы түшүнгөн. Ушул бөлүмдү туура тандап алгандыгын анын кийинки илимий иштериндеги чыгармачылыгы ачык далилдеп турат. Университетти бүтүргөндөн кийин кайрадан Ортазия университетине келет да адистиги боюнча аспирантурага кирет.

Ауэзов жеке гана жазуучу эмес; адабияттын тарыхын жана теориясын, айрыкча казак менен орус адабиятынын, башка боордош элдердин өз ара байланышын, таасирин айрыкча, казак менен орус адабиятынын, башка боордош элдердин өз ара байланышын, таасирин терең изилдеген көрүнүктүү окумуштуу да болгон. 1946-жылы Казакстанда биринчилерден болуп адабият боюнча докторлук диссертациясын жактаган.

Казак ССР Илимдер Академиясына академик болуп шайланган. Ал С. М. Киров атындагы Казак Мамлекеттик университетинин, кийин Ломоносов атындагы Москва университетинин профессору болгон. Алтымыш жашка чыккандыгына байланыштуу Казак республикасынын өкмөтү Казак ССРинин илимге эмгеги синген ишмери деген ардактуу наам берген. Ауэзов «Абай» романынын I жана II китеби үчүн 1949-жылы I даражадагы Мамлекеттик, «Абай» романынын төрт китеби үчүн Лениндик сыйлыктардын лауреаттыгына татыктуу болгон.

Мухтар Ауэзов жеке гана казак фольклорун изилдөөчү окумуштуу эмес, кыргыз фольклорун, анын ичинен атактуу «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн көрүнүктүүсү болуп эсептелет.

Ал 1920-жылдардын аягында Кыргызстанга келип атактуу манасчылар Сагынбай менен Саякбайдын оозунан жазылып алынган «Манас» эпосунун варианттары менен толук таанышып чыгып, «Кыргыздардын баатырдык эпосу «Манас» деген көлөмдүү эмгегин жазган.

Окумуштуу бул эмгегинде «Манас» эпосунун мазмун жана формасына токтолуп, анын эл турмушунун, тарыхынын үлгүсү экендигин көрсөткөн. Эпосту айтуучулар, алардын айтуусундагы окшоштук жана айырмачылыктарга кеңири токтолгон. Эмгекте Сагымбай менен Саякбайга чейинки манасчыларга, алар-

дын жашаган мезгилдерине карата да мүнөздөмөлөр берилген. Ал гана эмес, «Манас» эпосун революциядан кийин жыйноо ишине да көңүл бурган.

«Манас» эпосунун элдүүлүктүгүнө шек келтирүүлөр жүрө баштаган учурда Мухтар Ауэзов эпосту андай далилсиз каралоочуларга түздөн-түз каршы туруп, эпосту элдин колуна кайра берүүгө активдүү түрдө катышкан. «Манас» эпосунун бириктирилген вариантын түзүү ишинин демилге көтөрүүчүлөрүнөн болгон. Окумуштуунун бул ой-пикири, тилеги мына бүгүнкү күндө иш жүзүнө ашып, элибиз «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрдү.

М. Ауэзов бизге «Абай» эпопеясын, башка көптөгөн повесттерди, аңгемелерди жана пьесалык тематикалык чыгармаларды калтырып кетти. Алар жанрдык-тематикалык жактан ар кыл жана бай.

Жыйырманчы жылдарда Мухтар Ауэзов кыска аңгемелер менен бирге көлөмдүү эпикалык чыгармаларды жазууга да аракеттене баштайт. Буга автордун «Кыйын мезгил» аттуу повестин көрсөтүүгө болот. Бул жылдарда жазылган реалисттик мүнөздөгү чыгармалары 1936-жылы «Караш-караш» деген ат менен жыйнак болуп басылып чыккан. Жыйнактагы көрүнүктүү чыгарма «Караш-караш окуясы» аттуу чакан көлөмдүү повести болуп саналат. Повесть автор тарабынан 1927-жылы Ленинградда окуп жүргөн кезинде жазылган. Мында революциядан мурунку кедейлердин оор турмушун сүрөттөө негизги орунду ээлейт. Повестте кедей жигит Бактыгулдун оор жана бактысыз турмушу сүрөттөлөт.

«Караш-караш окуясы» повести жазуучунун жыйырманчы жылдардагы реалисттик чыгармасы гана эмес, жазуучунун проза жанрынын эпикалык түрүн өздөштүрө баштаганын, чыгармачылык тажрыйбасынын күн санап өсүп бара жаткандыгын көрсөткөн этаптуу чыгармасы да болуп саналат. Бул чыгармадан кийин «Абай» романында толугу менен өздөштүрүлгөн стилдик өзгөчөлүгүнүн пайда боло баштагандыгын да байкоо анчалык кыйын эмес.

Мухтар Ауэзов 1932-жылдан баштап «Абай» романын жазууга киришкенге чейин, негизинен, драматургия жанрында жана аңгеме, повесттерди жазуунун үстүндө иштейт. Айрыкча, бул жылдары драматургия жанрында жемиштүү иштейт. Ар кандай тематикадагы жыйырмадан ашык драма жазып, дүйнөлүк жана орустун классикалык жана орус совет драматургиясынын бир канча үлгүлөрүн, башкача айтканда, Гоголдун «Текшерүүчүсүн», «Шекспирдин «Азоого чалмасын», Н. Погодиндин «Аристократтарын», К. Треневдин «Любовь Яроваясын», А. Крондун «Флоттун офицери» жана башкаларын казак тилине которгон.

М. Ауэзов элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүнүн негизинде бир нече музыкалык драмаларын жазат. Анын «Бекет», «Ай-

ман-Шолпан» аттуу пьесалары мына ушул темада жазылган. Жазуучу ушул эле теманы дагы улантып, кийинчерээк казактын баатырдык эпосу «Кабыландыны» пьесага айландырат.

Автордун чыгармачылык чеберчилик жактан өсүп жетилгендигин көрсөткөн драмаларынын эң көрүнүктүүсү 1934-жылы жазылган «Түнкү жаңырык» аттуу пьесасы. Тематикалык жактан автордун бул пьесасы андан мурун пайда болгон «Кыйын кезең» аттуу повести менен үндөш келет. Анткени, бул пьеса дагы 1916-жылдагы казак элинин улуттук-боштондук кыймылына арналган.

«Түнкү жаңырык» пьесасы революциядан мурунку казак турмушун, казак коомун, 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылын типтүү көрүнүштөрдүн негизинде сүрөттөйт. Жантас, Танаке сыяктуу бардык жагынан кеңири иштелип чыккан толук кандуу образдар бар. Пьесадагы Танакенин образынан «Абай» жана «Абай жолу» романындагы Даркембайдын айрым мүнөздөрүн көрүүгө болот. Бирок Танаке Даркембайдын образынын көчүрмөсү дегендикке жатпайт. Даркембайдын образында Танакеникине караганда элдик типтүү мүнөздөр терең жана ачык берилген. Ыр жагынан алып караганда Танаке, Даркембайдын айрым мүнөздөрүнүн орун алып калышы да жаман эмес. Анткени, бул автордун образ түзүү маселесиндеги эволюциялык өсүшүн көрсөткөн ачык факты болуп саналат.

1940-жылдары Мухтар Ауэзов чоң чыгармачылык ийгиликтерге ээ болот. Мына ушул жылдарда авторду дүйнөлүк аренага алып чыккан «Абай» романын түзүү ишине киришет. Ауэзов бул жылдары өзүнүн сүйүктүү жанры катарында тандап алган драматургия жанрынын үстүндө да жемиштүү иштейт. «Абай» трагедиясын, «Сыноочу саатта», Абишев менен бирдикте «Намыс гвардиясы» аттуу пьесаларын, Казакстандын малчыларынын турмушунан алынган «Туруктуу муундар» аттуу көлөмдүү аңгемесин жазат. Бул жылдары бир канча публицистикалык, адабий сын макалаларын жазуу менен, адабият таануу илиминин үстүндө көбүрөөк эмгектенет. 1945-жылы казактын улуу акыны Абайдын туулган күнүнө жүз жыл толгондугуна байланыштуу «Абай» операсынын либреттосун, «Абай ыры» аттуу кинонун сценарийин, орус жазуучусу Леонид Соболев менен бирдикте «Абай» драмасын жазат. Эки адабияттын өкүлүнүн чыгармачылык биргелешүүсү менен жазылган бул драма бардык жагынан реалисттик мүнөзгө ээ.

«Абай» трагедиясы акындын бардык чыгармачылык жолун, бүткүл өмүрүн ичине албайт. Авторлор мындай милдетти өздөрүнүн алдына да койгон эмес, ошондой эле бул жанрдын өзгөчөлүгү да ага мүмкүндүк бербейт болучу. Драма Абайдын өмүрүнүн акыркы мезгилиндеги окуяларды, анын акын жана ойчул катарында бышып жетилген учурун сүрөттөйт. Абайдын феодалдык-уруучулук түзүлүшүн, эскиден калган адат-салт, диндин зыяндуу

көрүнүштөрү менен жүргүзгөн күрөштөрүн сүрөттөө трагедиянын сюжеттик өзөгүн түзөт.

Жеке гана Ауэзовдун чыгармачылыгындагы эмес, казак адабиятындагы, ошондой эле, бүткүл көп улуттуу совет жана дүйнөлүк адабияттагы жетишкендик «Абай» эпопеясы болуп саналат. «Абай» Ауэзовдун чыгармачылыгынын эң бийик мунарасы да болуп эсептелет.

«АБАЙ» РОМАНЫ

Романда Абайдын өмүрүнүн, чыгармачылык жолунун жана казак элинин өткөн доордогу турмушунун көрсөтүлүшү

Улуу акын Абайдын өмүрү жана чыгармачылыгын изилдөө, материалдарды жыйноо, анын образын түзүү, ырларын бастырып чыгаруунун үстүндө Мухтар Ауэзов отуз жылдан ашуун убакыт эмгектенген.

«Абай» романынын I китеби 1942-жылы, II китеби 1947-жылы, III китеби 1952-жылы, IV китеби 1956-жылы басылып чыккан. Мына ошондон бери карата казак, орус жана дүйнөнүн башка көп тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде бир нече ирет басылып чыккан.

Мухтар Ауэзов Абайдын жекече турмушун жана мүнөзүн XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы казак элинин турмушунун көп кырдуу жактары, тарыхы менен өтө тыгыз байланышта алып карайт.

Абай жашаган мезгилинде казак элинин тарыхындагы маанилүү учурлардын бири деп кароого болот. Бул – караңгы жана жапайычылыкта эзилген казак элинин маданиятка, илим-билимге умтула баштаган алгачкы мезгили. Мына ушундай прогресске умтулуучулардын алдыңкы катарында болуп, элдин көксөгөн максатын жактаган адамдардын бири Абай болгон.

Өткөндөгү айрым каармандардын турмушун элдин турмушу менен ажырагыс бирдикте көрсөтүү тарыхый романдын башкы критерийи. Ошондуктан автор бул жерде эл массасынын жана жеке адамдардын тарыхтагы ролун илимден жана тарыхтан мыкты өздөштүргөнгө жетишүүлөрү башкы чен-өлчөм. «Абай» романын жаратууда Мухтар Ауэзов бул милдетти ачык түшүнгөн да, аны жеке талантынын жана билиминин дараметин эң туура пайдалана алган. Романдын башкы ийгиликтеринин келип чыгышынын негизги себептеринин бири да ушунда. Чыгарманын экинчи дагы бир ийгилиги, автордун орустун жана дүйнөлүк классикалык адабияттарындагы тарыхый романдардын алдыңкы тажрыйбаларын чыгармачылык менен пайдалангандыгында. Ийгиликтердин үчүнчү бир жагы, автордун казактын элдик оозеки адабиятын жана өткөндөгү тарыхын жакшы билгендигинде.

Элдин өткөндөгү тарыхын бүгүнкү күндүн турмушу менен байланыштыруу проблемасы жана аны туура чечүү «Абай» романынын негизги бир өзгөчөлүгү. «Абай» романы пайда болгон күндөн тартып, совет адабиятындагы тарыхый романдардын пайда болушу жана өнүгүшүнө байланыштуу, романдын өзү тууралуу толуп жаткан илимий макалалар, изилдөөлөр жазылды. Алардын бардыгында «Абай» эпопеясы тарыхый романдардын ичинен ардактуу орунду ээлей тургандыгы белгиленди.

Мухтар Ауэзовдун өзүнүн «Абай» жана «Абай жолу» романдарынын үстүндө мен кандайча иштегем» деген макаласында төмөнкүдөй деп жазат: «Революциядан мурунку жарым кылымдык казак элинин турмушун көрсөтүү үчүн мен Абайдын образын түзүүнү чечтим... Каарманым туулуп жана жашаган райондон, ошол областтан болгондуктан, менин бактыма жаш кезимде Абайды жакшы билген замандаштары – абышка-кемпирлер менен жолугушууга туура келди. (Кээ бирлери андан улуу да болучу). Мага 1924-жылы дүйнөдөн кайткан зайыбы Дилде менен, алтымыш жашында 1918-жылы өлгөн сүйүктүү аялы Айгерим менен аңгемелешүүгө туура келди. Ал кездеги турмушту Абайдын өз оозунан уккан, Абайдан алда канча жаш бир канча адамдарды да билчүмүн. Ал эми, Абайдын ырлары жана башка чыгармалары мага беш-алты жашымдан эле тааныш болучу... Биограф катарында Абай жөнүндө материал жыйноо ишине 1930-жылдан кийин гана атайлап кириштим, Абай жөнүндө анын замандаштарынын оозунан жазып алгандарым 1933-жылдан баштап басма сөздөрдө жарыялана баштады. Романдагы катышкан каармандар, уруу, уруктардын бардыгы тарыхый-документалдуу. Жайлоо, кыштоолордун баары чыныгы өз аттары. Мында ойдон чыгарылгандар өтө эле аз. Бардык китептерде элдин өсүшүн, прогрессивдүү жактарын көрсөтүүгө тырыштым».

«Абай» романы бул жалгыз гана Абайдын өмүрү, турмушу, чыгармачылыгына арналган роман эмес. Романда Абай жашаган коомдун карама-каршылыгы, элдин кулк-мүнөзү, ой-тилеги, алга карай умтулушу, анын келечеги да органикалык биримдикте алынып каралган. Романдагы сүрөттөлгөн окуялар өткөн XIX кылымдын экинчи жарымына туура келет. Бул учур казак элинин Россиянын карамагына толугу менен өтүп бүткөн, ошол эле учурда падышачылык кысымга карабастан орус элинин маданияты, экономикасы саясий-моралдык жактан өзүнүн прогрессивдүү ролун ойной баштаган мезгил болучу. Казакстандын Россиянын карамагына кириши уруучулук феодалдык катнаштын ыдырап, саясий прогресске умтулушун шарттап, социалдык-каршылыкты тереңдетип, казак талаасындагы тап күрөшүн күчөткөн. Баарыдан да орус эли менен казак элинин маданий жактан байланышын күчөтүп, казактын Абай сыяктуу алдыңкы катардагы уулдарына прогрессивдүү орус маданияты, демократтык көз караштар өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизген.

Ауэзов романында Абай жашаган доордогу феодалдык-уруучулук кандуу кагылыштарын, казак коомундагы курч тап күрөштөрдү, таптык ачык жиктелүүлөрдүн, казак элинин көчмөн турмушун, элдин оор турмушун, социалдык теңсиздикти, ошону менен бирге алдынкы орус маданиятынын прогрессивдүү таасирин бардык жагынан терең ачып көрсөтүүгө жетишкен.

Абайдын образы. Романда Абай ар кандай кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Автор ал кыйынчылыктарды ошол доордун күрдөөлдүү, орчун окуялары менен тыгыз байланышта көрсөтөт. Кандай орчундуу окуялар болсо, Абай дайыма анын башында турат. Мына ушуга байланыштуу романдын улам жаңы главаларында анын образы тереңдеп, дааналанып жүрүп отурат. Автордун башкы ийгиликтеринин бири да ушул болуп саналат.

Романдын башталышында кыш бою шаарда – Семипалатинскиде окуган жаш Абайдын өзү туулуп-өскөн айылын сагынып, эңсеп келе жатышы сүрөттөлөт. Жазуучунун ушундай сүрөттөө менен башташы да бекеринен эмес. Мында, автор эзүүчүлүк, теңсиздик, кордоо өңдүү социалдык татаал нерселерден али кабары болбогон жаш Абайдын өз айылына карата болгон сүйүүсүн көрсөтүү менен, андан ары анын психологиясында, ички дүйнөсүндөгү болгон эволюциялык бурулуштарды ишенимдүү түрдө көрсөтүү максатын койгондугу даана сезилет.

Абайдын айылга келиши Кодорду дарга асуу мезгили менен тушташ келет. Мындай мыкаачылыкты биринчи көргөн бала калтырап-титиреп, эсинен тангандай болот. Адатта уян, тартиптүү, токтоо бала ызасына чыдабай Жексен чалды желкеге коюп: «Карган дөбөт, эмне мынча бооруң таш, ыймансыз элең», – деп бакырганы, анын ырайымсыздыкка карата жасаган алгачкы каршылык көрсөтүүсү болучу. Мына ушундан баштап Абай теңсиздик, ырайымсыздыктын улам жаңы түрлөрүнө жолуга берет. Атасы Кунанбайдын бул өңдүү мыкаачылыгынын ар кандай түрлөрүн өз көзү менен көргөн бала, акырында ооруга чалдыгат. Оору анын денесинин оорусу эмес, али өсүп жетиле элек жаштын жаны ачыгандыктын, ызасынын оорусу болучу. Абайдын оорусунун жакшы болушуна эч кандай дары жардам бербестен, карт акын Барлас менен чоң энеси Зеренин айтып берген жомогу жардам берет. Романдагы бул эпизод айрыкча мааниге ээ болот. Анткени Абайды духовный оорудан айыктырган ыр менен жомок кийин анын өмүр шерик жолдошу болот. Ал эми, кийин ал өсүп жетилген учурда күрөштөрдө колундагы күчтүү куралына айланат.

Романдагы эң негизги конфликт Абай башында турган эмгекчи эл менен, атасы Кунанбай башында турган бир ууч бийлөөчү таптын ортосунда жүрөт. Абай биринчи учурларда атасына ачыктан-ачык карама-каршылык кыла албайт. Тажрыйбасы мол, каардуу жана бардык бийлик колунда турган ага-султан Кунанбайга, али жаш, турмуштан алган тажрыйбасы аз, колун-

да бийлиги жок Абай, чындыгында, эч нерсе жасай албайт болучу. Ал Кунанбайдын алдында күчсүз, ошондуктан өзү сүйгөн Тогжанына үйлөнө албай, каалап сүйбөгөн Дилдеге үйлөнүшкө аргасыз болот. Бирок, Абай жаш болсо да, атасынын зулумдугуна, кан соргучтугуна акырындап түшүнө баштайт да, аны ичинен улам барган сайын жек көрө берет. Кунанбайдын чагымчылдыгына, адамгерчиликсиз турпатына улам тереңдеп түшүнгөн сайын, Абайдын атасын жек көрүшү ошончолук күчөй берет. Ошентип, зээндүү бала атасынын мындай мүнөзүнө эртелеп түшүнөт. Байкагыч жана куу Кунанбай да өзүнүн мезгилинде башка балдарына караганда Абайдын акылдуу, күчтүү экендигин даана сезет. Ошондуктан кийин менин жолумду жолдоп, колума намыс алып берет деген ой менен аны окутуу, тарбиялоо ишине киришет. Бирок бул жерден Кунанбай жаңылат. Кунанбай уулунун акындык талантынын күчтүү, акылдуу, зээндүү, жөндөмдүү экендигин туура байкаса да, ошол акылды, талантты ким үчүн жумшай тургандыгын баамдоодон жаңылган. Уулунун жөндөмүн, талантын өзү үчүн пайдаланууну күтсө да, тескерисинче, Абай өз өмүрүн, чыгармачылыгын элге арнаган.

Акын Барлас жана Шөже менен Абайдын жолугушуулары анын өмүрүндөгү маанилүү учурлардан болгон. Эгерде Барластын ырларындагы терең маанилүүлүк жаш Абайдын акындык чеберчиликке умтулушунда зор мааниге ээ болгон болсо, Шөженин курч ырлары өзүнүн турмуштук чындыгы менен зор таасир калтырган. Анткени Шөженин ырларын Абай өз көзү менен көргөн жана билген Кунанбай менен Алшынбайдын иштеген иштери, кылык-жоруктары жөнүндө болгон.

Автор казак талаасындагы карама-каршылыкты, анын оң жана терс жактарын зор таланттуулук менен сүрөттөөгө жетишет. Автор жаңы прогрессти өтө сүймөнчүлүк менен сүрөттөгөн болсо, жапайычылыкты, артта калгандыкты сүрөттөөдө алардын бетин тайманбастан ачат.

Уруу башчыларынын-феодалдардын: Кунанбай, Бөжөй, Байдалы, Байсалдардын бири-бири менен болгон карама-каршылыктары биринчи китептеги негизги конфликттердин бири болуп саналат. Булардын ортосундагы чатак бирде тынчып калса, бирде Токпамбет менен Мусакулдун ортосундагы таякташуу даражасына чейин жетип турган. Бул өңдүү таякташуудан баарыдан мурда, карангы букара калк зыян көргөн. Элдин карангылыгынан пайдаланып, өзүлөрүнүн кызыкчылыгы үчүн «уруунун намысы» деген эски салтты туу кармап алышып, аларды бири-бири менен чабыштырып, жабыр тарттырышкан. Уруу арасындагы мындай чыр-чатактар казак коомунун өнүгүшүнө, таптык сезимдин ойгонушуна, тап күрөшүнүн күчөшүнө тоскоолдук кылган. Мындай чыр-чатактарды сүрөттөөгө биринчи китепте автор бир канча орун берген. Мунун да өзүнчө себеби болгон. Уруу арасында тынымсыз болуп турган бул сыяктуу чыр-чатак-

тар романдын башкы каарманы жаш Абайдын кимдердин ким экендигин тааный билишине, ага карата өз көз карашынын пайда болушуна өзүнүн таасирин тийгизген.

Романдын биринчи бөлүгүндө эле, айрым гана адамдар болсо дагы, орус элинин өкүлдөрүнүн образдары пайда боло баштайт. Булар чиновник майыр (майор деген сөздүн бурмаланган түрү) жана адвокат Акбас Андреевич болуп саналат. Майырдын образы аркылуу жеке казак элине гана эмес, орустун дыйкандарына жакшылык кылбаган, эки элдин бири-бири менен жоолашышын көздөгөн, падышачылык колонизатордун өкүлү көрсөтүлсө, адвокат Акбас Андреевичтин образы таптакыр башкача планда берилет. Бул адам колунан келишинче калыстык кылууга, калыс болууга тырышкан адам. Пушкиндин ырларынын томдорун Абай биринчи жолу ушул адвокаттын үйүнөн көрөт. Пушкиндин ким экендигин, анын маанисин Абай адвокаттан үйрөнбөсө да, ага окуу жөнүндө биринчи жолу кеңеш берген адам болгон.

Биринчи бөлүмдүн аягында атасына тикеден-тике каршы турган, ошону менен эле бирге Кунанбайдын образына топтоштурулган феодалдык-уруучулук коомдун чирик салттарына каршы турган Абайдын образын көрөбүз. Ал орус элин билим менен маданияттын очогу деп санап: «Айтсаңыз орусту айтыңыз, эл үчүн да, өзүм үчүн да дүйнөнүн эң асылы – билим, өнөр. Ошол өнөр оруста», – дейт.

Абайдын акындык талантынын өсүшүнө казак элинин турмушу гана күч-кубат бербестен, алдыңкы идеядагы орус маданиятын суусагандык менен кабыл алышы да өтө зор мааниге ээ. Абайдын Михайлов менен жолугушушу, анын көз карашынын кескин түрдө өзгөрүшүнө алып келет, келечектеги тагдырына таасирин тийгизет. Өз мезгилинде Михайлов да Абайдын элдин тагдыры жөнүндө кам жешин, гуманизмин жогору баалаган. Ал Лосовский менен ангемелешкен учурда Абай тууралуу төмөнкүдөй дейт: «Кунанбаевде мени кызыктыра турган бир касиет бар. Көп жолу сүйлөштүм. Өтө жакын билдим. Анын оозунан: «Адилет, калкка адал кызмат кылуу» деген сөз көп кайталанып чыгат. Анысы өтө жаңы, туруктуу ой болуп, биротоло көңүлүнө сиңген. Мени ушул адамдын боюндагы гуманизм кызыктырат. Келечекте эмне болуп чыгарын өтө билгим келет». Абай менен Михайловдун жолугушууларын сүрөттөгөн учурлар романдагы эсте каларлык учурлардын бири. Михайлов Абайдын адилеттүүлүктү жактагандыгын, акындык жана гуманисттик касиеттерин жогору бааласа да, анын мүнөзүндөгү, түшүнүгүндөгү мүчүлүштөрдү да байкабай койгон эмес жана ал кемчиликтерди жоюуга жардам берип, туура жолго түшүүгө багыт берген. Алсак, Лосовскийдеги элементардык адамгерчилик жана ак ниеттүүлүктүн болгондугуна таянып, аны «жакшы башкаруучу» деп баалоого даяр турган. Тилекке жараша Михайлов

менен болгон аңгемелешүүлөрдөн кийин гана өзүнүн жаңылыштыгын сезет жана, Лосовский сыяктуу, падышалар, башкаруучулар дагы дайыма элге жат, элдин кызыкчылыгын эч качан көздөшпөй тургандыгын түшүнөт. Бул өңдүү аңгемелешүүлөр Абайдын аң-сезимин байытууга, курчутууга көп жактан жардам берген. Ал ушундан баштап адилетсиздиктин жана теңсиздиктин социалдык себептерин туура жана терең түшүнө баштайт. Михайлов Абайга Россиядагы боштондукка чыгаруу кыймылы тууралуу, элдин помещиктерге каршы чыгууга үндөгөн революционер-демократ Чернышевский жөнүндө айтып берет. Мына ушулардын бардыгы көп нерселер жөнүндө ойлонууга мажбур кылат. Абай элдин тагдыры жөнүндө канчалык көп ойлонуп, канчалык терең идеялардын кучагында болсо да, реалист жазуучу аны революционердик даражага чейин көтөрбөйт. Эгерде жазуучу Абайды революционер даражасына жеткирген болсо, анда ал тарыхты бурмалаган болор эле. Ошондуктан романда Абай эл камын көрүүчү, агартуучу катарында гана реалисттик мүнөздө сүрөттөлөт.

Романда Абайдын образын ачууга жардам берүүчү башка каармандар

Романдын биринчи китебинин акыркы главаларында Даркембай, Базаралы сыяктуу эл өкүлдөрүнүн ой-тилегин, иш-аракеттерин сүрөттөө аркылуу ошол учурдагы казак калкынын ой-тилегин, күрөш-тартышын көрсөтөт.

Мындай эл өкүлдөрүнүн ичинен автордун өзгөчө көңүл буруп сүрөттөгөн каарманы Даркембай. Романда автор Даркембайды ар кандай окуяларга катыштырып жүрүп отуруу менен, анын образын дайыма өсүп-өнүгүү, турмуш сабагынан такшалуу жолунда сүрөттөйт. Даркембай биринчи учурда Бөжейдин тилин алып, уруу намысы үчүн Кунанбайды атып таштоого аракеттенсе, кийин Кунанбай ажыга кетип баратканда жазыксыз өлгөн Кодар үчүн, анын жетими Дармен үчүн, Дармен сыяктуу эл арасында жетимдер үчүн «атат», бирок мында аны мылтыктын огу менен эмес, Кунанбайдын бүткүл кылык-жоругун, ырайымсыздыгын ашкерелеген, октон да күчтүү курч айтылган адилет сөздөр менен «атат». Ошентип романдын акырында Даркембай, Базаралы, Дармен сыяктуулар эл мунун, оорчулугун көтөргөн эр азаматтарынын даражасына чейин көтөрүлөт.

Романда өткөн кылымдагы казак коомундагы айыгышкан, келишпес тап күрөшү ачык жана жогорку чеберчиликте сүрөттөлөт.

Романдын экинчи бөлүгү, баарынан мурда Абайдын акын катарында калыптанышына арналган. Романдан Абайдын чыгармачылыгынын жаралышын, анын себептерин, кайсы чыгармалары кандай шартта пайда болгондугун ачык көрөбүз. Абай өзүнүн чыгармаларынын негизин эл турмушунан, алардын ти-

лек, умтулууларынан, күрөштөрүнөн алгандыгы романда өтө ишенимдүү берилет. Абайдын чыгармаларынын бышып жетилишине, өркүндөшүнө элдин оозеки адабияты, Барлас, Шөже сыяктуу акындардын таасиринин зор болгондугу романда сүймөнчүлүк менен сүрөттөлөт.

Романда уруу жагынан болгон жакындыктары менен эмес, турмуштук ой-максаттын бирдейлигинен кедей айыл адамдарынын аракеттерин көрсөтүүгө көбүрөөк орун берилет. Алардын ынтымак, бир тилектүүлүк жагынан күчтүүлүгү, феодалдык уруучулук салттын таасиринен али чыга элек жатакчылардан алда канча алдуу-кубаттуу экендиктери баса көрсөтүлгөн. Автордун буларга мындай орун бериши да Абайдын образын дагы тереңдетүү максатына баш ийдирилген.

Кунанбай, анын уулдары Такежан, Искактар жатакчылардын чабынды жерлерин тартып алып, аларга ар кандай запкыларды көрсөтүп жатышса, Абай жатакчылар тарабында болуп, алардын таламын талашып, Кунанбайларга тикеден-тике каршы чыгат. Ошентип, романда Абай көрүнүктүү эл камкорунун даражасына көтөрүлөт. Ыр, күү элдин талабын коргоодогу курал деп айткан досу Михайловдун сөзүн эми Абай өз чыгармалары аркылуу иш жүзүнө ашырат. Жазуучу Абайдын чыгармачылыгынын эволюциясын терең ачууга жетишкен. Чыгармачылыктын бийиктигине көтөрүлүп, поэзиянын ички сырына даана түшүнүүдө орустун классикалык адабиятынын таасири зор. Романдагы бул маанилүү учурду автор чыгармасында өтө жогорку чеберчиликте берет. Ыр тап күрөшүндөгү күчтүү курал экендигин Михайлов Абайга айтса да, андай чыгарманы кандайча жаратуу, кандайча пайдалануу керектигин айта алган эмес. Айтууга мүмкүн да эмес эле. Ал үчүн Абай өз көзү менен, бардык ыкмасы менен көркөм чыгармаларды үйрөнүшү керек болучу. Муну Абай Пушкин менен Лермонтовдун жана башка орустун классикалык жазуучуларынын чыгармаларынан тапкан. Айрыкча, Пушкин менен Лермонтовду сүйүп окуу менен, алардын чыгармаларын казак тилине да которгон. Буга анын «Евгений Онегин» романынан которгон котормолору күбө болуп турат.

Романда, жогоруда көрсөткөндөй, орус элинин өкүлдөрүнүн образына да кенири орун берилген. Автор Михайловдун иштеген иштери аркылуу XIX кылымдагы прогрессивдүү орус интеллигенттеринин образын түзүп, алардын казак коомунун Абай сыяктуу алдыңкы адамдарына тийгизген таасирин терең ачып бере алган. Романдагы орус элинин өкүлдөрү жеке гана Михайловдор эмес, эки элдин бири-бирине жакындашуусуна бүткүл күч-аракеттери менен каршылык жасаган, аларды касташтыруунун ар кандай жолун издеген Кошкин сыяктуулар да бар. Булардын образы аркылуу автор падышалык Россиянын колонизатордук саясатын иш жүзүнө ашыруучулардын элге жат, зыяндуу саясаттарынын бетин ачкан. Романда орус элинин алдыңкы

өкүлдөрүнөн болгон Павлов сыяктуулар эки элдин достук байланышын күчөтүү жана казак маданиятынын жогорулашы үчүн активдүү түрдө аракет жасашкандыгын көрөбүз.

Романда жеткилең иштелген образдардан болуп аялдардын образы эсептелет. Романда казак аялдарына тиешелүү болгон ар кандай жакшы сапаттарды алып жүргөн, адамдык кулк-мүнөз, психологиясы жагынан өзүлөрүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган эсте каларлык образдар бар.

Булардын ичинен чындыкты сүйгөн, боорукер Абайдын чоң энеси Зере, токтоо жана акылдуу энеси Уулжандардын элеси окуучунун көңүлүндө көпкө сакталат.

Уулжан өзүнүн башынан көп кыйынчылыктарды өткөрөт. Кунанбайдын каардуу мамилеси, анын башка аялдарынын күнүлүк кылып кордоп, шылдындаганы, өзүнүн сүйүктүү уулу Абайдын тагдыры жөнүндөгү тынчсыздануусу, анын мүнөзүнө кандайдыр суздукту, капалуу жүрүм-турумду алып келет. Буларга карабастан, акылдуу жана токтоо Уулжан бардыгын чыдамкайлык менен көтөрөт. Мүнөзүндөгү табигый адамгерчилик, адамдарга чын ыкластан мамиле жасоо сыяктуу касиеттер аны адамдык бийиктигин актоого жетиштирет.

Уулжандын кандай адам экендигин Кунанбай Мекеге жөнөр алдындагы коштошуудагы эпизодду эске түшүрсөк эле жетиштүү болот. Кунанбай Мекеге жөнөр алдында көп жылдар бою кордоп келгендиги үчүн Уулжандан кечирим сурайт. Аны алыскы сапардан кайрылып келемби же келбеймби деп, кыяр Кунанбай өзүнүн күнөөсүнөн актаныш үчүн сурайт. Мына ошондогу Уулжандын төмөнкү акылдуу жообу анын адамдык жогорку сапатын айгинелейт:

– «Сен узак жолго чыгып жатканда, сага күнөө гана коймок турсун, кымындай таарыныч да кылбаймын, мырза – деп, сөз баштады ал. Анын көз карашынан терең ойлуулук көрүнүп турат. Жаш кезде адамга үй да, төшөк да, ал гана эмес дүйнө да тар болот, – деп сөзүн улады, – карыган сайын дүйнө кеңири тартып, өзү улам кичирейе берет. Өзүнүн айланасындагы мейкиндикти сезип, өзүнүн ордун башкаларга бошото берет, өзүнүн иштерин кыскартат. Мен муну өзүмдөн көптөн бери сеземин. Жаш кулундун энесиндей болуп, аялга эри дайыма күчтүү таяныч... Аял эринин жакшылыгын да, жамандыгын да кабыл алат. Эгерде менде кандайдыр бир жакшы касиет болсо, ал сен үчүн эч качан жат эмес. Менин жамандык-жакшылыгымдын бардыгы өзүнө байланыштуу. Мени менен жылуу коштошкондугуна ыраазы гана боломун...»

Уулжандын бул жообунан анын өмүрүндөгү кыйынчылыктарды, кайгыны, терең ойду даана сезүү кыйын эмес. Уулжан – Абайга бүткүл өмүрүн арнаган сүйүктүү энеси гана эмес, ар нерсенин алдын ала көрө билген акылчысы да. Абайдын жаш кезинде Уулжан аны туура жолго тарбияласа, чоңоюп окуу жөнүндө

аракет жасай баштаганда, ал ага көмөк берет. Зере менен Уулжандын образы бири-бирин толуктап турат. Зере менен Уулжан жеке гана Абайдын энелери эмес, бүткүл калктын энеси сыяктуу. Жалпысынан алганда, Зере менен Уулжандын образдары автордун зор табылгасы жана казак адабиятындагы энелердин образынын ичинде көрүнүктүү орунда турушат.

Романдан өткөн доордогу казак кыздарынын да эсте каларлык образдарын жолуктурабыз. Мындай толук кандуу иштелип чыккан образдардын бири – **Тогжандын образы**. Тогжан Абайдын бүткүл өмүрүнүн гүлү, айныбас, таза сүйүүсүнүн символу. Тогжандын таза махабатын, чынчыл жүрөгүн автор чыгармасында өтө сүймөнчүлүк менен сүрөттөйт. Казак коомундагы феодалдык-патриархалдык салт Абай менен Тогжандын баш кошушуна мүмкүнчүлүк бербейт. Бул салтты бузуп-жаруу Абайдын да колунан келбейт. Бирок булардын бири-бирине болгон таза сүйүүсү – үлгү болорлук сүйүү. Абайдын сүйүктүү жары **Айгеримдин образы** көп жагынан Тогжандын образын эске салат. Айгерим Абайга өзүнүн өнөрү менен гана эмес, таза махабаты менен да чыныгы түгөй боло алат. Өзүнүн сүйүүсүн жоготкон Абайга Айгерим кайрадан сүйүү алып келет. Ошондуктан, окуучу Айгеримдин образынан Тогжандын элесин көрөт. Тогжандан айрылганда жоготкон сүйүү сезимин Абай Айгеримден табат. Рухий, духовный жактан кубат алат. Бирок сүйүшкөн бул эки жардын өзүнчө трагедиясы бар. Айгерим – ашкан таланттуу акын. Анын ырларынын жаратылышына феодалдар эч кандай уруксат бербейт. Ошондуктан Абайга өзүнүн бактысы үчүн гана эмес, Айгеримдин таланты үчүн да күрөшүүгө туура келет. Бирок чыныгы искусствону жок кылуу мүмкүн эмес. Айгеримдин кошогуна укканда кара мүртөз, боору таш Кунанбай да көзүнө жаш алат. Айгеримдин талантын элдин таанып-ардактоосу чыныгы искусствонун феодалдык түзүлүштүн чирик салттарын талкалоосу, жеңиши катары карасак болот.

Булардан башка Салтанат, Керимбала, Салика сыяктуу кыздар да автор тарабынан зор ынтаа менен сүрөттөлөт. Булар өзүнчө мүнөзгө, өзүнчө өмүр жолго ээ болгон типтүү образдар. Тогжан менен Салтанаттын, Керимбала менен Саликанын тагдырлары бири-бирине жакын турат. Бардыгы тең өзүлөрү сүйгөн жигиттерине кошула албай, махабат азаптарын чеккендер. Өткөн доордогу көпчүлүк казак кыздарынын башынан өткөргөн трагедиялуу көрүнүш.

Романда эмгекчи элдердин өкүлдөрү катарында **Даркембай, Дандибай, Базаралы, Еранайлар** аракет кылышат. Булар турмуштун ачуу-таттуусуна бышышкан, Такежан, Исхак сыяктуу элдин эзүүчүлөрү менен болгон күрөштө такшалып, өмүрлөрү тажрыйбага мол адамдар. Автор, айрыкча, Даркембайдын образын өтө ынтаа коюу менен сүрөттөйт. Даркембай темирдей эрки бек, «жети өлчөп, бир кескен» акылдуу адам. Бул чыныгы калың

букара калктын өкүлү. Ошондуктан, автор Даркембайды роман-дагы бардык урунттуу окуяларга катыштырып, анын образын динамикалык өсүштө көрсөтөт. Томаяктарды кордогон Такежан-дарга каршы Даркембай ачыктан-ачык күрөшкө чыгат. Мына ошондон тартып, өзү тандап алган жолдон эч качан кыйшай-байт, акырында ал калың элдин акылчысы, күйөрманы ката-рында элдин жолбашчысы даражасына чейин жетет.

Базаралы болсо эзүүнүн ар кандай түрүн жек көргөн, ади-леттүүлүктү жактаган, башкаруучулардын зомбулуктарына кай-сы мезгилде болсо да каршылык көрсөткөн, досторуна ак пейил жана ачык, душманы менен элдешпес, кайраттуу жана акылман адам. Базаралынын образы «Абай жолу» романында өзүнүн толук бийиктигине көтөрүлөт. Даркембай менен Базаралы аркылуу Ауэзов карапайым казак уландарынын оор тагдырын ар кыл өнүттөн, ар түрдүү кырдаалдарда сүрөттөөгө жетише алган. База-ралы менен Даркембайдын ой-тилек, максат, умтулуштарын көр-сөтүү менен, автор өткөн кылымдагы казак элинин ой-тилегин, умтулуштарын билүүгө жетишкен. Булардын образына элдин эн сонун мүнөздөрү, касиеттери, акылмандуулугу топтоштурулган. Ошон үчүн булар типтүү да, реалисттик да образдар.

Кунанбайдын образы. Романдагы эң негизги терс каарман – Абайдын өз атасы, XIX кылымдагы казактын ири феодалда-рынын бири Кунанбай.

Романдагы негизги конфликт Абай жана анын достору ме-нен Кунанбайдын мамилелеринин негизинде курулган – деп жогоруда көрсөттүк. Абай менен Кунанбайдын ортосундагы пи-кир келишпөөчүлүк жөнөкөй гана үй-бүлөлүк мүнөзгө ээ болбос-тон, анын чегинен чыгып, эски менен жаңынын ортосундагы айыгышкан күрөшкө чейин көтөрүлгөн.

Кунанбай келечекте өнүгүп-өсүүгө эч кандай мүмкүнчүлүгү жок, өлүп жок болуп бара жаткан таптын өкүлү. Ал элдин ка-нын соруп, какшаткан карөзгөй, митаам жана жырткыч адам. Өзүнүн ага-султандыгынан пайдаланып, ал жеке гана эмгекчи элге зордук-зомбулук көрсөтпөстөн, өзү курдуу байларга, уруу башчыларына да кыянаттык жасап, аларга да кандуу тырмагын матыруудан кайра тартпаган ырайымсыз. Мухтар Ауэзов өзүнүн чыгармасында Кунанбайдын мындай абалын: «Кунанбай ага-султан болду да, алардын катарларынан алда канча жогорку даражага көтөрүлдү. Анда акимдик бар. Улукка да жакындык сапаты бар, алар аны кадырлашат. Анын үстүнө, колу узун, мал-дуу. Сөзгө чечен, билгич, ишке да алгыр. Мына ушунун баары өзүнүн тегерегиндегилерди басып, жыга берүүгө себеп боло тур-ган», – деп сүрөттөйт.

Эки жүздүү, адамдарды кагыштырууга уста, арамза Кунан-бай шариятты, динди да өзүнүн кызыкчылыгына пайдаланат. Кодарды өлтүрүүдөгү өзүнүн күнөөсүн ал шарият жолу менен ак-тайт. Мекеге баруу, Каркаралыга мечит салууда Кунанбай элди

эпчилдик менен алдайт. Ар кандай арам иштерден кайра тартпаган Кунанбай мында элдин канын соруп, алардан пара алууга жетишет. Жазуучу Кунанбайдын бул өндүү «ишмерликтеринин» чыныгы жүзүн чыгармада улам барган сайын ар кандай кырдаалдарда ишенимдүүлүк менен ачып жүрүп отурат. Бул чындыкка эч качан карама-каршы келбейт. Жазуучу Кунанбай жөнүндө материал жыйнаганда, ага-султандын каардуулугу, ырайымсыздыгы жөнүндө гана укпастан, аны билгендердин оозунан эки жүздүүлүгү, өз пайдасы үчүн керек болгон учурда марттык жасоодон кайра тартпай турган адаты бар экендигин да уккан.

Кунанбай Мекеден кайтып келгенден кийин, абалдын өзгөрө баштагандыгын, чындыгында эле, өз көзү менен көрөт. Ал үчүн эл иши эмес, өлүмдү гана күтүү керек. Өзү өлтүрүүгө буйрук кылган Амирди Абайдын өлүмдөн аман сактап калышы анын ындынын өчүрүп, коркутат. «Элди азгырып, бузуп-жарып, бардыгы тең сенден» деген Кунанбайдын ачуулуу сөзүнө: «Мейли, ошондой эле болсун! Менден! Сен эмне үчүн тынч өлбөйсүң! Заман сеники эмес. Меники! Эмнең бар?» – деп жооп берет Абай. Чындыгында эле Кунанбайдын заманы өттү. Ал азыр жашап жаткандыгы менен баары бир жокко эсе. Айласы кеткен Кунанбай Абай менен Амирге тескери батасын берет. Андан башка Кунанбайдын колунан келбейт. Тескери бата жаңы өсүп келе жаткан жаштарды – Абай менен Амирди эч кандай коркута албайт. Абай менен Кунанбайдын ортосундагы конфликт мына ушундайча – Абайдын жеңиши менен чечилет. Бирок толук бойдон жеңип чыгуу Абай үчүн алыс. Кунанбай өлсө да, Такежан, Искак сыяктуу анын мурасчылары, жолун жолдоочулар бар. Аларда Кунанбай сыяктуу ашкан аярлык, чечкиндүүлүк, айла-амал болбосо да, атасынан кем калышпаган эки жүздүүлүк, ырайымсыздык, кара санатайлык бар. Ошентип, азуулуу жырткыч Кунанбай жок болсо да майда жырткычтар, майда Кунанбайлар анын ордуна келет. Жазуучу алардын массанын көздөрүнөн кан агыза эзгенин чыгармада таасын сүрөттөйт. Бир туугандарынын бул жорук-жосуну Абайды аябай иренжитет. Кунанбайдын мурасчыларынын духовный жактан төмөн кулай баштагандыктарын, элдин ой-тилегин түшүндү, ал үчүн кызмат кылуудан алыс, жарамсыз экендиктери романда даана жана ишенимдүү көрсөтүлөт. Жазуучунун пикири боюнча алар эски салтты бекем тутуп, күнүмдүк күчкө ээ болуп турса да, өзүлөрүнүн ордун эл камын ойлогон жаш муундарга бошото турган күн алыс эмес.

1952-жана 1956-жылы жарыкка чыккан «Абай жолу» романынын, I, II романынын түздөн-түз уландысы, эпопеянын III жана IV китеби. Бул романдарда да Абай, анын өмүрүнүн кийинки жылдары, казак элинин тарыхы жана турмушу сүрөттөлөт.

Эгерде «Абай» романында Абайдын жекече турмушу, коомго карата болгон мамилеси кеңири сүрөттөлгөн болсо, «Абай жолу» романында акындын эл менен болгон байланышына, чы-

гармачылык жолуна, бир кезде өзү өкүлү болгон бийлөөчү таптан таптакыр колун үзүп, орустун алдыңкы маданиятын үйрөнүүгө, казак талаасындагы карангылык менен күрөшүүгө шыктандырган эл тарабына, эмгекчи масса тарабына өткөндүгүнө айрыкча көңүл бурулат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. М. Ауэзов адабий жанрдын кайсы түрүндө жемиштүү иштеген?
2. Анын элге кеңири белгилүү чыгармалары кайсылар?
3. Алардын ичинен сенин окуганың барбы?
4. Эмне үчүн М. Ауэзовдун чыгармалары казак адабияты менен өнөрүндө орчундуу орунда турат?
5. М. Ауэзовдун чыгармаларынын негизинде тартылган кинофильмдерди көрдүң беле? Алар эмнеси менен баалуу?
6. «Абай» роман-эпопеясы кайсы доорду жана анын кандай урунттуу окуяларын камтыйт?
7. «Абай» романы жалгыз гана Абай туурасындагы чыгармабы? Эгер андай болбосо, романды автор эмне үчүн «Абай» жана «Абай жолу» деп атаган?
8. Романдагы энелердин образынан алып, өз энелериңер жана силерге болгон камкордуктары жөнүндө дилбаян жазгыла.

МАНАСТААНУУ

«Манас» эпосу – кыргыз элинин дүйнөгө атагы чыккан улуу көркөмдүк-рухий мурасы. Мынакей, 11-класска келип, чоң турмуштун босогосунда турганынарда ошол улуу мураска кайрадан кайрылып келип отурасынар. Анткени «Манас» бир эле окулуп, анан эстен чыгып калчу нерсе эмес, бул биздин ар бирибизди өмүр бою коштоп жүрө турган түбөлүктүү асыл кенч. «Манас» – рухий нарк, тил казынасы, патриотизмдин бийик өрнөгү, улут сыймыгы. Ошондуктан «Манас» казынасынан дайыма азыктанып туруу, анын ордуу ойлорун боюбузга, жан дүйнөбүзгө терең сиңирип, Атажуртубуз дун патриоту болуу, улуу мурасыбызды ар тарабынан үйрөнүп, «Манасты» беш колдой жатка билүү, аны менен сыймыктануу, аны кийинки муундарга туу кылып өткөрүү – биздин парзыбыз. Мына ушундай бийик мүдөөдөн улам Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги, анын алдындагы Кыргыз билим берүү академиясы 11-класска «Манастаануу» курсун киргизип отурат. Бул курста силер дагы бир ирет «Манас» ааламына чабыттайсынар, улуу эпостун эл оозунан жыйналуу, китеп болуп басылуу тарыхына мурдагыдан кеңири жана терең саякат жасайсынар, манасчылар жана «Манастын» варианттары жөнүндө түшүнүк аласынар, ыйык дастандын доорлорду, замандарды баскан татаал жана бай тагдырына күбө болосунар, кыргыз жана дүйнө окумуштууларынын «Манас» эпосу жөнүндөгү ар түркүн кызыктуу, терең, омоктуу ойлору, идеялары, пикирлери менен таанышып, өз алдынарча ой жүгүртөсүңөр. «Манастаануу» курсу силердин «Манас» жөнүндөгү түшүнүгүнөрдү дагы кеңейтет жана тереңдетет. Эмесе, кымбаттуу окуучулар, силердин манастаануунарга ак жол! Быйылкы жылдын адабиятын «Манастан» баштап жатасынар. Бул силердин келечегинердин кең боло тургандыгынын жышаанасы.

«Манастаануу» курсу төмөндөгүдөй программа менен үйрөнүлөт:

1. «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган тарыхый орду жана анын бүгүнкү күндөгү мааниси – 1 саат.

2. «Манас» эпосунун сюжети: негизги өзүк окуялары, башкы образдары, эпостун негизги идеясы жана адеп-ыймандык маани-маңызы – 4 саат (8-класстагы сабактарды эске түшүрүү, кайталоо, ой жүгүртүү иретинде).

3. Улуу эпостун эл оозунан, манасчылардан жыйналуу тарыхы – 4 саат.

4. Эпостун китеп болуп басылуу тарыхы – 1 саат.

5. «Манастын» изилдениш тарыхы – 4 саат.

6. Кайталоо жана жазуу иштери үчүн – 4 саат.

Бардыгы – 18 саат.

I. «МАНАС» ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХИЙ
ТУРМУШУНДА АЛГАН ТАРЫХЫЙ ОРДУ ЖАНА
АНЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ МААНИСИ

Улуу «Манас» эпосу жалпы адамзаттык маанидеги терең мазмунга карк, көөнөрбөс, түбөлүктүү руханий дөөлөттөргө эгедер улуу дастан. Кыргыздын көчмөн цивилизациясынын керемети, кенчи, Алатоолук ак калпак журттун көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу.

20-жылдардын башында залкар манасчы Сагымбай Орозбаков «Манасты» жаздырып жатып Ыбырайым Абдырахмановго мындай деген: «Азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли. Жүр-нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы. Азыркылар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар». Акылман, кеменгер манасчы С. Орозбаков кыргыз журтунун кылым аркалаган асылнарктарын ичине камтыган «Манас» дастанынын болочок ээлери — жаш муундардын рухий тарбиясы үчүн ат көтөргүс зор мааниси бар экендигин ошо кезде эле көрөгөчтүк менен баамдаган.

Манас баатыр үчүн баарынан мурда эмне кымбат? Эмне ыйык? Биринчи иретте, Атажурт ыйык, анын боштондугу, эркиндиги, көз карандысыздыгы ыйык. Алатоонун бүтүндүгү, ак калпак журттун биримдиги ыйык. Эне тил ыйык. Акыйкатка, актыкка негизделген достук ыйык. Атажурттун мүдөөлөрү, калайык калктын жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушта агынан жаралган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз, атуулдук ар-намыс ыйык. Абалтан уланып келаткан ата-баба салты ыйык. Эне ыйык, Ата ыйык. Улууну урматтаган, аялзатын ардактаган элдик эреже, меймандостук нарк ыйык. Ак мөңгүдөй таза абийир, адеп-ыйман ыйык. «Манас» эпосу мына ушундай ыйык дөөлөттөрдү, бийик идеяларды, патриоттук-ыймандык нарктарды илгертен өзөгүндө сары майдай сактап, көк асабадай желбиретип көтөрүп, укумдан-тукумга үгүттөп өткөзүп келген. «Манастын» ушул ыйык кенчтери кыргыз элинин рухий турмушунун өзөгүн түзгөн, калк тирилигинин пайдубалында жаткан. Дал ушундай жамааттын ыйык көрүп, туу туткан табериктери, этностун ички руханий өзөгүн тепчип өткөн, аны ичтен сынап, чыйралтып турган уңгулуу, түптүү, нарктары, бекем карманган принциптери, пир туткан идея-уюткулары бар болгондугу үчүн, кыргыз эли эзелтен бери карай тарыхтын бороонбурганактарында адашпай, өзүнчө эл болуп жашап келген.

Ошондой ыйыктарды, жетектөөчү жогорку идеяларды улуу «Манас» илгертен «жүлүнгө жетер кеп айтып, жүрөгүн өрттөп бек айтып», Алатоолук жарандардын боюна, жамы журттун оюна синирип келген. «Манас» жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин ролун аткарган» (Б. Юнусалиев).

Мына, караңыз, кыргыздардын «Манаска» кандайча магниттей тартылып, ыйык дастанды кандайча кадырлап, кастарлап уккандыгынан бир-эки мисал келтирели. Айтылуу кыргыз тарыхчысы, 30-жылдары репрессияга туш болуп, атылып кеткен Белек Солтоноев өзүнүн «Кызыл кыргыз тарыхы» деген китебинде минтип жазат: «1896-жылы июль айында Каракол, Пишпек, Токмокко караган бүткүл кыргыздар 15 күн Кетмалдыда съезд кылып, ошондо Тыныбектин «Манас», «Семетей» айтканын үч күн чамасында уктум. «Манас», «Семетейди» айттырууга эл оёздон сурап алып, съездге жибербей айттырып турду. Эл съездге көп карабастан, күндүр-түндүр анын үстүндө болду. Күн баткандан таң атканча 200 – 300 киши уктабастан үйдө, тышта унчукпастан тегеректеп карап олтурганын көрдүм». Ал эми, заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов мындайча эскерет: «Мен кайсы бир жылы Каралаев менен Чүй өрөөнүндөгү айылдардын биринде болуп калдым. Каралаевдин келгендиги тууралуу кабар ошол айылга да, кошуна айылдарга да дароо тарады. Эл ар кай тараптан келе баштады: талаастандан, мал фермаларынан. Машиналарга, тракторлорго отуруп, агылып келди. Каралаевди угууну каалагандар ушунчалык көп болгондуктан, айылдык клуб, албетте, батыра албай калды. Анан, ошондо Каралаев түз эле көчөнүн ортосундагы аянтта күпүлдөй баштады. Ага аянттын ортосундагы дөңсөөгө орундук коюп беришкен, а угуучулар болсо кез келген жерге жамбаштап, кээ бири жүк машиналардын үстүндө, кээ бири атчан туруп угуп жатышты. Аңгыча кара булут каптап, добул жүрдү. Нөшөрлөгөн кара жамгыр урду. Каралаев «Манасты» аткаруусун токтоткон жок, эч бир адам кеткен жок. Бардыгы «Манасты» жамгыр алдында угуп жатышты. Алар бүт бойдон манасчыга жан-дили менен берилип калган. Мен муну эч качан унутпайм».

Кылымдар бою кыргыздар «Манасты» ушундайча угуп, ушундайча өздөштүрүп келишкен. «Манастын» океанынан ушинтип «суу ичишкен». Улуу мурастын патриоттук бийик идеаларына, ушундай жол менен тарбияланышкан. «Манастын» жогоруда саналып өткөн ыйык дөөлөттөрүнө, бир сөз менен айтканда, Манас рухуна ушундайча сугарылышкан.

Кыргыз баласынын жан дүйнөсүнө Манас Атанын канчалык жакын экендигин, кыргыздын кан-жанына Манастын элес-образынын канчалык даражада сиңгендигин элестетиш үчүн дагы бир мүнөздүү мисалга кайрылалы. Бүгүнкү күндүн манасчысы Назаркул Сейдирахманов минтип эскерет:

«Өзүм деле көрүп калдым, Таласта солгоой ырчы Сааданбек деген бар болчу. Согушта жүргөндө чабуулга өтөсүнөр деди дейт. Бизге чейин канчалар чабуулга өтүп, бири да тирүү чыккан эмес дейт. Эртең катуу чабуулга кирээрде «канчалар чабуулга кирип бирөөсү тирүү чыкпаган жерден мен тирүү чыгаар бекенмин. Арбагыңдан айланайын Манас Ата, жеримди бир айланып ба-

рып көрөөр бекенмин» деп ойлонуп отуруп, окопто уктап кетсе, Манас Ата Аккуласын минип түшүнө кирип, аян берет: «тез оң жагына бурул» деп айтат. Анан бадалдын тушунан бирдеме шыбырттай түшкөндө түндөгү түшү оюна келип, оюн жыя калып, оң жагына бурулбаганда жүрөгүнө тиймек экен. Канча өлүктүн ичинен тирүү калып, ошону Манас Атанын арбагы колдоду деп айтып жүргөн дейт. Эми мындай мисалдарды канчалап келтирсе болот».

Ооба, бул балким кокустуктур, кокус дал келүүдүр же бир мында биз билбеген сыр бардыр. Бирок бул жерде келтирилген фактынын мааниси мында. Иштин маңызы – бул согуштагы эпизод Манас кыргыз баласынын каны-жаны менен жуурулушуп, психологиясына сиңип, ишенимине кирип, ички тирегине айланып, кыргыздын касиеттүү колдоочусу катары күчкө ээ болуп отургандыгын көрсөтүп жаткандыгында. Бул мисал символдуу көрүнүш катары келтирилип жатат.

Кыскасы, Манас руху жандүйнөлөрүнө орногон биздин илгерки ата-бабалар абийирдүү, ар-намыстуу, сыймыктуу болушкан. Манас аларды ар дайым шыктандырып турган. Илгерки ата-бабалар баштарын бийик көтөрүп, мындай дешкен: «Биздин элди сурасаң, баатырлар менен жүрөктөш, балбандар менен билектеш, эрендер менен маңдайлаш, чечендер менен таңдайлаш, беттеп адам барбаган, ар душман жеңип албаган».

Бирок ачыгын айтуу керек, ХХ кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз муундары улуу мурасыбыз «Манастын» рухий дөөлөттөрүнөн көп жагынан кыйла эле алыстап, обочо калгандыгын моюнга алганыбыз абзел. Буга бир жагынан улуттук аймактарды рухий тамырлардан оолактатып, элдик кыртышка маңкүртчулуктун үрөнүн сепкен мурдагы административдик-буйрукчул система да көп жагынан күнөөлүү.

Ал кезде мектептин жалгыз 8-классында гана океандай «Манаска» бар болгону 6 саат бөлүнгөнүн өкүнүү менен белгилөөгө туура келет. Ушул жарыбаган 6 саатта улуу «Манастын» айкөл дүйнөсүн, кучак жеткис байлыгын кең-кесири үйрөнүүгө болот беле?

Ушул жерден бир орчундуу маселени кыскача козгой өтүү ылайык. Кыргыз эл акылмандыгы: «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» – дейт. Улуу педагог А. С. Макаренко да таамай айткан экен: «Бала беш жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот». Дүйнөнүн өнүккөн алдынкы өлкөлөрү адеп-ахлакка, мекенди сүйүүгө, патриотизмге тарбиялоону, улуттук дөөлөттөрдү баланын рухуна, аң-сезимине сиңирүүнү чүрпөлөрдүн кенедей кезинен башташат.

Маселен, АКШнын мектептеринин 1 – 2-класстары үчүн окуу китептеринин дээрлик ар бир барагы «Бул менин Америкам», «Менин Америкамдын желеги», «Менин Америкамдын символу», «Менин Америкамдын улуу инсандары», «Менин Америкам өнүгүп жатат», «Менин Америкам ырдайт», «Америка –

биздин үйүбүз!», «Биздин улуттук майрамдар», «Американы курган кишилер», «Американын пионерлери», «Американын ковбойлору» деген сыяктуу темаларга, сөздөргө жана сүрөттөргө ширелген. 3-класстын окуу китебинде Американын рухий нарктары, мурастары 20га жакын улуу инсандардын өмүр таржымалынын негизинде үйрөнүлөт.

Ушул жагынан алганда, мисалы, коммунисттик идеологиянын мезгилинде биздин Кыргызстандын башталгыч класстарынын окуу китептеринин мазмуну кандай эле? «Эне тил» окуу китептеринин чордонун кандай темалар жана тексттер ээлеп турчу эле? Бир эки мүнөздүү мисалга токтололу.

СССРдеги административдик-буйрукчул башкаруунун учурунда башталгыч класстардын «Эне тил» окуу китептери улуттук дөөлөттөрдөн, элдик кыртыштан жана тарыхый тамырлардан ыраак калган. «Эне тил» китебинде кыргыз элинин сыймыгы – «Манастан» бир да сөз, бир да сап жок. Окуу китептери Алатоо, Мекен Эне, Манас Ата менен башталбайт. «Алиппенин» барагы Кремлдин, Лениндин, Москванын сүрөтү менен ачылар эле.

Мына ушинтип, биз, кыргыздын сонку тукумдары бала кезибизде окуу китептеринен жогорудагыдай саясатташкан, идеологиялашкан саясий тексттерди жаттап жүрүп, тарыхый тамырларыбыздан, «Манастын» дөөлөттөрүнөн алыстап, маңкүртчулуктун илдетине чалдыкканыбызды жашыра албайбыз. Советтик доордо «Манас» эпосу эл оозунан жыйналып, китеп болуп басылып чыкса да, ал басылмалардын нускалары ченелүү болгон. «Манас» официалдуу коммунисттик идеология тарабынан калайык-калкка кенири таратылып, эл ичинде активдүү пропагандаланган эмес. А түгүл, «Манас» окуу-педагогикалык максатта мектеп үчүн атайы ылайыкталып басылып чыкпаган. 80-жылдарда басылып чыккан Сагымбай Орозбаковдун «Манасы» 10000 гана нуска менен жарык көргөн. Бул бир райондун гана элине жетерлик нуска эмеспи. Эмесе, мындай абалдын кандай натыйжага алып келгендигин байкап көрөлү: «Тилекке каршы биздин этносоциологиялык изилдөөлөр боюнча «Манасты» биздин кыргыз эли терең окубастыгы, өзгөчө, жаштар арасында кенен тарабагандыгы билинди. Мисалы, салттык маданиятка багытталган деген айылдык окурмандардын 14,2 проценти гана «Манас» эпосун жана башка элдик эпосторду окугандыгы айкындалды. Азыркы көп жаштар менен аңгемелеше келсек, шардык жаштарды мындай коёлу, айылдык кыргызча мектептерди бүткөндөрдүн көпчүлүгү «Манас» эпосун окуган эмес» (Абылабек Асанканов, «Мурас» №1, 1995).

Кыскасы, партиялык-таптык идеологиянын, большевиктик атеизмдин духунда, «Эски дүйнөнү акыр-аягына чейин кыйратабыз!» деген ураандын алдында калтырып жашоонун кунарсыз натыйжалары, зыяндуу туундулары, айрыкча, бүгүнкү эгемендүүлүктүн шартында ачыкка чыгып, көзүбүзгө даана көрүнүп отурат.

Карачы, бүгүн биз Алатоо аймагынан эмнелерди көрүп, эмнелерге күбө болуп жатабыз? Коммунисттик идеалдын туусу жыгылгандан кийин пайда болгон идеологиялык вакуумду адеп-ахлактык багытсыздык, моралдык ээнбаштык ээлей баштады. Жергебизди аракеттиктин ачуу туманы басып турганы аз келгенсип, эми наркомания илдети каптай баштады. Батыштын массалык маданиятынын арзан стандарттары Алатоо аймагыбызды каптап, боевик, порно-фильмдер, порнографиялык сүрөт, рекламалар күчөп чыкты. Көптөгөн маңкурт жаштарыбыз жана айрым адамдарыбыз ичтен бекем тутунган улуттун табериги, туткасы болбогон соң, сырттан келген бөтөн таасирлерге «мурунтуктатып, ар жакка жетеленип», чоочун диндердин туткунуна түшүп берүүдө. Ач көздүктүн, дүнүйөкорлуктун арааны ачылды. Коомдук мүлккө кол салып, уурдамай, тономой, киши өлтүрмөй мамлекетибизде тынчсыздандырган көрүнүшкө айланууда.

Эгер бул кунарсыз процесс мындан ары карай ушу бойдон «жүгөндөлбөй», көзөмөлсүз өсүп жүрүп отурса, анда көп өтпөй биздин рухий экологиябыздын ого бетер көз көрүнөө кедери кетер.

Бирок биз, кыргыздар, өзүбүзгө мындай жолду, мындай тагдырды эч убакта каалабас элек. Алатоо ичинде улуттун келечеги, анын стратегиялык кызыкчылыктары тууралуу ойлонгон, рухий саламатчылыгы мыкты интеллектуалдуу күчтөр бар. Биздин максат – Япония, Кытай, Турция сыяктуу өлкөлөр аркылуу дүйнөлүк жаңылыктарды өздөштүрүп, экономиканы да өнүктүрүп, улуттук колоритибизди, жүзүбүздү сактап, келечекке баруу. Өзүнүн өзөк тамырынан ажырап калган дарак жалбырагы эч убакта башкага жалгашып көгөрүп, көктөй албайт. Дарактын түпкү тамырынан өмүр алып турган жалбырак гана тышкы дүйнөнүн насиптерин: абаны, күндү жана башка азыктарды кабыл алып, өсүүгө жөндөмдүү келет. Адам баласы да ошондой. Өзүндүн улуттук кыртышына тамырыңды бекем житирип турсаң гана башка цивилизациялар менен болгон алака-катышын жемиштүү болот. Тарыхый тажрыйба мына муну айтып турат: эгерде этнос өзүнүн ички руханий ресурстарын активдүү түрдө кыймылга келтирип, алардын тамырларына дайыма суу куюп гүлдөтүп турса, улуттук маданияттын «мамысы» бекем орнотулган болсо, анда калк дүйнөлүк миграциянын жана интеграциянын ассимиляциялап жиберүүчү өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өз бетинчелигин сактап кала алмак. Улуу Ф. Достоевский мындай дейт: «Улуттук көрөнгөсүз, элдик аңызсыз эч нерсе өспөйт жана эч кандай мөмө болбойт. Ар кандай мөмө-жемиш өсүш үчүн өзүнүн топурагы, өзүнүн климаты, өзүнүн тарбиясы болуш керек. Бутундун алдындагы бекем кыртышсыз алдыга ийгиликтүү жылуу мүмкүн эмес». Биздин анызыбыз, кыртышыбыз, рухий азыгыбыз, топурагыбыз – «Манас», «Манастын» илгертен кыргызга рухий түркүк болуп келген жогору-

дагы ыйык дөөлөттөрү, асылбаа кенчтери – Манас Атанын жети осуяты. «Элдик кыртыштын», «улуттук топурактын» зарылдыгы жөнүндөгү философия менен куралданган эгемендүү жаш мамлекетибиз бүгүнкү күндө улуттук кайра жаралуу иш-чараларын жүзөгө ашырып жатат. Тоталитардык доордо унутулган, тыюу салынган калк мурастары кайрадан калыбына келтирилүүдө. Республиканын алдыңкы күчтөрү жаштарга тарыхый эсти кайрып берүүгө, элибиздин улуттук өзүн-өзү андап түшүнүүсүн активдештирүүгө жигердүү күч-аракеттерди жумшоодо.

Мына ушундай жооптуу тарыхый кырдаалда, республикабыз адеп-ахлак кризисинде турган кезде, жарандарыбыздын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан жанагыдай рухий «жер көчкүлөрдү», ыймандык жакырланууну жүгөндөө, коомубуздун адеп-ахлак негиздерин чындоо зарыл болуп турган татаал мезгилде дүйнөгө дүң болгон улуу мурасыбыз – «Манас» илгертен элибиздин ички рухий түркүгү, унгулуу уюткусу катары аткарып келген кызматын дагы бир жолу аткарышы керек болуп отурат. Кыйчалыш кыйын учурда эли-журтубуз туура багыт, жол көрсөтөр белги болуп бере турган идея-маяктарга жетектөөчү жогорку дөөлөттөргө сыйынар, туу катары тутунар асылнарктарга, бийик моралдык чен менен айтканда, улуттук идеяга, улуттук идеологияга муктаж болуп турган заманда «Манас» бизге аба менен суудай эле керек болууда. 1995-жылы чоң салтанат менен өткөн «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы мына ушундай зарылдыкты, муктаждыкты терең туюнтуу менен өткөрүлгөн болучу.

Манастын жети осуяты. 1. Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган биримдиги. 2. Улут аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. 3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. 4. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакыбат дөөлөткө умтулуу. 5. Гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк. 6. Табият менен таттуу мамиледе болуу. 7. Кыргыз мамлекеттигин чындоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Даркан дастаныбыздын өйдө жакта саналып өткөн ар тараптуу асылбаа, ыйык рух кенчтери карманар, тутунар саясий, этикалык, патриоттук туу катары калайык турмушунун пайдубалында, кыргыз мамлекетинин фундаментинде жатышы абзел. Кыргыз республикасынын ар бир жаранынын руху Манастын ушул осуят-дөөлөттөрү менен сугарылышы керек. Бул үчүн «Манастын» мазмуну, тил байлыгы үй-бүлөдөн баштап, бала бакчалардын, мектептердин, лицейлердин, гимназиялардын, колледждердин, орто жана жогорку окуу жайларынын программаларынан туруктуу орун ээлеши керек. Ушул максатта улуу эпос басмалардан көптөгөн нускалар менен басылып чыгып, Атажурт аймагына кеңири таратылышы зарыл. «Манастын» нарктарын эл арасына кеңири жайылтуу милдетин мекеме, уюмдар, официалдуу органдар, комитеттер, аппараттар, басма сөз, үналгы,

сыналгы, мамлекеттик бийлик – баардыгы тең билекти түрүнүп, активдүү колго алганы ылайык.

Жети осуят баш болгон улуттук рухий мүлктөрүбүздү, элдик педагогиканын көөнөрбөс нускаларын жаш муундарыбыздын кулагына кумдай куюп, кенедейинен жан дүйнөлөрүнө синирип тарбияласак, эгерде биздин уул-кыздарыбыз, ХХI кылымдын кадрлары, жалпы адамзаттык нормаларды, дүйнөлүк илим-билимди, алдыңкы технологияны өздөштүрүп, ошону менен бирге, өздөрүнүн адеп-ыйманы, руху, патриотизми, гуманизми жагынан Манас Атага, Бакайга, Каныкейге окшош болсо, Семейдей, Айчүрөктөй ар-намыстуу болсо, анда Алатоолук ак калпак кыргыз эли адамзаттын дүйнөлүк көчүнө өзүнүн улуттук жүзү, руханий наркы менен татыктуу кошулган болор эле.

Биздин улуттук кайра жаралуубуз Манас рухун өздөштүрүү аркылуу болмокчу.

II. «МАНАС» ЭПОСУН ЭЛ ООЗУНАН ЖЫЙНОО ТАРЫХЫ

1. «Манас» качандыр бир кезде кагазга түшкөнбү?

Күнү-түнү тил безеп, таруудай чубуртуп, кумдай куюлтуп, айлап-жылдап түгөнбөгөн деңиздей чалкыган «Манастын» эл оозунан жыйналуу, кагаз бетине түшүү, китеп болуп басылып чыгуу таржымалы өзүнчө бир чоң сабак, үлкөн тарых. Алгачкылардан болуп көңүл буруп, «Манас» дастанын манасчылардан жазып алууга, эл оозунан жыйноого демилге көтөрүп, Манастаануу илиминин чыйырын салган окумуштуу инсандарга, атууларга кыргыз урпактары таазим этүүгө милдеттүү.

Борбордук Азиянын кеменгер жана чыгаан уулдарынын бири Чокон Валихановдун ХIХ кылымда эл ичинен «Манастын» үзүндүсүн жазып алып жатып, «Бул балким, кагаз бетине түшкөн биринчи кыргыз сөзү болуш керек» – деп жазганы бар. Балким, чын эле ошондойдур. Бирок, башкача да ой жорууларды, божомолдоолорду айтса болот.

Те байыртадан биздин Теңиртоону, Алатоону аралап, эл аралык Улуу Жибек Жолу өткөн. Кыргыз эли илгертеден нечен-нечен, далай-далай жазуу-сызуусу бар калктар менен алака-катышта жашап келген. Биздин эрага чейинки кылымдардан тарта, андан соң байыркы замандарда, орто кылымдарда, кийинки ХIХ кылымга дейре Ортазияга далайлаган Византиялык жана араб, перс, кытай, түрк, орус, европа саякатчылары, тарыхчылары, окумуштуулары келишип, бул аймакта жашаган түркүн түрк калктарынын, анын ичинде кыргыздардын да жашоо-тиричилиги, жер-суусу, маданияты жөнүндө факты-материалдарды чогултушуп, көптөгөн эмгектерди жазышкан, кол жазмаларды калтырышкан. Маселен, X кылымда Ортазияда болуп кеткен географ, акын жана саякатчы Абу Дулафтын 1923-жылы

Мешхед шаарынан табылган кол жазма китебинде кыргыздардын тамак-ашы, диндик жөрөлгөлөрү жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар. Балким, ошондой саякатчы-тарыхчылардын кай бирлери кыргыздын оозеки чыгармаларына көңүл буруп, маселен «Манастын» саптарынан илим кызыкчылыгы үчүн кагазга түшүрүп жазып алышкандыр, ким билет? Анан калса, өз кезегинде Кыргызстандын аймагынан да билимдүү инсандар, окумуштуулар чыккан эмеспи. Мисалы токмоктук Жусуп Баласагын бабабызды эле алалы. Балким, өз учурунда чыгаан чыккан кыргыздын же түрктүн окумал, билимдүү уулдарынын айрымдары илгери-кийин даңктуу «Манас» поэмасынан кээ бир үзүндүлөрүн араб же уйгур жазмасы менен кагазга чиймелеп жазгандыр. Ошондой илгерки кол жазмалар белгисиз бойдон алиге дейре бир жерде катылып же көмүлүп, же дүйнөнүн бир бурчунда архивдин түпкүрүндө саргайып жатышы да ажеп эмес. Балким, бир заманда алгач жолу кагазга түшкөн «Манас» сөзү табылып, сенсацияны да жаратаар.

2. XVI кылымдагы «Тарыхтар жыйнагы» жана «Манас»

Эмнеси болсо да, улуу «Манас» эпосу жөнүндө кагаз жүзүндө биринчи маалымат берген тарыхый эмгек, азырынча, XV–XVI кылымдын чектеринде Кыргызстандын түштүгүндө жашап өткөн Сайфаддин Аксыкентинин «Маджму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу кол жазма китеби болуп эсептелет. Фольклорчу жана этнограф Сайфаддин Аксыкентинин XV кылымдын аяк жагында башталган бул эмгегин уулу Нооруз Мухаммед XVI кылымдын башында улантып жазган жана бүтүргөн. «Маджму ат-таварих» – «Тарыхтардын жыйнагы» парсы-тажик тилинде жазылган. Ушундан улам «тарыхтардын жыйындысынын» авторлору боюнча улуту перс же тажик деп божомолдонуп жүрөт. А чындыгында, мындай болбошу да мүмкүн. Себеп дегенде, биринчиден, илгери Аксыкенти шаары Кыргызстандын аймагында, азыркы Жалалабат облусунун Алабука районунун чегинде жайгашкан. Бул шаардын урандылары азыр да бар. Тарыхчы-илимпоз З. Эралиевдин жазганына караганда, Аксыкенти XV кылымда чоң шаар болуп, негизги калкы көчмөндөр – кыргыздар болгон экен. 1968-жылы Академиянын кол жазмалар фондусуна өткөргөн Сайфаддин Аксыкентинин жердеши алабукалык Назармат Жайлообай уулунун баласы Ормонбек Сайфаддинди түз эле кыргыз деп жазат: «Сайфаддиндин улуту кыргыз. Аксынын аймагында туулуп, Аксыкент шаарында окуп, ошол жерде кыргыздар жана Манас жөнүндө изилдөө жүрүп, китептерди жазган». Бул ойду адабиятчы Омор Сооронов колдойт.

Экинчиден, «Тарыхтардын жыйнагынын» кыйла бөлүгү кыргыздардын тарыхы, урууга бөлүнүштөрү, Манас жөнүндө болуп жатат. Мындай китепти өз элинин санжыра-тарыхын мык-

ты билген кыргыз баласы жазышы толук ыктымал. Анда эмне үчүн китеп парсы тилинде жазылган деген суроого мындайча жооп берүүгө болот. Анткени, орто кылымдарда араб, парсы тилдери илим-билимдин тили болгон. Ошон үчүн ал кезде башка элдерге белгилүү болуш үчүн түрк тилинде сүйлөгөн Ортазиялык окумуштуулар, билимдүүлөр өз эмгектерин көп учурда парсы, араб тилдеринде жазышкан. Мисалы, Ортазиядан чыккан Аль-Фарабини, Аль-Хорезмини, Бирунини эле эске түшүрөлү. Сайфадин Аксыкентини мурдагылардын өрнөгүн ээрчиген, парсы тилинде сүйлөй жана жаза билген ферганалык (аксылык) кыргыз болгон деп айтууга негиз бар.

Сайфадин Аксыкенти өз мезгилинин билимдүү адамы болгон. Ал китебинин баш жагында «Тарихи жахан кушан», «Касасул Амбиадан», «Тарихи Мугулиядан», «Тарихи зубдатул башардан» аттуу ааламга белгилүү тарых китептерин окугандыгын жазат.

Манас жөнүндө баяндаган Сайфадиндин китеби, анын ички мазмуну төрт жарым кылым бою кыргыздарга белгисиз болуп, кабары чыкпай жаткан. Атеизмди туу кылган большевиктер диний китептерди Ферганада өрттөп жатышканда жогорудагы Назармат Жайлообай уулу атасы Жайлообайдан мураска калган «Тарыхтардын жыйнагын» оро казып көмүп, дубалдын ортосуна бекитип жүрүп аман-эсен сактап калган да, акыры 1968-жылы Академияга өткөрүп берген. Бирок, айтып кое турган нерсе, тилекке каршы, 1968-жылдан бери чейрек кылымдан ашык убакыт өтсө да, «Тарыхтардын жыйнагын» парсы-тажик тилинен которуп, кыргыз тилинде китеп кылып чыгарып, калайык-калкка тааныштырууга эч ким чыгынбаган. Парсы тилинде болгондуктан «Маджму ат-таварихти» эч ким деле тиши өтүп окубай, фондуга өткөрүлгөн бойдон жата берген. Кыргыз окумуштуулары «Тарыхтардын жыйнагынын» Ленинграддын архивдеринде сакталып турган башка дагы эки нускасынын тажик окумуштуусу А. Т. Тагиржанов менен иранист жана кыргыз таануучу В. А. Ромодин 1960-жылдары которушкан котормолорунан (бул эки окумуштуу түп нусканы өз сөздөрү менен орусча баяндап беришкен) пайдаланып, илимий ой-пикирлерин айтып келишкен.

Акыры 90-жылдары эски кол жазмаларды окуп, жарыкка чыгаруу жагынан чоң тажрыйбасы бар, акын жана манастануучу Омор Сооронов демилге көтөрүп, Молдо Мамасабыр Досбол уулу экөө «Тарыхтардын жыйнагын» парсы тилинен кыргыз тилине которуп, түшүндүрмөлөр менен коштоп, 1996-жылы Бишкекте өзүнчө китеп кылып чыгарышып, атуулдук чоң иш бүткөрүшүп, 5 кылым мурда жазылган, ичинде Манас баяны бар көзгө басар мурасты эне тилибизде окууга окумуштууларга, жалпы окурмандарга мүмкүнчүлүк түзүштү. «Тарыхтар жыйнагында» Манас кара сөз менен тарыхый инсан катары сүрөттөлүп, анын төрөлүшү, Жакыптын уулу экендиги, баатырдын калмактын каны Жолой

менен болгон көптөгөн салгылашуулары, ошондой чоң согуштун биринде 13 жеринен жарадар болгону, Жолойдун Төбөй деген калмакташып кеткен кыргызды жумшап, Манаска уу бердиргени, Жакыптын Жолойго колго түшкөнү, акыры өз өнөктөштөрүнүн жардамы менен Манастын Жолойду жеңгендиги көрсөтүлөт.

Китептин бир жеринде Манастын Жолой менен болгон салгылашуусу мындайча сүрөттөлөт: «Жолой түнүндө келип кол салды. Көп аскерди кыйратты. Манас ойгонуп, атына минип, найзасын алып, таң аткыча урушту. Ошондо миң калмак Манасты ороп алган эле. Манас денесинен 13 жеринен жарадар болду. Манастын кыйкырыгы бирде асманга, бирде жерге жетип турду» (56-бет). Эң кызык жери «Тарыхтардын жыйнагында» «Манастан» ыр түрүндө да 6 сап үзүндү берилген. Анын парсычасы менен да, кыргызчасы менен да таанышып өтөлү:

Парсычасы:

Раван шүт Манас басуйи майдан
Буромат аз адув нолайи афгон.
Жулай чун ба Манас гурзи андохт,
Манас хан найза-и худро равон сохт.
Башиддат жанхо карда хамон дам,
Ба ях дигар зада найза дамба-дам.

Кыргызча сапма-сап котормосу:

Манас чыгып майданга
Душмандарды боздотту.
Жолой Манаска найза сайды,
Манас да найзасын сокту.
Ошондо уруш катуу болду,
Бири бирине дамба-дам найза сайышты.
(53-бет).

Окуялар негизинен Ортазия аймагында өтүп, Талас, Каркыра, Ысыккөл, Атбашы ж. б. жерлердин аттары аталат. Манас Алтын Ордонун каны – тарыхый инсан Токтомуш менен алака-катышта болот.

XV–XVI кылымдардын чегинде жазылган «Тарыхтар жыйнагындагы» Манастын Таластын башында болушу, кырк жигит күтүшү, Жолой менен болгон урушу, согушта оор жарадар болгону, душмандар тарабынан уулангандыгы тууралу окуялар төрт кылым өткөндөн кийинки Саякбай, Сагымбай сыяктуу кыргыздын чоң манасчыларынын варианттарында да мерчемдүү сюжеттик сызыктар катары жашайт. Демек, мунун өзү «Манас» эпосунун илгертен бери эле кылымдарды аралап келаткан салттык сюжеттик нугу бар экенин айгинелейт.

Дагы бир белгилей турган нерсе, «Манас» дастанынын келип чыгыш тарыхы кыргыздардын XVII–XVIII кылымдардагы

ойрот-калмак баскынчылыгына каршы күрөшүнө байланыштырып караган илимий божомолдор да бар (мисалы, А. К. Боровков, И. И. Климович). Сөз болуп жаткан «Тарыхтардын жыйнагы» «Манастын» ойрот калмактардын чабуулуна мурда эле өзүнчө тарых болуп эл ичинде жашагандыгын көрсөтүп турат.

Кыскасын айтканда, Сайфаддин Аксыкентинин «Тарыхтардын жыйнагы» китеби кыргыз калкынын тарыхын жана «Манас» дастанын үйрөнүү боюнча өтө маанилүү тарыхый жазма эстелик болуп саналат. Бирок, «Тарыхтардын жыйнагы» кантсе да, административдик-буйрукчул системанын тушунда бир жактуу партиялык идеологиянын таасири тийип, кең-кесири илимий изилдөөнүн объектиси боло алган жок. Окумуштуу-тарыхчы З. Эралиевдин сөзүнө көңүл буралы: «Бөтөнчө белгилей кетчү нерсе, кол жазманы окуп үйрөнүүгө коммунисттик режимдин учурунда анчалык маани берилген эмес. Бул чыгарма ислам динин жайылтууну максат кылган эмгек, дин кызматчылары-шыйыктардын үрп-адатын, салт-санаасын баяндаган кол жазма деп туура эмес бүтүм чыгарылып, анын кыргыз элинин турмушу боюнча тарыхый булак экендиги жаап-жашырылган» (Эралиев З. «Манас» баяндалган орто кылымдагы кол жазма. Китепте: «Манас» – улуу рух». – Бишкек, 1995, 70-бет).

Демократиянын, эгемендүүлүктүн учурунда гана «Тарыхтардын жыйнагынын» бактысы ачылып, парсы тажикче нускасынан кыргыз тилине которулуп отурат.

Сөз акырында тарыхчыларды, Манас изилдөөчүлөрдү ойлондура турган бир кызыктуу фактыны келтире кеткибиз келет. Кыргыздын биринчи тарыхчысы Белек Солтоноев «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу китебинде «Манас» эпосунун келип чыгыш доору жөнүндө өзүнүн ойлорун жазып калтырган. Ал 1920-жылы таластык кыргыз кишиден төмөнкүдөй санжыра-тарых кеп укканын жазган:

«1920-жылда Талас кыргызынын берген кабары: «Алматага жакын Каракыштак деген жерде кыпчактын локуш деген уругунан Манас деген баатыры кара кытай каптап келгенде жеринен ооп, Таласка келип туруп, Намангендин Кара кожо деген улугу менен биргелешип туруп, кара кытай менен согушканда кара кытай абдан быт-чыт болуп жеңилип, Каштекти кайтадан кыпчакка берген. Мындан соң ал жерге кара кытайлар көп жылга жете келе албаган». (Б. Солтоноев. Кызыл кыргыз тарыхы. – Бишкек, 1993, – 138-бет).

Эми Сайфаддин Аксыкентинин «Тарыхтардын жыйнагы» китебиндеги төмөнкү окуяларга көңүл буралы: «Каракожо Каракыштакка жакындап келгенде аны Саид Жалилиддин ибн Мир Саид Жафар утурлап чыгып Каракожону Каракыштакка алып кирди. Каракожо Манасты көрүп таң калды. Манас аларды мейман кылды.

... Жолойго Сулуншиведен он мин калмак келип кошулат. Жолой лашкарларин аттандырып Каракожого келет. Каракожо менен Манас аскерлерин үчкө бөлүп майданга киришет.

... Андан кийин үч күн мөөнөт талап кылып, уруш болбоду. Үч күндөн кийин түн жарымында калмактар качып кетишти. Каракожо менен Манас билип калып калмактардын артынан жөнөштү. Калмактар Кочкорго жетип калган эле, артынан Каракожо келип көбүн кырып, кайра кетти.

... Бир нече күндөн кийин Каракожо менен Манас Каракыштакка жөнөп кетишти. (Тарыхтардын жыйнагы. – Бишкек, 1996. – 59–63-беттер).

Ушул эки текстти салыштырып көрүңүз. 16-кылымдагы «Тарыхтар жыйнагынын» берген маалыматы менен 20-кылымдагы таластык кыргыздын Белек Солтоноевго билдирген санжыра-тарых маалыматы бири бирине дал келип жатат. Кыскасы, дагы бир жолу айтканда, «Манастын» генезисине байланышкан маселелерди изилдөөдө «Тарыхтардын жыйнагы» табылгыс мүлк болуп саналат.

3. Чокон Валиханов жана «Манас» эпосу

«Тарыхтардын жыйнагынан» кийин XIX кылымдын экинчи жарымына дейре «Манас» жөнүндө жазма тарыхый булактар азырынча кездешпейт. 1849-жылы орус бийлигинин Жетисуудагы өкүлү, жогорку билимдүү адам барон К. Л. Врангелдин (кээ бир окумуштуулар бу кишини майор Франель деп жаңылыш жазып жүрүшөт) Или суусунун жакасында жашаган кыргыздардан Манас жана анын уулу Семетей жөнүндө уламыш сөз жазып алганы тууралуу жазма кабар бар.

XIX кылымдын экинчи жарымында «Манас» эпосун эл оозунан жыйнап алууга олуттуу көңүл буруп, бул ишке биринчи жолу илимий негиз салган, жогоруда ысымы аталган казак окумуштуусу Чокон Валиханов болуп саналат. Сибирдеги Омск шаарында кадет корпусун бүтүргөн, 21 жаштагы жаш офицер Чокон Валиханов орус экспедициясына кошулуп, Алатоого келет. Саякатка келген Чокон Валиханов кыргыздардын арасында эки ай болот. Жаш окумуштуу Ысыккөлдөн элдик чыгармачылыктын көркөм дүйнөсү менен кездешет.

Нечендеген ак тандай акындар, ырчы-жомокчулар, жаагын жанган санжырачылар менен жолугушат. Өзүнүн кол жазмаларында ошончо таланттардын ичинен Чокон бизге белгисиз Телтай деген акындын гана атын атаган. Телтайдын талантына таң калып, ага «феномен» (укмуш) деп бир сөз менен гана баа берип кеткен. Чокон ошол кезде элге атак-даңкы жайылып, таланты ташкындап турган, атактуу Келдибек манасчыга да жолуккан болуу керек. Бирок Ч. Валиханов «Манасты» кагазга түшүрүп жатса да, эмгектеринде эмнегедир эч бир башка манасчынын атын атаган эмес.

Мына ошентип, Ысыккөлдө эки ай жүргөн кезинде, Ч. Валиханов өтө зор кызыгуу менен кыргыздын көптөгөн уламыш-ангемелерин, ырларын, санжыра-тарыхтарын жана башка көп

кыйла фольклордук материалдарды бир нече дептерге жазып алган. Айта кетчү нерсе, ошол дептерлердин бири айтылуу Кененсары Касымовдун 1847-жылы Чүй боорунда кыргыздар менен болгон согушу жөнүндөгү эл оозунан уккан материалдарга арналыптыр. Кененсары Касымов Чокон Валихановдун жакын кандаш тууганы болуп (экөө тең казак ханы Абылай-хандын небереси), ошол 1847-жылкы урушта кыргыздардын колунан каза тапкан эле.

Мына ошентип, Ысыккөлдө эки ай жүргөн кезинде Ч. Валиханов өтө зор кызыгуу менен кыргыздын көптөгөн уламыш-ангемелерин, ырларын, санжыра-тарыхтарын жана башка кыйлалаган фольклордук материалдарды бир нече дептерине жазып алган. Айта кетчү нерсе, ошол дептерлердин бири айтылуу Кененсары Касымовдун 1847-жылы Чүй боорунда кыргыздар менен болгон согушу жөнүндөгү эл оозунан уккан материалдарга арналыптыр. Кененсары Касымов, Чокон Валихановдун жакын кандаш тууганы болуп (экөө тең Абылай-хандын небереси) ошол 1847-жылкы урушта кыргыздардын колунан каза тапкан эле.

Ч. Валиханов жыйнаган фольклордук-тарыхый материалдардын ичинен эң маанилүүсү Ысыккөлдүн Түп аймагынан белгисиз манасчыдан жазылып алынган «Көкөтөй хандын ашы» болуп эсептелет. «Манастын» бул үзүндүсү бардыгы 3600 ыр саптарынан туруп, араб тамгасы менен калың кагаздуу 47 беттик өзүнчө дептерге жазылган. Чокон Валиханов кагазга түшүргөн «Манастын» ошол тарыхый саптарынан бир түрмөктү окуп таанышып көрөлү. Чокондун баамында, тарыхта биринчи жолу кагазга түшкөн кыргыз ыр сөзү төмөнкүдөй:

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

Алтын ээрдин кашы экен,
Атажурттун башы экен,
Күмүш ээрдин кашы экен,
Түн түшкөн калың көп ногой
Журттун башы экен.
Көкөтөйдүн хандарын
Эми, алдынан өтмөй болуптур:
– Сары ногой баласы
Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Мааникерди бир мине көр, чором,
Калың бир кара көп ногой, чором,
Башынан элди кире көр, чором.

Үйсүндөрдүн Үмөткө,
Үмөткулу Жайсаңга айт.
Карыны салык бийине айт.

Катта курсак байына айт.
Сары сакал, тик мурут,
Айыр сакал, киш мурут –
Барына бардай айта көр, чором.

Улутубуздун сыймыгы – улуу дастаныбыздын эл оозунан жыйналуу тарыхын ар тарабынан иликтеп терең билүүбүз зарыл. Ушул өңүттөн алып, собол коюуга туура келет. Дегеле, элдик оозеки чыгармачылыкка ынтызарлануу, кызыгуу офицер Чокон Валихановдо кандайча жаралган? 1856-жылы Ысыккөлгө келгенге чейин анын «Манас» жөнүндө кабары болгонбу? Мындай соболдорго кызыктуу жоопторду табууга бизге казак окумуштуусу А. Маргуландын көптөгөн тарыхый-архивдик материалдардын негизинде жазылган «Чокон жана Манас» (Китепте: Адамзаттын Манасы, Алматы, 1995) аттуу илимий эмгеги жакшы мүмкүнчүлүк берет.

Чокон Валиханов Омскиде офицердик кадет корпусунда окуп жүргөндө эле «Манас» жөнүндө эшите баштаган экен. Буга кадет корпусунун окутуучусу Н. Ф. Костылецкийдин лекциялары себеп болгон.

Н. Ф. Костылецкий кыргыз-казак калктарынын элдик оозеки чыгармачылыгынын айрым үлгүлөрүнүн негизинде окуу жайда лекцияларды окуп турган. Костылецкий лекцияларында пайдаланган фольклордук материалдардын арасында «Манас» дастанына тиешелүү «Коңурбай», «Карабаш уулу Манас» деген ыр түрүндөгү баатырдык эки сюжет болгон. Бул эки сюжет окумуштуу А. Маргуландын жазганы боюнча ушу күндө да Москвадагы мурдагы СССР илимдер академиясынын чыгыш архивинде сакталып турат. «Коңурбай» деген сюжеттин сыртына Н. Ф. Костылецкий учурунда «Героический эпос» деп өз колу менен жазып койгон экен. 1840-50-жылдарда Жетисууда жашаган калктардын арасында тилмечтик милдет аткарышып, ошону менен катар фольклор чогултушкан Шебалин, Бардашев, Фролов сыяктуу инсандар, Омскинин окуу жайларында окуган Өскөнбаев, Бүркүтбаев сыяктуу казак жаштары, эл аралаган офицерлер кыргыз-казак оозеки адабиятынын үлгүлөрүн өнөрпоз адамдардын оозунан жазып алышып, кадет корпусунун окутуучусу Н. Ф. Костылецкийге жөнөтүп турушкан.

1848-жылы Сарыбагыштын бийи Сартай баш болгон кыргыз элчилиги Омскиге барат. Ошондо Омскиде окуп жүргөн Чокон Валиханов кыргыз элчилиги менен орус бийлигинин сүйлөшүүлөрүндө тилмечтик милдет аткарып, Сартайдын сүрөтүн тартып алган (Ч. Валиханов. Сочинения, СПб, 1904, 52-бет). Кыргыз элчилери менен жекече баарлашуу учурунда балким жаш Чокон «Манас» дастаны жөнүндө алардан уккан да болуу керек.

Кыскасы, окутуучусу Н. Ф. Костылецкийдин таасири астында Чокондун калайык-калктын оозеки чыгармачылыгына болгон кызыгуусу жанданган. Чокон өзү да мугалими Костылец-

кийге казактын ыр, поэмаларын эл оозунан жазып алып өткөрө баштаган. Ал бала күнүндө эле «Козу Көрпөш – Баян сулуу», «Едиге», «Эр Көкчө», «Орок» аттуу казак поэмалары кагазга түшүрүп, үлкөн атуулдук жумуш жасаган.

Мына ошентип, Чокон Валиханов Ысыккөлгө саякатка келгенге чейин эле «Манас» жөнүндө эшитип, кулакдар болгон жана элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо ишинде бир кыйла тажрыйбага ээ билимдүү жаш туйгун эле. Ысыккөлгө келе жатып Каркырага жакын турган казак аймагынан «Манастын боздөбөсү» деген айтылуу жер менен таанышып, «Манас» жөнүндөгү өзүнүн биринчи сөзүн ошол жерден дептерине чиймелеген. Ал сөз мындай эле. «Илгертен калган сөз боюнча калктын эпикалык эң кызык ырында айтылып жүргөн Эр Манас кара кытайлар менен согушканда ордосун ушул жерге тиккен дейт» (Ч. Валиханов, Собр. Соч., т. I Алмата, 1961, 246-бет). «Калктын эпикалык эң кызык ырында» деп жазганынан Чокондун Манас менен мурдатан эле тааныш экени ого бетер билинип турат. Ысыккөлгө келгенде Чокондун кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде атактуу «Манасты» жазып алууга билек түрүнүп, чоң ынтаа-кумар менен киришкени бекеринен болгон эмес.

Чокон Валиханов илим-билимдүү, агарган-көгөргөн акылы тунук, ой чабыты кенен инсан болгондуктан дегеле эл чыгармачылыгынын коомдук-маданий, педагогикалык-тарбиялык маанисин, эл-жерди таанытуучу күчүн жакшы түшүнгөн. Ал кезде кыргыз аймагы европалык коомчулук үчүн географиялык жактан али жакшылап ачыла элек белгисиз край эле. Кыргыз калкы да орус чөйрөсү үчүн ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар дегендей, көп жагынан табышмак болучу. Бекеринен орустун кайсы бир саякатчысы Тяншанга караганда асмандагы айдын бети көбүрөөк изилденген деп бекеринен айткан эмес. Мына ушул жагдайды Чокон Валиханов жакшы түшүнгөн. Ал илимий ойдун бийиктигинен туруп өзүнүн ачыла элек табышмактуу этнографиялык материалдарынын, айлап айтса түгөнбөгөн «Манастын» Европа, орус чөйрөсү үчүн, илим үчүн, маданият үчүн көрөңгө, жаңылык, ачылыш болорун алдына ала туюнуп, кыргыз эли жөнүндөгү тарыхый икая, легенда-санжыраларды, оозеки адабиятты жазып алууга, сүрөт тартууга атайы аң сезимдүү максат менен киришкен. «Ар бир калктын адабий мурастарын изилдөөнүн этнография үчүн керектигин илимпоздор алда качан эскертишкен. Анткени, бул өнөрдө калктын турмушу, жүрүм-туруму, дүйнө таанымы айрыкча жакшы сыпатталат. Өздөрүнүн маданият мурастары, сүйүктүү поэзиясы менен сыймыктануу Ортазиядагы көчмөн элдердин бөтөнчө касиети» – деп жазган Чокон Валиханов саякат дептеринин бирине. Ал фольклорду жыйнап, Алатоодогу кыргыздардын маданиятын дүйнөлүк чөйрөгө билдирип, таанытайын деген алыскы максат-

ты көздөгөн. Экспедициядан кийин Петербургда география коомунда чыгып сүйлөгөн сөзүндө Чокон мындайт деген: «Манас» поэмасынын бир бөлүгү болуп саналган «Көкөтөй хандын ашы» деген ырды кыргыз акынынын айтуусунда жазып алдым. Бул ырды мен орус тилине которуп жатам. Белгисиз жаткан тил менен чыгышты изилдеген окумуштууларды тааныштыруу үчүн кыскача сөздүк түзөйүн деген оюм бар».

Аман-эсен болгондо Чокон «Манас» үчүн дагы далай илимий-изилдөөчүлүк, жыйноочулук иштерди жасайт эле. Тилекке каршы, оорунун айынан шум ажал аны 1865-жылы 30 жаш курагында жарык дүйнөдөн алып кетти. Ушинтип, алгачкы манастануучунун балбылдап жанып келаткан чырагы мезгилсиз жалп этип өчкөн.

Чокондун дүйнөдөн көзү өткөндөн кийин ал жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» жер соргондой орду түбү менен жоголуп кетет. Чыгыш таануучулардын көбү Чокондун кол жазмасын издеп таап жарыялоону, изилдөөнү көксөшкөн. Бирок жүз жылдан ашык убакыт бою «Көкөтөйдүн ашы» эч жерден табылган эмес. Кезегинде кыргыз тилин билген П. А. Фалев да бул иштин артынан түшүп издеп, бирок эч натыйжа чыгара албай койгон. Окумуштуулар Чокон Валихановдун досу Г. Н. Потаниндин кыргызча текстин өз көзүм менен көргөм деген гана эскермесин окушуп, алакандарын жайып, отуруп калышчу.

Акыры тагдыр күлө карап, оңдой берди болду. 1964-жылы жогорудагы казак илимпозу А. Маргулан бир кездеги Чокондун досу, татар окумуштуусу Хусеин Фаизхановдун илгери Чоконго жазган каттарындагы (Х.Фаизханов кезегинде Чокондун Ысыккөл дептерлерин сурап алып, анда жазылгандарды өзүнө көчүрүп алып, «Көкөтөй хандын ашын» жакшылап окуп чыккан экен) даректердин жана фактылардын изин кубалап отуруп, бир кылым бою дайынсыз жоголгон 1856-жылкы «Көкөтөй хандын ашын» СССРдин борбордук архивдеринин биринен таап чыкты. Учурунда бул окуя Чыгыш таануучулардын жана фольклористтердин, Манас изилдөөчүлөрдүн арасында чоң сенсацияны жараткан. Ч. Валихановдун кайра табылган «Көкөтөйдүн ашы» кол жазмасынын негизинде А. Маргулан «Чокон жана Манас» деген белгилүү изилдөөсүн жараткан. Табылганы кыргызчадан казак тилине да которуп жарыялаган. Тарыхый табылга-таберик «Көкөтөйдүн ашы» Манастын 1000 жылдыгына багышталып, 1995-жылы Манас изилдөөчү Райкул Сарыпбековдун баш сөзү менен өзүнчө китеп түрүндө Бишкекте жарык көрдү. (Табылга андан мурда 1979-жылы «Алатоо» журналына да жарыяланган эле). Мына ошентип, Чокондун «Манасы» 150 жылга жакын убакыттан кийин кыргыз элине карчыга куштай кайрадан кайрылып келди.

Чокон Валихановдун манастанууга сиңирген эмгеги эмнеде? Казактын кабылан уулу «Манаска» биринчи жолу илимий байкоо жүргүзүп, кыргыздын залкар дастаны жөнүндө биринчи

жолу орус тилинде Россия коомчулугуна, ал аркылуу дүйнөгө добулбас уруп кабар берип, улуу эпосту талаа Илиадасы, кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары даңазалап чыккан. «Көкөтөйдүн ашынын» сюжеттик мазмунун кара сөз түрүндө орусчага которгон. «Көкөтөйдүн ашынын» бир далай саптарын да ыр менен орус тилине которууга үлгүргөн. Чыгыштын чыгаанынын кол жазмаларын биринчи жолу басмага даярдаган окумуштуу Н. И. Веселовский 1902-жылы 21-мартта Россиянын Археология коомунун чыгыш бөлүмүнүн чогулушунда Ч. Валихановдун «Көкөтөйдүн ашынан» орусчага которгон ыр түрмөктөрү менен элди тааныштырып, «Чокон орус тилин кандай чебер колдоно билген. Кыргыздардын калк ырын аз сөзгө көп маани сыйдырып, абдан көркөм, сулуу которгон» – деп котормого жогору баа берген (Правительственный вестник, 1902, №67, 2-бет). Ч. Валихановдун бул котормосу Н. И. Веселовскийдин кыскача түшүндүрмөсү менен «О поэме «Манас» в переводе Ч. Валиханова» деген наамда 1902-жылы «Новое время» аттуу журналынын №9-санына жарыяланган.

4. В. Радлов жана «Манас» эпосунун Европада таанылышы

«Манасты» эл оозунан жыйноо ишине Ч. Валихановдон кийин эң зор салым кошкон, «Түркологиянын атасы» деген атка конгон, улуту немис, академик Радлов Василий Васильевич (немисче ысымы Фридрих-Вильгельм) болуп саналат. XIX кылымдын 60-жылдары эле. Ал кезде азыркыдай машине, самолёт, поезд, асфальт жол деген жок. Саякатчы – окумуштууларга Борбордук Азиянын, Түркстандын миндеген чакырымдарга созулган аралыктарын бирде төө минип, бирде жөө жүрүп, ашуу ашып, таш басып, агыны катуу суу кечип, азаптуу кыйынчылыктар менен басып өтүүгө туура келген. Ошондой жол азабын тартып, күнү-түнү жер кезип, какыраган чөл басып, кар кетпеген бел ашып, алыскы Европадан Алатоого келип, Сарөзөн Чүйдө, Ысыккөлдө, Каркырада болуп, атактуу «Манасты» ак кагаз бетине түшүргөн Василий Радлов.

Василий Радловду алыскы Германиядан Түркстанга кандай тагдыр айдап келген? Аны кара кыргыз жерине эмне деген муктаждык, кандай максат жетелеп келген? «Манаска» кызыгуусуна эмне себеп болгон? Адегенде ушу нерсеге көңүл буралы.

В. Радлов 1837-жылы 5-январда Берлин шаарында туулган. Ал бала күнүнөн эле филология, тил дегенде жантагынан жата калчу экен. Берлин университетинде окуп жүргөндө анын чыгыш тилдерине кызыгып калышына университеттин мугалими, урал-алтай таануунун негиз салуучуларынын бири Вильгельм Шотт чоң таасир берген. В. Шоттун лекцияларында жана семинарларында В. Радлов чыгыш тилдери – монгол, түрк, кы-

тай тилдери жана урал-алтай таануунун маселелери менен ынтызарлык менен таанышат. Берлин университетинде окуп жүргөндө эле ал чыгыш таануучу болууну биротоло чечип, кийинчерээк «Азия элдерине диндин тийгизген таасири» деген темада диссертация жактап, философия илимдеринин доктору деген наам алат да, андан соң өзүнүн илимий тагдырын Россия менен Россиядагы чыгыш элдеринин тилин жана маданиятын изилдөө менен тыгыз байланыштыруу жөнүндөгү бүтүмгө бекийт. 1858-жылы В. Радлов 21 жашында Вильгельм Шоттун жолдомо каты менен Петербургга келет да, бир жылдан соң Россия өкмөтүнөн Сибирь-Алтай крайында жашоого жана иштөөгө, экспедициялык саякаттарды жасоого уруксат алат. 1859-жылы 37 күн бою жол жүрүп отуруп, Барнаул шаарына келип, ушул калаадан квартира таап, тоо-кен окуу жайына немец жана латын тили боюнча мугалим болуп орношот. Илим деп күйүккөн, алыскы Алтайга жетсем деп элөп-желөп болгон романтик жаш немец жигиттин көктөн тилегени жерден табылгандай болот. Эңсеген тилегин жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлүп, ооматы келгенине абдан кубанып, көңүлү эргийт. Мына ушул жерден ал түрк элдеринин тилдерин үйрөнүүнүн жана алардын оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүн жыйноонун, тарыхый эстеликтери менен таанышуунун кеңири планын түзөт. Биринчи болуп ал жергиликтүү Яков Тонжан деген өз эне тилин мыкты билген алтайлык адамдын жардамы менен алтай тилин үйрөнөт.

Кыскасы, Василий Радловду байыркы Манас жашаган аскасы бийик Алатоого илимий кызыкчылык, окумуштуулук мүдөө жетелеп келген. Келечектеги түркологиянын атасы эзелки түрк элдеринин бири болгон Тяньшандык кара кыргыздарды кыйгап өтүп кетиши мүмкүн эмес эле.

Василий Радлов 1860–1871-жылдар аралыгында он бир жыл бою тынымсыз илимий экспедицияларга чыгып саякат жасап, Сибирь-Алтай жана Борбордук Азия аймактарын түрө кыдырып, бул географиялык чөлкөмдөрдө жашаган түрк элдерин түгөл аралап, түн уйкусун, күн тынымын коюп өзүнүн илимий иликтөө-изилдөө иштерин жүргүзүп, фольклордук-этнографиялык материалдарды жыйнаган. Ошондой экспедициялардын мезгилинде ал Кыргызстанга үч мертебе саякаттап келген эле. Алгач жолу 1862-жылы айтылуу Каркырага сапар улап келген. Ошондо В. Радлов Каркыра суусунун жакасынан орустар «дикокаменные киргизы» деп атаган кара кыргыздар менен биринчи жолу кездешкен. В. Радлов алгач кыргыздарга жолукканда алган биринчи таасири жөнүндө минтип жазат: «Каркыра суусунун боюндагы бугу уруусунун кара кыргыздары менен кездештим. Кара кыргыздардын өңүн көргөндө алтайлык тоолук калмактар менен төлөнгүттөрдүн жүзү дароо көз алдыма элестеди. Казактардан айырмасы баштарына кийген ак кийиз калпактары бар экен. Анан ар бир боз үйдүн түбүндө найза жөлөнүп ту-

рат. Казактарда мындай жок». (В. Радлов. Из Сибири, Москва, 1989, 348-бет).

В. Радлов 1868-жылкы Алатоого экинчи сапарында Алмата (мурдагы Верный шаары) аркылуу өтүп, Каштек ашуусун ашып, Чүйдөгү Токмокко келип, Сарыбагыш, Солто айылдарын аралап, андан соң Мерке аркылуу Олуяата, Чымкентти басып Ташкентке жөнөгөн. Үчүнчү жолу 1869-жылы жай мезгилинде В. Радлов дагы Каштек суусун ашып, Токмокко келет. Андан ары Боом капчыгайы аркылуу Көтмалдыга барып (азыркы Балыкчы), аерден Ысыккөлдүн түндүк жээги менен сапар тартып, Түпкө жетип, андан Соңкөлдүн түштүк жээгин кыдырат.

Мына ошол саякат-сапарларында чыгыш таануучу филолог-илимпоз улуу «Манас» менен кездешкен. Бугу, Сарыбагыш, Солто элдеринин айылдарында кара кыргыз калайык-калкы менен жүздөшүп, эл өкүлдөрү менен баарлашып, акындар, ырчылар, кошокчулар, кеп багып, сөз күткөн чечендер, сөзмөрлөр менен жолугушуп, алардын өнөрлөрүнө күбө болот. В. Радлов «Манасты» ар кыл акындардын, манасчылардын, түрлүү жыйындарда, топтордо эл алдында күпүлдөп айтып жаткан учурунда тыншап угат. Илимпоз кыргыздардын «Манасты» абдан кадырлашарын, өзгөчө Манастын кырк чорого кайрылып турган жерин көпчүлүктүн өтө жактырарын байкайт. «Өз көзүм менен күбө болдум, бир жолу акын ырдап жатканда бир манап кубана кыйкырып тура калып, үстүндөгү жибек чапанын чечип, ырчыга белек катары ыргытты» – деп жазат В. Радлов. Ал кара кыргыз акындарынын чебер искусствосун көрүп таңданат.

В. Радлов ысымдары белгисиз манасчылардан мухиттей чалкыган эпостун «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүн жазып алат. Бардыгы болуп эпостун 12454 ыр сабын кагазга түшүргөн. Мунун ичинен 3005 сабы «Семетей» менен «Сейтекке» тиешелүү. 9449 сабы «Манаска» таандык. «Манас» бөлүмү боюнча Манастын төрөлүшү, Алмамбеттин окуясы, Көкчө менен болгон уруш, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көзкамандар окуясы, Манастын өлүмү сыяктуу сюжеттик бөлүктөр жазылып алынган. Мындан сырткары В. Радлов бардыгы 5322 саптан турган «Жолой-хан» жана «Эр Төштүк» эпикалык поэмаларын да кагаз бетине түшүрүүгө үлгүргөн.

Окумуштуунун жазганына караганда «Манасты» жазып алуу жумушу чоң кыйынчылыктар менен жүзөгө ашкан. Чындыгында кыргыз тилин, речин биринчи угуп отурган европалык адамга чоочун ооздон чубуруп жаткан бөлөк-бөтөн сөздөрдү тыбыштык тартибин бузбай кагазга туура түшүрүү оной жумуш беле? Ушул кыйынчылыкка байланыштуу В. Радлов мындай деп эскерип жазган: «Жай, акырын терип диктовка кылуу, саптарды кайталап айтуу токтолбой күпүлдөп айтканга көнүп калган акындын эргүүсүн жандырып, отун өчүрүп коюп жатты. Менин тез-тез берген суроолорум да ырчыны кыжалат кылып, көнүмүш нугу-

нан чыгарып жиберет. Жай айтып жаздырганга көнбөгөн акын бат-бат чаташып, айта турган сөзүнөн адашып, кептин нугун таппай калат. Мен мактоо сөздөрүмдү, а түгүл белек-бечкегимди аябай акынды кайра шыктандырууга, эргитүүгө аракет кылам. Бирок мындай жасалма каражат ондуу натыйжа бербей, жазган тексттерим табигый айткандагыдай болбой, көп жагынан боегу, өнү-түсү өчүп кагазга түштү». Акыры, окумуштуу жазып алуунун жүрүшүндө ишти оңойлото турган ыкма тапкан. Бир эпизодду адегенде жазбастан манасчыга күпүлдөтүп бир сыйра айттырган. Айтып атканда ал эпизоддун жалпы өзөгүн кыскача сөз менен кагазга жазып алган да, анан ошол эле окуяны кайра экинчи жолу жай диктовка кылууну манасчыдан өтүнгөн. Эгер манасчы экинчи жолу айтып жаздырып жатканда окуянын бир жерин таштап же унутуп кетсе, окумуштуу мурда кагазга түшүрүп алган жалпы схемасы боюнча текшерип, түзөтүүлөрдү, тактоолорду киргизүүнү айтуучудан суранып турган. Кыскасы, айкөл «Манастын» азоо «аргымагын» кагаз бетине чуркатуу манасчынын да, Василий Васильевичтин да эстерин оодарган түйшүктүү оор мээнет болгон.

Илимпоз-түрколог өзү орус транскрипциясы менен жазып алган «Манас» үчилтигин орусча кеңири илимий баш сөз менен жабдып, 1885-жылы Санкт-Петербургда кыргыз тилинде «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» деген ат менен өзүнчө том түрүндө жарыкка чыгарган. Ошол эле 1885-жылы «Манасты» Германияда Лейпцигде немис тилинде жарыялаган. Китептеринин баш сөзүндө «Манас» эпосуна В.Радлов «элдин бүткүл турмушунун жана калктын бардык умтулуштарынын поэтикалык чагылышы» деп жогору баа берген жана кыргыздардын сөз маданиятын, кеп чеберчилигин бийик баалаган.

Мына ошентип, Василий Васильевич Радлов өзүнүн чаалыкпаган өжөр эмгеги менен «Манасты» Алатоонун чегинен ары карай алып чыккан. Чокон Валихановдун белгисиз жаткан кыргыз речин чыгыштаануучуларга тааныштырсам деген ой-тилеги В. Радловдун эмгеги аркылуу ишке ашкан. В. Радлов биринчи жолу «Манасты» немис тилине которуп, улуу дастанды алгачкылардан болуп европалык чөйрөгө жеткизип, эл аралык аренага алып чыккан. Улуу түркологдун жарыялаган «Манасы» боюнча дүйнө окумуштуулары далайдан бери изилдөө иштерин жүргүзүп келишет. В.Радловдун кыргыз калкынын, Манас таануунун алдында сиңирген эмгеги ат көтөргүс, төө көтөргүс.

Акырында айта кетчү нерсе, В. Радлов «Манастан» башка Урал-Алтай, Борбордук Азия аймагына жасаган илимий экспедициялары учурунда жыйнаган фольклордук, этнографиялык, лингвистикалык материалдарынын негизинде илим жаратып, «Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы» аттуу изилдөөнү, «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү» деген 10 томдукту, «Түрк тилдеринин сөздүгү тажрыйбасы» ат-

туу фундаменталдуу 4 томдукту, «Сибир күндөлүгү» деген этнографиялык эки томдукту жана башка көптөгөн эмгектерин жарыялаган. Байыркы түрк руникалык жазууларын изилдеп, чечмелеген жана которгон. Акыры ал академик деген наам алып, «Орус түркологиясынын атасы» деген атка конгон. Эмесе, сөз соңунда В. Радлов тарабынан мындан 130 жыл мурда кагазга түшүрүлгөн «Манастын» тарыхый-таберик саптарынын ар жеринен айрым куплеттер менен таанышып көрөлү:

«Жети төрдүн башында
Жеткилең тууган Бөйөн кан,
Бөйөн кандын баласы
Кайраттуу тууган Каракан,
Каракандын баласы
Кайраттуу тууган Жакып кан»...
«Көөрүгүнө чыдабай
Көп букалар союлду.
Көмүрүнө чыдабай
Көп токойлор жоюлду»...

«Бекип калган бейиштин
Эшигин ачкан Эр Кошой.
Байланып калган базардын
Жолун ачкан Эр Кошой»...

Жакасы алтын, жеңи жез,
Ак көрөөкө торгой көз,
Алтындын зерин жаптырган,
Күмүштүн зерин төктүргөн,
Бадананы кийген соң»...

Кайыптын кызы Карабөрк
Кармап алдым талаадан,
Шооруктун кызы Акылай
Олжолоп алдым Коргондон»...

5. Будапештке жеткен 72 сап

Ошентсе да, Октябрь төңкөрүшүнө чейин өздөрүнүн жеке демилгеси менен кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгына эпизоддук мүнөздө кызыгып, «Манас» эпосунан айрым кыска үзүндүлөрдү жазып алган кээ бир чет өлкөлүк жана Россиялык инсандар болгон.

1901-жылы Венгер окумуштуусу Д. Алмаши Ортазияга зоологиялык экспедицияга келип, чүйлүк жана ысыккөлдүк кыргыздардын арасында 8 ай жашап жана иштеген. Ошондо

Дьердь Алмаши «Манастан» 72 сап жазып алып, аны кийин 1911-жылы Будапешт шаарында чыгуучу «Восточное обозрение» аттуу журналга «Манастын уулу Семетей менен коштошкону» деген ат менен жарыяланган. Бул үзүндүгө жазган кириш сөзүндө Алмаши «Бул эпикалык ырлардын жазма түрүндөгүсү жок, жөн гана көптөгөн ырчылардын тилинде жашап, ооздон оозго өтүп, көчмөндөрдүн айылында болуп ар качандан бир качан аларды уккан киши өксүбөйт» – деп жазган. Окумуштуу «Манастын» көлөмүн анча даана элестете албаган, ошон үчүн «Манаста» 20000 ыр жолу, ал эми Семетей менен Сейтекте 30000 сап ыр бар деп болжолдогон. Алмаши «Кириш сөздө» «Манасты» «нукура элдик поэзиянын көөнө уюткусу» деп баалап, бирок эпосто кайталоолор көп экендигин, ар кандай модернизмдердин кирип кеткенин, мисалы, манасчылардын илгерки эпоско азыркы беш атар мылтыкты да киргизип жиберешкендигин белгилеген.

Алмаши жазып алган эпизоддо Манас баласы Семетей менен Чоң Казатка аттанып жатып коштошот. Ал эми Октябрь төңкөрүшүнөн кийин эл оозунан жыйналган «Манаста» Манас уулу Семетейдин туулганын Чоң Казаттан жарадар болуп кайтып келгенде угат. Алмашинин Венгрияда жарыялаган үзүндү-эпизоду «Манастын» башка варианттарынан кездешпейт. Ошондуктан ошол өзгөчөлүү 72 сап «Манас» менен таанышканыбыз артыкбаш болбос. Мына:

Баатыр Чубак, эр Манас
Чубакта бар кырк киши,
Манаста бар кырк киши,
Сексен жигит кошчу алып,
Аргын менен ногойго
Амандашып көрүштү.
«Алты айчылык Бээжинге
Аттанып кетип барасың
Аман-соо келгин» – деп,
Журту чуулап келишти,
Туйгун менен көрүштү.
Баатыр Чубак, эр Манас,
Сексен жигит ээрчитип,
Кырк эки күлүк коштотуп,
Кысылган жерде минүүчү
Кыйын күлүк Аккула ат
Кызыл үртүк жаптырып,
Аккуланы буттатып
Баатырың аттанып жүрдү Алла деп,
Абалы Жаппар колдо – деп,
Кечөө катынында калк бузган,
Кыз экенде чайкап журт бузган,
Кабыландын катыны эле Каныкей

Как алтымыш күн болгон
Туулганы Семетей.
Кабылан Манас төрөнүз
Капарына албаган
Каныкей тууган чырагын.
Баатырдын эрдиги
Балам деп назар салбаган.
Баатыр жүрө берерде
Басып келди Каныкей
Баатыр менен көрүшүп,
Көтөргөнү Семетей.
Баатырдын көрүнүп калды көзүнө,
Бери алып келчи деп
Ошондо түштү эсине!
Оң колуна алды эле,
Оң бетинен сүйдү эле,
Сол колуна алды эле,
Сол бетинен сүйдү эле,
Атасын көрүп арсандап,
Алакандай кашка тиш
Маңдайында кашкандап
Бала туруп күлдү эле,
Падышам Манас төрөнүз
Башын чайкап күлдү эле.
Же алты жашка жетпедиң,
Аргын менен ногойго
Аким салып кетпедим,
Ээ чырагым! Кудай жалгыз, мен жалгыз;
Менден калган сен жалгыз.
Жалгызга кудай жар болсо,
Атаңдын саламат жаны бар болсо
Самап барган Бээжинге
Санат кылып келермин.
Пайгамбар ак, диним ак,
Падыша кудай-пирим ак.
Аманат жанга өлүм ак,
Ажалым жетсе өлөрмүн,
Кош эми балам аман бол,
Кудай кылса не дээрмин.
Бул сөздү айтып эр төрө
Жүрө берди жол менен,
Кийинки дүркүн кол менен,
Сарамжалын шайлатып,
Санап туруп мин колду
Эр Чубакка айдатып.
Эки ай сапар жол басып

Иртыш дайра чоң сууга
Эркин кытай четине
Эрикпей жетти эр Манас.

6. Кенжекара

Архивдик материалдар дагы төмөндөгүлөрдү күбөлөйт. 1903-жылы Россия география коому Алатоо кыргыздарына экспедиция уюштурат. Экспедициянын курамында түрк тилин билген офицер А. Г. Белинский жана сүрөтчү Б. В. Смирнов аттуу инсандар болот. А. Г. Белинский менен Б. В. Смирнов Пишпек уездинен Кенжекара деген акынга жолугуп, андан «Семетейдин» бир үзүндүсүн фонографка жазып алышат. А. Г. Белинский «Манастан» жана «Семетейден» үзүндүлөрдү орус транскрипциясы менен кагазга түшүрүп алып, анан ал тексттерди орусчага которот. Сүрөтчү Б. В. Смирнов болсо манасчы Кенжекаранын сүрөтүн тартып алган. А. Г. Белинскийдин «Манас» эпосу боюнча котормосу Б. В. Смирновдун 1914-жылы Москвадан чыккан «Түркстан талааларында» («В степях Туркестана») деген китебине жарыяланган. 1903-жылкы экспедициянын мааниси – А. Г. Белинскийдин манасчынын үнүн тарыхта биринчи жолу тасмага түшүргөндүгүндө. А. Г. Белинскийдин эмгеги аркылуу бүгүнкү күндүн кыргыздары – биз 20-кылымдын башында жашаган Кенжекара манасчынын уникалдуу добушун, Манас айтканын радиодон угууга мүмкүнчүлүк алып олтурабыз. Манасчы Кенжекаранын үнү жазылган пластинка А. С. Пушкин атындагы орус адабияты институтунун фонотека бөлүмүндө табылган. Ал эми Б. В. Смирнов тарткан Кенжекаранын сүрөтү – биринчи жолу полотного түшүрүлгөн манасчынын жандуу портрети, сейрек кездешкен аёлуу тарыхый-этнографикалык мүлк, оригиналдуу искусство чыгармасы. Б. В. Смирнов эпостун үзүндүсүнүн мазмунуна карап «Семетейдин Айчүрөккө жолугушу» деген эн сонун сүрөттү да тартып, жогоруда аты аталган китебине жарыялаган. Китептеги кара сөз түрүндө берилген орусча котормодо Семетейдин он эки жаштагы Гүлчоро, Канчоро менен Чынкожо жана Толтойду женип, Айчүрөккө үйлөнүп, Акун-хандын шаарына кан болгондугу жөнүндө баяндалат.

Б. В. Смирновдун китебинде жазылган дагы бир кызык факты бар. «Семетейди» айтып атканда байкатпай фонографка үнүн жазып алып, кайра аны Кенжекаранын өзүнө угузганда, мындайды өмүрүндө укпаган, көрбөгөн Кенжекара эси оогонго чейин барып, жыгылып калган. Тура албай жатып, коркконунан көздөрү алактап, жардам сурагандай эки колун созуп: «шайтан, шайтан» деп сүйлөп, шайтан сөзүм менен үнүмдү алып койду деп ойлогон.

Терең ойлонсок, бул анчейин күлө турган окуя эмес. Бул факт тоо арасындагы илим-билимден кабарсыз көчмөн адам ме-

нен техникалык цивилизациянын күтүүсүз кездешүүсүнөн келип чыккан кагылышууну күбөлөгөн, кишини олуттуу ойлонто турган кайталангыс факт.

7. Татар-башкыр мугалимдеринин «Манасты» жыйнашы

Кыргыз, казак калктарынын кат-сабатын жоюуда, алгачкы агартуу иштерин жолго коюуда татар-башкыр мугалимдеринин, молдолорунун ойногон белгилүү ролу жалпыга маалым. Академик А.Маргулан «Чокон жана Манас» эмгегинде Казан университетинин китепканасындагы кол жазмалар бөлүмүндөгү фактыларга таянып, Октябрь төнкөрүшүнө чейин татар-башкыр мугалимдеринин, саякатчыларынын кыргыз, казак ичинен чогулткан фольклордук материалдардын арасында «Манаска» тиешелүү тексттер жана жазылган ойлор бар экенин кабарлайт. Ошол эле А. Маргуландын жазганы боюнча Каюм Мифтаков баш болгон татар-башкыр мугалимдери жыйнаган «Манастын» тексттери илгери Якуб аттуу илимпоз инсандын колуна топтолуп, ал киши жыйналган Манас ырларын өзүнчө китеп кылып чыгарыш үчүн басмага даярдамак болмок экен. Бирок бул максат учурунда жүзөгө ашпай, Якубдун дүйнөдөн көзү өтүп, анан «Манастын» ошол тексттери кайсы архивге өткөрүлгөнү белгисиз.

Каюм Мифтаков революцияга чейин жана төнкөрүштүн таңында кыргыз жергесинде молдочулук кылып, бала окутуп жүрүп элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүн, анын ичинде «Манас» эпосун жыйноого тектеш түрк улуттарынын ичинен Чокон Валихановдон кийин алгачкылардан болуп активдүү киришкен чыгаан фольклорчунун бири. К. Мифтаковдун бул багытта иштеген эмгеги, кылган мээнети жөнүндө 20-жылдардын башында казактын «Ак жол» аттуу газетасы мындай деп жазган: «Жети суу кыргызынын арасында молдо болуп жүрүп, Мифтаков мугалим ооз адабият түрлөрүнүн баштууларынан дептер бети менен эки миңден аша адабият жыйнаптыр. Адабиятты аркалап элине кайтып бара жаткан Мифтаков Ташкенде казак, кыргыз билим комиссиясына кез келип, жакында жыйнаган адабиятын казак, кыргыз билим комиссиясына сатты.

Эки жарым миң бет чамасындагы бул адабият түрлөрүнүн баары дээрлик баштуу, сөөктүү, маңыздуу.

Сегиз дептер болуп тигилген бул адабият түрлөрүнүн ирилери:

1-дептер – «Семетейдин Айчүрөккө барганы». «Буудайык».

2-дептер – кара ырлар...

3-дептер – секетпайлар, күйгөндөр, ашыктык ырлар.

4-дептер – жөө жомоктор

5-дептер – толгоо ырлары, санат (терме) ырлар, кошоктор (жоктоо), шыкак ырлар жана башкалар.

6-дептер – макалдар, табышмактар.

7-дептер – Манастын балалык чагы.

8-дептер – Манастын биринчи казаты.

Казак, кыргыз билим комиссиясы бул адабияттардын ичинен тандап быйыл басмага бере баштамакчы, бирок Мифтаков мугалимдин сегиз дептери менен кыргыз адабиятынын жыйналып бүтпөгөндүгүнө ишенебиз. Айрыкча, Манас, Семетей, Сейтек ырларынан жүздөн бир гана бөлүгү бар. Кыргыз азаматтарынын айткандарына караганда, бул ырларды ушул күндө айта турган эки, үч чал түгөлү менен (баштан аяк) бир ай айтат дейт. Ошондуктан, бул ырлар али жазылбаганга эсе болуп отурат.

Мифтаков жолдоштун айтуусуна караганда, анын жыйнаган адабиятынын дагы бир далайын Алматадагы партиянын обкому алып калган көрүнөт. Бул ырас болсо, обкомго элдин ооз адабияты анча керек боло койбос. Алматадагы азаматтар ошол адабиятты да, батыратпай, тезинен Ташкенге, казак, кыргыз билим комиссиясына жибергени ылайыктуу болор эле.

Сөз аягында казак, кыргыз билим комиссиясынын атынан адабият жолунда эмгек кылганы үчүн Мифтаковго ыраакмат айтабыз. (Алатоо, 1981, №9, 104-бет).

Каюм Мифтаковдун Ташкент менен Алматага өткөргөн мына ошол кол жазма материалдары да ошо бойдон дайынсыз жана бүгүн ал материалдардын артынан түшүп издеген киши да жок.

Революциядан мурда жыйналган оозеки адабияттын үлгүлөрү табылбаса да, «Манас» дастанын алгачкылардан болуп кагаз бетине түшүрүүдө татар-башкыр мугалимдеринин эмгеги бар экендигин баса белгилеп, алардын учурунда улуу кенчке баа бере билген сергектигин жана маданий демилгелерин баалап коюушубуз керек.

8. Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыздардан «Манасты» жыйнагандар болгонбу?

Эми Октябрь революциясына чейин «Манасты» эл оозунан жыйноого кыргыздардын өздөрүнүн мамилеси жөнүндө азыноо-лак сөз. Революциянын алдында кыргыздардын арасында өзбек, казак, татар, башкыр молдолорунан окуп, сабатын ачкан кишилер, орус-тузем мектептерин бүткөндөр, ХХ кылымдын баш жактарында пайда болгон Кыргызстандагы «жаңы метод» мектептери деп аталган окуу жайларды, медреселерди аяктаган инсандар, Бакудан, Бухарадан, Уфадан, Казандан, Верный жана алыскы шаарлардан окуп билим алган адамдар, өз демилгеси менен кыргызча европалык типтеги мектеп салдырган эл жакшылары сан жагынан аздап арбый баштаган. А түгүл алардын арасында Уфадан, Оренбургдан өздөрүнүн китептерин бастырып чыгарган билимдүү кишилер да болгон. Алыскы чет өлкөлөрдөн,

ыраакы шаарлардан, илим-билим борборлорунан жол азабын тартып, түркүн экспедициялар келип, башка улуттардын өкүлдөрү тилди жакшы билбесе да, тырмаландап «Манасты» кагазга түшүрүп жатышса, кыргыздын өйдөкүдөй окуп-чокуп көзү ачылган адамдарынын өздөрүнүн катарында жашап ырдап, сайрап турган манасчылардан «Манасты» кең-кесири жазып алууга, жыйноого көңүл бурбай, маани бербей жайбаракат токмаарек жата беришкени таңгалыштуу да, өкүнүчтүү да. Бөлөктөрдүн мисалынан үлгү алып, чукуранып ойгонуп, XIX кылымдын аягында, XX кылымдын башында баланча деген кыргыз түкүнчө деген манасчыдан эпостун үзүндүсүн жазып алыптыр деген маалыматты азырынча эч жерден кезиктире элекпис. Деген менен балким кай бир сабаттуу инсандар, чыгармачыл адамдар «Манасты» кагазга түшүргөн да чыгаар. Маселен, 1889-жылы тарыхчы Белек Солтоноевдин манасчы Сагымбайдан «Сагымбайдын зары» деген ырды жазып алганы белгилүү. Балким Б. Солтоноев манасчыдан «Манастын» үзүндүлөрүн да жазып алгандыр. Кайра, 1916-жылкы үркүндө жоготуп да жиберishi мүмкүн. Анткени сабаттуу адамдардын кол жазмаларынын көбү дал ошол 1916-жылкы кандуу тополоңдо жоголгон. Тоголок Молдо да революцияга чейин «Манасты» кагазга түшүрүп жүрүп, үркүндө жоготуп жиберген деген кабар бар. Кыскасы, төңкөрүшкө дейре кыргыздардын ичинен кимдир бирөөлөр «Манастан» жазып алган болсо, анда андай кол жазмалар азырынча табыла элек. Ырас, төмөнкү фактыны да эске алганыбыз оң. Манас изилдөөчү маркум З. Мамытбековдун жазган маалыматына караганда («Советтик Киргизия», газетасы, 24-ноябрь, 1964-жыл) мисалы, «Манас» эпосунун үзүндүсү «Кыз Сайкал» 1896-жылы Казань университетинин типографиясында араб тамгасы менен өзүнчө китеп болуп чыккан экен. Манас эпосунун экинчи үзүндүсү 1899-жылы Казань шаарындагы К. Чирковдун типографиясында басылган. Бирок бул жарык көргөн үзүндүлөр ким тарабынан кайсы манасчыдан жазылып алынганы белгисиз.

Кыскасы, эмнеси болсо да, өздөрүнүн улуу мурасы болгон «Манасты» кагазга түшүрүү маселесине маани бербеген тоолуктардын баёолугун, сабаты ачылган кыргыз жарандарынын кечиримсиз көңүлкоштугун, кенебеген жайкерчилигин өкүнүү менен сынга алып, казактын М.Жумабаев аттуу интеллигенти «Ак жол» газетасынын 1923-жылдын 23-июнундагы санына төмөнкүдөй деп жазган: «Европадан сабак алган казак, кыргыз азаматтары оозунун суусу кургаганча «Иллиаданы» мактайт, «Иллиаданы» жактайт. Мактасын, жактасын. «Иллиаданы» эч кимден кызганууга болбойт. Бирок өз оозубуздагы «Иллиаданы» унутушубуз керек эмес эле.

Өкүнгөнүбүздөн пайда чыкса жакшы болор эле, өкүнөлүк — Радлов сыяктуу бирин-серин европа адамынын жыйнаганы болбосо, кыргыздын бай адабияты жыйналбай, унутулуп, жоголуп

бара жатат. Бир кездерде калың кыргыздын эңкейген чалынан эмгектенген баласына чейин жатка биле турган «Манас», «Семетей», «Сейтек» ырларын бул күндө эки, үч гана чал айтат дейт. Ал эки чал мүрөктүн суусун ичкен эмес чыгар, алар өлүп кетсе, адабиятыбыз баа жеткис кымбатынан айрылып калганы да.

Иштин ушу жагын ойлоп, жыйноого кирише турган кыргыз, казак азаматтары болууга керек эле, бирок ушул кезге чейин ага киришкен азамат көрүнбөйт».

Жогорудагы айтылгандар Кыргызстанда – Алатоодо жашаган кыргыздарга тиешелүү. Ал эми Кытай кыргыздарында Октябрь революциясына чейинки «Манас» эпосун эл оозунан жыйноого аракет кылган адамдар болгонбу? Бул суроого тилекке жараша оң жооп бар.

Кытайдын Кызылсуусунун Акчий аймагында 1896-жылы туулган, бир чети сабаттуу молдо, экинчи чети манасчы Балбай Мамай аттуу инсан жашаган. Бул азыркы кытайдагы атактуу манасчы Жусуп Мамайдын бир тууган агасы. Балбай Мамай Кашкар, Бухара, Ташкенттен талыкпай китеп жыйнаган, жаза билген, көп окуган, эл ичинде абдан кадырлуу, илимдүү, билимдүү киши болгон. Ал жаш кезинен эле «Манастын» өзгөчө маанисин андап-туюп, эпосту жыйноого өз демилгеси менен киришкен. Балбай Мамай жөнүндө Шинжандык Манас изилдөөчү Мамбеттурду Мамбетакун минтип жазат: «Ушундай учурда Балбайдын эч уюмдун орундаштырышуусуз, ыктыярдуу түрдө ортого чыгып, өз алдынча «Манас» эпосун жыйноого киришүүсү ашкан акылмандык, алга басарлык эле.

1916-жылы Россиянын чапкынчылыгына каршы көтөрүлүш жасаган Алатоо кыргыздары жүз миндеп Түндүк жана Түштүк Шинжанга ооп келишет. Бул калың топ менен бирге келген атактуу манасчылар, элдик өнөрпоздор Теңиртоо кыргыздары менен камыр-жумур болуп, манасчылары маараке-тойлорго «Манас» айтышып, элди шаңга бөлөгөн жана өз өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Балбай мындай мүмкүнчүлүктү колдон чыгарбай түрдүүчө жол менен ар кимдин оозунан ар түрлүү мазмун, ар түрлүү ыкмадагы эпостук материалдарды жыйноого киришкен. Ошентип, ал Сагымбай, Жусубакун, Тыныбек, Ыбырайым, Шапак, Чоюке Таабалды сыяктуу чоң манасчылардын мурасын төтөлөй жана төтөсүз түрдө жыйнап, ырааттуу кагазга түшүргөн. Нечендеген материалдарды акча, мал карыштап сатып алган. Балбай XX кылымдын баштарында Теңиртоо кыргыздары арасында алгачкылардан болуп өз эрки, кызыгуусу менен саналуу түрдө кыргыз элинин улуу эпосу «Манасты» жыйноо ишин колго алып, таң каларлуу натыйжага киришкен».

Балбай Мамай, изилдөөчүлөрдүн берген маалыматына караганда, «Манас», «Семетей», «Сейтектен» башка да Манастын беш урпагына чейинки бөлүмдөрдү кагазга түшүрүп, аларды бириктирип, системага салып, улуу жомоктун 8 бөлүмдөн турган

вариантын даяр кылган. Ал кытайлык манасчы Жусубакун айткан «Семетей» менен 1916-жылкы үркүндө Кытайга качып барган Тыныбек манасчынын «Семетейин» бири бирине улап кошуп, өзүнчө бириктирилген «Семетей» вариантын түзгөн. Балбай өзү жазып алган «Манас» эпопеясын баштан аяк иниси Жусупка үйрөткөн экен.

Тилекке каршы, Балбай Мамай кагазга түшүрүп чогулткан ошол бир нече сандыкты түзгөн «Манас» орду-түбү менен жоголуп, бизге жетпей калды. Себеби эл тарыхына, «Манаска» үнүлүп көңүл бурган патриот Балбай реакциячыл өкүмөт тарабынан 1937-жылы улутчул катары айыпталып, түрмөгө отургузулуп, ошол бойдон дайны чыкпай калган. Үч жылдан кийин айылына каза болду деген кабар келген. Балбайдын үйүн тинтүү учурунда бийликтин желдеттери күн-түндөгөн мээнет менен жыйналган «Манас» эпопеясын бүт бойдон көтөрүп кетишкен да, бир жакка алып барып, өрттөп жок кылышкан. Мына ушинтип, улуу эпосту биринчи жолу баштан аяк толук жыйнаган, өз алдынча эл үчүн титандарчасынан эмгек кылган Балбай Мамайдын тагдыры да, ал чогулткан «Манастын» тагдыры да акырында кайгылуу аяктаган. Бирок ошол өрттөлгөн «Манастын» толук сюжети жана саптары Жусуп Мамайдын феноменалдык эсинде сакталып калгандыгы кандай тангалычтуу жана кубанычтуу. Муну тагдырдын кыргызга тартуулаган улуу тартуусу десек жаңылбас элек. Бул тууралуу сөз алдыда.

9. Совет бийлиги жана «Манас» ааламынын алгачкы карлыгачы

Залкар «Манасты» эл оозунан жыйноо жана китеп кылып бастыруу иши Октябрь төнкөрүшүнөн кийин активдешти жана системалуу түрдө жолго коюлду. «Манасты» жыйноодогу мындай прогреске жаңыдан орногон совет мамлекетинин өз алдына койгон социалдык-саясий, маданий милдеттеринин контекстинен карашыбыз керек. Большевиктер революциясынын жетекчиси В.И. Ленин 1917-жылы «Сабатсыз өлкөдө коммунисттик коомду куруу мүмкүн эмес» – деп баса белгилеген. Совет бийлиги эл массаларын жаңы тарыхый-чыгармачылык ишке ойготууну, сабатсыздыкты жоюуну, эмгекчилердин билимин, саясий, маданий денгээлин көтөрүүнү, ар бир улуттун тилин, оозеки казынасын коргоону, өнүктүрүүнү, кор болуп, ыза көргөндөрдү социалисттик курулуштун аң сезимдүү катышуучусуна айландырууну өз алдына максат кылып койгон. Ушул мамлекеттик милдеттердин талабынан чыгып 1918-жылы декабрда РСФСРдын Эл Комиссарлар Кеңеши «Илимий баалуулуктарды коргоо жөнүндө» декрет жарыялаган. Бул декретке ылайык 1921-жылы Түркстан Кеңеш республикасынын Эл агартуу комисса-

риатынын алдында музейлердин иштери жана искусство, тарых эстеликтерин коргоо боюнча атайын комиссия, тарых эстеликтерин коргоо боюнча атайын комитет түзүлгөн (Түрк АССРинин буйруктарынын, токтомдорунун, декреттеринин жыйнагы. Ташкент, 1923, 141–142-беттер). Ушул комитеттин иш-планы боюнча археолог П.П.Иванов Таластагы Манастын күмбөзүн алгачкылардан болуп изилдеп, анын турпатын сүрөттөп жазган.

Андан мурда 1920-жылы апрелде Түркстан АССРинин Жети суу облусунда Эшенаалы Арабаев башында турган жергиликтүү калктардын элдик чыгармачылыгынын эстеликтерин жыйноо боюнча комиссия түзүлөт. Ушул жылдын 5-июлунда облустук аскердик-революциялык комитетте комиссиянын иши жөнүндө Э. Арабаевдин отчету угулган. Аскердик-революциялык комитет комиссияга иш-чаралардын планын иштеп чыгууну жана «облустун ар бир уездинде жергиликтүү калктын эл чыгармачылыгынын үлгүлөрүн жыйноо үчүн кичи комиссияларды түзүүнү» тапшырган. (Бул жөнүндө караңыз. С. С. Данияров. Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы, Фрунзе, 1983, 197-бет). Мына ошентип, совет мамлекетинин түздөн-түз колдоосу жана багыттоосу алдында, анын официалдуу органдарынын көрсөтмөлөрү жана тапшырмалары боюнча Кыргызстанда 20-жылдардын башында элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо иши кыргыздардын өздөрү тарабынан башталган. 1924-жылы алгач жолу казак тилиндеги журналдарга – «Чолпон» журналына Аалы Токомбаев тарабынан «Курманбек» эпосу, «Санат» журналына «Буудайык» жомогу, «Жас кайрат» журналына Ы.Шайбековдун «Кайран эли», казак-кыргыз агартуу институтунун студенттик «Сауле» журналына Касымалы Баялинов, Токчоро Жолдошев тарабынан чогултулган кыргыздын макал-лакаптары, жаңылмачтары, элдик ырлары жарыяланат. Дагы бир сүйүнүчтүү жаңылык-жөрөлгө Эшенаалы Арабаев атактуу Тыныбек манасчынын айтуусундагы бир үзүндүнү 1925-жылы Москвадан араб тамгасы менен кыргыз тилинде «Семетейден» бир бөлүм» деген наамда өзүнчө китеп кылып бастырып чыгарат. Бул саамалык совет доорунда биринчи жолу кыргыз инсанынын күч-аракети менен жарык көргөн «Манас» ааламынын алгачкы карлыгачы эле.

10. Сагымбай Орозбаковдон «Манастын» жазылып алынышы

20-жылдардын башында эл чыгармачылыгын жыйноо комиссиясынын берген багыты алдында «Манасты» мурункудай туш келген жерден үзүп, олуп-чолуп жазбастан, атактуу үчилтикти – «Манасты», «Семетейди», «Сейтекти» ырааттуу толук жазып алуу идеясы пайда болот. Мындай демилгенин башында 1922-жылдан баштап Түркстан АССРинин эл агартуу комисса-

риатында Кыргыз илимий комиссиясын жетектеген Эшенаалы Арабаев турган.

Мына ошентип, 1922-жылы ошол туштагы белгилүү, айтылуу манасчы Сагымбай Орозбаковдон «Манасты» системалуу түрдө жазып алуу жумушу башталган. Нарындагы жайлоолордун биринде С. Орозбаковдон «Манасты» жазып алуу кандайча башталгандыгы экспедициянын жетекчиси Каюм Мифтаков күндөлүгүндө минтип эскерген: «Жыйылган элдин алдында тегерегиме Ыбырайды, Сапарбайды, Чаки Каптагаевди олтургузуп, бутка жаздык, анын үстүнө батнос коюп жаза баштадык. Бир нече бет жазгандан кийин калем сапты, жаздыкты, батносту Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазганын карап олтурдум. Анын каты мага абдан жакты». Экспедициянын мүчөлөрү адегенде туура метод менен ишти башташкан. 1922-жылдын жай, күз айларында Сагымбайды өз эркине коюп, Нарындын жайлоолорун кыдыртып, эл аралатып Манас айттырып, манасчынын өзүнө көнүмүш табигый шарттарда ырдатып, анан ошол кырдаалдарда эпостун саптарын кагазга түшүрүшкөн. Каюм Мифтаков «Манасты» жазып алууга иштин баш жагында гана катышып, кийин бул жумушка аралашпаган. Дастандын «Манас» бөлүгүн толугу менен кагазга түшүрүүнү мугалим, фольклорист Ыбырай Абдрахманов 4 жыл бою тынбай жазып отуруп, жалгыз өзү жүзөгө ашырган.

Айта кетчү нерсе, кыргыздын айылдарында мугалим болуп иштеген Каюм Мифтаков Октябрь төнкөрүшүнөн мурда эле кыргыз жергесин аралап, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйнап жүргөн киши болгон. Тарыхчы С. Данияровдун маалыматы боюнча ал 1923-жылы Түркстан АССРинин эл агартуу комиссариатына 1325 беттен турган фольклордук материалдарды өткөргөн. Ал кол жазмалардын ичинде «Манас» да болгон. 20–30–40-жылдарда оозеки чыгармачылыкты жыйноону активдүү улантып, Нарындан Тоголок Молдо менен Молдобасан Мусулманкуловдон «Семетей», «Жаныш-Байыш», «Эр Курманбекти», Таластан Бердибай уулу Эркебайдан, Конокбаев Сулаймандан «Манастан» бир нече үзүндүлөрдү, Кетментөбөдөн Жаныбай Кожековдон «Семетейди», Алай, Ноокат тараптан Т. Бекмуратов, М. Кабылов, А. Ташев, Ч. Садыков, А. Жумагулов, Т. Мамытов деген адамдардан «Манас» менен «Семетейдин» айрым эпизоддорун жана башка толгон-токой поэма, уламыш, ыр, макал-ылакаптарды жазып алган. 22-жылы Сагымбайдан «Манасты» жазып алууну баштаганда фольклористика илими боюнча маалыматы бар билимдүү адам болгондуктан, К. Мифтаков Ыбрайым Абдрахмановго кантип иштөө керек экенин алдын ала түшүндүрүп, өзүнүн баалуу илимий кеңештерин берген. К. Мифтаковдун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноого кошкон салымы зор.

1922-жылдын жайында өкмөттүн жана экспедициянын көрсөткөн ишенимине жана өтүнүчүнө шыктанып, Сагымбай

«Манасты» Нарындын жайлоолорунда чын ыкластан эргип айтып, кыска мөөнөттө Манастын төрөлүшүнөн баштап, кыргыздардын Алтайдан Алатоого келишине чейинки эпикалык сюжетти бүт жаздырууга үлгүрөт. Бирок андан ары иш дайыма эле ушундай жакшы темпте жүрбөгөн. Дайыма эле жайлоолоп жүрүп «Манасты» жаздырууга мүмкүнчүлүк боло берген эмес. Ыбырай Абдырахманов: «1924-жылы, январь. Атбашыда Манастын Алооке хан менен болгон окуясын жаздырып жатабыз. Жатканыбыз бир кичинекей там. Бир жолу түн ортосуна чейин жазып олтурабыз...» – деп эскерген. Ушундай өзүн тыңшап угуп, кубаттап шыктандырып, эргитип турган аудиториясынан ажырап, тамга же боз үйгө камалып, маңдайындагы ак кагазга үнүлгөн жалгыз адамга ыр саптарын бирден кармап «эжелеп» айтып жаздырганда тоо суусундай буркан-шаркан түшүп ырдап жүргөн Сагымбай алиги Василий Радловдун манасчысындай болуп туттугуп, сөзү бөгөлүп, цирктин тар аянтында кысылып чуркаган аргымактай эркин «таскактай» албай көп кыйналган. Ыбырай Абдрахманов минтип жазат: «Сагымбай «Манасты» жаздырганда тез айтып бербей, токтоп, ойлонуп отурар эле, анткени өтө күчтүү болгондуктан камалып, буулугуп токтоп жүргөндүгүн кийин билдим».

«Манасты» жаздырган 4 жыл Сагымбай манасчы үчүн көр оокаттан да кыйналып, кедейчиликтен азап чегүүнүн да жылдары болгон. К. Мифтаков 1922-жылкы күндөлүгүндө төмөндөгүдөй деп жазат: «Сагымбайдын үйүнө келдик. Келсек үйү курумдай кара болуу менен бирге миң жерден тешиги бар эле. Үйгө кирсек жылаңач алты баланын (1–12-жаштарда) олтурганын көрдүк. Алардын бардыгы да кыз эле. Бир аздан кийин каптан көйнөк кийген чоң кызы келип кирди (14 жашта). Үйдүн ичин кара-сак, бир эски кийиз, эки жырткыч кирлүү жууркан, бир казан, бир аяктан башка эчтеке жок эле». Чындыгында, 1916-жылкы үркүндө Кытайга качып, жыйнаган-тергендеринен ажырап, ач жылаңач кайра элге кайтып келген манасчынын революциядан кийинки материалдык абалы оор болгон. Сагымбай оокат-турмуштан кыйналгандыктан, «Манасты» жаздыруудан колу бошобой, мунун айынан үйбүлөсү кароосуз калып каржалганын арыз кылып ырга айлантып, эпостун окуяларынын бүткөн жерлеринен көп жолу ошол арыздарын улап жаздырып, кол жазма тапшырылса, тийиштүү чоңдор окуп, материалдык жардам көрсөтөөр же мыйзамдуу гонорар ыйгарышаар дегендей үмүттө болгон. Ошондой арыздардын айрымдары төмөндөгүчө жазылган:

«Баламдын асты он беш жаш,
Бир үйүмө караган
Арбыны аял он төрт баш».
«Адабият жөнүнөн
Айткан акын бакырга
Назарың сал толгонуп».

«Нарын өйүз дубаным,
Азирет! – деп турамын.
Ал-абалым жөнүнөн
Жай айтып жардам сурадым».

Бирок улуу дастанды кагазга жаздырып жаткан даркан манасчыга өкмөт тарабынан убагында жардам болгон эмес экен.

Сагымбай жаздыруу жумушун аргасыз токтотуп, үй-бүлөсүнө каражат табуу үчүн жумалап, айлап эл аралап, «Манас» айтып кеткен учурлар аз эмес болгон. Ушунун айынан иш үзгүлтүккө учурап, «Манасты» жазып алуу жумушу создуккан. 1925-жылы Сагымбай катчы Ы. Абдрахманов экөө Ташкентке чакырылып, иштин ыксыз создукканына тынчсызданган Э. Арабаевден «иттин тезеги дары десе дарыянын башына кетет деген ырас ко. Сагымбай билген Манасынды тез жазып бүтүрсөңчү, болбосо судка беребиз» – деген капааттанган, капаланган сөз угуп, нааразы болуп, маанайы чөгүп Кочкорго кайра кайтып келет. Бул жагдай иштин андан аркы жүрүшүнө өзүнүн терс таасирин тийгизбей койгон эмес. «Манасты» жазуу ишинин орто ченинде Сагымбай манасчы ооруга да чалдыгып, кийинчерээк унутчаак болуп, кээде маңдайында турган катчы Ыбырай Абдрахмановду тааныбай, үйдөгү аялын «Сен кимсиң?», «Сен кимдин аялысың?» – деп сурап, анан «Мен эмне болуп баратам?» – деп санааркап тынчы кетчү экен. (Ы. Абдрахмановдун эскерүүсү). Манасчынын ден соолугунун мындай абалына, анын кысталган кыйын турмушу, жомокту жаздыруу ишинин оорчулугу таасирин тийгизбей койгон эмес.

Кыскасы, Сагымбайдан «Манас» жомогун жазып алуу оңой-олтоң иш болгон эмес. Бул жумуш манасчы үчүн материалдык жана моралдык кыйынчылыктардын шарттарында өткөн. Иштин аяк жагында «Сагымбай баштагыдай көңүлү келбей, мен жалынып, ары жак, бери жагына чыгып жатып айттырып жаздым. Чоң казаттын урушун эң тар жаздырды. Мен канчалык жабышып атсам да, «Менин билгеним ушул» – деп болбоду», – дейт Ы. Абдырахманов. Ошентип, акыры 1926-жылы август айында улуу жомоктун «Манас» бөлүгү толугу менен жазылып бүткөн. Сагымбайдан жазылып алынган тексттин көлөмү 180378 ыр жолун түзөт.

Иштин соңунда манасчынын ооруп, оор шартка туш келишине байланыштуу тексттин аяк жагында айрым эпизоддордун көркөмдүгү кичине солгундап, кайталоолорго жол берилип, баяндоодо бир аз иретсиздик орун алып кеткендигин Манас изилдөөчүлөр белгилеп келишет. Бирок мындай мүчүлүштөргө карабастан, көркөмдүк наркы жогору «Манастын» байыртан бери келаткан негизги сюжеттик окуяларын кеңири жана толук камтыган илгерки кыргыз турмушун ар тарабынан сүрөттөп тасмага тарткандай даана берген, идеялык чабыты кенен, руханий-

философиялык мааниси терең деңиздей чалкыган гениалдуу вариант кагаз бетине түшүрүлгөн. «Кырк жылдан ашуун калк арасында аткарылып, элдик кеңири талкуудан өтүп, көптөгөн угуучулардын каалоолору эске алына келип түзүлгөн Сагымбайдын варианты, мазмуну терең, өзгөчө жогору көркөмдүк деңгээлге көтөрүлгөн. Вариант кыргыз элинин салт-санаасын, үрп-адатын, ишеним-түшүнүктөрүн, ыйман-абийир жөнүндөгү көз караштарын, басып өткөн жолунун урунттуу учурун кеңири баяндайт. «Манас» кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы деген бүтүм-корутунду ойдун терең ишенерлик таасын фактыларын далилдерин белгилүү тексттердин ичинен эң алды менен ушу Сагымбай айткан варианттан табууга болот» (Самар Мусаев).

Ой келет, мына ушундай уникалдуу, гениалдуу «Манасты» көкүрөгүндө көтөрүп жүргөн алп талант Сагымбай кокус 20-жылдары көңүл бурулбай, манасчынын көзү өтүп кетип, бул вариант жазылбай калса эмне болот эле? Анда кыргыз калкынын көркөмдүк рухий казынасы бир жеринен олуттуу мүчүп турмак. Ушундай кайталангыс керемет шедеврди манасчыны төрт жыл бою артынан калбай ээрчип ысык-суукка, азап-тозокко чыдап каармандык менен кагазга түшүрүп, ак калпак кыргыздын алдында атуулдук эрдик жасаган фольклорчу Ыбырай Абдрахмановго миң мертебе таазим! Иштин акырында Сагымбай да Ыбырайдын эмгегин баалап: «Жазган молдо Ыбырай, жашы акты эки көзүнөн» – деп ырдаган.

Ыбырай Абдрахманов 1888-жылы Жетөгүздө туулган. 1905-жылы Караколдогу «жаңы тартип» мектебин бүтүрүп, мугалимдик кесипти аркалаган. 1935–60-жылдарда Академиянын тил жана адабият институтунда илимий кызматкер болуп иштеген. Фольклорист жана этнограф Ы. Абдрахмановдун башка манасчылардан да «Манасты» жыйноодо жана эпосту бастырып чыгарууда сиңирген эмгеги зор. Өзү да манасчы болгон. Өзүнүн «Манас», «Семетей», «Сейтек» вариантын жараткан. Илимий агартуу чөйрөсүндө аны өтө урматташып, «Ак молдо», «Молдоке» дешчү.

11. «Манас» эпосу Саякбайдан кандайча жазылып алынышы

Сагымбай Орозбаковдон жазылып алынган эпостун эстен чыккыс эң сонун вариантынан башка дагы бир опол тоодой орошон «Манас» бар. Бул ХХ кылымдын Гомери – Саякбай Кара лаевдин варианты. Бул «Манас» да тарыхтын, тагдырдын кыргызга берген тартуусу. Эмесе мындан аркы кеп ошол сейрек кездешкен феномендин кагаз бетине кандайча түшүрүлгөнү жөнүндө болсун.

«Сагымбайдын айткан «Семетейи» эң башкача кызык эле. Жазылбай өзү менен кошо кетти», – деп эскерген Ыбырай Абд-

рахманов кезегинде. Оорусуна байланыштуу Сагымбайдан «Семетей», «Сейтек» жазылбай калып, алп манасчыдан эпостун «Манас» бөлүгү гана бизге мураска калганын дагы бир жолу баса белгилеп өтөлү.

Эми алдыда эл арасынан «Манасты» да, «Семетейди» да, «Сейтекти» да катары менен айтып жаздырууга жарай турган чыгаан жомокчуну издеп табуу милдети турган эле.

1930-жылга чейин Ысыккөлдө Саякбай Каралаев аттуу чоң манасчы бар экенин Бишкектеги билимдүү чөйрө, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноочулар дегеле билген эмес экен. Атүгүл, Ысыккөлдөн чыгышкан алгачкы интеллигенттер Касым Тыныстанов менен Кусейин Карасаевдин да Саякбай манасчы жөнүндө кабарлары болбогон. Бирок 1918-жылдан тарта Кызыл Армиянын катарында болуп, Граждандык согушка катышып, Алмата, Бухара, Ашхабад, Жаркент жактарда Совет бийлигинин душмандарын талкалоого катышып, үч жылдан соң Алатоого кайтып келген Саякбай 20-жылдары эле эл арасында күпүлдөп «Манас» айтып, жомокчулук талантын курчутуп, Тайтору күлүктөй таасын чуркап калган учуру эле. Түгөлбай Сыдыкбеков минтип эскерет: «1927-жылдын март айы болуу керек. Мен Караколдо (Пржевальск) окуп жүргөн кезим. Манасчы келди деген соң, мен сабакты бышыктоону коюп, коңшумдукуна бардым. Эшиктен төргө чейин аял-эркек жык топтолушуптур. Боз шинелди желбегей жамынып, төрдө отурган арыкчырай, кызыл тоголок адам жаңы эле айта баштаганбы? Үнү улам ачыла, ыргагы улам көтөрүлө берип, өзү да кызып, күпүлдөп чубурган алп сөздөрүн мөндүрдөй сабатып жибергенде тымып олтурган кишилер козголушуп:

– Э, бали! – деп сүрөй калышат. Мен илеге жактан орун алгам. Ушуга дейре мындай жетик айткан манасчыдан укпагандыгымбы, же «Тайторунун чабышын» чоң манасчынын оозунан биринчи угуп жаткандыгымдан болдубу? Билбейм. Айтор, боз шинелчен тигил кызыл тоголок адам эчен албан көркөм, элестүү жомок сөздөрүнүн сыйкырдуу күчү менен мени арбап алды. Ал улам кызып, улам күпүлдөгөн сайын, тек кандайдыр бир жомоктогудай жер-суунун көркү көз алдыма тартылып, зор алп кебетеленген кишилердин элестери көрүнүп, үндөрү эшитилип, укмуштай чоң-чоң аттардын туяктарынан чыккан дүбүрттөр келип... биз олтурган үй толо кишилер баарыбыз бүтүндөй ошо алп дүйнөгө аралаша бердик. Айтор мезгилдин өткөнү сезилген жок. Ошол түндөгү ортодо коюлган чырагдандын жарыгында курчай отурган кишилердин кубаттосунда Сакемди биринчи көрүшүм. Сакемдин Тайторуну чаптырышы эч кетпес өчпөс элестей көз алдымда сүрөттөлүп калды». (Т. Сыдыкбеков. Уулу манасчы Саякбай Карала уулуна алкыш. Китепте: Алп манасчынын албан элеси. Бишкек, 1994).

– 1930-жылы Сагымбай Орозбаков каза болгондон кийин Ленинграддан Чыгыш институтун бүтүрүп келген жаш окумуш-

туу Кусейин Карасаев атайын тапшырма менен Манас айткан адамдарды издеп табуу үчүн Ысыккөлгө командировкага келет да, эл аралап жүрүп, көл башынан Койдуу деген семетейчиге жолугуп, ал кишиден Саякбай Карала уулунун кабарын угат. К. Карасаев дароо Саякбайды издеп таап, таанышып, анан манасчыны үгүттөп, Бишкекке ээрчитип келет. Борборго келген Саякбайдын манасчылык өнөрүн сынап көрмөккө акын, окумуштуу, Касым Тыныстанов, тарыхчы Белек Солтоноев, өкмөт адамы Осмонкул Алиев жана башкалар Кусейин Карасаевдин үйүнө чогулушат. К. Карасаев «Манасчы Саякбай Карала уулун табышым» деген макаласында ошол учурду минтип эскерет: «Касым эл менен отурганда тамашалап сүйлөгөн, адамдарга ат койгонду жакшы көргөн, киши болчу. Бул отурушта да Касым Тыныстанов жөн отурбай, «Сен бозонун тобун жеген тор быштыдай неме экенсиң», – деп Саякбайга ат кое салса болобу, Саякбай Каралаев жүрөкзаада болуп саруулап калды. Эшикке чыгып кеткен, бир кезде мени чакырды.

– Ой, Кусейин, тиги жерде отургандардын ичиндеги энгезер башы чарадай боз жалпак киши манасчыбы?

– Сакемдин сүрдөп калганын байкап: андан чочулабаңыз, сизден башка манасчы жок. Андан Тыныбектен жаттап алганын айтып атат. Жакшылап, өзүңүз үйрөнгөн элдин арасында отургандай Манасыңызды келиштирип айтып бериңиз. Ошолор жактырып калса, жаздыруунун чарасын көрөбүз, – дедим. Үйдө отургандар «Чон казаттан» айтууну талап кылышты. Саякбай жакшы аткарды. Айрыкча, «Манаста» Алмамбет менен Чубактын жол талашканын келиштирди. Андан кийин мен Койдуу карыядан уккан «Тайторунун ат чабышта чыкканын» айтууну сунуш кылдым. Саякбай аны өзү кошо ыйлап аткарганда, отургандар кошо жашыды. Мына ошентип, Саякбай билермандардын сынынан да өттү. Отургандар бир ооздон Саякбайдын «Манасы» жазылсын деген пикирге келишти. Саякбайды эл ичинен табуу жаңы манасчы менен таанышуу, андан «Манасты» жазып алуу мына ушинтип башталган.

XX кылымдын Гомеринен эпосту жазып алуу 30-жылдардын башынан 60-жылдардын аягына чейин созулган. 30–40-жылдарда жомокчунун оозунан эпостун бардык бөлүмдөрү: «Манас», «Семетей», «Сейтек», булардын уландысы катары «Кенен», «Алымсарык», «Кулансарык» жазылып алынган. Бардыгы 500553 сап ырдан турат. Бул вариантты жазып алууга К. Жумабаев, Ж. Рисов, Ж. Бекбаев, К. Кыдырбаевалар катышып, бирок тексттин көпчүлүк бөлүгү кайра эле ошол Ыбырай Абдрахмановдун чаалыкпаган күжүрмөн эмгеги аркылуу кагазга түшүрүлгөн.

– Манасчыдан трилогияны жазып алуу жумушунун кыйын-кезеңдүү түйшүгүнөн бир элести көз алдыга тартып өтөлү. Жекшеналы Бекбаев 1945-жылдын жай айын эскерип, төмөнкүчө жазат: «Саякбай көп элдин алдында айтып көнүп калгандыктан

ырды төгүп эле тургусу бар. Бирок азыркы шартты эске алып, ал он чакты сапты бир таштап коет да, мен толук жазып бүткөнчө эргип, бир калыпта боло албай, мени айланып, аркы-терки басып калат. Кээде андан да көбүрөөк айтып жиберет. Мен шашып калам. Мындай учурда ал абалды сезе коюп: «Кайсы жерге келдик эле, жазылган акыркы 3–4 сапты окуп берчи» – деп суранып, зарыл тактоолорду да киргизет» (Ж. Бекиев Саякбайга катчы болгом, өйдөкү көрсөтүлгөн китепте, 143-бет).

Манас изилдөөчүлөрдүн бирдиктүү пикири боюнча Саякбайдан 30–40-жылдарда жазылып алынган вариант эпостун эң толук жана идеялык-көркөмдүк келбети келишкен, төгөрөгү шай келген вариант болуп эсептелет. Мына ошентип, Саякбай Каралаевден тарыхта биринчи жолу «Манастын» үч бөлүмү тең ырааттуу түрдө жазылып алынган жана башка манасчылардын эч кимисинен минтип үч илтик толугу менен чыпчыргасы коробой жазмага түшкөн эмес. «Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогиянын үч бөлүмү тең жазылып алынган. Бирок алардын варианттарында эпостун бардык окуялары бир кылка эмес, бир эпизод кенен деталдаштырылып сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылат, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. Саякбайдын варианты «Манас» үчилтигин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу менен бирге анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен деталдаштырып сүрөттөгөнү менен орошон айырмаланат» («Манас» энциклопедиясы, 2-том, 188-бет). 1952-жылы С. Каралаевден «Манасты» кайра башынан жаздыруу жумушу жүргүзүлгөндүгүн, бул иш окумуштуулар Б. Маленов, Ж. Таштемирова жана К. Исмаилов тарабынан аткарылгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Бирок бул иш 40-жылдардын аягында 50-жылдардын башында өлкөнүн саясий атмосферасында 1937–жылдагы сыяктуу «кара булут» кайрадан пайда болуп, бир катар СССР калктарынын элдик эпосторуна саясий айыптар тагылып, анын ичинде «Манаска» карата да «реакциячыл-буржуазиячыл» деген тескери сөздөр айтылып турган шарттарда жүргүзүлгөн. Өз тагдырынан чочулаган манасчы эпосту мурдагыдай эргибей, күйүп-жанбай маанайы чөгүнкү жүрүп кыскарган түрдө жаздырган. Дал ошол учурда Саякбай Каралаевди иш үстүндө көргөн Манас изилдөөчү окумуштуу Самар Мусаев минтип жазат: «Манасты» кайра жаздыруу аракетин эпосту сактап калуунун жолудур деген үмүт менен иштин жүрүшүн көрүү үчүн атайын барып, тексттердин жаздырылышын карап отурдум. Саякбай аксакал менин көзүмө мурдагы көргөнгө караганда жүдөнкү тарткансып, өзүн кармашы, сүйлөгөн сөздөрү басмырт көрүндү. Бир саатка жакын угуп олтуруп, мен чыгып кеттим. Иштелип жаткан иштин маңызы мага жаккан жок. Анткени, ошол кездеги айланада болуп жаткан чуунун түпкү теги эмнеде

экендигин ачык түшүнө албаган манасчы эпосту көз көрүнө эле коммунисттик идеологияга ылайыктап «редакциялап» жатканы даана байкалып турган». (С. Мусаев. Чоң манасчылардын акыркысы. Китепте: Алп манасчынын албан элеси, 85-бет).

Идеологиялык-саясий «кара булут» тарагандан кийин өзгөчө 60-жылдары улуу манасчы өзүн эркин сезип, улгайыңкы тартып калса да жаны дем, жаны күч менен бүркүттөй шаңшып радио, магнитофон, кино тасмаларына, пластинкаларга манасты айтып жаздыра баштайт. 1968-жылы Самар Мусаев, Сапар Бегалиев тарабынан С. Каралаевдин айтуусунда «Манас» үчилтиги кайрадан үчүнчү жолу 2750 метрлик магнитофондук тасмага түшүрүлгөн. «Манас» үчилтигин Саякбайдан үчүнчү жолу магнитофонго алуунун себебине бир аз токтолуп өткөнүбүз оң. Бирок кепти мындайраактан баштайлы.

Манасчыны биз качан манасчы деп айтабыз? Манас айтуу өнөрү өзүнүн жандуу табигый стихиясы менен, өзүнүн бүткүл «жапайы» көркү менен кандай учурда кашкайып даана көрүнөт? Манасчынын манас айтып атканда көр. Манасчы манас айтып жатканда гана нагыз манасчы. Маселен, көпчүлүккө белгилүү го, Саякбай «Манасты» капчыгайдагы таштан ташка урунуп чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап агып, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайлап, кайрадан бурканшаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан-тамырларында «кыян» жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып Үргөнчтүн суусундай өркөчтөнүп, ташкындап, көбүрүп-жабырып аткараар эле. Бир чоң жыйында Саякбайдын ушунтип Манас айтканын көрүп, орус академиги Козин толкундануу менен мындай деген: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик». Тил билбеген адамдын «Манасты» түшүнүп жаткан себеби, Саякбайдын айтуусунда эпостун мазмуну анын сөзүндө гана эмес, манасчынын обонунда, интонациясында, эмоциясында, көз жашында, миң кубулган үнүндө, миң өзгөрүлгөн өңүндө, кылдат кыймылында, мимикасында, пластикасында жашап атат. Ошон үчүн түшүнүктүү болуп атат. Манасчы бир эле учурда акын да, обончу, композитор да, актер дагы. Манасчы таасир кылуучу каражат-куралдардын бүтүндөй комплексине ээ. Манасчы кыргыз чөлкөмүндө мына ушул көркөм комплекс аркылуу аудиторияга бир учурда, бир моментте күчтүү таасир көрсөтүп, калайык-калкты өзүнө магнит сыяктуу тартып алып жатат. Кыргыздардын илгертен «Манасты» тамшанып угуп келгени манасчылардын мына ушундай өзгөчө касиетине, өнөрүнө тыгыз байланышкан.

Манасчыны табигый чөйрөсүнөн, кыйкырык-сүрөөнгө алып турган аудиториясынан ажыратып, лабораториялык жасалма шартка жалгыз коюп, саптарды бирден терип айттырып жаздырганда манасчыда көбүрүп-жабырган эмоция жоголуп, жамгырдай шатырата төккөн импровизация жанып, чыгармачылык эргүүдөн улам көөдөндүн түпкүрүнөн күтүүсүздөн ыргып чыккан ажайып саптар азайып, текст кыйла эле даражада өнүнөн, боегунан азып кагазга түшөөрү көрүнөө турган чындык. Кагазга түшкөн текст ал канчалык баракка кооз түшсө да, чын-чынына келгенде чыныгы, нагыз «Манастын» өзү эмес. Кагаздагы текст, ал манасчыдан, анын үнүнөн, мимикасынан, буркан-шаркан түшкөн динамикасынан, артистизминен ажыраган «Манас». А чыныгы «Манас» жогоруда айтылгандай, эл алдында манасчынын күпүлдөгөн аткаруусунда, айтуусунда, жомокчунун толкупташкан эмоциясында жана пластикасында жашаган «Манас» болуп эсептелет.

Самар Мусаев жана Сапар Бегалиев 1968-жылы Саякбайдан «Манас» үчилтигин үчүнчү ирет баштан аяк магнитофондук тасмага түшүрүү ишин башташканда мына ушундай чыныгы, нагыз, табигый «Манасты» жазып, тарыхка калтыруу максатын көздөшкөн. Аталган манас изилдөөчүлөр Саякбай бул жолу мурда 30–50-жылдарда айтып жаздырганын кайра сапма-сап кайталайбы же негизги сюжеттик өзөктү сактап, бирок окуяларды жаңы сөз, бөлөкчө вариациядагы ыр жолдору менен айтаар бекен деген суроолорду коюп, манасчылык өнөрдүн сырын тереңирээк изилдөөгө мүмкүндүк түзө турган материалдарды топтоону да алдыларына максат кылып коюшуптур. Кыргыз илимдер академиясынын президиуму мындай демилгени колдоп, атайы каражат бөлөт да, С. Мусаев менен С. Бегалиев Саякбай Каралаевди Ысыккөлдүн күнгөй-тескейинде эл алдында табигый шарттарда Манас айттырып, эпостун бардык бөлүмдөрүн тасмага жазып алышкан. Мына ушинтип, окумуштуулар чоң эрдик иш жасашкан. Эки окумуштуунун жүзөгө ашырган бул иштеринин тарых үчүн, эл журтубуз үчүн опол тоодой мааниси бар. Учурунда бул иштин маанисине түшүнүп, манасчы кадимкидей жашып, көзүнө жаш алып туруп: «Кемпиримден ажырап, карылык басып, ооруга чалдыгып калганда жолукпадыңарбы. Мен кадимкидей күүлү-күчтүү, «Манасты» күпүлдөтүп айтып турганда ушундай кылып жазсаңар армансыз болбойт белем» – деп айтып, ыраазычылыгын билдирген. Саякбайдын магнитофонго айткан үчилтик «Манасынын» тексти кандай айтылса, ошондой түрдө кайра кагазга түшүрүлүп, азыр текст да, тасма да Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Белгилей кете турган нерсе, магнитофонго түшүрүлгөн «Манастын» чоң бөксөлүгү, өксүгү да бар. Магнитофондук тасмага жазылгандардын бардыгын эсептегенде С. Каралаевдин 30–40-

жылдарда айтып кагазга жаздыргандарынын 10 проценттейи гана. Себеп дегенде манасчыга кенен мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүнө карабастан улуу жомокчу 74 жашка чыгып, алдан-күчтөн тайып карып калгандыктан, «Манас» трилогиясын толук айтып берүүгө күч-кубаты жете бербеген. Анын үстүнө, С.Мусаевдин эскергенине караганда ошо кезде Саякбай аксакал бир аз унутчаак да болуп, «Манастын» бир катар эпизоддорун эсинен чыгарып, эпосту мурдагыдай ырааттуу түрдө айтпай, кайран дулдул арып, ташыркап калган кези экен. Ошон үчүн окумуштууларга манасчы күпүлдөп турган чагымда неге ушинтип жазбадыңар деп айтып, өкүнүч кылган турбайбы.

Өйдөдө айтылгандай чыныгы, нагыз «Манасты» жазып алуунун көз карашынан караганда 1968-жылкы магнитофондук жазманын дагы бир жетишпеген жагы, тасмага манасчынын сөзү, үнү, эмоциясы түшүрүлүп, ал эми жомокчунун актердук кыймыл-аракети, мимикасы, көп маанилүү кайталангыс жестикуляциясы кармалбай тышкары калып калгандыгында. Муну чындыгында магнитофон кармай албайт эмеспи. Бул анын колунан келбейт. Демек, чыныгы, нагыз «Манаска» илим жана эл-журт али ээ болгон эмес десек жаңылбас элек. Чыныгы «Манасты» турган турушу менен өз өнүндө толук сүрөткө алуу кино өнөрүнүн гана колунан келмек эле. Бирок 1940–1950–1960-жылдарда Саякбайдын «Манас» трилогиясын башынан аягына чейин күпүлдөтүп айттырып, бүткүл эпосту толук чыныгы табигый кебетесинде манасчынын булактай оргуштаган сөзүн, миң кубулган үнүн, дайрадай чамынган кыймыл-аракетин, ооздорун ачып угуп, кыйкырык-сүрөөн менен коштогон аудиториясы менен кошо кинотасмага түшүрүп алууга, өкмөт да, окумуштуулар да, чыгармачыл чөйрө да чыгынбаган, маани бербеген. Өзүнүн жан дүйнөсү жана психологиясы жагынан «Манастын» каармандарына жакын турган кечээки Саякбайдын илгерки манасчылардын акыркы могоканынын чыныгы, нагыз «Манасы» баштан аяк киного тартылып калганда, бул эмгек кыргыз үчүн да, жалпы адамзат үчүн да уникалдуу, баа жеткис эстелик болмок. Ошентсе да, бүгүн биздин алакан куру эмес. Кинорежиссерлор Болот Шамшиевдин, Мелис Убукеевдин күч-аракеттери менен алп Саякбайдын чыныгы «Манасынын» бир катар бөлүктөрүн, айрым фрагменттеринин кинотасмага түшүрүлүп калганына канимет.

12. Манасчылар жана «Манастын» варианттары

30–60-жылдар аралыгында Саякбайдын «Манасын» кагазга түшүрүү менен катар эле, эл ичиндеги башка чоң манасчылардан да эпосту жазып алуу бир кыйла активдүүлүк менен улантылат. Эгерде эпостун «Манас», «Семетей», «Сейтек» сыяктуу

үч бөлүмүн тең айткан жана кагазга түшүрткөн таланттуу үлкөн манасчылардын атын атасак, анда алар булар: Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкулов, Шапак Ырысмендиев, Багыш Сазанов, Мамбет Чокморов, Жаңыбай Кожеков, Ыбырай Абдрахманов. Булардын ичинен Тоголок Молдо менен Ыбырай Абдрахманов сабаттуу, жаза билген инсандар болушкандыктан, үчилтиктин үч бөлүмүн тең өз колдору менен жазып илимий фондуга өткөрүшкөн. Тоголок Молдонун үчилтигинин бардыгы – 98703 сап ыр.

Ы.Абдрахмановдун «Манас» бөлүмүнүн ыр жолдору 17859 сапты түзөт. Молдобасан Мусулманкуловдон С. Байсалов менен А. Тайгүрөнов тарабынан жазылып алынган «Манас» жана «Семетей» 203 миң саптан турат. М.Мусулманкуловдон «Кедейкан», «Жаңыл Мырза», «Курманбек», «Жаныш-Байыш» эпостору да кагазга түшүрүлгөн. Жаңыбай Кожековдон айтылуу К. Мифтаков «Семетейди» толук, «Манастан» үзүндү жазып алган. Алардын баары 19445 сапты түзөт. Шапак Рысмендиевдин Ж. Намазов кагазга түшүргөн үчилтигинин ичинен «Манас» бөлүмүнүн көлөмү 24160 сап. Багыш Сазановдон М. Багышов, Т. Абдыраков, Иноят Мусаев тарабынан жазылган «Манас», «Семетей», «Сейтек» чогуусу менен 101580 сап ырдан турат. Мамбет Чокморовдун варианты («Манас», «Семетей», «Сейтек») 1959–72-жылдарда Академиянын «Манас» секторунун кызматкерлери Мундук Мамыров, Эсенаалы Абдылдаев жана манасчынын уулу Касымбек Мамбетов тарабынан жазылып алынган. Трилогиянын жалпы көлөмү 148557 сап ыр. Ошондой эле М.Чокморовдун «Манасы» узундугу 9700 метрге жеткен магнитофондук тасмага да түшүрүлгөн.

Мындан сырткары ар кайсы жылдарда ар түрдүү манасчылардан, семетейчилерден, айтуучулардан жазылып алынган трилогиянын айрым узун же кыска эпизоддору, үзүндүлөрү, бөлүмдөрү ушу күндө Академиянын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

«Манастын» чоң, кичинеси болуп канча варианты бар экендиги жөнүндө ар ким ар кандай маалымат берип келет. А түгүл 1995-жылы чыккан эки томдук «Манас» энциклопедиясынан да бул туурасында так маалымат алуу кыйын. Манас изилдөөчү Омор Соороновдун «Кыргыз Руху» газетасына жарыяланган төмөнкү маалыматы «Манастын» варианттары жөнүндөгү эн сонку конкреттүү так маалымат болуп эсептелет. О. Соороновдун фактыга негизделген ошол маалыматын келтирели:

«Манас» жөнүндө сөз кылганда эпостун көлөмүн көптүрүп айткысы келгендер алтымыш-жетимиш, андан да көп варианттар бар дешсе, айрымдар он бештен ашырбай да коюшат. Ошондуктан тил, адабият жана искусство институтунун алдындагы кол жазмалар фондусунун жетекчиси, фондудагы ар бир материалды бирден кармап көргөн киши катары төмөнкү манасчылардын варианттары фондуга өткөрүлгөндүгүн тастыктаймын:

1. Абдыракманов Ыбырай
2. Алымбеков Касымалы
3. Ашымбаев Мамбеталы
4. Азизов Шаабай
5. Атабеков Каба
6. Акматалиев Турдумамбет
7. Алдаяров Мамыт
8. Акбаев Матисак
9. Албанов Бейшерик
10. Алдозов Мамыт
11. Бекмуратов Тагай
12. Борзу уулу Малдыбай
13. Байбураев Токтосун
14. Бекиев Абдыкерим
15. Бакиров Жетиген
16. Жаркынбаев Б.
17. Жумагулов Калыбек
18. Жумабеков Ыса
19. Жумабаев Ч.
20. Жанаев Дүйшөнаалы
21. Жумабаев Абылгазы
22. Жолдошев Өсөр
23. Жолдошев Саалы
24. Жусуп Мамай
25. Искендеров Насыр
26. Исагулов Мангазы
27. Кожеков Жаныбай
28. Каралаев Саякбай
29. Калбаев Мурат
30. Кочукеев Дункана
31. Көккөзов Лапаз
32. Касымбай уулу Дөөталы
33. Касмамбетов Сапарбек
34. Кадыров Маша
35. Кожобердиев Саринжи
36. Кененбаев Өмүрша
37. Мусулманкулов Молдобасан
38. Мамытов Төрө
39. Молдокеева Сейдана
40. Мамбеталиев Уркаш
41. Мамырбаев Ныяз
42. Мураталиев Маматкул
43. Мадиев Турдубай
44. Мамытбеков Токон
45. Мамаев Жоробек
46. Орозбаков Сагымбай
47. Өмүрзаков Кудайберген
48. Рысмендеев Акмат
49. Раззаков Төрөкул
49. Раззаков Төрөкул
50. Рысмендеев Шапак
51. Сарыков Жакшылык
52. Сазанов Багыш
53. Сүйүнбаева Калбү
54. Сырдыбаев Алимжан
55. Султанов Бөрүбай
56. Сейитбаев Таш
57. Тоголок Молдо
58. Тыныбек Жапый уулу
59. Тыныбеков Актан
60. Тойчубеков Алмазбек
61. Ташов Акын
62. Ташибеков Эргеш
63. Ташматов Эргеш
64. Турдалиев Жолборсалы
65. Токтогулов Акмат
66. Тажибаев Анаргул
67. Садыков (Садыров) Чал
68. Шадыканов Акын
69. Урмамбетов О.
70. Шапаков Момуш
71. Чокморов Мамбет
72. Суранчиев Медер
73. Сыдыкбеков Түгөлбай
74. Маликов Кубанычбек
75. Токомбаев Аалы
76. Чохан Валиханов жазып алган вариант
77. В. В. Радлов жазып алган вариант
78. Жуманалиев Асанкан

Аталган манасчы, семетейчилердин варианттарынын баары эле варианттык талапка жооп беришет дешке болбойт. Ошондой эле, айрым манасчылардан билген тексттин толук жазып албагандыктан, «Манаска» же «Семетейге» тиешелүү негизги эпизоддор жок деп, алардын тексттерин варианттык акысынан ажы-

ратууга да болбойт. Ошондуктан, фондудагы сакталган тексттери бар манасчы, семетейчилердин баарынын тизмесин бердик. Булардан башка да, араб тамгасында жазылган автору белгисиз «Семетей» (Инв. №264), Кубат Ибраимов таап келген «Семетей» (Инв. №282), Самар Мусаев Ленинграддан алып келген «Манастан» фото-нуска (Инв. №284), Асакеев тапшырган, Сагынбай Орозбаковдуку болсо керек деген 8 колкитеп (Инв. №293, 294, 295, 296, 297) Сатыбек Алиев тапшырган «Манастан» үзүндү (Инв. №298), К.Чороев тапшырган колкитеп (Инв. №303). Каныбек Жунушев тапшырган 4 колкитеп (Инв. №305, 306, 307, 308), Бакы уулу Алмамбет чогулткан, Абдыкеев Замирбек тапшырган колкитеп (Инв. №313); Латын тамгасында жазылган Чомоев Сыдыкбек жыйнаган материал, азыркы тамгадагы Кудайберген Карынбаев Малтабаровдон 1930-жылдары көчүрүп алган, 1959-жылы өткөргөн «Манас», Болотбек Исабеков жыйнаган материалдарды иликтеп, дайынын элге жеткирүү келечектин иши боюнча турат. Ошондой эле «Эски басылма китептер» деген бөлүмдөгү миңден ашык колкитептердин ичинде араб тамгасындагы бир нече «Манас» менен «Семетейден» тексттер бар. (Омор Сооронов, Тактоо, «Кыргыз Руху», 18-август. 1995-жылы).

«Манасты» эл арасынан иликтөө, жыйноо жумуштары бүгүнкү күндө да улантылууда. Жыйынтыктап айтканда, 20-жылдардан акыркы мезгилге чейин ар кандай демилгечилер, фольклор жыйноочулар, манас изилдөөчүлөр, Академиянын тил жана адабият институтунун «Манас» секторунун кызматкерлеринин атуулдук зор күч-аракеттери менен чоң жана кичинеси, эпизод мүнөзүндөгүсү болуп «Манас» трилогиясынын баш-аягы 90го жакын варианттары кагазга түшүрүлүп, кол жазмалар фондусуна топтолгон. Бул байлыктарды чогултууда, топтоодо «Манас» илимий секторунун багытоочу, уюштуруучу жана шыктандыруучу ролу өтө зор.

«Манасты» кезегинде Манас баатыр менен бирге жашаган Жайсан ырчы же Ыраамандын ырчы уулу айтып баштаган деген божомолдор бар.

Андан соң орто кылымдарда жашаган Токтогул ырчы аттуу легендарлуу акын «Манасты» айткан деген аңыз кеп жашайт.

19–20-кылымдарда жашаган атактуу таланттар жана чоң манасчылар төмөнкүлөр:

Келдибек Карбоз уулу (1800–1880), Балык (Бекмурат) Кумар уулу (1799–1887), Музооке (1800–1878), Чонду (1862–1912), Акылбек (1840), Тыныбек Жапы уулу (1846–1902), Найманбай Балык уулу (1847–1913), Кенжекара Калча уулу (1859–1929), Дыйканбай (1873–1923), Багыш Сазан уулу (1878–1958), Чоюке Өмүр уулу (1880–1925), Тоголок Молдо (1860–1942), Шапак Рысменди уулу (1863–1956), Куйручук (1866–1940), Сагымбай Орозбак уулу (1967–1930), Саякбай Карала уулу (1894–1971), Жаңыбай Кожек уулу (1869–1942), Жакшылык Сарык уулу

(1880--1934), Молдобасан Мусулманкул уулу (1883--1961), Мамбет Чокмор уулу (1896--1973), Дункана Кочуке уулу (1886--1981), Ыбырайым Абдыракман уулу (1888--1967), Акмат Рысменде уулу (1891--1966), Жусуп Мамай (1918).

Азыркы көзү тирүү манасчылар: Сейдене Молдоке кызы, Шаабай Азизов, Каба Атабеков, Уркаш Мамбеталиев, Сейдирахманов Назаркул ж. б.

13. Кытай жана Ооганстанда «Манас» кантип жыйналган?

Ооганстанда жана Кытай Эл Республикасында жашаган кыргыздардын арасында да «Манас» эпосу кеңири тарагандыгы белгилүү. А түгүл официалдуу маалымат боюнча Шинжаң автономиялуу районунда уйгур улутундагылардын арасында да Манас айткан манасчылар бар. Мисалы 1914-жылы Шинжаңда туулган Муса Якуп (уйгур) манасчы катары таанымал. 1964-жылы Муса Якуптан «Алмамбеттин Бейжинден чыгышы» деген бөлүм 1140 сап көлөмүндө жазылып алынган. Кытай Эл Республикасында көзү өткөнү, көзү тирүүсү болуп 80ге жакын манасчы бар деп эсептелинет. Булардын арасында Эшмат, Жусубакун Апай, Ыбрайым, Балбай, Жусуп Мамай, Осмон Намаз, Кабылакун, Осмон Мати, Төрө Жума, Сатыбалды Ажы, Шаабай Чолу, Орозо Кадыр сыяктуу атактуу жана ири манасчы, семетейчилер бар. Пекиндеги кытайдын көркөм интеллигенциясына «Манас» эпосу негизинен белгисиз эле болгон жана алардын түндүк кытайдагы Шинжаң аймагында көлөмү жагынан дүйнөдө теңдеши жок улуу дастан эл ичинде жашап жаткандыгынан анча деле кабары (кээ бирөөлөрү учкай кулакдар болсо болгондур) болбогон.

1958-жылы Мао-цзе-дундун демилгеси менен Кытай Эл Республикасынын официалдуу органы болгон «Эл гезити» аттуу гезитке «Кең көлөмдө бүтүн мамлекет боюнча эл ырларын жыйноо» деген баш макала жарыяланат. Мына ушундан баштап бүткүл өлкөдө эл ырларын жыйноо боюнча массалык кыймыл башталган. Ушул кыймылдын шарапаты менен Шинжаңдагы «Манаска» 1949-жылкы Кытай революциясынан кийин биринчи жолу өкмөт тарабынан чындап көңүл бурулган. Бул маданий кыймыл менен катар эле 1950-жылдын аягында бүт мамлекет боюнча аз сандуу улуттардын тил жазуусун текшерүү иши да башталган эле.

1960-жылы Пекиндеги Борбордук улуттар институту Шинжаң уйгур автономиялуу районунун адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмесинин кызматкерлери менен бирдикте кыргыз аймактарына экспедиция уюштуруп, элдик оозеки адабияттын бир катар үлгүлөрүн жана Кызылсуулук манасчы Эшматтан «Семетей менен Айчүрөктүн тою» аттуу бөлүмдү жазып алат. «Семе-

тей» эпосунун бул бөлүмү дароо уйгур жана ханзу тилдерине которулуп, «Теңиртоо», «Тарым» деген журналдарга жарыяланат. Кыргыз калкынын ичинде «Манас» аттуу улуу маданият кайнары бар экендиги жөнүндөгү кабар кытайдын расмий бийлигине жетип, бүткүл өлкөгө угулат.

1961-жылы Кытайлык бийликтин колдоосу менен Шинжан уйгур автономиялык районунун ошол эле адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмеси экинчи фольклордук экспедицияны уюштурган. Бул экспедицияга Пекиндеги Борбордук улуттар институтунун мугалими, окумуштуу Ху-Чжень-хуа, Кызылсуудан Токтосун, Алтын, Үсөйүн ажы катышат. Ушул жолку кыдырууда атактуу манасчы Жусуп Мамайдан «Манас» эпопеясынын 110000 ыр сабы, Эшмат манасчыдан 10000 ыр жолу кагазга түшүрүлөт. Дагы башка 20дан ашууна манасчылардан бардыгы болуп 150000 сап «Манас» жазылып алынат. Жаңылык катары белгилей турган нерсе, бул ирет Жусуп Мамайдын «Манасты» сегиз урпакка чейин («Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейит», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чигитей») айта тургандыгы белгилүү болот. 1961–66-жылдар аралыгында Жусуп Мамайдан «Манастан» 50900, «Семетейден» 32000, «Сейтектен» 24400, «Кененимден» 34000, «Сейиттен» 10130, «Асылбача-Бекбачадан» 45000 сап кагазга түшүрүлгөн. Ушул жылдары дагы 30дан ашуун манасчыдан эпостун ар түрдүү варианттарынан 123000 сап материал жазылып алынган.

Мына ушинтип, 60-жылдардын биринчи жарымында фольклор жыйноочулардын активдүү күч-аракети менен Кытайда «Манас» дастаны боюнча зор көлөмдөгү ыр казнасы топтолгон. Бул Кызылсуулук кыргыздардын маданий тарыхындагы болуп көрбөгөн сыймыктуу окуя эле. Эми алдыда ушул кучак жеткис кереметтүү дастанды иреттештирип, китеп кылып бастыруу, изилдөө, кытай, уйгур жана башка тилдерге которуу сыяктуу зарыл жумуштар турган болчу.

Бирок тилекке каршы, дал ушул тушта, тагыраагы 1966-жылы Кытайда капыстан «Маданий революция» деген саясий алаамат башталып, ал көпкө дейре басылбай, өлкөгө чон калайман салат. Бул «Революциянын» кесепети жөнүндө Кызылсуулук боордошубуз Адыл Жуматурду мындайча жазат:

«1966-жылы бүткүл Кытайда чон чайкалыш болуп, «Маданият төңкөрүшү» башталат. Кызмат группадагылар таркап, ар кимиси өздөрүнүн мурунку кызмат орундарына кайтып, төңкөрүшкө катышат. «Манас» эпосунун түп нускасы менен кытай тилине которулган нускасы бүт печеттелип, сандыктарга салынып борбору Бейжинге алып кетилет. «Маданият төңкөрүшүндө» жанын араң коргоп жүргөн эл, «Манастын» оригиналдарын сактап калууга чамасы келбегендиктен, сандыкка печеттелген материал ошол бойдон из-дарексиз жоголот. Бул «Манас» үчүн жана көп жыл тер төгүп эмгектенген адамдар үчүн бир чон жоготуу

болду. «Маданият төңкөрүшү» мезгилинде манасчы Жусуп Мамай, «Манас» эпосун жыйноо, которуу жумуштарына катышкандар бүт жалаа чапталып, айыпталып, рухий жактан азапталат. Мындай кыйын жагдай 10 жылдан ашык уланып токтойт. (Кыргыздар, IV том, Бишкек, 1997, 212-бет).

«Маданий революциянын» бороону 1970-жылдардын экинчи жарымында араң токтойт. 70-жылдардын аягында Кытайдын мамлекеттик саясаты өзгөрүп, турмуш оң, тынч жолго багыт алып, коомдук официалдуу уюмдар мамлекеттик көркөм-маданий бирикмелер өйдөгү саясий кыйын-кезең учурунда жоголгон «Манасты» кайрадан жыйноону колго алат. 1978-жылы Жусуп Мамай Пекинге чакырылат. Ошол жылдан 1983-жылга чейин Жусуп Мамай «Манастын» өйдөдөгү 8 урпагын тең бүт кайра башынан айтып жаздырып, бир жагынан өзү да жазып берип бүтүргөн.

1992-жылы Какшаал «Манас» айтуу чогулушуна катышкан 40ча манасчыдан улуу эпостун дагы далай материалдары кагаз бетине катталган. Бүгүнкү күндө Жусуп Мамайдын вариантын кошпогондо 80ден ашуун манасчыдан жазылып алынган «Манастын» миллион саптан ашык ыр казынасы Кытайда архивде сакталып турат.

Азыркы учурда атактуу Жусуп Мамай айткан 8 урпак «Манас» 18 томдон турган китеп түрүндө Кытай басмаларынан жарык көрүп, калайык-калктын колуна тийди. Бул жөнүндө ошол эле Адыл Жуматурду төмөндөгүчө жазат: «Манас» 5 томду Асанбай Матили, «Семетей» 3 томду Мамбесан Эрги, «Сейтек» 2 томду Асанбай Матили, «Кененим» 2 томду Оргалча Кыдырбай, «Асылбача-Бекбача» 3 томду Толкун Турду, «Сомбилек» 1 томду Толкун Турду, «Чигитей» 1 томду Токтобүбү Ызак басмага даярдаган. Материалдар басмага тапшырылыш алдында, Шаршебек Сыдык башчылыгындагы коллегия уюштурулуп, илимпоз жана акын, жазуучулар катышып, эпостун басмага дайындалган нускасын бир бирден карап коллегиядан өткөрөт. Жусуп Мамай да атайын чакырылып, өзү айткан вариантын коллегиядан өткөрүп бекитүүгө катышат» (көрсөтүлгөн китепте, 213-бет).

Кытай Эл Республикасында кыргыздын улуу мурасын эл оозунан жыйноонун тарыхы мына ушундай түмөн-түйшүктүү, карама-каршылыктуу каармандык жана сыймыктуу жолду басып өткөн. Кытайдагы «Манастын» өзгөчөлүгү, анын жогорудагыдай 8 урпакка чейин циклдешип айтылгандыгында.

«Манас» Ооганстандагы Памирдик кыргыздардын арасында да тараган. Кыргыз бар жерде Манас бар деген сөз калетсиз. Бирок да Ооган Памир кыргыздарынын арасында жашаган «Манас» толугу менен кагазга жазылып алынган деп айтуу кыйын. Азырынча бизге француз түркологу Реми Дордун оогандык манасчыдан жазып алган «Манас» эпосунун 616 сап ыры гана белгилүү. Бул үзүндү 1991-жылы Бишкек шаарында чыккан

«Кыргыздар» аттуу китепке жарыяланган. Реми Дор «Манастын» бул үзүндүсүн кандайча жазып алгандыгы жөнүндө төмөндөгүдөй дейт:

«1972-жылы мен Ооганстандын түндүгүндөгү Памир тоолоруна эң алгач экспедицияга барганымда баарыдан мурда, оогандык кыргыздардын ичинде манасчы же «Манастан» дурус билген бирөө бар бекен деп ушуну көп сурамжыладым. Улуу Памирде «Манас» айтып аты чыккан бир кыргыз бар деген маалымат алдым. Кийинки жылы так ошо мени кызыктырган кишини издеп таптым. Ал адам улуу Памирдин чыгыш тарабындагы Зоркөл деген көл боюндагы жайлоону ээлеген Осмон ажы деген байдын айылынан чыкты.

Иш онунан чыкпай, эл тапырап, жапырт жайлоого көчүп жаткан маалга оро-пара келип калган экенмин, Ашым Афез аттуу ошол адамды араң издеп таптым. Ал Осмон Ажынын малчысы экен, жайлоого көчүп калышкан экен, аябай убактысы тар экен, эптеп мага үч-төрт саат гана убактысын бөлүп, анан түн жарымында шашкан бойдон малына кете берди.

Ашым караманча сабатсыз, кара тилин гана кайраган, ошондо 51 жашта экен, өмүр бою тоо арасынан сыртка чыкпаптыр. Ал эки гана эпос билет экен – «Манас» менен «Көрүулуну» гана. Аларды бала кезинде Памирлик өз жердеши Өмөрбай аксакалдан үйрөнүптүр.

1-август 1973-жылы андан мен жазып алган үзүндү 616 жол сап ырды түзөт. Аягы чорт үзүлүп токтолот.

Кийинки кезде соолуп бараткан поэтикалык салттын эң акыркы жаңырыгы катары биз жазып алган ушул «Манастын» памирлик фрагменти элдик оозеки поэзиянын соңку ал-абалын жана анын солгундоо учурун изилдөөгө эң сонун иллюстрация болуп бере алат эле». (Кыргыздар, 1 том, Бишкек, 1991, 466-бет).

Реми Дор эпостун бул бөлүкчөсү жөнүндө «Манастын Памирдеги үзүндүсү» аттуу макала жазып, француз басма сөзүнө жарыялаган. Макаласында Реми Дор 616 сап үзүндүгө кенири илимий талдоо жүргүзгөн.

Эмесе, Реми Дор тарабынан Ооганстандык Памирдеги жашаган кыргыздардан жазылып алынган «Манастын» үзүндүсүнүн бир фрагменти менен таанышалы. Ооганстандын «Манасынын» айтылышы да, мазмуну да өзгөчөлүү. Мындан башка варианттарда жок Шилевкан деген кыз каарман катары катышат:

Ш и л е в к а н:

Теңдеп бир теңдеп эй, отун ал, Манас а,
Тентушун таап эй, катын ал, Манас а,
Текечер мүйүз эй, тең Манас а,
Сенин бир теңиң эй, мен эмес Манас а,
Менин бир теңим эй, сен эмес Манас а,

Курлап бир курлап эй, отун ал Манас а,
Курдашың таап эй, катын ал Манас а,
Кулжачар мүйүз эй, куп эмес, Манас а
Курдашым менин эй, сен эмес, Манас а.

М а н а с:

Теңдеп бир отун эй, алганмын накым а,
Теңтуштап саңга дей болгонмун, накым а,
Текечер мүйүз эй, тең эле ай, накым а,
Теңтушум менин эй, сен эле эй, накым а,
Курлап бир отун эй, алганмын, накым а,
Курдаш деп саңа болгонмун, накым а,
Кулжачар мүйүз эй, куп эле ай, накым а,
Курдашым менен эй, сен эле ай, накым а.

Ш и л е в к а н:

Кет дегенде дей, ит кетет, Манас а,
Иттен бир жаман эй, экенсиң Манас а,
Кош дегенде дей кой кетет, Манас а,
Койдон бир жаман экенсиң, Манас а.

М а н а с:

Кет дегенде дей, ит кетсе, ай накым, а
Кетпегеним эй, сурайсың, накым а,
Тегиздигим эй, эмеспи ай накым а,
Кош дегенде дей, кой кетсе ай, накым а,
Кетпегеним эй, сурасаң, накым а,
Конурулугум эй, эмеспи ай, накым а.

Ш и л е в к а н:

Атакем аш же деп берген эй ак кездик а,
Аш жебейин эй, таш жейин а,
Шул төөчүдөй сарбандын а
Ач жүрөккө дей муштайын а,
Энекем эт же деп берген эй, ак кездик а,
Эт жебейин эй, таш жейин а,
Шул төөчүдөй сарбандын а
Эт жүрөккө дей муштайын а.

М а н а с:

Хан эшиги дей деп келсем а,
Кара бир кандек эй, бар экен а,

Каап бир алды дей колумнан а.
Бек эшиги дей деп келсем а,
Безат эле канчык эй, бар экен а.
Тиштеп алды дей колумнан а.
Кан токтобойт эй, жарамнан а,
Кашка жилик эй, кара сан а,
Кайра буйра дей камчы урган а,
Жото жилик эй, жоон сан а
Жорттура түшүп эй, камчы урган а,
Шонон жөнөп эй, кетти дейт а.

Бир сөз менен корутундулап айтканда, кыргыз элинин кылымдар бою жаратып, түзүп, айтып келген улуу «Манас» дастаны, негизинен, эл оозунан толугу менен жыйналып, кагазга түшүрүлгөн дешке негиз бар.

Калк арасынан таруудай бирден терилип, чогултулган, чачылганы жыйналып, үзүлгөнү уланып, жоголгон жогу табылып сакталган «Манас» – кыргыз элинин рухий алтын казынасы, бүткүл адамзаттын кайталангыс маданий алтын кенчи.

Эмики сөз ошол жыйналган алтын казынанын, асыл кенчин китеп болуп басылып, элдин өзүнө кайрылып келүү таржымалы жөнүндө болсун.

III. УЛУУ ЭПОСТУН ЖАРЫЯЛАНЫШ ТАРИХЫ

1920-жылдардын аягынан 1950-жылдардын башына чейинки сталиндик-тоталитардык системанын тушунда, ишенимин, ынанымын, тегин үчүн саясий куугунтуктоолордун доорунда, элдин эзелки мурастарына «феодалчыл-буржуазиячыл, реакциячыл» деген сыяктуу жалаалар жабылып турган учурда жанагыдай кыйынчылык, зор мээнет менен жыйналган, жазылган «Манас» чоң-чоң китептер, томдор түрүндө кең-кесири жарыялана да, эл ичине басылма катары кенен-чонон тарай да алган эмес. Буга бир жагынан жыйналган кучак жеткис материалдарды илимий жактан системага салып, басмага чапчаң даярдоого алгачкы учурларда тийиштүү тажрыйбанын, теориялык камылганын жетишпегендиги да себеп болгон. Финансылык кыйынчылыктар, 1937-жылдагы каардуу репрессия, Улуу Атамекендик согуш кедергиликтерин тийгизбей койгон эмес. Анан кыргыз баласын демейде ыкшоолук, кашандык, камырабастык да коштоп жүрөт эмеспи. Мына ошентип, жогорудагы 1925-жылы Э. Арабаев чыгарган Тыныбектин айтуусундагы «Манастан» башка 20–30-жылдарда чогултулган «Манас» материалдары боюнча өзүнчө китептер жарык көрбөгөн. Сагымбай манасчы өзү жаздырган «Манастын» китеп же брошюра болуп чыкканын көрбөй армандуу болуп о дүйнөгө аттанган.

Негизи, 30-жылдардан тарта эле «Манасты» чыгарууга аракеттер көрүлсө да, 1940-жылдан баштап гана эпостун айрым тандалган эпизоддорун жарыялоо боюнча реалдуу практикалык кадамдар жасалган. 1940–1944-жылдарда «Манас сериялары» деген аттын алдында брошюра түрүндөгү бир нече кичине китепчелер жарык көргөн. Бул китепчелер эбак библиографиялык сейрек көрүнүшкө айланган. Сонку муундар бул брошюралар жөнүндө дээрлик билбейт. Ал китепчелер төмөнкүлөр болгон. Сагымбай Орозбаковдун айтуусу боюнча: Манастын балалык чагы, Фрунзе, 1940-жыл. Алооке кан, Фрунзе, 1941-жыл. Макел дөө, Фрунзе, 1941-жыл. Алгачкы айкаш, Фрунзе, 1942-жыл. Биринчи казат, Фрунзе, 1944-жыл. Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча: Каныкейдин жомогу, Фрунзе, 1940-жыл. Каныкейдин Тайторуну чапканы, Фрунзе, 1941-жыл. Манастын өлүмү, Фрунзе, 1940-жыл. Тоголок Молдонун айтуусу боюнча: Семетейдин Букардан Таласка келиши, Фрунзе, 1941-жыл. Майдан, Фрунзе, 1942-жыл. Акмат Рысменде уулунун айтуусу боюнча: Үргөнч, 1941-жыл. Ушул китепчелердин көпчүлүгүн басмага даярдаган Ыбырай Абдрахманов болгон. Айрымдарын Ө. Жакишев, Ж. Бейшекеев, К. Рахматуллин белендеген.

1945–1952-жылдарда жогоруда учкай эскертилгендей, өлкөдө жагымсыз идеологиялык жагдай түзүлүп, «Манастын» төбөсүндө саясий «кара булут» пайда болгундугунун себебинен эпосту бастыруу иши токтоп калат. 1952-жылы «Манастын» элдүүлүгүн тактоого, аныктоого арналган айтылуу бүткүл союздук илимий конференцияда «Манас» элдик эпос деп табылып, илимий жыйындын катышуучулары улуу жомоктун бириктирилген вариантын түзүп жарыкка чыгаруу жөнүндөгү бүтүмгө токтошкон. Мына ушундай чоң абройлуу жыйындын олуттуу тыянагынан кийин Академиянын тил жана адабият институтунда ири манасчылардын варианттарындагы көркөмдүк наркы бийик мыкты эпизоддорду жана окуяларды тандап алып, «Манастын» салтык сюжеттик өзөгүнө синтездеп, түрдүү версиядагы «Манастын», «Семетейдин» мүнөздүү, типтүү, «чүйгүн» жерлерин борбордук сюжет менен ашташтырып, эпостун кыскартылып бириктирилген курама вариантын төрт чоң томдук түрүндө чыгарууга активдүү даярдыктар көрүлө баштаган. Бириктирилген вариантты чыгаруу боюнча дүйнөдө мурдатан тажрыйбалар боло келген. Эл ичинде бытыранды түрүндө жашаганы армяндардын «Давид Сасунский» жана финдердин «Калевала» эпосторунун ар түрдүү версиялары бир нукка салынып бириктирип, жарыкка чыгарылгандыгы дүйнөлүк илимий чөйрөгө маалым эле. Ушул тажрыйба эске алынган. Мына ушинтип, эпостун кыскартылган курама вариантынын 1- жана 2- томдору профессор Б. Юнусалиевдин кенири баш сөзү менен 60тан ашык басма табак көлөмүндө, миңдеген нускада, «Манас» деген наамда (азыркы Бишкекте) жарык көргөн. 3- «Семетей» томдугу 1959-жылы, 4- китеп «Сейтек» 1960-жылы басмадан чыккан.

Октябрь төңкөрүшүнөн кийин (1917) кырк жыл өткөндөн кийин, даанасын айтканда, тарыхта биринчи жолу атактуу «Манас» трилогиясынын негизги сюжеттик өзөгүн баштан аяк камтыган төрт томдук чыгып, калайык калкка тартууланышы кыргыз элинин турмушундагы зор маанилүү окуя болгон. Көптөн күткөн «Манастын» чыгышын эл мандайы жарыла сүйүнүп, тебейин көккө ыргытып тосуп алган. «Манас», «Семетей», «Сейтек» жаштардын колунан түшпөй, абышка-кемпирлер күндүзү да, түндөсү да балдарга окутуп, ченде жок кызыгуу менен көздөрүнө жаш алып угушкан. Бириктирилген вариантты түзүүгө жана чыгарууга жетекчилик кылган профессор Болот Юнусалиев «Манастын» ошол төрт томдугуна арнаган «Кириш сөзүндө» төмөндөгүчө жазган: «Кыскартылган вариантты түзүүчүлөр – К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков оор милдетти ийгиликтүү аткаруу үчүн көп жылдардан бери эмгек сиңиришти. Бул иште биринчи кезекте эпостун толук жазылган варианттарына, Саякбай менен Сагымбайдын варианттарына көбүрөөк көңүл бурулду. Элдик эпоско таандык көркөмдүктү сактоо максатында табийгатка, каармандарга, баатырлык мелдештерге, тулпарга, жаныбарларга ж.б. берилген күчтүү сүрөттөр, сыноолор, таасирдүү ырлар башка варианттардан алынып, бириктирилген варианттардын образдары, сүрөттөрү күчөтүлдү. Саякбайдын, Сагымбайдын, Багыштын, Ыбырай Абдрахмановдун, Молдобасандын, Шапактын, Акматтын, Тыныбектин, Тоголок Молдонун варианттары пайдаланылды. Кыргыз урууларынын тынчтык турмушуна кол салган жоолордон коргонуу, ошого байланыштуу элдин башын кошууга багытталган аракеттер, элдик каармандардын жыргалчылыгы үчүн, эл үчүн, мекен үчүн курмандыкка даяр болуу, кадиксиз достук, айныбас мухабат, адилеттүүлүк, баатырлык, амалкөйлүк, каардуу табият менен күрөшүү сыяктуу жалпы адамзаттык идеялар элдик эпостун идеялык негизин түзөт. Мына ушундай мотивировкалардын, темалардын негизинде түзүлгөн эпизоддор жана окуялар элдик эпостун ажырагыс элементи катары каралды. Кыскартылып бириктирилген вариантты редакциялоодо редколлегия мүчөлөрү – Айтиев К., Асаналиев К., Ауэзов М., Жакишев Ө., Жантөшев К., Ильясов С., Керимжанова Б., Салиев А., Шүкүров Ж., Юдахин К. жана редколлегия секретары Сопиев А. бир кыйла иштер жүргүзүштү. Бир тууган казак элинин атактуу жазуучусу жана окумуштуусу профессор Мухтар Ауэзовго бириктирилген вариантты түзүүдө өтө баалуу кеңештерин бергендиги үчүн чон рахмат айтабыз» (Б.Юнусалиев, Кириш сөз. «Манас», Фрунзе, 1958-жыл). «Манастын» төрт томунун ар бир китебинин аягына жаштарга түшүнүксүз эски, архаизм сөздөргө профессор К. К. Юдахин тарабынан кеңири комментарийлер берилген. Бул архаизм сөздөрдү чечмелөөдө К. К. Юдахинге Ыбырай Абдрахманов көп жардам бергендигин белгилөө зарыл.

Ошондой болсо да, көп өтпөй эле 60-жылдарда 40 томго чейин чаап бара турган океан – «Манасты» бардык варианттары

менен толук чыгаруу маселеси интеллигенция тарабынан курчоюлуп, чыккан төрт томдук «Манастын» 10 эсе кыскарган варианты экендигин, анын бүткүл «Манас» эместиги айтылып, жаңы талаптар коюла баштады. Өздөрүнүн жекече варианттарынын жарыкка чыгышын көзү тирүү манасчылар да чыдамсыздык менен күтүп калышты. Бир жолу жыйналган мурасты басмага даярдоо, бастырып чыгаруу жагындагы жайбаракаттыкты, кашандыкты жактырбай Саякбай манасчы кашында турган көркөм интеллигенциянын тобуна минтип бурк эткен экен: «Эмнесине тыңсынасыңар, академик, жазуучу, окумуштуулар бир үйүр болуп, он-он беш жылдан бери чуулдап жүрөсүңөр. Кагаздын бетине түшүп темир сандыктарда катылган мурасты эмдигиче элге берип койдунарбы?!» Кийин карып калган чагында өз вариантынын чыгышына дале үмүттөнүп жүргөн Саякбай «Манасыңызды чыгарабыз, аксакал» деген сөздөргө: «ата-а айланайындар, ошентсеңер ырас болбойт беле!» – деп калчу экен.

Иштин жайбаракаттыгына өкүнгөн маркум философ, публицист Асанбек Табалдиев да 70-жылдардын башында көпчүлүктүн пикирин билдирип, оюн мындайча айткан: «1964-жылы «Манастын» отуз томдугун чыгаруу пландаштырылган. Ар бирибизди кубанткан ушул план, ушул долбоор дагы эле тилек бойдон калып олтурат. Кийинки жылдарда «Манастын» академиялык басылышы жөнүндө сөз болду эле. Байкашыбызга караганда ал иштин жүрүшү деле анча сезилбейт. Бери болгондо, биринчи кезекте Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарын өз алдынча чыгаруу зарыл. Ошондо гана биз «Манасты» баштан аяк бир таланттын күчү, бир манасчынын түшүнүгү, бир кыргыздын ой-пикири, бир ырчынын үнү менен уга алмакпыз. Анын үстүнө мындай варианттар, эпосту илимий жактан изилдеп, башка тилдерге которууга, дүйнөлүк маданияттын орбитасына кошуп, тарыхтагы ордуна коюуга көп мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бул – биздин «Манастын», анын автору кыргыз элинин алдындагы гана милдетибиз эмес. Ал дүйнөлүк маданияттын, анын дүйнөлүк окуучусунун алдындагы милдетибиз».

Акыры бул милдет да аңдалып туюнулуп, коюлган дооматтар, талаптар туура түшүнүлүп, тил жана адабият институтунун Самар Мусаев жетектеген «Манас» илимий секторунун коллективи тарабынан активдүү күч-аракеттер жүргүзүлүп, Ч.Айтматовдун башкы редакторлугу астында көптөн күткөн Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча 4 томдук «Манас» (1978–1982-жылдар, Фрунзе) жана Саякбай Каралаевдин варианты боюнча 5 томдук «Манас» (1984–1990-жылдар, Фрунзе) жарык көрүп, журтчулуктун колуна тийди. Эки улуу манасчынын варианттарынын бул мөөнөттөрдөн мурда да чыгышы мүмкүн эле. Бирок «Манас» секторунун ишинин ийгилигине ичи тарыган айрым көрөөлбастардын тымызын терс аракеттеринин, кээ бир чиновниктердин финансылык бут тосууларынын, айрым идеология-

лык догмаларга сокурлук менен берилген улутташтарыбыздын жогорку партиялык инстанцияларга «Манастын» үстүнөн жазган арыздары тоскоол болуп, бастырып чыгаруу иши кечендеген. Саякбайдын «Манасынын» биринчи китеби 4–5 жыл басмаканада кармалып жаткан. «Ошол жылдары реакциячыл Сагымбайдын вариантын чыгарып жатат деп айыптаган арыздар Фрунзеден Москвага чейин жамгырдай жаап, ар бир арызды текшерүүгө келген комиссиялар, аларга түшүнүк жазуу, көптөгөн арыздардын талкуулары ж.б. сыяктуу көрпөндөлик машакаттарга алаксып, ишти өз убагында так аткарууга чама жетпеди» – деп эскерет ал кездеги «Манас» секторунун башчысы Самар Мусаев. Көрүнүп тургандай, «Манасты» бастырып чыгаруу боюнча бир жагынан патриоттук иш-аракеттер уланып жатса, экинчи жагынан азыркынын «көзкамандарынын» «Манаска» каршы аракеттери 90-жылдарга чейин токтобой уланып келген.

Самар Мусаев минтип жазат: «Манас» секторунун алдына койгон негизги максаттарынын бири колдо болгон варианттардын бардыгын дээрлик ирети менен өз-өзүнчө бастырып, элге тартуулоо, казынадагы чексиз байлыкты калкка жеткирип тааныштыруу». Ушул максатка ылайык мындан ары карай да башка ондогон манасчылардын варианттарынын «бактысын ачып», жарыкка чыгаруу иши уланмакчы.

Дагы бир баса белгилей турган нерсе, улуттук илимдер академиясынын «Манас» сектору соңку мезгилдерде Сагымбай Орозбаковдун 8 томдон турган академиялык басылышын жарыкка чыгарууну пландаштырды. Себеп дегенде, алиги 1978–82-жылдарда чыккан 4 томдук Сагымбайдан 1922–26-жылдарда жазылып алынган текстти толук камтыган эмес. Жанагыдай Москвага жазылган арыздардын айынан кыйла ырлар кыскартылып, идеологиялык себептерден улам ислам динине байланышкан жерлер, дагы бир катар эпизоддор, окуялар алынып салынган. Мындан сырткары, редакторлук максат менен артыкбаштай көрүнгөн кайталоолор, узарып кеткенсиген баяндоолор кыскартылган болучу.

Эми эгемендүүлүктүн, демократиянын, сөз эркиндигинин шарттарында илимде кабыл алынган принциптерге ылайык Сагымбайдын, ошондой эле Саякбайдын варианттары манасчылардын оозунан кандай жазылып алынса ошондой калыбында, ошол көлөмүндө, ошол формасында эч жери кыскартылбай, илимий комментарийлер жана түшүндүрмөлөр менен коштолуп, жарыкка чыгарылмакчы. 1995-жылы Манастын 1000 жылдыгына карата Сагымбайдын «Манасынын» академиялык басылышынын 2 томдугунун жарык көрүшү маданий-рухий турмушубуздагы кубанычтуу жана маанилүү окуя болуп эсептелет. Саякбайдын да вариантынын академиялык басылышы башталды. «Манас» эпосун «академиялык мүнөздө толук бастырып чыгаруунун башкы максаты – бүтүн дүйнө окумуштууларын бул жалпы адамзат-

тык мааниге ээ болгон укмуштуу эпопея менен кенен тааныштыруу жана ошол аркылуу аны фольклористикалык, адабият таануучулук, лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык, философиялык ж. б. аспектилерде изилдөөлөргө жол ачуу. Бастыруунун дагы бир милдети кыргыз окурмандарына элибиздин улуттук сыймыгы болгон улуу мурасы менен толук үлгүдө таанышууга шарт түзүү». (С. Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын I томдугуна жазылган кириш сөздөн).

VI. ЭПОСТУН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

I. «Манастын» орус жана казак окумуштуулары тарабынан изилдениши

Залкар поэма «Манас» өзүнүн кагазга түшкөн күнүнөн баштап, кыргыздын, Батыштын жана Чыгыштын көптөгөн аалымдарын, окумуштууларын кызыктырып, ар түркүн багыттагы илимий изилдөөлөрдүн, кызыктуу, мазмундуу илимий макалалардын, китептердин, монографиялардын жаралышына себепкер болду. «Манас» адабият таануучулар, фольклористтер, тарыхчылар, этнографтар, философтор, чыгыш таануучулар, педагог-окумуштуулар жана башка көптөгөн илим тармактарынын өкүлдөрү үчүн илимий изилдөөлөрдүн өзүнчө бир казып жатса түгөнгүс казынасына, соолгус булагына айланды. 1995-жылы Бишкекте жарык көргөн «Манас» энциклопедиясында 1851-жылдан 1993-жылга чейинки тарыхый аралыкта кыргыздын улуу эпосу боюнча маалымат-кабар, макала, изилдөө, илимий китеп, монография түрүндө ар түрдүү тилде жарыяланган эмгектердин тизмеси берилген. Бул библиографиялык көрсөткүчтө тизмеленген эмгектердин саны 2200дөн ашык.

1993-жылдан бери карай «Манас» жөнүндө биздин республикада жана дүйнөлүк басма сөздө дагы толгон-токой пикирлер, макалалар, изилдөөлөр жарыяланды. Кыскасы, чамалап айтканда, «Манас» тууралуу жарык көргөн эмгектердин библиографиясы бүгүнкү күндө 3000ден ашат.

«Манас» темасындагы изилдөөлөр жалаң гана адабий дас-тан, фольклордук классикалык чыгарма жөнүндөгү гана сөз эмес, эң негизгиси, эпостун тегерегиндеги илим сөздөрү кыргыз эли, кыргыз калкынын этногенези, тарыхы, эл аралык мамилелери, дүйнөгө көз карашы, салт-санаасы, эстетикасы, философиясы, он сегиз миң ааламда кыргыздын башка элдердин катарынан алган орду жөнүндөгү чоң сөзгө айланып олтурат. «Манас» жөнүндөгү изилдөөлөрдүн маңызы байкасак, мына ушунда.

1904-жылы Санкт-Петербургда орус тилинде жарык көргөн Чокон Валихановдун (1835–1865) «Жунгария очерктери» аттуу эмгеги Манас таануу илиминин алгачкы «төл башы» болуп эсеп-

телет. Аталган «очерктерде» Ч. Валиханов өзүнүн «Манас» эпосу жөнүндөгү алгачкы илимий байкоолорун ортого салган. Казак окумуштуусу «Манас» – кыргыз мифтеринин, жомокторунун, легенда-санжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул кучак жеткис эпопеяда кыргыздардын турмуш образы, салт-санаасы, адеп-ыйманы, географиясы, диний жана медициналык түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери чагылдырылган» – деп таамай баа берген. Ч. Валиханов «Жунгария очерктеринде» «Манасты» гректердин «Илиадасына» салыштырса, «Семетейди» кыргыз «Одиссеясы» деп атаган. Эпостун башкы каарманы – Манастын образына кеңири мүнөздөмө берген.

Айткан ойлорунан улам Ч. Валихановдун өз мезгилинин абдан билимдүү адамы болгондугу айкын сезилип турат. Ал бүркүт сыяктуу ободо каалгып, кыргыз турмушуна бийиктен серп салып, «Манас» эпосунун масштабын жана тереңдигин даанышмандык менен көрө билген. Ч. Валиханов Манас таануу илиминин башатында турган Чыгыштын чыгаан илимпозу.

Ч. Валихановдон кийин кыргыз элинин учу-кыйрына көз жетпеген улуу эпосу жөнүндө олуттуу, салмактуу илимий ойлорду биринчилерден болуп айтуу, жазуу бактысы Василий Радловдун (1837–1918) үлүшүнө туш келген. Ал кыргыз эпосуна байланыштуу ойлорун негизинен 1885-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу томдукка жазган «Кириш сөзүндө» айткан. Бул «Кириш сөзүндө» В. Радлов биринчи кезекте, кыргыз элинин сөз өнөрүнө жогору баа берген. Кыргыздардын өз эне тилинде ойду ачык, так түшүндүрүп, көрктүү, чечен сүйлөй билгенин, кыргыздын сөзү кара сөз болсо да, ыр сыяктуу куюлушуп турарын, кара кыргыздардын ырчы, акындардын, жомокчулардын көркөм сөзүн өтө жогору баалашарын жана ыр өнөрүнүн Алатоо аймагында өтө бийик деңгээлге өсүп жеткендигин баса белгилеген.

В. Радлов ак калпак калктын ичинде «Манас» баш болгон эпикалык поэзиянын күчтүү өнүгүшүн көчмөн кыргыздардын тарыхый жашоо шарты менен тыгыз байланышта караган. «Кыргызга тиешелүү бул адаттан тыш чечендик, сөзмөрлүк, аны курчап турган шарт-чөйрөдөн табигый түрдө келип чыгат. Сөз искусствосуна машыгууга кыргыздын убактысы бар. Тамак менен уйку гана жолтоо кылганы болбосо, ал күнү-түнү менен кызыл тилин сайратып сүйлөй берет» – деп жазган окумуштуу. В. Радлов гректин «Иллиадасы» менен «Одиссеясы» да кагазга түшпөстөн, оозеки түрүндө жашаган байыркы «эпикалык доор» болгон, көчмөн кара кыргыздар да ушул XIX кылымда дал ошол эзелки грек доорундагыдай эпикалык доордо жашап жатат, ошон үчүн Тяншанда эпикалык поэзия гүлдөп турат деген сыяктуу ойлорун ортого салат. В. Радловдун бул илимий бүтүм-корутундулары бизди терең ойго салбай койбойт. XIX кылымда ошол гректер капитализм мезгилине бут коюп отурса, ушул эле кы-

лымда кара кыргыздардын гректер мындан үч миң жылдай мурда басып өткөн байыркы «эпикалык доордун» тепкичинде туруп жатышы – бул өтө кызык көрүнүш. Бул факт ак калпак журттун Европадан тарыхый аралык жагынан канчалык алыс калгандыгынан, дүйнөлүк прогресстин көчүнөн бөлүнүп байыркы архаикалык көчмөндүк-патриархалдык түзүлүштө, «эпикалык доордо» кала бергендигин көрсөтүп, кыргыз баласынын тарыхый тагдыры жөнүндө бизди олуттуу ой-санааларга кабылтат. Ошол байыркы гректердин «эпикалык доорунда» да биздегидей ырчылар, төкмөлөр, акындар, дастанчылар жашаган экен. Алар байыркы Грецияда Аэддер, Рапсоддор деп аталышкан. В. Радловдун илимий логикасы боюнча, коом маданий өнүгүүнүн тилкесине өтүп, индивидуалдуу жазма поэзия келип чыкканда, Аэддер менен Рапсоддордун өнөрү жашоосун токтотот, себеп дегенде бул өнөрдү азыктандырып турган «эпикалык доордун» өзү тарыхый аренадан кетет. В. Радловдун ой-жүгүртүүлөрүнө кошулуп, ойлонуп көрсөк, чын эле кыргыздар да көчмөндүк «эпикалык доордун» кучагынан чыгып, граждандык коомдун тилкесине өтүп, индустриалдык, цивилизациялык жолго түшкөндө, илгерки Келдибек, Сагынбай, Саякбай сыяктуу чоң манасчылар чыкпай, биротоло сейректеп, бүгүн кечөөкү Токтогул, Женижок, Осмонкул, Калык өндүү чоң төкмөлөрдүн ташкындаган өнөрү тартылган суудай азайып, акындар улам майдаланып баратпайбы. Анткен себеби, ташкындаган эпикалык поэзияны «төрөгөн» тарыхый кыртыш, төкмөлүктү, манасчылыкты азыктандырып турган булак – кечөөкү адамдын энергиясы, бүткүл күч кубаты сөзгө, тилге чыккан, найза көтөрүп, кылыч байланып, тулпар минген, татаал өндүрүшү жок көчмөн коом, «эпикалык доор» артка кетип, жаны техникалык заманга жол бошотуп отурат. Мындан ары эпикалык элдик поэзия эмес, индивидуалдуу автору бар жазма профессионал поэзия өкүмүн жүргүзмөкчү. Чоң манасчылардын доору аяктады дешке негиз бар. Бекеринен билимдүүлөр Саякбай Каралаевди төкмө чоң манасчылардын акыркысы деп айтып, жазып жүрүшпөгөн чыгар.

В. Радлов жогорудагы «Кириш сөзүндө» эпостун сюжетин баяндап, чечмелеп жазып, эр Манастын образына салыштырма планда талдоо жүргүзүп, эпикалык дастандын образдары жомокко, фантастикага караганда, реалдуу турмушка жакын экендигин белгилеп, «Манасты» элдин бүткүл оюн, умтулуштарын, духун чагылтып көрсөткөн эң зор эпикалык классика катары мүнөздөгөн.

В. Радлов эпикалык поэзиянын генезисин тарыхый доордун мүнөзүнө байланыштырып карап, «Манасты» талдоодо историзм принцибине таянып ой жүгүртүп, келечектеги Манастаануу илиминин айрым жалпы методологиялык жол-жоболорун түптөгөн. В. Радловдун «Кириш сөзү» манаस्ताануу илиминдеги терең мазмунга, масштабдуу ой жүгүртүүлөргө бай классикалык илимий эмгектердин бири болуп саналат.

Ч. Валиханов менен В. Радловдон кийин Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосу тууралуу учкай илимий ой айткан окумуштуулар: Венгер илимпозу Д. Алмаши, орус аалымдары П. М. Мелиоранский жана Ф. Е. Корш болгон.

«Манас» боюнча илим-изилдөө иштери Октябрь төнкөрүшүнөн кийин кеңири кулач жайган. Окумуштуу Павел Фалевдин 1922-жылы Ташкентте «Илим жана агартуу» журналына жарыяланган «Кара-Кыргыз жомогу кантип курулат?» аттуу илимий макаласын Совет бийлигинин доорундагы Манас таануу илиминин алгачкы карлыгачы десек болот. П. Фалев (1888–1922) аталган макаласын В. Радлов жазып алган «Манастын» текстине негизденип жазган. Анын макаласынын илимий жаңылыгы мында турат. П. Фалевдин «Манастын» айрым тексттери менен байыркы Орхон-Енисей таш эстеликтериндеги рун жазууларынын окшоштугун мисалдар менен ырастап көрсөткөн. П. Фалев минтип жазат: «Кара кыргыздардын жомогу ар түрдүүчө башталып, бирок анда боло келген окшош кайталоолор учурайт. Алардын бири мындайча:

Жер жер болгондо
Суу суу болгондо,

– деп башталып, андан ары жомок улантылып кетет. Мындай кайталоолордун идеясы бизди Култегин эстелигиндеги «Төбөсү бийик көк Тенир, төшү түктүү кара жер жаралгандан бери карай», – деген жазууну эскерүүгө аргасыз кылат». П. Фалевдин бул сыяктуу ойлору «Манас» эпосунун жаралуу мезгилин, чыгыш тегин байыркы Орхон-Енисей дооруна байланыштырып кароо жөнүндөгү ойлорго алып келип такабай койбойт. П. Фалевдин мындай илимий гипотезасын 1952-жылкы «Манаска» арналган бүткүл союздук конференцияда Мухтар Ауэзов колдоп: «Манас» эпосунун жаралуу доорун, эпостун байыркы негиздерин IX кылымдан издөө биринчилиги ыраматылык Фалевге таандык», – деп атайы белгилеп кеткен.

Манастаануу илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө ошол эле казактын улуу окумуштуусу жана жазуучусу Мухтар Ауэзовдун, В.М.Жирмунскийдин, А. Н. Бернштамдын, П. Н. Берковдун, С. М. Абрамзондун, А. А. Петросяндын, К. Рахматуллиндин, М. И. Богданованын, Е. Д. Поливановдун, А. Х. Маргуландын өтөгөн эмгектери зор.

Манастаануу илиминде казак илимпоздорунун ичинен Ч. Валихановдун салтын уланткан Мухтар Ауэзов (1897–1961). Мухтар Ауэзов 20-жылдардан баштап Сагымбай Орозбаковдун вариантына негизденип, «Манасты» изилдөө ишин баштаган. 20–30-жылдарда эл ичин аралап, ырчы, жомокчу, манасчыларга жолугуп, алардын айтуусунда «Манасты» көп жолу уккан. «Манасты» өзү да эл оозунан жазып алган. Саякбай Каралаев менен достук мамиледе болгон. Саякбай жөнүндө «Мындай дастанчы

Сакенден кийин дүйнөгө келбейт» – деп да айткан сөзү бар. Мына ушинтип, улуу Мухтар Ауэзов манасчыларды өз көзү менен көрүп, «Манасты» өз кулагы менен угуп, эпосту ич жактан терең түшүнүп, терең иликтеп чыгармачылык лабораториясында 20–30-жыл бою узанып отуруп, акыры «Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу» аттуу фундаменталдуу илимий эмгегин жараткан. Аталган изилдөө Ауэзовдун 1959-жылы чыккан «Ар кыл жылдардагы ойлор» деген орус тилиндеги эмгегинде биринчи жолу толук түрдө жарык көргөн эле. «Эмгекте эпостун айтуучулары, түрдүү варианттары, мазмуну менен формасынын негизги өзгөчөлүктөрү, башкы темалары менен сюжеттери, жаралыш доору, каармандардын образдары, көркөм сөз каражаттары, чыгыш элдеринин эпикалык мурастары менен болгон байланыштары сыяктуу өтө орчундуу маселелер каралган» («Манас» энциклопедиясы, I том, 110-бет).

М. Ауэзов изилдөөсүндө манасчылардын өнөрүнүн өзгөчөлүгүнө атайын токтолуп, Манастын эрдиктери жөнүндөгү биринчи ырды эпостогу эр Манастын чоролорунун бири «Жалан үйдүн борумун, жарым күнү ырдаган» Жайсаң ырчы ырдаган болушу ыктымал деген ойду биринчи айткан. Окумуштуу-жазуучу манасчылардын «манасты» түш көрүү аркылуу, тыштан аян берген кудуреттүү күчтүн жардамы менен айтып калуулары жөнүндөгү маселеге да өз мамилесин билдирген. М. Ауэзов «Манасты» түш көрүп айтуунун илимий чындыкка жатпастыгын далилдөөгө аракет кылган. Окумуштуу-жазуучу манасчы чынында, өзүнөн мурдагы манасчылардан үйрөнүп, таалим алат, эпостун негизги сюжетин жана илгертен канонго айланган туруктуу ыр тексттерин, саптарын эсине тутат (муну М. Ауэзов мисалдар менен көрсөтөт), бирок чоң манасчы-жомокчу ошол сюжеттик окуяларды чыгармачылык менен өз сөзү, өзүнүн ыры менен жамгырдай төгүп айтат, бирок исламдын таасири астында жүргөн манасчы өзүнүн талантынын күчүн, өнөр касиетин кудайдын кудуретинен, Манастын арбагынын колдоосунан деп билет, же болбосо, балким угуучулардын алдында аброй күтүш үчүн манасчылыгын тышкы күчтүн аян берүүсүнө байланыштырып коет, бул айтуучулардын профессионалдык ыкмасы болушу мүмкүн деген корутундуга келген.

М. Ауэзов «Манас» жомогунун алгачкы ядросун «Чоң казат» окуясы түзүшү мүмкүн деп айтып, эпостун жаралыш мезгилин тарыхый чоң окуя менен – 840-жылы кыргыздардын уйгурларды талкалашы менен байланыштырып, ошол аскердик жеништин башында турган ажо, жетекчи-полководец Манас болгон деген божомолду сунуштаган. Манас баатырдын ысымына байланыштуу мындай деп жазган: «Лингвистикалык жагынан Манастын ысымы шамандык пантеондогу кудайлардын биринин атын билдириши мүмкүн же туурараагы, ошо кездеги Ортазияда кеңири тараган манихейизмден чыгышы ыктымал. А балким, ал

кезде атактуу баатырдын чыныгы ысымы башка болуп, кийин дүнгүрөгөн данкынан улам Чыңгыз-Хан сыяктуу ага «Манас» деген кудайдын аты ыйгарылып, ошо бойдон ылакап болуп кеткендир».

М. Ауэзов талдоого алган жогорудагы жомокчулардын «Манасты» жашыруун сырдуу керемет күчтүн аян берүүсү менен айтып калуусу жөнүндөгү маселеге академик В. М. Жирмунский да кайрылган. В. М. Жирмунский манасчылардын өнөрүндөгү мындай «Кыдыр даарыган» сырдын түпкү учугу сөздүн, ырдын магиялык күчүнө карата болгон байыркы архаикалык ишенимдин жана илгерки шамандык ынанымдын али да үлүндөп өчпөгөн бүгүнкү рудиментинен тамыр алып чыгат деп белгилеген. Окумуштуу кыргыз арасында кээде киши же мал ооруп калса, жомокчулардын аларды Манас айтып дарылагандыгы да бекеринен эмес экендигин көрсөтүп өткөн.

Ири филолог-окумуштуу, герман тилдери боюнча чоң адис, адабияттын теоретиги Виктор Максимович Жирмунский (1891–1971) 1941-жылы Ленинградды фашисттик армия курчоого алганда Ташкентке эвакуацияланган. Ушул мезгилден тарта ал өзүнүн окумуштуулук ишмердигин түрк элдеринин фольклорун изилдөө менен байланыштырат. Илимпоз орус тилинде «Өзбек элинин баатырдык эпосу», «Түрк баатырдык эпосу» деген фундаменталдык эмгектерди жараткан. Ошондой олуттуу, залкар эмгектеринин бири «Манас» эпосун үйрөнүүгө киришүү» (Введение в изучение эпоса «Манас», 1948) аттуу изилдөөсү болуп эсептелет. В. М. Жирмунский аталган изилдөөсү аркылуу өзүн дүйнө элдеринин эпостору боюнча универсалдуу билими бар, кенири кругозорго, масштабдуу аналитикалык ой жүгүртүүгө эгедер аалым экенин ачык көрсөткөн. «Манас» эпосун үйрөнүүгө киришүүдө» илимпоз кыргыздын монументалдуу трилогиясын Европа калктарынын, Славян журттарынын, Иран, Кавказ, Карело-Фин, Ортазия, Сибир-Алтай элдеринин көп сандаган эпосторуна, былиналарына салыштырып изилдеген. Буга чейин «Манас» дүйнө элдеринин эпикалык чыгармачылыгы менен системалуу түрдө салыштырылбай, кандайдыр өзүнчө обочолонуп турган эле. В. М. Жирмунский «Манасты» салыштырма планда талдап, кыргыз эпосунун өзүнүн образдары, идеялары, мотивдери, сюжети, композициясы, стили жагынан дүйнө элдеринин эпостору менен көп жеринен окшош, типтеш, өңдөш экенин мисалдар менен ачып көрсөткөн. Ортазия, Сибир-Алтай калктарынын эпосторундагы образ, идея, мотив жагынан типологиялык окшоштуктар жана жалпылыктарды В. М. Жирмунский элдердин бири-биринен көчүрүп алгандыгынан эмес, тескерисинче, көчмөн журттардын, жамааттардын коомдук-тарыхый шарттарынын, тарыхый тагдырларынын окшоштугунан, коомдук өнүгүү тепкичинин бирдейлигинен, көркөм аң-сезим, ойлоо ыктарынын типтештигинен келип чыккан кубулуш деп

түшүндүргөн. Изилдөөчү «Манастын», «Семетейдин», «Сейтектин» сюжети менен образдарын кеңири талдап, эпопеянын келип чыгышына, кылымдарды баскан өнүгүү жолуна карата ойпикирлерин айткан.

В. М. Жирмунский «Манастын» көркөм составынын көп катмарлуулугун, эпосто эң байыркы, кийинки жана соңку замандарга тиешелүү эпикалык катмарлар жана тарыхый өнүгүүнүн түрдүү тепкичтерине мүнөздүү аң-сезим формалары бар экендигин, архаикалык катмар катары мифтик, тотемдик, шамандык ж.б. мотивдердин орун алгандыгын, эпопеянын доорлорду, нечендеген кылымдарды сыдырып өткөн көп стадиялуулугун, адегенде бир кичинекей ыр булак катары жаралып, анан бара-бара поэтикалык дайрага айланып, далайлаган замандардын тарых-жомокторун, уламыш-санжыраларын, дастандарын, эпикалык сюжеттерин алпкаракушчасынан улам «жутуп» алып, боюна сиңирип отуруп, акыры чалкыган поэзия океанына айлангандыгын аргументтер менен далилдеп көрсөткөн.

Окумуштуу кыргыз жомокчу-дастанчылары башка калктардын эпос жаратуучуларынан кескин айырмаланып, «Манасты» музыкалык аспаптын коштоосуз өтө көрөсөндүү кол жаңсоолор жана бай мимика менен аткараарын белгилейт. Ал төмөндөгүдөй деп жазган: «Манас айтып жатканда айтуучу-төкмө өзгөчө эргүү абалында болот. Угуучулардын реакциясы аны ого бетер козутуп, шыктандырып турат. Ошондуктан эпикалык чыгарманын текстин ушундай сеанстын учурунда жазып алыш керек. Лабораториялык шартта манасчыны жалгыз камап алып, эжелетип айттырып жаздырганда, айтуучу мазмунду жөнөкөй гана баяндап калат да, текст чыгармачылык менен күпүлдөп айткандагыдай эң сонун көркөм боектордон, кооз стилистикалык табылгалардан, бай добуштук инструменттовкадан ажырап калат. Эпикалык чыгарманын стилин талдоо жомокчу эл алдында эргип ээн-жайкын айтып жатканда жазылып алынган тексттин негизинде жүргүзүлгөнү абзел».

Орус адабиятчысы, профессор Вавел Наумович Берковдун (1896–1969) «Алтай эпосу жана «Манас» аттуу чакан изилдөөсү да кызыктуу гипотезалары менен айырмаланат. Профессор кыргыз эпосу «Манастын» алтайлыктардын «Алып-Манаш» жомогу менен байланышы барбы деген суроону койгон. П. Н. Берков алтайлык «Алып-Манаштын» сюжетин талдап келип, бул эпос архаикалуу экендигин, негизин мифология түзүп тургандыгын, ал эми кыргыздын «Манасында» болсо «реалисттик» тенденция көрүнөө байкалаарын белгилеген. Бирок окумуштуу Алып-Манаш менен Манастын сырткы түрпөт-түрлөрүндөгү, кебетекешпирлериндеги, ошондой эле алардын тулпарларынын турпаттарындагы кээ бир окшоштуктарды жана башка айрым үндөштүктөрдү талдап келип, «Манас» түпкү теги жагынан байыркы мифологиялык «Алып-Манаштан» «уруктанып» өсүп чы-

гып, кийин бара-бара зор поэзия-энциклопедияга өсүп чыгышы мүмкүн деген гипотезаны айткан. Эгерде кыргыздын ата-бабаларынын илгери Енесай-Алтай тарапты мекендегенин эске алсак, анда профессор П. Н. Берковдун «Алып-Манаш» «Манастын» Алтайда калган мифологиялык бир учугу, калдыгы болушу ыктымал деген илимий божомолу көңүл бурууга татыктуу.

Александр Натанович Бернштам (1910–1956) Ленинграддык көрүнүктүү тарыхчы, археолог жана этнограф. Ал «Манас» эпосуна багыштап 20дан ашык изилдөөлөрдү, эмгектерди, макалаларды жараткан. А. Н. Бернштам эмгектеринин биринде «Манас» эпосун элдик көркөм чыгарма катары кароо менен гана чектелүүбүз керекпи же анын тарыхый баалуулугун да көңүлгө алганыбыз туурабы?» – деген суроону коюп, анан өзү мындай деп жооп берген: «Колдогу маалыматтарга таянып, мындай жыйынтык чыгарууга болот. Биринчи, «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, байыркы этабы 820–847-жылдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет. Экинчи. Эпикалык Манастын негизинде 820–847-жылдардагы боштондукка умтулуу күрөшүндө кыргыз элинин жетекчисинин конкреттүү тарыхый образы турат». IX кылымда, 820–847-жылдар аралыгында өздөрү келип катылган уйгурлар менен күрөшүп, акыры аларды талкалап, кыргыздар тарыхчы, академик Бартольд жазгандай, Азияда өздөрүнүн «улуу мамлекетин» түзгөн. А. Н. Бернштам ошол мезгилде кыргыздардын башында Яглагар-хан аттуу тарыхый инсан турган деп далилдеп, ошол баатыр-жетекчини Манас баатырдын прототиби деп эсептейт. Тарыхчы-окумуштуунун бул көз карашы кезегинде В. М. Жирмунский жана С. Е. Малов тарабынан сынга алынган. Бирок А. Н. Бернштамдын бул илимий гипотезасы дале болсо окумуштууларды ойлондурган орчундуу божомол-көзкараш бойдон калууда.

«Манас» эпосун биринчи жолу тарыхый-этнографиялык булак катары изилдеген окумуштуулардын бири Саул Матвеевич Абрамзон (1905–1977) болуп саналат. 1926-жылы Ленинград мамлекеттик университетин бүтүрүп Кыргызстанга келип, тоолуу крайдын тарыхын изилдей баштаган. Алатао аймагында 5 жыл жашап, эмгектенип, 1931-жылы Ленинградга туруктуу жашоо үчүн кайра кайтып барган да, өмүрүнүн акырына чейин Кыргызстандын тарых жана этнография илими, анын жергиликтүү өкүлдөрү менен тыгыз байланышта болгон. Ал кыргыздын этнография илимине негиз салган инсан. Анын калемине «Баатырдык «Манас» эпосу кыргыз маданиятынын эстелиги», «Кыргыздын «Манас» эпосундагы этнографиялык сюжеттер», «Кыргыздын баатырдык «Манас» эпосу – этнографиялык булак» аттуу изилдөөлөр жана «Манас» боюнча дагы бир катар

илимий макалалар, эмгектер таандык. С. М. Абрамзондун «Манас» жөнүндөгү тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрүнүн натыйжасы системалаштырылган, жыйынтыкталган түрдө анын 1971-жылы Ленинграддан орусча жарык көргөн «Кыргыздар жана алардын этногенетикалык, тарыхый-маданий байланыштары» деген фундаменталдык монографиясында «Манасты» этнографиялык эң бай казына катары мүнөздөп, эпостун «Манастын төрөлүшү жана бала чагы», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашы» сыяктуу сюжеттерин жана башка бир катар эпизоддорун, мотивдерин этнографиялык илимдин өнүгүнөн туруп талдоого алган. Окумуштуу-этнограф «Манастын» этнографиялык сюжеттерин изилдөө аркылуу кыргыз элинин дүйнөгө көз карашын, ишенимдерин, үрп-адатын, каада-салттарын, материалдык маданиятын, коомдук түзүлүшүн, социалдык мамилелеринин жаратылышын, ар кандай коомдук институттарын, башка калктар менен болгон этникалык, тарыхый, маданий, адабий байланыштарын аныктап ачууга жана «Манас» эпосунун өзүнүн генезисин аңдап түшүнүүгө болот деген корутундуга келген.

С. М. Абрамзон «Манас» менен монголдордун 1240-жылкы «Сокровенное знание» аттуу тарыхый мурасынын ортосундагы кээ бир сюжеттик окшоштуктарды (мисалы Дэй-Сечен менен Жакыптын түшүнө ак шумкардын бирдей кириши, Темучин менен Манастын көздөрүнүн окшоштугу, Манастын да, Темучиндин да төрөлгөндө кан уучтап түшкөндөрү сыяктуу) байкап, кыргыз-монгол, кыргыз-калмак эпосторун тереңирээк салыштырып изилдөөнүн зарылдыгын белгилеген. Окумуштуу эпостордун ономастикасын жакшылап үйрөнүүнүн өзү да жемиштүү натыйжаларды бериши мүмкүн экендигин жазат. Маселен, «калмактын «Жангар» эпосунун башкы каармандарынын бири Хонгор «Манастагы» Коңурбайдын атын эске салат» – дейт окумуштуу. Илимпоз ошондой эле, «Манастагы» Жолойдун аты XIV кылымда Алтынхан династиясын негиздеген монгол князы Шолой Коң-тайчынын ысымына окшоштугун белгилеп, эпикалык Жолой менен тарыхый Шолой бир эле киши болушу ыктымал деп жазган. Мунун өзү ойлондура турган гипотеза.

С. М. Абрамзон эпос – бул тарых эмес, фольклордон тарыхты издөөнүн кажети аз. Эпос көркөм фантазиядан жаралган жомок деген сыяктуу айрым окумуштуулардын үстүрт ойлоруна каршы чыгып, төмөндөгүдөй деп жазган: «Бардык эпостордогудай эле «Манас» бизге идеалдуу образдардын дүйнөсүн түзүп берүүгө ашыгат. Буга карабастан, анда кыргыз тарыхынын конкреттүү окуялары чагылдырылган деп тартынбай айтууга болот. Реалисттик маанидеги окуялар менен эпизоддорго жыштыгы, бардык пенделерге тиешелүү артыкчылык-кемчилиги менен каармандардын тирүү адамдардай элес калтырышы кыргыз эпосунун өзгөчөлүгү. Эпостун айрым сюжеттик өнүгүш жолунун өзөгүндө, анын чоң-чоң эпизоддорунда ар кайсы мезгилде болуп

өткөн реалдуу окуялар жатат. Алар көп сандаган эскерүүлөрдөн кийин көркөм формага салынып, иштелип чыккан». Мындай жүйөөлүү ойго кошулбай коюуга болбос эле. С. М. Абрамзон «Манастын» фактылары «Кыргыз элинин маданиятынын, тарыхынын гана эмес, жалпы адамзат маданиятынын байыркы элементтерин ачууга жана андап түшүнүүгө да эң сонун материал болуп берет» – деп кыргыз эпосуна кеңири планда чоң масштаб менен караган.

«Манаска» арналган илимий эмгектердин ичинен Медина Искендеровна Богданованын (1908–1962) «Кыргыздын баатырдык эпосунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө» аттуу изилдөөсү өзүнчө айырмаланып турат. М. И. Богданова орус совет адабиятчысы, Ортазия элдеринин адабияты жана фольклору боюнча белгилүү адис болгон. Кыргыз адабиятын, акындар поэзиясын, «Манасты» изилдөөгө орошон салым кошкон чыгаан илимпоздордун бири. М. И. Богданова аталган негизги изилдөөсүндө «Манастын» башка элдердин эпосторунан айырмаланган өзгөчөлүгү төмөнкүлөр деп эсептейт:

1. «Манастын» монументалдуулугу;

2. «Манас» эпосунун ушул күндөргө чейин оозеки жашап, манасчылар тарабынан эл ичинде активдүү аткарылып, интенсивдүү өмүр кечиргендиги, акыркы мезгилге чейин идеялары өнүгүп, тереңдеп, сюжети кеңейип, көркөм сөз каражаттары байып, жаңы окуялар менен толукталып (Мисалы: Сагымбай манасчынын вариантындагы Манастын Түндүккө жана Батышта жасаган жортуулдары, Илья Муромец менен согушканы) жандуу кыймылда, өсүүдө тургандыгы;

3. Негизги өзөк сюжети сакталса да, «Манастын» көп варианттуулугу, «Манастын» бир катар сюжеттик окуяларынын, эпизоддорунун манасчылардын айтуусундагы вариативдүүлүгү;

4. Эпосто кереметтүү-фантастикалык элементтер менен реалисттик элементтердин жанаша жашашы;

5. Монументалдуу «Манаста» ар түрдүү доорлордун тарыхсанжырасы, ырлары, поэмалары, жомоктору, уламыштары биригип, бири-бири менен өрүлүшүп, жуурулушуп бир бүтүндү түзүп калгандыгы;

6. Эпостун кыргыз элинин нечендеген доорлорду, замандарды камтыган узак тарыхын чагылдыргандыгы, ушундан улам «Манастын» көп пландуулугу, көп сюжеттүүлүгү;

7. «Манаста» ар замандын, ар түрдүү кылымдардын ырчыларынын, жомокчуларынын, манасчыларынын активдүү чыгармачылык тажрыйбасы, ойлору жана сезимдери, оргуштаган төкмөлүк өнөр жемиши, талант үзүрлөрү топтолгондугу. М. И. Богданова мына ушундай илимий жыйынтыктарын, корутундуларын эмгегинде мисалдар менен ырастаган.

Ушуну менен бирге айта кете турган нерсе, изилдөөдө автордун «Манастын» айрым маселелерин марксизмдин таптык

идеологиясынын позициясынан туруп карагандыгы ачык сезилип турат. Ошондуктан эмгекте «феодалная, бай-манапская верхушка» деген саясий терминология тез-тез учурайт. Ушул «Верхушканын», кыргыздын эзүүчү төбөлдөрүнүн элге каршы идеологиясынын «Манастын» айрым варианттарынын (мисалы, С. Орозбаковдун, Б. Сазановдун варианттары) мазмунуна терс таасирин тийгизгендиги жөнүндө изилдөөчүнүн «саясий» бүтүмдөрү окурманда анча ишенич туудурбайт. М. И. Богданованын дагы бир ою талаш туудурат. Окумуштуу кечээ XIX кылымдын аягында эле калмак баатыры Жолой жөнүндөгү санжыра-поэма өз алдынча чыгарма катары жашаган, азыр болсо ал «Манаска» кошулуп калган» деп жазган. Андай болсо, Сайфаддин Аксыкентинин 15–16-кылымга тиешелүү алиги «Тарыхтар жыйнагындагы» Манас менен Жолойдун согушун каякка алпарабыз?

Медина Искендеровна океандай «Манастын» жаралыш шарттарына байланыштуу түрколог В. Радловдун концепциясына үндөш келген төмөндөгүдөй жүйөөлүү ойлорду ортого салган: «Кыргыздарда өткөндө өнүккөн жазма адабияттын болбогону «Манас» сыяктуу монументалдык чыгарманын жаралышына өбөлгө түзгөн. Илгертен өнүккөн жазма адабияты бар элдерде калктын чыгармачылык энергиясынын кыйла бөлүгү ошол жазма көркөм сөз өнөрүн өнүктүрүү жагына ооп кеткен. Кыргыз элине келе турган болсок, калктын поэтикалык бүткүл таланты, анын өкүлдөрүнүн чыгармачылык күч-кубаты толугу менен оозеки чыгармачылыкка, анын ичинде эпоско мобилизацияланган. Мына ушундай шарт-жагдай, өнүккөн жазма адабияттын болбогондугу жана башка факторлор ченебегендей зор эпикалык эстеликтин жаралышына алып келген». (М. И. Богданова «Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас». Китепте: Киргизский героический эпос «Манас», Москва, 1961, 200-бет).

Арфо Авестисовна Петросян (1909–1985) СССР элдеринин адабияты жана фольклору боюнча адис болгон жана 1952-жылкы «Манас» боюнча өткөрүлгөн конференцияны уюштурууга жана анда «Манастын» элдүүлүгүн коргоого активдүү катышкан илимпоз. А. А. Петросяндын 1961-жылы Москвадан жарык көргөн «Киргизский героический эпос «Манас» аттуу илимий жыйнакка жана 1984-жылы Москвадагы «Наука» басмасынын орусча-кыргызча чыккан «Манас» сериясынын I томдугуна жазган баш сөздөрү өзүнүн олуттуулугу, салмактуулугу менен бөтөнчөлөнөт. «Баш сөздөрүндө» А. А. Петросян «Манастын» кыргыз элинин көп кылымдык турмушунун көркөм летописи экендигин, эпостун далай чыгаан таланттардын чыгармачылык эмгегинен эленип өткөн жогорку көркөмдүүлүгүн, поэтикалуулугун, дастандын бүгүнкү күндөгү эл ичиндеги функционалдык активдүүлүгүн, элдик азыркы рухий турмушуна тийгизип жаткан таасирин, азыркы кыргыз тарыхый романын «Манастын» көрөңгөсүз элестетүү мүмкүн эместигин, манасчынын өнөрү бир ак-

тердун театрын элестетерин, башка элдердин эпосторуна караганда «Манаста» реалисттик сюжеттердин арбындыгын, эпопеянын чыныгы элдүүлүгүн, анын алатоолук калктын рухий байлыгынын казынасы экендигин, дүйнө калктарынын байыркы эпикалык поэзиясынын ичинен өзгөчө орун ээлерин жана теңдешсиз артыкчылыгын баса белгилеп көрсөткөн.

Чыгыш тилдерин изилдөөчү, Евразия элдеринин 20дан ашык тилин билген, 30-жылдарда Кыргызстанда жашап, репрессияга дуушар болгон филолог-илимпоз Евгений Дмитриевич Поливанов (1891–1938) биринчи жолу «Манас» эпосун орус тилине которуунун принциптери (1936) жөнүндө илимий ой-пикирлерин айтса, 40-жылдары адабиятчы Калим Рахматуллин (1903–1946) «Манасчылар», «Улуу патриот-укмуштуу Манас» деген эмгектеринде алгач ирет манасчылар, алардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен-чонон сөз кылган. «Манас» өзүнүн архаикалык катмарларында «уруулук, патриархалдык-кулчулук түзүлүштүн» элементтерин чагылдырат деген Манас таануу илиминин алгачкы башталышында айтылган ой К. Рахматуллинге таандык. «Көптөгөн белгилүү манасчылардын чыгармачылык өмүр таржымалын эпостун калыптануу тарыхы менен синхрондуу байланышта үйрөнүүнү биринчи баштаган да таланттуу изилдөөчү К. Рахматуллин», – деп жазат көрүнүктүү Манас таануучу Р. З. Кыдырбаева, өзүнүн «Манас» эпосунун генезиси» аттуу эмгегинде».

Бул жерде Манастаануу илиминде Чокон Валиханов менен Мухтар Ауэзовдун салтын уланткан казак академиги Алкей Хакан уулу Маргуландын «Чокон жана Манас» деген белгилүү изилдөөсү жөнүндө сөз кылбай өтүү мүмкүн эмес. А. Маргулан тарых, археология, этнография, адабият жана маданият тарыхы боюнча 300дөн ашык илимий эмгектерди жана макалаларды жараткан. Казахстанда Ч. Валихановдун 6 томдугун чыгарууга жетекчилик кылган. Ошол эле Ч. Валиханов тарабынан 1856-жылы Ысыккөлдөн белгисиз манасчыдан жазылып алынып, бирок кийин дайынсыз жоголуп кеткен «Көкөтөйдүн ашын» 1960-жылдары архивдерден таап чыгып, аны казакчага которуп жарыялаган.

«Чокон жана Манас» эмгегинин өзгөчөлүгү кеңири тарыхый, архивдик материалдарга негизделип жазылгандыгында. Окумуштуу мында «Манас» эпосунун революцияга чейин жыйналыш жана изилдениш тарыхына кенен токтолгон. Чокон Валихановдун Ысыккөлгө келгенге чейин, Омскиде кадеттер корпусунда окуп жүргөндө эле «Манастан» кабары бар экендигин жана Ысыккөлдө улуу эпос менен кандайча кездешкенин, Чокондун кыргыздын «Илиадасын» изилдөөдөгү жана аны дүйнөлүк чөйрөгө жар салып жеткирүүдөгү атуулдук эрдигин, «Көкөтөйдүн ашынын» кантип табылгандыгын кызыктуу, мурда белгисиз фактылар аркылуу кең-кесири, мазмундуу баяндаган. А. Мар-

гулан «Манастын» варианттарынын айрым тексттерин салыштыруу аркылуу Чокон Валиханов «Көкөтөйдүн ашын» Ысыккөл тегерегинде жашаган Назар аттуу манасчыдан жазып алышы мүмкүн деген божомолду айтат. Окумуштуу Чокон жазып алган «Манастын» сюжет курулушу жагынан Сагымбай менен Саякбайдын Манасына окшош экендигин белгилеген. Изилдөөнүн соңунда А.Маргулан «Көкөтөйдүн ашынын» мазмунуна, сюжет курулушуна, андагы топонимдерге кеңири токтолуп, «Манастын» бул үзүндүсүнүн этнография илими үчүн баалуу материал экенин, Ч. Валихановдун «Вариантында» кыргыздын каада-салттары өзүнүн илгерки калыбында, табигый кебетесинде сакталгандыгын баса көрсөткөн.

Ошондой эле, 30–40-жылдарда орус тилиндеги массалык маалымат каражаттарында кыргыздын улуу эпосун популяризациялоодо Е. Мозольковдун да белгилүү салымы, эмгеги бар экендигин эске алуу керек.

Кыскасы, Манастаануу илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө орус жана казак окумуштууларынын кошкон салымы атайы баса көрсөтүүгө татыктуу. Теориялык планда алганда, алардын эң башкы сабагы, Манастаануу илиминин илимий методологиясын түзүшкөндүгүндө болду. Орус окумуштуулары эпосту талдоонун теориялык жана интеллектуалдык деңгээлин бийикке көтөрүшүп, улуу «Манастын» генезисин жана көркөм составын изилдөөдө дүйнөлүк фольклористика илиминде сынактан өткөн салыштырма жана тарыхый методологияны жемиштүү колдонуунун өрнөгүн көрсөтүштү. Мындай методология жергиликтүү изилдөөчүлөр үчүн «Манас» эпосун мындан ары да тереңдетип изилдөөгө ийкемдүү теориялык курал катары кызмат кылды. Орус окумуштууларынын ролу жөнүндө дагы бир жолу Манас изилдөөчүнүн өзүнүн оозунан угуп көрөлү. Кыргыз Манастаануучусу, белгилүү окумуштуу Муңдук Мамыров мындайча жазат: «Жыйынтыктаганда, бир кылымдан ашык мезгилдин ичинде орус окумуштуулары «Манас» эпосун изилдөөдө зор эмгек сиңиришти. «Манас» трилогиясынын идеялык мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү менен кеңири таанышып, кыргыз дастанын байыркы гректердин «Иллиадасына», «Одиссеине», финдердин «Калеваласына», армяндардын «Давид Сасунскийине», орустардын «Игордун кошуну жөнүндө сөзүнө», ирандыктардын «Шах-намесине», калмактардын «Жангарына» жана индиялыктардын «Махабхаратасына» салыштырып, дүйнөлүк эпостун катарына коюшту. Аталган эпостордун бардыгы дээрлик көлөмү жагынан «Манас» трилогиясына теңеле алышпагандыгын белгилеген да орус окумуштуулары болушкан. Алар кыргыздын баатырдык улуу жомогу «Манасты» дүйнөгө белгилүү кылууда, жергиликтүү элдин адабиятчыларын тарбиялоодо, кыргыз эли менен орус элинин ортосундагы достукту чыңдоодо зор салым кошушту. (М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө, «Кыргызстан» басмасы, 1964, 41–42-беттер).

2. «Манас» эпосунун кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдениши

Укмуштуу жомок, улуу дастан «Манас» Кыргызстандын илимпоздору тарабынан ар түрдүү аспектиде изилденип келген жана изилденип жатат. «Манастын» этнографиялык тарабы жана турмуштук-тарыхый негиздери жөнүндөгү маселелер Белек Солтоноев, академик Б. Жамгырчинов, С. Ильясов, А. Хасанов, О. Караев, А. Мокеев, И. Б. Молдобаев ж.б. тарыхчы жана этнограф окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган.

Кыргыз тарыхчы-этнографтарынын ичинен «Манасты» изилдөөгө көп эмгек жумшаган жана эпостун тарыхый-этнографиялык проблемалары боюнча бир катар орчундуу илимий монографияларды, 100дөн ашык макалаларды жазган, ар кандай эл аралык жана республикалык конференцияларда «Манас» боюнча 50гө жакын докладдарды жасаган тарых илимдеринин доктору, көрүнүктүү илимпоз Имель Бакиевич Молдобаев болуп эсептелет. «Манас» дастанын жанындай сүйгөн бул чаалыкпаган күжүрмөн илимпоз эпоско байланышкан тарыхый жерлерди, башкача айтканда, Түштүк Сибирди, Саян-Алтайды, Монголияны өз демилгеси менен кыдырып чыккан. Ал жерлердеги түрк-монгол элдеринин турмушу, этнографиясы менен жакындан таанышкан. Мындай саякат «Манастын» тарыхый-этнографиялык маселелерин терең изилдөөгө окумуштууга жакшы көмөк берген. Дагы бир белгилей турган нерсе, жогорудагы «Манас» боюнча эмгек жазган тарыхчы-окумуштуулар эпосту атайы изилдеген кишилер болгон эмес. И. Б. Молдобаев болсо улуу эпосту изилдөөнү туруктуу колго алган кыргыздын биринчи профессионал «Манас» изилдөөчү-тарыхчысы. Ал С. М. Абрамзондун «Манас» эпосун этнографиялык жактан изилдөө боюнча белгилеген илимий багыттарын уланткан.

И. Б. Молдобаев «Манас» – кыргыздардын тарыхый-маданий эстелиги (Бишкек, 1995) аттуу монографиясында жана башка эмгектеринде «Манас» эпосун кыргыз элинин өткөн тарыхын жана маданиятын реконструкциялоонун маанилүү булагы катары эсептейт. И. Б. Молдобаев изилдөөлөрүндө «Манас» эпосунун этнографиялык казынасын салыштырма-тарыхый жана ретроспективдик методдун негизинде кеңири тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык, фольклордук, археологиялык материалдардын контекстинде карап иликтеген. Дастандын эпикалык маалыматтарын салыштырма планда талдап отуруп, кыргыз элинин Түштүк Сибир, Борбордук Азия, Ортазия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир элдери менен болгон этномаданий байланыштарын, кыргыз калкынын ар түрдүү мифтерин, анын түрк-монгол мифтери менен болгон катышын, эпосто сакталган этностун байыркы ишенимдерин:

тотемизмдин, анимизмдин, шаманизмдин жана ислам, будда диндеринин издерин, каада-салттардын мазмунун ишенимдүү ачып чыккан. Илимпоз-этнограф мисалы, кыргыздарга будда дининин тийгизген таасирин «Манастагы» «бут», «буткана», «Буркан», «Лайлама», «Лаанат-маанат» деген сыяктуу будда түшүнүктөрүн талдоо аркылуу ырастайт.

И. Б. Молдобаев «Манас» эпосунун түзүлүшүнүн алгачкы башталышын байыркы гунндардын дооруна тиешелүү деп карайт. Бул гипотеза тарыхчы Белек Солтоноевдин ушундай божомолуна үндөш.

«Манастын» социалдык-философиялык, этикалык-эстетикалык маани-маңызын ачууга философтор А. Салиевдин, А. Какеевдин, А. Брудныйдын, А. Табалдиевдин, Ж. Бөкөшевдин, А. Медетбековдун, А. Алтымышбаевдин, Б. Аманалиевдин, Р. Ачылованын, А. Бекбоевдин, О. Козубаевдин, Г. А. Бакиеванын, М. Убукеевдин, Ж. К. Урманбетовдун, Т. Аскараровдун, Ш. Б. Акмолдоеванын, Чоюн Өмүралиевдин монографиялары, эмгектери, макалалары арналган.

Кыргыз философторунун көз караштарынын маңызы мында турат: «Манас» – кыргыздардын духу жана өзүн-өзү андап түшүнүүсү (дух и сознание), кыргыз маданиятынын архетиби, спецификалык тили, байыркы кыргыздардын дүйнө модели. «Манас» – кыргыздын өмүр, өлүм, эл, Атамекен жөнүндөгү философиясынын, этикалык бийик идеалдарынын, адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрүнүн, руханий асылнарктарынын алтын казынасы. «Манас» – кыргыздын нечендеген муундарынын даанышман акыл-эсинин каймагы. Ал философиялык бийик жалпылоолордун эпосу. Ушунун бардыгы «Манаста» көркөм поэтикалык форма аркылуу берилген.

Чоюн Өмүралиев «Теңирчилик» (Бишкек, 1995) аттуу философиялык эмгегинде «Манас» – көчмөн духтун, көчмөн цивилизациясынын алтын кору, кыргыздын кечөөкү улуттук философиясынын уңгусу, «Манас» эпос эмес, андан да жогору турган төгөрөк аалам сыяктуу деген өзгөчөлүү концепцияны тартуулайт.

Кай бир философтордун айрым ойлору талаш да туудурат. Ш. Б. Акмолдоева өзүнүн «Байыркы кыргызча дүйнө модели» (Бишкек, 1996) аттуу кызыктуу, проблемалуу жазылган монографиясында эпостун тексттерин байыркы Индия мифологиясы менен салыштырып келип, «Манастын» мифогендик түпкү тамыры биздин эрага чейин 3 миң жыл мурда Алдыңкы Азияда жашаган байыркы индоарий урууларынын эзелки мифологиясына барып такалат дейт да, мындай «генетикалык» байланышты кыргыздардын байыркы ата-бабаларынын ошол алмуस्ताктагы индоарийлердин чыгышка карай миграциясы менен кошо борбордук Азияга ооп келгендиги менен түшүндүрөт. Окумуштуунун логикасын ээрчисек, кыргыздар түбү Алдыңкы Азиялык арийлер тукумунан, мифинин тамыры да ошоякта.

Мындай көзкарашка кошулуу кыйын. Тарыхчылардын бир ооздон далилдөөсү боюнча кыргыздардын эзелки мекени Эне-сай, Түштүк Сибир тарап. Индоарийлер менен монголбиддер (кыргыздар монголоид), экөө эки башка антропологиялык типке таандык. Кыргызча айтканда, экөөнүн тукуму, этникалык түпкү теги башка. Илимпоз И. М. Золотарева «Казак, кыргыз сыяктуу калктар, ар түркүн алтай тобундагылар Түштүк Сибир антропологиялык типке таандык» деп туура жазган. Эгерде биз «Манастын» Индия, индоарий мифологиясы менен байланыш учугун издеп тапсак, анда аны жасалма этногенетикалык байланыш менен эмес, эзелки Эне-сай-Тибет тарыхый карым-катышынын таасири менен түшүндүрүүгө аракет кылганыбыз жөндүү. «Археологиялык» материалдар Будда дининин Энесайлык кыргыздарга жайылганын далилдейт. IX–X кылымдарда Кыргыз-Тибет байланыштары күч алган» (Кыргыз ССРинин тарыхы, I том, Фрунзе, 1968, 131-бет). Тарыхчы-этнограф И. Б. Молдобаевдин илимий корутундусуна да кулак салып өтөлү: «Этнографиялык, лингвистикалык жана башка булактардын кыргыз элинин келип чыгыш тамыры Түштүк Сибир, Борбордук Азия тарапта экендиги тууралуу ырастоолорун «Манас» эпосу чынга чыгарып отурат».

(И. Б. Молдобаев. «Манас» эпосу: Тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн проблемалары, Бишкек, 1995, 30-бет)

«Манас» эпосунун педагогикасы жана аны окутуунун проблемалары жөнүндө А. Э. Измаилов, Т. Байжиев, М. Рахимова, Т. В. Панкова, С. Байгазиев, Б. Исаков, С. Иптаров, Б. Акматов жана башка окумуштуу инсандар өздөрүнүн эмгектерин жаратышкан.

Академик А. Э. Измайлов «Патриотизм, бир тууган эл, жерди берилип сүйүү идеясы кыргыз эпосу «Манаста» өтө күчтүү берилген. Бул чыгарма турмуштун чыныгы мектеби, балдарды патриоттуулукка тарбиялоонун кайталангыс каражаты» деген жыйынтыкка келсе (А. Э. Измайлов, Народная педагогика, Москва, 1991), профессорлор М. Р. Рахимова менен Т. В. Панкова «Манасты» «Элдик педагогиканын казынасы» катары аныкташат (М. Р. Рахимова, Т. В. Панкова, Кыргыз элдик педагогикасы, Бишкек, 1993). Окумуштуу-педагог Советбек Байгазиев: Манас, Бакай, Кошой, Каныкей – булар жайынча гана адабий каармандар, образдар эмес, булар бизге таалим катары тартууланган мезгил карытпас, көөнөрбөс моралдык жандуу үлгүлөр, жалпы адамзаттык маанидеги элдин бийик адеп-ахлак нормаларынын эстелик-символдору», (С. Байгазиев, Улуу «Манас» – улутубуздун дил жана тил бешиги. Бишкек, 1995) деп корутундулайт.

«Манас» эпосунун идеялык мазмуну, көркөмдүк нарк-насили, руханий дөөлөттөрү, тили жана башка ар кандай маселелери тууралуу академик А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, К. Маликов,

Ч. Айтматов, Мар Байжиев сыяктуу залкар жазуучулар, акындар, Х. Карасаев, К. К. Юдахин, И. А. Батманов, Б. Орузбаева, А. Биялиев өндүү көрүнүктүү тилчи-окумуштуулар өз ой-пикирлерин айтышып, илимий-публицистикалык макалаларды, лингвистикалык эмгектерди, материалдарды жазышкан. Чыңгыз Айтматовдун «Манасты» «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп атаганы учкул сөз, аңыз кеп катары жалпыга белгилүү болуп калды. Академик Аскар Акаев «Манастын» ичинен айтылуу «жети осуятты» аныктап алып чыгып, калайык калкка рухий-адеп-ахлактык идеология катары тартуулаган. Бүгүнкү күндө жети осуят билим берүү системасынын бардык мекемелеринде окутулуп жатат.

Элдик эпопеянын адабият таануучулук жана фольклористикалык мүнөздөгү жана адабий-тарыхый маселелери, генезиси адабиятчы-илимпоздор Т. Байжиев, З. Бектенов, Ж. Таштемиров, Б. Керимжанова, А. Сыдыков, К. Асаналиев, Ө. Жакишев, Ж. Кулманбетов, С. Закиров, М. Борбугулов, Т. Абдыракунов жана атактуу тилчи окумуштуулар К. Тыныстанов, Б. Юнусалиев тарабынан изилдегендигин белгилөө зарыл. Булардын ичинен академик Болот Юнусалиевдин залкар мурасты изилдөөдөгү өзгөчө эмгегине токтолбой өтүүгө болбойт.

Болот Юнусалиев (1913–1970) – кыргыз тил илиминин классиги, филология илимдеринин доктору, академик. Манастаануу илимине орчундуу салым кошкон улуу окумуштуу. Ал «Манас» эпосунун бириктирилген кошмо вариантын түзүүгө жана басмадан бастырып чыгарууга жетекчилик кылган. 1952-жылкы эпосту изилдеп үйрөнүүгө арналган айтылуу бүткүл союздук чон конференцияда «Манастын» элдүүлүгүн чечкиндүү коргоп чыккан патриоттордун бири ушул Б. Юнусалиев болгон. Ал улуу эпопеяга 50–60-жылдарда «Манас» эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндөгү маселеге карата», «Манаска кириш сөз», «Манас» эпосунун кошмо вариантын түзүүнүн тажрыйбасы жөнүндө», «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» деген фундаменталдуу изилдөөлөрдү арнаган. Б. Юнусалиев бириктирилген вариантка жазган «Кириш сөзүндө» «Манас» жомогу жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген», – деп, ыйык мурасын кыргыз калкынын социалдык, рухий-маданий турмушундагы тарыхый ролун таамай аныктаган. Ошол эле «Кириш сөздө» тилчи окумуштуу «Манас» жомогу кайсы доордо пайда болгон деген суроону коюп, бул соболго жооп табуу үчүн төмөнкүдөй жолду же методиканы колдонууну сунуш кылган: «Эпостон орун алган идеологиялык мотивдерди, этнографиялык жана мифологиялык элементтерди, эпостун тилин, стилдик формасын, сюжеттик сызыгын, варианттардын ортосундагы айырмаларды, каармандардын образдарын, алардын граждандык тарыхтагы

фактылар менен байланышын терең изилдөө». Б. Юнусалиев өзү да ушул методдун жолу менен жүрүп, «Кириш сөздө» эпостогу турмушта болгон тарыхый окуялар менен жаңырыкташып турган сюжеттик эпизоддорго, этнографиялык, лингвистикалык, ономастикалык, топонимикалык фактыларга негизденип, «Манастын» келип чыгышы кыргыздардын улуу мамлекетин кыйраткан IX–XI кылымдагы кара кытайлардын баскынчылык доору менен байланыштуу деген ойду айткан.

Тилчи катары Б. Юнусалиев эпостун тилине өзгөчө көңүл буруп, «нечен кылымдардан бери ашкан чеберчилик менен өрчүтүлүп, элестүү сөздөрдүн түгөнгүс казынасына айланган «Манас» жомогу азыркы адабий тилибизди байытууда да абдан чон рол ойнойт» – деп, көрөгөчтүк менен жазган. Чынында эле бүгүнкү күндө Манастын тил байлыгынын таасири аркылуу жамаатыбыздын жарандарынын сөз маданияты жандануу, активдешүү жолунда баратат.

Илимпоз «Кириш сөзүндө» манасчылардын чыгармачылыгындагы салттуулукту жана индивидуалдуулукту белгилеп, манасчы-жомокчу бир эле мезгилде акын да, композитор да, артист да деп баа берген.

Б. Юнусалиев эпосту илимий принциптерге ылайык бастырып чыгаруунун негизги жоболорун түзгөн. Илимпоздун «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» аттуу фундаменталдык изилдөөсүнүн маселелери, мазмуну жөнүндө окумуштуу Самар Мусаев төмөндөгүчө жазат: «Бул эмгегинде автор кыргыздардын ар түркүн оозеки чыгармачылыкка бай экендигин белгилеп, ошол бай мурастын ичинде өзгөчө орун ээлеген зор көлөмдүү «Манастын» жалаң ыр түрүндө түзүлгөндүгүнө көңүл буруп, бул көрүнүш элибиздин көркөм сөзгө, айрыкча, ырга бөтөнчө көңүл бөлүп, чон маани бергенинин далили экендигин белгилейт. «Манастын» дүйнө элдеринин бул өңдүү чыгармаларынын арасында көлөм жактан теңдеши жоктугун фактылар менен көрсөтө келип, мындай абалдын сыры эмнеде экендигине кенен токтолот. Эпостун көөнө мүнөзүн ачып, ал адегенде көлөмү чакан кара сөз түрүндөгү чыгарма болушу ыктымал деген божомолду айтып, ошол баяндын бара-бара кеңейтилип, бутактанып, көптөгөн башка чыгармаларды ичине сиңирип, көптөгөн доор, мезгилдердин изин камтып, маалыматтары менен байып, циклдештирилип, уландылары пайда болуп отуруп, бүгүнкү көркөмдүк, көлөмдүк деңгээлине жеткен жолун белгилейт. Эпостун үч бөлүмүнүн сюжеттик схемасын ирети менен баяндап, талдоо жүргүзөт, окуялардын түрдүү варианттарындагы айырмачылыктарына көңүл бурат, эпостун башкы темасы менен идеясына, каармандардын образдарына мүнөздөмө берет, чыгарманын көркөмдүк касиеттерине, тилине байланышкан ойлорун айтат» (Манас энциклопедиясы, II том, 379-бет).

Б. Юнусалиевдин изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүгү автордун кыргыз илимпоздорунун ичинен биринчи болуп Манастаануу илиминин буга чейинки методологиялык жана методикалык жетишкендиктерине, илимий жыйынтыктарына негизденип, «Манас» эпосунун генезиси, поэтикасы, манасчылык өнөр ж. б. маселелерин кеңири планда комплекстүү карап, кыска жана нуска талдоолор аркылуу салмактуу бүтүмдөрдү, таасын байкоолорду, олуттуу гипотезаларды тартуулагандыгында.

Профессор Мухтар Борбугуловдун «Манас» эпосунун байыркы башаттары («Кыргызстан маданияты», 15-январь, 1987-жыл) аттуу илимий изилдөөсү да өзүнүн олуттуулугу менен өзгөчөлөнүп тургандыгын көрсөтүп өтүү керек. М. Борбугулов бул изилдөөсүндө П. Н. Берковдун «Алтай эпосу жана «Манас» аттуу эмгегиндеги «Манастын» алгачкы мифологиялык түпкү теги жөнүндөгү оюн тереңдеткен. Профессор Манастын образынын структурасындагы байыркы элементтерди эпостун өзүнөн алынган мисалдардын жана Чыгыш менен Батыштын, Ортазиянын кеңири археологиялык, этнографиялык, мифологиялык материалдарынын фонунда салыштырма планда деталдуу талдап чыккан. Акырында М. Борбугулов эр Манастын образы өзүнүн адепки «түйүлдүк» абалында элибиздин эң байыркы дүйнө түшүнүктөрү, ишенимдери менен тыгыз байланышта экендигин белгилеп, төмөнкүдөй корутунду чыгарган: «Көрсө, Манас «айың менен күнүндүн бир өзүнөн бүткөн» экен. Мына ошентип, Манас – же күн менен айдын өзү, же алардан бүткөн – алардын уулу. Бул болсо, П. Н. Берковдун алтай эпосу байыркы кыргыздардын солярдык (күнгө байланыштуу) мифи менен байланыштуу деген гипотезасын чындыкка жакындыштырат. «Алып-Манаш» «Манастын» бир бөлүкчөсү болгон соң, албетте, «Манас» да – мүмкүн дагы көбүрөөк денгээлде бул миф менен байланыштуу».

Илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун тутумунда 1956-жылы уюштурулган «Манас» секторунун илимий коллективинин (С. Мусаев, З. Мамытбеков, Р. Кыдырбаева, М. Мамыров, Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, О. Сооронов) Манастаануу илиминин жаңы баскычка көтөрүлүп, өсүп-өнүгүшүнө өтөгөн кызматы салмактуу жана орчундуу. «Сектордун илимий кызматкерлери эпосту жыйноо жана жарыялоо менен катар эпостун ар кыл аспекттеги проблемалык маселелерин изилдөөгө кайрылышып, ар түрдүү темадагы илим-изилдөө иштерин жүргүзүп, монографиялык эмгектерди жаратышты. Авторлор эпостун жаралуу доорун, тарых менен байланышын, тигил же бул вариантынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн, композициясынын жана сюжет курулушунун варианттардагы айырмачылыктарын, манасчылардын жекече айтуучулук чеберлигин, эпостун варианттарынын стилдик жактан өзгөчөлүктөрүн, поэтикасын ж. б. проблемалык маселелерине көңүл буруп, Манастаануу илимине

өз салымдарын кошушту». (Манас энциклопедиясы, I том, 420-бет)¹.

Көп жыл бою «Манас» секторунун илимий-уюштуруу иштеринин башында туруп келген, кыргыз Манастаануу илиминин ветерандарынын бири Самар Мусаев. «Манас эпосу», «Манастын» тексттерин илимий жактан жарыялоонун проблемалары», «Каныкейдин образы» аттуу илимий эмгектердин автору. Орус, кыргыз тилдеринде чыккан «Манастын» томдуктарына, илимий жыйнактарга көптөгөн олуттуу мазмундагы баш сөздөрдү жазган. «Манастын» варианттары жана Сагымбай айткан варианты боюнча түмөн-түйшүктүү текстологиялык иштерди жүргүзгөн. Эпостун тексттерин жарыялоодо эмгеги зор. Фольклор илиминин жетишкендиктерине таянып, «Манастын» академиялык басылышын басмага даярдоонун негизги принциптерин иштеп чыккан. Бул жерде С. Мусаевдин Сагымбай Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын I томдугуна (1995) жазган «Кириш сөзүн» өзгөчө бөлүп көрсөткүбүз келет. Бул илимий эмгек «Кириш сөз» деп жөнөкөй гана аталгандыгына карабастан, өзүнүн жаңылыгы, мазмундуулугу менен айырмаланат жана Сагымбай Орозбаковдун варианты жөнүндө буга чейин эч ким С. Мусаев жазгандай деңгээлде кенен жана терен жазган эмес. С. Мусаев «Кириш сөздө» архивдик, тарыхый, мемуардык, биографиялык материалдарга кеңири таянуу менен Сагымбай Орозбаковдун манасчы катары калыптанышын, андан «Манастын» жазылып алыныш шарттарын, улуу жомокчунун личностун жана инсандык тагдырын, талант кудуретин, тоталитардык идеология учурундагы анын вариантына байланышкан кыйын кезенди, бул тагдыры татаал варианттын мазмунун, башка варианттардан айырмаланган өзгөчөлүгүн, көркөмдүк уникалдуулугун жана кайталангыс поэтикалык артыкчылыктарын, ошону менен бирге айрым кемчиликтерин да ийкемдүү илимий аспаптар менен ынанымдуу, далилдүү, кеңири ачып берген.

Манастаануу илиминде көптөн бери «баш катырма» маселе болуп келе жаткан манасчылык өнөргө эгедер болууда түштүн чечүүчү ролу жөнүндөгү проблеманын түйүнүн мурдагы изилдөө-

¹ Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары, Фрунзе, 1981. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми, Фрунзе, 1987. Жайнакова А. «Семетей» эпосунун тарыхый-генеалогиялык негизи, Фрунзе, 1982. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, 1980. Мусаев С. «Манас» эпосу, Фрунзе, 1979. Бегалиев С. «Манас» эпосунун поэтикасы жөнүндө, Фрунзе, 1968. Мамыров М. «Семетей» эпосу «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү, Фрунзе, 1963. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили, Фрунзе, 1983. Мамытбеков З. «Манас» эпосунда кыргыздардын турмушунун жана күрөшүнүн чагылдырылышы, Бишкек, 1993. Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү, Фрунзе, 1977. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы, Фрунзе, 1987. Сооронов О. «Манас» эпосундагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү, Фрунзе, 1981 ж. б.

чүлөргө караганда С. Мусаев далилдүүрөөк, ишенимдүүрөөк жандырганга жетишкен десек жаңылышпас элек. Изилдөөчү Сагымбай Орозбаковдун чыгармачылык тагдырында, чоң манасчы болушунда түш көрүү керемети эмес (ал Манаска байланыштуу өмүр бою түш көрүп, галлюцинацияларды башынан көп өткөргөн), биринчи иретте, манасчынын жаш талант кезинде жомокчулук өнөрдүн тажрыйбасын башкалардан ынтаа коюп үйрөнгөндүгү, Чоңбаш, Тыныбек, Найманбай, а түгүл атактуу Балык, Келдибек сыяктуу манасчылардын манасын угуп, алардын таалим-тарбия мектебинен өткөндүгү жана өзүнүн жекече ташкындаган таланты башкы ролду ойногондугун фактылар менен ырастаган. С. Мусаев С. Орозбаковдун «Манастын» илгертен келаткан салттык сюжеттик жана көркөмдүк-поэтикалык уютку-көрөңгөсүн, өзөк-нугун өздөштүргөндүгүн төмөнкү факты менен да далилдеген: «Мисалы, мындан 150 жыл чамалуу мурда Ч. Валиханов, В. В. Радлов кагаз бетине түшүрүшкөн тексттердеги негизги чоң-чоң окуялардын өнүгүш нугу, багыты гана эмес, көптөгөн майда деталдарына чейин, а түгүл сөзмө-сөз бири бирине туура келген ыр саптарынын көптүгү Сагымбай өз вариантында эпостун илгертен келе жаткан салттык мазмунун, формалык белгилерин кеңири пайдалангандыгын айгинелейт». (Манас, С. Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш, Бишкек, 1995, I том, 49-бет). С. Мусаев жомокчулар өз оозу менен маалымдаган «түш көрүү» кереметинин аныктоочу күчү жөнүндөгү ойлорунун ынанымсыздыгын көрсөтүп, манасчылык өнөрдүн калыптануу сырларын үйрөнүү үчүн абдан баалуу төмөндөгүдөй корутундуну чыгарат: «Манасчылык өнөрдүн алгачкы кадамын түш көрүүдөн баштаган ар бир талапкер кесиптин сырларын дароо эле өздөштүрүп, өнөр ээси катары тааныла койбойт. Чыгармачылыгынын алгачкы этаптарында башка кесип ээлеринен үлгү алуу, б.а. үйрөнчүктүк баскычтан өтүү, кичине, чоңуна, жөндөмүнө карабай, ар бир айтуучуга мүнөздүү белги. Ал гана турмак эпостун башка манасчылар айткан варианттары менен таанышуу, алардагы ийгиликтерди өздөштүрүп, өз вариантына сиңирүү, ыгы менен пайдалануу жомокчулардын бүт өмүрү боюнча улантыла турган өзгөчө узак процесс» (Ошондо, 50-бет).

Самар Мусаев «Кириш сөзүндө» Сагымбай манасчынын варианты ар түрлүү элдик салт-санаа, үрп-адаттарга, ишенимдерге айрыкча карк экендигин, башкача айтканда, С. Орозбаковдун «Манасынын» бөлөк варианттардан айырмаланган өзгөчө этнографиялуулугун таамай белгилеген.

Раиса Заитовна Кыдырбаева (1930) – көрүнүктүү «Манас» изилдөөчү. Кыргыз адабиятынын маселелерине, фольклорго, «Манаска» арналган 10го жакын монографиянын ээси. 1981-жылы Түркияда түрк элдеринин 2-бүткүл дүйнөлүк конгрессине Кыргызстандын өкүлү катары катышып, «Манас» боюнча доклад жасаган. «Манас» эпосунун генезиси» аттуу фундаментал-

дык изилдөөсүнөн улам дүйнөнүн фольклорист-окумуштууларынын арасында кадыр-баркка ээ болгон. Раиса Зайтовнаны Манастаануу илиминин кыз Сайкалы десе эч бир жаңылыштык болбойт.

Көп жылдык эмгектин натыйжасында 1980-жылы Бишкекте орус тилинде жарык көргөн «Манас» эпосунун генезиси» Манастаануу илиминин сонку мезгилдердеги теориялык бийиктигин, теориялык алдыңкы чегин күбөлөгөн көрүнүктүү эмгектердин бири. Эмгектин теориялык артыкчылыгы катары автордун историзм методун, салыштырма-типологиялык, тарыхый-типологиялык методологиянын аспаптарын жемиштүү колдонгондугун эсептөөгө болот. Мына ушундай теориялык куралдарга таянып, Р. З. Кыдырбаева кеңири фактылык материалдардын негизинде «Манас» эпопеясын Саян-Алтай, түрк-монгол эпосторуна салыштырып изилдеген. Ошондой эле, «Манастын» сюжетинин, стилистикасынын байыркы түрк руникалык жазма эстеликтери менен байланышынын даражасын жана мүнөзүн илимий талдоого алган. Эгерде «Манастын» тексттери менен байыркы түрк рун жазмаларынын ортосундагы мазмундук жана стилистикалык жакындыкты мындан мурда П. Фалев, А. Н. Бернштам, М. Ауэзов айрым мисалдар менен көрсөткөн болсо, Р. З. Кыдырбаева бул маселени кең-кесири аналитикалык планда иликтеген. Бир сөз менен айтканда, Р. З. Кыдырбаева «Манас» эпосунун генезисинде» маселени салыштырма-тарыхый, тарыхый-типологиялык планда карап, кыргыз эпосунун эпос катары өнүгүшүнүн көп кылымдык эволюциясын ачып көрсөткөн. Мындай кең кулачтуу изилдөөнү буга чейин эч ким жүргүзгөн эмес. Илимпоз кыргыз эпосунун түзүлүш, өнүгүш тарыхы үч чоң доорду баштан кечиргендигин аныктаган. Булар: а) байыркы уруулук түзүлүштүн жана түрк каганатынын доору (раннее средневековье); б) Ортазиядагы урууларды жана элдерди басып кирип кыйла ассимиляциялаган монгол баскынчылыгынын доору; в) Ортазия, анын ичинде Тяньшань аймагы менен байланышкан жунгар Хандыгынын түзүлүш доору. Р. З. Кыдырбаева «Манас» дастанынын түпкү көөнө, архаикалык тамырлары Саян-Алтай эпосторунун байыркы эпикалык катмарлары менен байланышта экендигин мисалдардын негизинде ырастайт. Окумуштуунун концепциясы боюнча, «Манас» байыркы уруулук коомдун кыртышынан тамырлап чыккан мифологиялык баяндан уланып жүрүп отуруп, өйдөкүдөй үч доорду басып өтүп, тарыхый-баатырдык эпоско чейин өсүп жеткен. Эске түшүрөлү, «Манастын» көп стадиялуулугун кезегинде Жирмунский да белгилеген. Бирок ал мындай ойду тезис түрүндө айткан. Р. З. Кыдырбаева болсо, эпостун көп стадиялуулугун бай тарыхый-фольклордук материалдардын мисалында кеңири анализ менен далилдеген. Р. З. Кыдырбаеванын эпостун генезиси, тарыхый эволюциясы жөнүндөгү жыйынтык көзкарашына көңүл буралы: «Эпосто эпи-

калык баатырдын алгачкы образы асман кудайлары менен байланышкан... Мезгилдин өтүшү менен кудайдын баласы өзүнүн алгачкы эпитети «алпка» ээ болот. Образдын эволюциясынын кийинки уламасында «алп» «баатырга» орун бошотот... Өз кезегинде «баатыр» эпитети феодалдык өз ара мамилелер калыптанып жана өнүгүп жаткан доордогу кийинки эпикалык формага – жаңы эпитетке – «Канга» трансформацияланат.

... «Манас» эң эле байыркы, ошону менен бирге эле, кечээ эле өткөндөр жөнүндөгү эпос. Байыркы жомок формасында жаралган менен бара-бара тарыхый-баатырдык эпос катары калыптанат. Бирок ушул абалга жеткенге чейин ал кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин мин түркүн жактарын чагылдыруу менен мифологиядан тарыхыйлыкка чейин бүткүл баскычтарды, узак, татаал жана кымбат жолду басып өттү деп ишенимдүү түрдө айта алабыз» (Р. З. Кыдырбаева, Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, 1980, 94-95-бет.).

Р. З. Кыдырбаева аталган эмгегинде «Манастын» поэтикасынын, көркөм формасынын, чагылтуу каражаттарынын тарыхый эволюциясын да жалпы түрк-монгол, Саян-Алтай эпикалык чыгармачылыгынын контекстинде карап изилдеген. Илимпоз маселен «Манаста» да, алтайлыктардын «Алып-Манашында» да структуралык поэтикалык элемент катары учураган жоктоо, кошок формаларынын стилистикасынын эки эпосто тең бирдейлигин, түрк тилдүү элдердин эпосторунда көркөм эпитеттер, аллитерация, синтаксистик параллелизм, уйкаштык, кармандарды, окуяларды сүрөттөө, мүнөздөө сыяктуу ыкма-каражаттардын көп жагынын окшоштугун, якут, хакас, алтай, монгол, кыргыз эпосторунун бир катар сюжеттик сызыктар, эпизоддор, шамандык, магиялык, фантастикалык мотивдер жагынан жалпылыгын аргументтер менен тастыктайт. Р. З. Кыдырбаева Ортазия, Түштүк Сибир, монгол ареалдарындагы эпикалык баяндардын сюжет, идея, образ, мотив, поэтикалык элементтер жагынан көп жерлерде үндөштүгүн, типтештигин Жирмунский айткандай, элдердин тарыхый тагдырларынын, кечөөкү коомдук өнүгүү тепкичтеринин бирдейлигинен чыккан типологиялык дал келүүлөр деп гана эсептебестен, бул көрүнүш тарыхта тагдыр жолдору далай кесилишкен кыргыз, алтай, хакас, якут, монгол калктарынын этногенетикалык, этно-тарыхый жана фольклордук байланыштары менен шартталган кубулуш экендигин далилдүү түшүндүрөт.

Бул жерде «Манас» изилдөөчү Райкул Сарыпбековдун Манас баатырдын образынын тарыхый эволюциясын чечмелөөдөгү келтирген мисалдары, далил, фактылары кызыктуу, талдоолору кыйла ынанымдуу чыккандыгын жана бул маселеде илимпоздун чыгарган жыйынтыктары Р. З. Кыдырбаеванын жогорудагы корутундуларына үндөш экендигин белгилеп кетүү жөндүү. Р. Сарыпбеков В. М. Жирмунский сыяктуу Манастын

образын грек, славян, түрк ж. б. калктарынын эпосторундагы образдар менен салыштырып талдап келип, Манастын образы түпкү абалында мифтик кудай катары жаралгандыгын, анан байыркы жамааттык-уруулук формациянын бузулуп, анын идеологиясы болгон мифологиянын арткы планга сүрүлүп, жаны тарыхый шарттарга ылайык рационалдуу ой жүгүртүүнүн тилкесине өткөн аң-сезимдин шарапаты менен алиги мифтик көөнө образ бара-бара жүрүп отуруп, жердеги реалдуу адамды элестеткен тарыхый-баатырдык образга айлангандыгын, бирок Манастын бүгүнкү образында мифологиялык, тотемдик, зооморфтук байыркы башталмалар реликт, рудимент катары (мисалы, кээде «кара чаар кабылан, капталында чамынып» Манасты колдоп жүрүшү) сакталып калгандыгын ырастап көрсөткөн. Бул маселе Р. Сарыпбековдун мурдагы изилдөөлөрүнүн («Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү», «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы») экстракты сыяктуу сезилген анын «Манас» аттуу көлөмдүү илимий макаласында баяндалган («Манас» энциклопедиясы, II том, 402–410-беттер).

3. «Манас» эпосунун чет өлкөлөрдө изилдениши

Чет өлкөлөрдө Манастаануу илими Кыргызстандагыдай кеңири кулач жайган деп айтуу кыйын. Бирок соңку он жылдыктарда Батыш жана Чыгыш өлкөлөрүндө «Манастын» проблематикасына байланышкан изилдөөлөр акырындап активдеше баштагандыгы байкалат. Кыргыз эпосун изилдөөнүн чет мамлекеттерде ойдогудай кең арыш ала албагандыгы «Манастын» кээ бир үзүндүлөрү гана айрым тилдерге которулуп, улуу мурас дүйнө элдерине котормо түрүндө толугу менен али жете электиги менен түшүндүрүлөт. 1995-жылы ЮНЕСКО тарабынан дүйнөлүк деңгээлде белгиленген «Манастын» 1000 жылдыгы жер жүзүнүн окумуштууларынын эпоско илимий кызыгуусун кыйла жандандырды десек жаңылышпайбыз.

Чет өлкөлөрдө «Манас» эпосу Маркварт (Англия), Копроло-Заде (Түркия), М. Парри, А. Б. Лорд, ага-ини Чедвиктер (Англия), Карл Решл (Германия), Реми Дор (Франция), А. Т. Хатто (Англия), Ивгин Хайреттин (Түркия), Ильзе Лауде-Циртаустас (АКШ), Ху Чжень-Хуа (Кытай), Инжи-Энгинун (Түркия), Лаң Иң (Кытай), Г. Имрат (Франция), Камил Тойгар (Түркия), Анвар Байтур, Мамбеттурду Мамбетакун, Макелек Өмүрбай, Турганбай Кылычбек, Жумакадыр Жакып (Кытайдын Шинжан уйгур автономиялык району) ж. б. окумуштуулар тарабынан илимий иликтөөгө алынган. Бул илимпоздордун бир катарынын изилдөөлөрү китеп, монография, көпчүлүгүнүкү макала түрүндө.

Франциялык түрколог Реми Дор бир катар илимий макалаларында (маселен, «Манастын» Памирдеги үзүндүсү», «Шинжан

кыргыздарынын «Манасы» ж. б.) «Манастын» эпос катары өзгөчөлүктөрүнө, эпостун сюжетине, кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына жана өмүр таржымалына токтолгон. Реми Дордун төмөнкү ою кыргыз Манастаануучуларынын ойлору менен бир чыгып жатат. «Манас» адабий мурас гана эмес, ал чыныгы энциклопедия сыяктуу, анда лингвистикалык изилдөөлөр үчүн зарыл болгон бай материалдар бар. Эпосто тарыхый маалыматтар да камтылган. Андан байыркы кыргыздардын кулк-мүнөзү, салт-санаасы жөнүндө дагы көп маалыматтарды алууга болот. «Манастан» ислам дининин жана шаманизмдин таасирлери көрүнөт».

«Башынан аягына чейин биз баатырдын жана анын чоролорунун эл менен болгон биримдигин, эл үчүн күйүп-бышкан патриоттук сезимдерин, Манастын адамдарга жардам берүүгө дайыма даяр тургандыгын көрөбүз – ушунун өзү эле угуучуларга эбегейсиз тарбиялык таасир берери шексиз» – дейт Реми Дор.

Түркиялык илимпоз Инжи Энгинун эпостогу аялзатынын образдарына байланыштуу («Манас» дастанында аялзаты») ой жүгүртүп, «Манастын» мазмун, идея жагынан «Коркут баба», «Көр уулу», «Огуз каган» эпосторуна окшоштугун белгилеп, «Манас» дастаны бизди кудуреттендирүүчү, тарыхтагы жаңылыштыктарыбызды кайталоодон сактоочу жаңы бир тарыхый аң-сезимди жаратуучу күчкө эгедер», деп жыйынтык чыгарат.

Ошондой эле, түркиялык Ивгин Хайреттин «Манас дастаны», «Манас» дастаны тууралуу Кытайда жана Түркияда жарыяланган эмгектер» аттуу китептерди жазып, кыргыз эпосун популяризациялагандыгы менен белгилүү. Маркварт эпостун мазмунун Чынгыз-хандын (XIII) тарыхы менен байланыштуулугу жөнүндөгү ойду айтса, Копроло-Заде «Манас» байыркы Түрк Каганатынын жана караханиддер мамлекетинин доорунда жаралышы мүмкүн дейт. Ага-ини Чедвиктер кыргыз эпосунда Жунгар мезгилинин (XV–XVIII) окуялары чагылдырылгандыгын белгилешет.

Англиялык түрколог-окумуштуу А. Т. Хатто XIX кылымда В. Радлов, Ч. Валиханов жазып алган варианттардын негизинде «Көкөтөйдүн ашы», «Кыргыз эпикалык поэмасы» (1977) деген китебин, «Алмамбет, Эр Көкчө жана Ак Эркеч», «Көзкаман», «Семетей» аттуу илимий изилдөөлөрдү жарыялаган. Ч. Валихановдун «Көкөтөйдүн ашын» кара сөз менен англис тилине которгон. А. Т. Хатто, Ч. Валиханов жана В. Радлов жазып алган варианттарды салыштырып талдаган. Окумуштуу-түрколог эмгектеринде «Манастагы» каармандардын образдары, элдин үрп-адаты, ишенимдери, кыргыздардын этникалык байланыштары, этностун топонимикасы жөнүндө кенен сөз кылып, дастандагы кыргыздын көөнө сөздөрүнө, этнографиялык жөрөлгөлөрүнө, ономастикасына кеңири түшүндүрмөлөрдү жана чечмелөөлөрдү берген. А. Т. Хаттонун кыргыз элинин эпосун, адат-

салтын, дүйнөгө көз караштарын, сөздөрүн Европага пропагандалап жаткан эмгеги, демилгеси кубаттоого татыктуу.

Америкалык түрколог Ильзе Лауде-Циртаутас өзүнүн эмгегин («кыргыз акын-ырчысы Сагымбай Орозбаков жана «Манас» эпосу», Советская тюркология, 1987, №3) негизинен Сагымбай жомокчунун өмүрү жана чыгармачылыгына арнаган. Илимпоз Сагымбайдын манасчылык өзгөчөлүгүнө токтолуп: «Сагымбайдын варианты өзгөчө тилинин таасирдүүлүгү менен суктантат, ал бир нече саптарды аллитерация аркылуу байланыштыра билет. Анын варианты тарыхчылар, этнологдор, географтар, адабиятчылар үчүн кенч. Чокон Валихановдун «Манас» эпосу кыргыздардын турмушунун энциклопедиясы деген сөзү өзгөчө Сагымбайдын вариантына тийиштүү» – деп жыйынтык чыгарган.

Германиялык профессор Карл Решл 1987-жылы АКШда өткөрүлгөн адабият боюнча эл аралык конференцияда «Жусуп Мамайдын Манас айтуу устаттыгы» аттуу доклад жасаган. Бул илимий доклад конференциянын катышуучуларынын чоң кызыгуусун туудуруп, жыйынга катышкан айрым аалымдар «Жусуп Мамай ушул замандын Гомери» дешип баа беришкен. (Кыргыздар, IV том, Бишкек, «Шам» басмасы, 222-бет).

Башка өлкөлөргө караганда Кытай эл республикасында «Манасты» изилдөөгө көбүрөөк көңүл бурулуп келет. Пекиндеги аз сандагы улуттардын адабиятын изилдөө институтунун профессору Ху Чжень-Хуа «Манас» жыйноочу жана изилдөөчү болуп эсептелет. Ал кыргыз эпосу боюнча Кытайда жана чет өлкөлөрдө жарык көргөн 25тен ашык макаланын автору. Ху Чжень-Хуа кытайлык кыргыздардын тилин, этнографиясын, адабий мурастарын жакшы билет. Кытай илимпозу 1980-жылы Пекинден «Манас» жана аны изилдөө абалы» аттуу илимий китебин бастырып чыгарган. Бул китептин мазмуну жөнүндө кытайлык кыргыз боордошубуз Мамбеттурду Мамбетакун мындайча жазат: «Ху Чжень-Хуанун аталган китепчесинде «Манас» эпосунун негизги окуялары, тилдик байлыгы, Кытай жана чет элде аны изилдөөнүн тарыхы, эпос камтыган 8 урпактын кыскача мазмуну, 26 манасчынын эпосту билүү абалы, Жусуп Мамай айткан «Манастын» биринчи бөлүмү жөнүндө сөз жүргүзүлгөн». (Кыргыздар, IV том, 218-бет). Ху Чжень-Хуа эмгектеринде Манас жана анын чоролору Кытай хандары менен эмес, Борбордук Азиянын күн чыгышындагы кара кытайлар, калмактар менен күрөшкөн деген көз карашты билдирет.

Пекиндеги ошол эле аз сандагы улуттардын адабиятын изилдөө институтунун жетектөөчү илимий кызматкери, «Кытай Манас изилдөө илимий коомун» түзүүнүн демилгечиси Лан Йиндин кыргыздардын залкар дастанын изилдөөдөгү эмгеги зор. Ал Жусуп Мамайдын варианты боюнча кытай тилинде «Манасты» кара сөз менен жазып, өспүрүмдөр үчүн «Улуттук баатыр көсөмү Манас» (1995) аттуу китеп чыгарган. Илимий изилдөө

жагына келсек, Лаң Йиндин калемине «Манас» боюнча ондогон макалалар, «Каармандык эпос «Манас» (1990), «Манаска жоромол» (1991) «Кыргыз эл адабиятынан баян» (1992) деген кытай тилиндеги китептер таандык. «Каармандык эпос «Манас» аттуу илимий китебинин мазмунун, тематикасын төмөндөгүлөр түзөт: «Китепте «Манас» жана «кыргыз эли», «Манастын калыптанышы жана өнүгүшү», «Баатыр Манастын өмүрү», «Манастагы кейипкерлер», «Манастын көркөмдүк белгилери», «Манас жана кыргыз эл ооз адабияты», «Манас жана дин», «Манасчы эпостун мураскери жана жаратуучусу» деген сегиз чоң мазмундун астында жыйырма үч тема боюнча илимий изилдөө жүргүзүлгөн. Лаң-Йин кыргыз элинин рухий дүйнөсүн, тарыхын, салт-санаасын түшүнүп жана сүйүп туруп, анан кыргыз эпосуна кайрылган. Ал эпостун тышкы көрүнүштөрүнөн көрө ички катмарына, рухуна, идеясына, көркөмдүгүнө үнүлүп, илими күчтүү болгон көзкараштарды ортого койгон. Ошондуктан, ал эмгегин «Кыргыз элинин улуттук руху – «Манас» деген тема менен баштаган». (Кыргыздар, IV том, 229-бет).

Ал эми «Манаска жоромол» китебинин кандай темалардан тургандыгын Мамбеттурду Мамбетакун «Лаң-Йиндин керемети» аттуу рецензиясында мындайча мүнөздөйт: «Аталган китеп Манастын жаралган доору; Манастын таралышы, өнүгүшү жана өзгөрүшү; Манасчылар эпостун мураскерлери жана жаратуучулары; угармандар – Манастын жаны; Манастагы кейипкерлер, Манастын эстетикалык өзгөчөлүктөрү; Манастын баян курулмасы; «Манас» жана кыргыз эл оозеки адабияты; «Манас» жана түркий эл эпостору; «Манас» жана шаман маданияты деген он бир бап боюнча 41 тема астында берилген анализдерди, баяндарды камтыган» (Өйдөкү китепте, 294-бет).

Шинжаң Уйгур автономиялуу районунун Кызылсуулук Кыргыз интеллигенциясы Лаң Йиндин «Каармандык эпос «Манас», «Манаска жоромол» изилдөөлөрүн Кытайдагы Манастаануу илиминин масштабын жана теориялык деңгээлин жаңы бийиктикке көтөргөн новатордук эмгек катары жогору баалашат.

Лаң-Йиндин изилдөөлөрү эпостун башаттарын, генезисин, тарыхый-генетикалык байланыштарын, доорлорду кыдырган эволюциясын, образдары менен идеяларын, угармандардын эпоско жандуу таасирин ачууга, талдоого арналган жана окумуштуу бул багытта оригиналдуу ойлорду, корутундуларды, божомолдорду айтууга жетишкен. Лаң Йин «Манасты» кагазга түшүп, өнүгүшү токтогон «өлүк эпос» эмес, эл ичинде кыймылда турган «тирүү эпос» деп эсептейт. Илимпоз «Манас» эпосун бийик трагедия, трагедиялык чыгарма деп аныктап, мындай терең мазмундагы трагедиялык бийиктик дүйнөдөгү башка эпостордо чанда кездешерин белгилеп, «Манастын» өлбөй-өчпөй эл жүрөгүн толкундатып келе жатышынын тамыры ошол улуу трагедиялык мазмунда жатат деген жыйынтык чыгарат. Окумуштуунун логикасы боюнча «Манастын» трагедиялуулугун күчү угарманда элдин келечеги-

не ишенүүнү, калктын күч-кубатынын, үмүтүнүн соолбостугуна, ишенимди пайда кылып, оптимисттик сезимди жараткандыгында. Чындыгында эле, Лаң Йиң аныктагандай, «Манас» күчтүү драматизмге жана трагизмге шыкалган чыгарма жана дастандын аягындагы Манас баатырдын трагедиялык өлүмү бизде үмүтү өчкөн, түндүгү түшкөн пессимизмди жана туюкка капталган айласыздыкты жаратпайт. Бул жагынан Лаң Йиңдин жаңычыл оригиналдуу оюна кошулбай коюуга болбойт. Айтмакчы, Кытай изилдөөчүсүнүн «Манастын» трагедиялуулугу жөнүндөгү ою кыргыз кинорежиссеру Мелис Убукеевдин «Манас» трилогиясы өз доорунун улуу трагедиясы, өзүнүн сырткы структуралык түзүлүшү, ички мазмуну боюнча «Манас» эпосу эң бийик адабий жанрга, тагыраак айтканда, трагедияга кирет» деген бүтүмү менен үндөшүп турат (Алатоо, №1, 1995, 136-бет).

Эмесе, азыркы сөз тизгинин «Манас» эпопеясынын кытайлык кыргыздардын өздөрү тарабынан изилденишине буралы. Чуулгандуу айтылуу «Маданий революция» айынан Шинжаңда «Манасты» жыйноо жана изилдөө иши токтоп калгандыгы белгилүү. Саясий бороон басылгандан кийин 1981-жылы кыргыз эл оозеки адабиятын изилдөө мекемеси уюштурулуп, «Манасты» жыйноо жана изилдөө иштери кайрадан башталган. Ошол мезгилден бери карай Үрүмчүдө «Манас» эпосуна арналган үч (1986, 1990, 1994) илимий конференция өткөрүлгөн. Биздин колдогу официалдуу маалыматка караганда, ушул үч конференцияда Шинжаңдык кыргыз изилдөөчүлөрү тарабынан «Манас» проблемалары боюнча ар түрдүү темада 100дөн ашык илимий докладдар окулган. Ушунун өзү эле кытайлык кыргыздардын арасында улуу мурасты изилдөө активдүү колго алынып жаткандыгын күбөлөп турат.

Изилдөө иштеринин башында кытайлык белгилүү кыргыз тарыхчысы маркум Анвар Байтур турган. Анвар Байтур өзүнүн «Кыргыз тарыхы лекциялары» аттуу эмгегинин бир бөлүгүндө «Манастагы» көркөм фактылар менен тарыхый фактыларды салыштырып, А.Бернштам сыяктуу эпостун кээ бир каармандарынын тарыхый прототиби жагдайында гипотезаларды айткан. Окумуштуу-тарыхчы 1124-жылы мекендештеринен куугунтук жеп, Хангай тоолорун ашып өтүп, Энесай кыргыздарына келип баш калкалаган кытай ханзаадасы Элли Тайши «Манастагы» Алмамбетти элестетет, ал эми 1167-1211-жылдардагы кара кытайлардын каны Жөлөгү «Манастагы» эпикалык Жолойго айланган болушу мүмкүн деген жоромолду айткан.

Адабиятчы, эпос изилдөөчү Макелек Өмүрбай «Манас» эпосунун мифтик түсүн иликтегенде» деген илимий эмгегинде дастандын архаикалык түшүнүктөрүн, ишенимдерин зерттеп келип, «Манас» кыргыз улутунун тарыхын, турмушун, салт-санаасын тааныта турган энциклопедия болуп эле калбай, калктын дилин, жан дүйнөсүн кучагына алган кыргыз рухунун энциклопедиясы болуп да эсептелет деп дастанга өзүнчө жаны кошумча аныктама берген.

Турганбай Кылычбектин «Манас» эпосунун жаралган доору жөнүндө» аттуу изилдөөсү да салмактуу ойлору, кызыктуу гипотезалары менен өзгөчөлөнүп турат. Бул жерде жаңы нерсе, Турганбай Кылычбек «Манастагы» көркөм фактылар менен Кытайдын тарыхый булактарындагы фактыларды салыштырып, талдоолорду жүргүзгөн. Айтылгандай, автордун изилдөөсү ойлорго, илимий жоромолдорго бай. Ошолордун бирин көз алдыга тарта өтөлү. Турганбай Кылычбек Кытай тилиндеги тарыхый булакка негизденип, төмөндөгүдөй жыйынтык-гипотезаны ортого таштайт: «201-жыл түрк Мудун өз мамлекетин теңдешсиз улуу каган, өзүн алдынкы бабаларынан калган нуска боюнча «асман менен жердин тирөөчүсү», «ай менен күндүн тирөөчүсү», «улуу теңирдин куту» деп жарыялады. Ошондон баштап падышалардын алдына келгенде вазир мансаптуулар бул учкул сөздү дайыма сүрдүү кыраат менен жапырт айтышып, падыша-теңирдин куту» деген түшүнүк калыпташты. Ушул сөз эпосто Манасты:

Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,

– деп ханзычадан сөзмө-сөз которгондой сүрөттөйт. Манасты «хан Манас», «төрө Манас», «теңирдин куту» деп аташы ушундан улам болсо керек. Падышалардын өз атына караганда «теңир кут» наам, атагы көбүрөөк даңктала тургандыгы, анын өлбөс жалпылык ыйык ат экендиги кимди болсо да жалт каратат. Балким ошол Мудунду баатырдыктын кудайы «Манас» атында даназалап жаткандыр». Кыскасы, кытайлык кыргыз «Манас» изилдөөчүлөрүнүн илимий эмгектери жүйөөлүү ойлорго, таамай байкоолорго, ынанымдуу илимий жыйынтыктарга кыйла бай.

Акырында, бүйүрмөлөп айтканда, сонку мезгилдерде Кытайдагы Манастаануу илими өзүнүн алгачкы кадамдарын чыйрак шилтеп, изилдөөчүлүк тажрыйба, теориялык көрөңгө топтоп, кезектеги жаңы илимий белестерге чыгууга умтулууда. Бүгүнкү күндө изилдөөлөрдү ийгиликтүү жүргүзүү үчүн жетиштүү эпикалык материалдар бар. Эл оозунан толук жыйналган жана басылып чыгып жаткан Манастын сегиз урпагына чейинки Шинжандык вариант изилдөөчүлөрдүн колунда турат. Эгемендүү Кыргызстандын «Манас» таануусунун илимий-теориялык жетишкендиктери да кытайлык боордоштордун кызматында. Шинжандык илимий күчтөр Манастаануу багытында изилдөөнүн жаңы баскычтарына чыгат деп ишенүүгө болот.

Ал эми улуу «Манас» жүрө-жүрө жер шарынын ар түркүн тилдерине толугу менен которулуп, планетага көбүрөөк тараган сайын, дүйнө окумуштуулары теңдешсиз кыргыз эпопеясын изилдөөгө ошончолук арбын жана активдүү тартыла бермекчи.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Улуу дастаныбыз «Манас» үчилтигинин улуттук руханий турмушубуз-дагы ролу жана орду кандай экен?
2. Эпос алгач ирет кимдер тарабынан жана кандай шартта жаралган?
3. Эпостун энциклопедиялуулук маңызы эмнелер менен түшүндүрүлөт?
4. «Манас» үчилтиги ырааттуу түрдө качан жыйнала баштаган экен?
5. Кандай манасчылар жана анын кандай варианттары менен тааныштыңар?
6. Кытайлык манасчылардын өзгөчөлүктөрү кандай экен?
7. «Манас» эпосунун жарыяланышы тууралуу эмнелерди билдинер?
8. Эпосту илимий жактан изилдөөгө кимдер өзгөчө салым кошушкан? Алардын бири-биринен өзгөчөлүктөрүн белгилеп түшүндүргүлө.
9. Кыргыз манастануу илимин түптөгөндөр кимдер жана алардын кандай эмгектери бар экен?
10. Силер «Манас» эпосунан кандай рухий сабак алдыңар? Бул улуу дастан кыргыз улуту үчүн эмнеси менен өзгөчө баалуу?
11. «Эпостун» рухий сабактары, жыйналышы, жарыяланышы, изилдениши, манасчылар, манасчылык өнөр туурасында рефераттарды, дилбаяндарды жазгыла.

М А З М У Н У

КИРИШ СӨЗ.....	3
1960–1990-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ	4
Түгөлбай Сыдыкбеков, өмүрү жана чыгармачылыгы	12
«Тоо арасында» романы	24
Чыңгыз Айтматов	38
«Жамийла» повести	45
«Делбирим» повести	60
«Ак кеме» повести	64
«Дениз бойлой жорткон Аладөбөт» повести	70
«Кылым карытар бир күн» романы	74
«Гүлсарат» повести	82
Узакбай Абдукаимов, өмүрү жана чыгармачылыгы	90
«Майдан» романы	93
Төлөгөн Касымбеков, өмүрү жана чыгармачылыгы	114
«Сынган кылыч» романы	117
Сүйүнбай Эралиев, өмүрү жана чыгармачылыгы	133
«Кесиринсан» поэмасы	142
Байдылда Сарногоев, өмүрү жана чыгармачылыгы	147
«Ашуудан берген отчётум» жыйнагы	152
Токтоболот Абдумомунов, өмүрү жана чыгармачылыгы	164
«Абийир кечирбейт» драмасы	168
Мар Байжиев, өмүрү жана чыгармачылыгы	175
«Төрт адам» драмасы	180
Кеңеш Жусупов, өмүрү жана чыгармачылыгы	187
«Бір сабындагы өмүр» эссеси	191
КЫРГЫЗ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ЖАЛПЫ ОБЗОР (1920–1990-ЖЫЛДАР)	199
Чыңгыз Айтматов. «Ысыккөлдүн куту жана куну»	205
«Бизди ойготкон китептер»	209
Педагогикалык публицистикадан	
Бектурсун Алымов. «Шакиртиме кат»	214
Советбек Байгазиев. «Иниме кат»	221
Шабданбай Абдыраманов, өмүрү жана чыгармачылыгы	227
Полот-хан (Молдо Ысак)	228
Мухтар Ауэзов, өмүрү жана чыгармачылыгы	235
«Абай» романы	239
Манастаануу	251
«Манас» эпосунун кыргыз элинин рухий турмушунда алган тарыхый орду жана анын бүгүнкү күндөгү мааниси	252
«Манас» эпосун эл оозунан жыйноо тарыхы	258
«Манас» эпосунун кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдениши	318

Учебное издание

**Артыкбаев Качкынбай, Асаналиев Кеңешбек, Байгазиев Советбек,
Иманалиев Киреше, Ишекеев Назаркул, Муратов Абдыкерим**

Кыргызская литература

Учебник для 11 классов школ с кыргызским языком обучения

Третье издание

На кыргызском языке

Окуу басылмасы

**Артыкбаев Качкынбай, Асаналиев Кеңешбек, Байгазиев Советбек,
Иманалиев Киреше, Ишекеев Назаркул, Муратов Абдыкерим**

Кыргыз адабияты

Орто мектептин XI классы үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Адис редактору *С. Рысбаев*

Редактору *С. Дуулатова*

Корректорлору *Б. Абдухамидова, С. Дуулатова*

Техн.редактору *В. Крутякова*

Компьютердик калыпка салган *С. Дуулатова*

Терүүгө 24.01.2007-ж. берилди. Басууга 15.01.2007 ж. кол коюлду.
Форматы 60x90 ¹/₁₆. Офсет кагазы №1. «Мектеп» ариби. 21,0 физ. басма

табак. Нускасы 50 000. Заказ 9. Келишим баада

«Билим-компьютер» басмасы

“Учкун” ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек, С. Ибраимов көчөсү, 24.

Учебное издание

**Артыкбаев Качкынбай, Асаналиев Кеңешбек, Байгазиев Советбек,
Иманалиев Киреше, Ишекеев Назаркул, Муратов Абдыкерим**

Кыргызская литература

Учебник для 11 классов школ с кыргызским языком обучения

Третье издание

На кыргызском языке

Окуу басылмасы

**Артыкбаев Качкынбай, Асаналиев Кеңешбек, Байгазиев Советбек,
Иманалиев Киреше, Ишекеев Назаркул, Муратов Абдыкерим**

Кыргыз адабияты

Орто мектептин XI классы үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Адис редактору *С. Рысбаев*

Редактору *С. Дуулатова*

Корректорлору *Б. Абдухамидова, С. Дуулатова*

Техн.редактору *В. Крутякова*

Компьютердик калыпка салган *С. Дуулатова*

Терүүгө 24.01.2007-ж. берилди. Басууга 15.01.2007 ж. кол коюлду.
Форматы 60x90 ¹/₁₆. Офсет кагазы №1. «Мектеп» ариби. 21,0 физ. басма

табак. Нускасы 50 000. Заказ 9. Келишим баада

«Билим-компьютер» басмасы

“Учкун” ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек, С. Ибраимов көчөсү, 24.

